

BOKA

9

**ZBORNİK RADOVA
IZ NAUKE, KULTURE I UMJETNOSTI**

Б О К А

9

**ЗБОРНИК РАДОВА ИЗ НАУКЕ, КУЛТУРЕ
И УМЈЕТНОСТИ**

**(CODE DES OUVRAGES DE SCIENCE,
DE CULTURE ET D'ARTS)**

ХЕРЦЕГ-НОВИ 1977. ГОДИНЕ

Издавачки савет:

РАДМИЛА БЕНДЕРАБ, председник, Др СЛАВКО МИЈУШКОВИЋ, Др МИРОСЛАВ ЛУКЕТИЋ, ДУШАН СЕФЕРОВИЋ, МАРИЈА ЦРНИЋ-РЕЈОВИЋ, МАКСИМ ЗЛОКОВИЋ, ВЛАДО ПОРОБИЋ, ЛАЗАР СЕФЕРОВИЋ, МИЛАН СИЈЕРКОВИЋ, ВЕЛИМИР РАДОВИЋ, Др СРЂАН МУСИЋ и САВО ЛАЛОВИЋ

Conseil éditeur:

RADMILA BENDERAC, president, Dr. SLAVKO MIJUSKOVIC, Dr. MIROSLAV LUKETIC, DUSAN SEFEROVIC, MARIJA CRNIC-PEJOVIC, MAKSIM ZLOKOVIC, VLADO POROBIC, LAZAR SEFEROVIC, MILAN SIJERKOVIC, VELIMIR RADOVIC, Dr. SRĐAN MUSIC et SAVO LAJOVIC

Редакција:

Др СЛАВКО МИЈУШКОВИЋ, Др МИРОСЛАВ ЛУКЕТИЋ, ВЕЛИМИР РАДОВИЋ, МАРИЈА ЦРНИЋ-РЕЈОВИЋ, Др СРЂАН МУСИЋ, МАКСИМ ЗЛОКОВИЋ, ЛАЗАР СЕФЕРОВИЋ и МИЛАН СИЈЕРКОВИЋ

Rédaction:

Dr. SLAVKO MIJUSKOVIC, Dr. MIROSLAV LUKETIC, VELIMIR RADOVIC, MARIJA CRNIC-PEJOVIC, Dr. SRĐAN MUSIC, MAKSIM ZLOKOVIC, LAZAR SEFEROVIC et MILAN SIJERKOVIC

Главни и одговорни уредник:
ЛАЗАР СЕФЕРОВИЋ

Rédacteur principal et responsable:
LAZAR SEFEROVIC

Замјеник гл. и одг. уредника:
МАРИЈА ЦРНИЋ-РЕЈОВИЋ

Remplaçant du rédacteur principal
et responsable:
MARIJA CRNIC-PEJOVIC

Издавач:

САМОВПРАВНА ИНТЕРЕСНА ЗАЈЕДНИЦА КУЛТУРЕ И НАУКЕ
ХЕРЦЕГ-НОВИ

Editeur:

COMMUNAUTE AUTOGESTIONNAIRE ET INTERESSEE
POUR LA CULTURE ET LES SCIENCES

GODINA ISTORIJSKIH JUBILEJA

Veliki ljudi su zato veliki što su
pravilno shvatili duh svoje epohe.
F. Engels

Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti »Boka« 9 izlazi u godini kada proslavljamo 85-godišnjicu rođenja i 40-godišnjicu dolaska na čelo Partije najvećeg sina jugoslovenskih naroda Josipa Broza Tita.

Sve što je vezano za Titovo ime, što znači revolucionarnu i društvenu praksu u našoj narodnooslobodilačkoj borbi i u našem životu — epohalno je djelo s dalekosežnim posljedicama za cjelokupni tok razvoja socijalizma u svijetu. Ono što se kroz Titovo djelo provlači kao crvena nit upravo je njegov koncept revolucije, sve ono što taj koncept čini efikasnim i što je omogućilo da se on iz jednog idejnog, teorijskog i političkog saznanja pretvori u živu ljudsku djelatnost. Punih 40 godina Tito uspješno gradi jedinstvo Partije, njenu revolucionarnu sposobnost i njenu odgovornost za revoluciju i socijalizam. Pod Titovim rukovodstvom Partija je uvijek bila blisko povezana s radničkom klasom i svojim narodom; ona je duboko osjećala njegove socijalne i nacionalne interese i vjerno izražavala njegove slobodarske težnje.

Tito je u savremenu nacionalnu i svjetsku istoriju ušao snagom svog duha, hrabrošću da se suprotstavi istorijskoj bujici i osobinom da preko nje vidi dalje i bolje nego drugi.

Priključujući se ovim jedinstvenim jubilejima, koji su od istorijskog značaja ne samo za našu zemlju, već i za čitavo napredno čovječanstvo, redakcija Zbornika u ovom broju, kao svoj skromni prilog, objavljuje rad dr Jovana Bojovića »Tito u Crnoj Gori«.

REDAKCIJA

Юсупу Бера Туре

ТИТОВИ СУСРЕТИ СА ЦРНОГОРСКИМ КОМУНИСТИМА И ЊЕГОВ ПРВИ ДОЛАЗАК У ЦРНУ ГОРУ

Долазак Јосипа Броза Тита на чело Партије, чију 40-годишњицу ове године славе југословенски народи и народности као Титов и свој јубилеј, означава нови период у историји револуционарног покрета у Југославији у међуратном периоду. У историји развитка југословенског револуционарног покрета у међуратном периоду Црна Гора заузима карактеристичан положај. Црна Гора је у међуратном периоду била индустријски најнеразвијенија југословенска покрајина. У вријеме стварања Комунистичке партије (1919) имала је неразвијен раднички покрет. Међутим, касније се у њој развио и израстао веома снажни револуционарни покрет и постао један од најснажнијих револуционарних покрета у земљи. Обзиром на привредну неразвијеност и непостојање социјалдемократске партије у њој прије стварања Комунистичке партије Југославије израстање тако снажног и масовног покрета у Црној Гори, уочи слома Краљевине Југославије, представља феномен у историји револуционарне мисли у југословенским покрајинама. Тај феномен захтијева свестрану анализу привредног и политичког живота у Црној Гори у међуратном периоду.

Тема — Тито и Црна Гора у међуратном периоду захтијева посебну студију у којој би се дала једна потпунија анализа Титовог доприноса израстању снажног и масовног револуционарног покрета у Црној Гори до почетка ослободилачког рата и социјалистичке револуције.

О овом кратком осврту о Титовим сусретима са црногорским комунистима и његовом првом доласку у Црну Гору нећемо се само задржавати на његовом физичком присуству, и његовом раду тала у Црној Гори и доприносу успјеху Покрајинске конференције којој је присуствовао августа 1940. године. Овом приликом ћемо указати, у најкраћим цртама, само на неке карактеристичне моменте из Титовог револуционарног рада са којим

су били упознати не само црногорски комунисти већ и шира јавност у Црној Гори много прије но што је он постао генерални секретар Комунистичке партије Југославије и прије његовог првог доласка у Црну Гору.

Када се говори о Титовом 40-годишњем руковођењу Комунистичком партијом Југославије, односно Савезом комуниста, најчешће се заборавља на период његовог рада од 1927. године, када је предузео неуморан рад на усклађивању теорије и праксе у револуционарном покрету у Југославији. Тај период Титовог револуционарног рада није само карактеристичан за његове биографе већ и за југословенски револуционарни покрет у цјелини.

Име Јосипа Броза постало је познато и црногорским комунистима и широј јавности у Црној Гори прије но што је постао генерални секретар Комунистичке партије Југославије. Он је још од 1927. године предузео упорну борбу не само у организацији у којој је радио већ и у Партији у цјелини. У тим подухватима он је наишао на многобројне тешкоће. Сама чињеница да је Партија тада била ван закона представљала је велике тешкоће у њеном консолидовању у условима илегалног рада и уклањању раскорака између рада њених организација и односа у централном руковољству. Брозово (Георгијевићево) иступање на познатој Осмој конференцији Загребачке партијске организације (1928) означава једну од етапа у историји Комунистичке партије Југославије у међуратном периоду. Баш те — 1928. године име Јосипа Броза постало је познато југословенским комунистима и широј јавности.

У изузетним случајевима југословенска буржоаска штампа је писала о истакнутим комунистичким активностима. То се најчешће дешавало у току појединачних судских процеса над истакнутим комунистима чије је држање пред илегалним полицијским органима и сулом задивљавало и саме илегалне и судске органе. Храбро држање комуниста пред полицијским илегалним органима, који су и поред драконских мучења остајали непоколебљиви пред класним противницима не одајући своје сараднике још више је умјевало повјерење и вјеру у своја политичка убјеђења припадницима револуционарног покрета. Такав је био случај и са Јосипом Брозом када му је са групом комуниста суђено у Загребу 1928. године.

Држање Јосипа Броза тада на суду било је задивљујуће. О њему је писала и југословенска буржоаска штампа у неколико наврата — *Новости*, *Југарњи лист* и *Вечер*. О том суђењу у *Новостима* је 3. новембра 1928. године, поред осталог, писало:

„Јуче је изостављен комунистички процес у великој дворани загребачког судбеног стола. Након што је завршено преслушавање оптуженога Новоселића доведен је у дворану *Јосип Броз*, свакако најинтересантнија личност у овом процесу (курзив Ј. Р. Б.).

Иако Новости нијесу биле наклоњене комунистима николашићима у овом броју је о Титу писао слиједеће:

„Његово лице има нешто од оних физиономија, које подсећају на челик. Свјетлим очима гледа преко швикера врло хладно, али енергично и мирно. Код њега могла и неће бити његово држање пред судом само поза, јер је заиста био већ због свога увјерења доста прогањан и осуђен на тамницу. Бројни слушатељи су очито познавали ову непопустљивост Брозовог увјерења, јер је код његовог испитивања владала у судници велика тишина и пажња.“

Пошто предмет нашег осврта није приказивање Титовог држања на суду према судским и другим документима, већ подацима из штампе, о чему је била уносијата тачна шира јавност износимо још неке интересантне епизоде са тога процеса.

Дијалог између предсједавајућег и Тита у току суђења *Новости* су преносиле јавности овако:

„Па ушн предсједатеља сматри ли се кривим одговара.

— Јесам крив према оному како тумачи оптужница, али истину нисам крив.

Реште нам онда у чему се сматрате кривим?

— *Признајем, да сам члан илегалне Комунистичке партије Југославије, признајем да сам радио на пропацији идеје комунизма, приказивао сам пролетерима све неправде које им се чине. Не признајем међутим буржоаски суд, јер га сматрам одговорним само својој Комунистичкој партији (курзив Ј. Р. Б.)...*“

Штампа је доносила и друге епизоде из Титовог излагања на суду као и о пехумашким поступцима полицијских, неведних органа према њему и његовим друговима, изјавама осталих оптужених и друго. Иако штампа није доносила опширније Титово излагање на овом процесу интересантан је и овај детаљ који је објавио Јутарић лист 10. новембра 1928. године.

Послије говора браниоца на питање предсједавајућег да ли оптужени имају што рећи двојица су одговорили да немају, а за Тита су новине донјеле слиједеће:

„Када је Броз почео говорити о томе зашто је постао комуниста, одузима му предсједник ријеч. Браниоца др Политео тражи ријеч да уложи ништавну жалбу, али му је предсједник не даје, а исто тако не даје ријеч ни заступнику јавне оптужбе др Марокину, на што устаје оптужени Броз и ловикује предсједнику:

— То је најбољи доказ да и овдје влада полицијски дух! Живјела Комунистичка партија! Живјела свјетска револуција! Међу стражарима је настало коменање, а исто тако и међу публиком, на што предсједник закључује расправу тиме да ће се осуда прогласити у сриједу прије подне.“

Лист *Борба*, легални орган илегалне Комунистичке партије Југославије (Загреб 1922 — 1929), која је често забрањивана, од

17. новембра 1928. године, у уводнику је писала о суђењу Броз и његовој групи. У вези са тим *Борба* је писала поред осталог и слиједеће:

„Расправа противу Броза и другова показала је јасно класни буржоаски карактер нашега судства и сво срозатање судова на обичне експозитуре полиције. И досада је било јасно да суд не смије осудити полицију ни за најгоре злочине и гажење закона од њезине страве, али је то суд до сада покривао којекаквим јуридичким формалностима. Међутим, на овом процесу суд је сам потазио правне принципе не давши оптуженицима последње ријечи и одузевши право улагања циштанине жалбе бранитељу са ријечима: „Само ви уложите.“ Суд је дакле овдје петушио као обично оруђе класне владавине и крвавог режима, кога према радницима не важе никакви прописи.“

Даље се у истом тексту говори о начину суђења, повредама судских прописа од стране суда и др. Исто тако у тексту се наводи и због чега су суђени и осуђени појединци на овом процесу. У вези са тим за Броза је писало слиједеће:

„Осуђен је дакле Броз и због бомби за које се није никако могло доказати да припадају њему а на расправи је изашло врло вјероватним да их је подметнула полиција. Осуђен је на 5 година робије за комунистичко увјерење, без икаквих доказних дјела и то по закону о заштити државе за који и његови творци кажу да више не вриједи. У нас је суд увео у праксу да суди увјерења, а не дјела.“

У вези с тим суђењем уводничар оптимистички завршава чланак, па каже:

„Али нара се буржоазија да ће овом судском Главњачом уништити борбу радног народа. Полицијска главњача са својим 10-годишњим крвавим режимом над радничком класом није могла да заустави класну борбу пролетаријата па неће моћи ни судска Главњача. Радници су некажљиво убијани у затворима и на улици, мучени најчувственијим мукама по разним југословенским главњачама, па све то није могло сломоти борбе радничке класе против крваве и злочиначке југословенске буржоазије.“

Јер из крви невилно убијених жртава, нику хиљаде нових бораца, а голите робије, досуђене од класног суда, само су полстрек за још жешћу класну борбу.“

Ми смо навели неке моменте са комунистичког процеса (бомбашког процеса) групи комуниста на челу са Јосипом Брозом у Загребу 1928. године о којима је писала тадашња штампа. Нарочито интересовање за ово суђење владало је међу комунистима и скојевцима. Држање Брозово на овом суђењу постало је симбол за комунисте, а поготово за чланове Савеза комунистичке омладине Југославије као узор држања пред класним противницима.

Храбро држање Брозово пред полицијским истражним органима и судом изазвало је велико интересовање и дивљење и међу црногорским комунистима — партијским и скојевским организацијама. То је било уједно и прво шире упознавање јавности о Јосипу Броз у Црној Гори.

Тито је 14. новембра 1928. године осуђен на пет година робије. Јануара 1929. године Броз је са групом затвореника доведен у Леноглаву на издржавање робије.

Тито је издржавао робију у Леноглави, Марибору и Огулину. Док је издржавао робију Тито се сретао посредно или непосредно са многим југословенским комунистима, а међу њима и са Црногорцима.

Након издржане робије марта 1934. године полицијске власти су Титу одредиле принудно мјесто боравка његово родно село Кумровец. По доласку у село пријавио се општинским властима. Био је обавезан да се свакодневно јавља властима, али то није радио. Зацијући да ту неће моћи да активно ради изпустио је родни Кумровец и прешао у илегалност (1934). Од тада па до изласка из Београда на ослобођену територију 1941. године Јосип Броз се кретао и радио под илегалним именима. До робије употребљавао је псеудониме Георгијевић и Загорац.

Од 1934. године Јосип Броз је узео псеудоним Тито који ће у другом свјетском рату постати симбол слободе не само код нас, већ и за читаво слободољубиво човјечанство и то остати до дана данашњег.

Док је радио у Коминтерни имао је псеудоним Валтер који је и у току рата употребљавао у преписи са њом. Међутим, од 1937. па до 1941. године Тито је у преписи и у личним исправама, са којима је путовао, био по земљи било по иностранству, употребљавао више псеудонима.

Већ крајем марта 1934. године Тито је напустио родни Кумровец и наставио револуционарни рад у илегалности. Тада је и записан његов нестанак из родног мјеста. Од тада је његово име често пролазило кроз полицијске картотеке (јун, јул 1934, децембар 1935, јануар 1936) и за њим расписиване потјернице са личним описом. За њим је била расписана потјерница и на територији Зетеке башовине. Од тада је име Јосипа Броза било познато и за њим је трагала и полиција у Црној Гори. За њега су биле најопасније потјернице из 1937. и 1938. године када је он путовао по земљи обилазећи партијске организације. Пасупрот таквим полицијским потјерницама Тито се неустрашиво кретао и радио. Такав његов однос према раду, смјело и хладнокрвно понашање и у најтежим ситуацијама илегалног рада задивљује човјека. У историји револуционарног илегалног рада такви примјери су ријетки.

Након краћег времена боравка у земљи Тито је илегално пошао у иностранство гдје се укључио у активни рад Комуни-

стичке партије Југославије поставши члан њеног централног руководства. Док је боравио у иностранству (1934 — 1936) Тито се сретао и сарађивао са комунистима из Црне Горе било да су се налазили у централном партијском руководству (А. Мук, А. Кусовац) или на политичком раду у Совјетском Савезу или у појединим европским земљама.

На Четвртој земаљској конференцији (1934) са Титом се срео и делегат из Црне Горе Ристо Лекић (Рибаревић) са којима се поново срео з 1940. године у Подгорици, када је Тито први пут дошао у Црну Гору.

Тито је као члан централног руководства, било преко сусрета са појединим црногорским партијским активистима, било на партијским састанцима или преко партијске штампе, био у посредном контакту са Црном Гором и њеним револуционарним покретом.

Његово интересовање за Црну Гору и њен револуционарни покрет постало је интензивно нарочито од када је постао генерални секретар Комунистичке партије Југославије. Од тада се и црногорски комунисти шире по први пут преко штампе сусрећу са именом Тито. Истина, мали број њих је тада знао да је Тито Јосип Броз о коме су били шире упознати преко штампе још 1928. године.

Почев од 1937. године комунисти и скојевци су се у *Пролетеру*, органу Централног комитета КПЈ, често сусретали са чланцима које је потписивао Тито. Један од његових знаменитих чланака, који је објављен у мајском броју *Пролетера* (1937) јесте — *Ској на новом путу*. То је био један од првих Титових објављених чланака о омладини. Од тада је Титово име постало познато међу југословенском комунистичком омладином као путоказ како се треба организовати и радити у условима илегалне борбе за остварење интереса најширих омладинских слојева у земљи.

Од 1937. па до његовог првог доласка у Црну Гору августа 1940. године Тито је имао многе сусрете и са црногорским партијским и скојевским активистима било у иностранству или у појединим југословенским покрајинама (Хрватска, Словенија, Србија). Са њим су као партијски или скојевски активисти ступали у лични контакт: Вељко Влаховић, Иван Милутиновић, Милош Билас, Митар Бакић, Светозар Вукмановић — Темпо, Крсто Попивоца, Владимир Поповић, Будимир Томовић, Ристо Лекић, који су повремено долазили у Црну Гору као партијски радници или су из Црне Горе слати у ЦК на договор. Влаховић је имао сусрете са Титом у Француској, и касније и у Совјетском Савезу где је је био представник Скоја у Комунистичкој омладинској интернационали, а касније и њен секретар.

На партијском савјетовању јуна 1939. године у Шмарној Гори (Словенија) са Титом се срело неколико црногорских ко-

мушиста, било да су дошли из Црне Горе, било из других југословенских покрајина: И. Милутиновић, М. Билас, Рифат Бурџевић, Блажо Јовановић, Ђуро Стругар, Периша Вујошевић. Већшти је то био први сусрет са Титом. Приликом тог савјетовања једна група делегата путовала је са Титом од Цеља до мјеста одржавања савјетовања. Многи од њих нијесу знали да је међу њима и генерални секретар КПЈ — Тито. Сјећајући се тог савјетовања и сусрета са Титом, Блажо Јовановић је једном приликом, поред осталог, рекао и слиједше:

„Ми нијесмо знали да је то Тито пако смо се са њим срели у Цељу. Он је ишао са нама и када смо пјешке ишли он је увијек био на челу. Ја нијесам знао све док није почело савјетовање и док он није почео да рефериса да се ради о Титу.”

У периоду од 1937. па до августа 1940. године и касније Покрајинско партијско руководство у Црној Гори било је у сталном контакту са Централним партијским руководством и Титом. Ти су контакти били различити. Обзиром да се радило у условима илегалности преписка се избјегавала ако се није радило о општим партијским документима (одлукама о политичком раду, прогласима, отвореним писмима и сл.). Најчешће су такве одлуке и упутства преносили учесници савјетовања или чланови Централног руководства који су повремено боранили у Црној Гори. О стању покрета у Црној Гори Централном руководству и Титу су реферисали истакнути партијски активисти, било да су били чланови Централног или Покрајинског руководства. Истина, било је преписке између Централног и Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку, Санџак, Косово и Метохију.

У року тригодишњег рада (1937—1939) Комунистичка партија Југославије на челу са Титом постигла је огромне успјехе. Рад револуционарног покрета у земљи требало је у цјелини анализирати, оцијенити и доијети платформу будућег рада уз присуство представника свих југословенских покрајина. У том циљу од прољећа 1940. године вршене су припреме за Пету земаљску конференцију КПЈ која је одржана од 19. до 23. октобра у Дубрави крај Загреба уз присуство преко 110 учесника. Овој конференцији претходиле су замашне припреме у свим југословенским покрајинама. У том циљу од маја до средине септембра 1940. године одржано је осам покрајинских конференција. Тада су КПЈ сачињавале двије националне партије (КП Хрватске и КП Словеније) и шест покрајинских (Србије, Македоније, Црне Горе, Босне и Херцеговине, Војводине и Далмације) организација.

Припреме за одржавање Покрајинске конференције КПЈ за Црну Гору, Боку, Санџак, Косово и Метохију (у документима познату Осму) почеле су још од почетка 1940. године. Још крајем децембра 1939. године у Црну Гору су дошли на партијски рад Крсто Пошивоца, инструктор ЦК КПЈ и Владимир Поповић — Шпанац, инструктор ЦК СКОЈ-а. Исте године у Црној Гори је

повремено радио и Иван Милутиновић, члан ЦК КПЈ. Својим радом они су оказали помоћ у раду и припремама конференције покрајинским руководствома Партије и СКОЈ-а у Црној Гори.

Од маја до средине јула 1940. године у свим партијским и скојевским организацијама, почев од мјесних до обласних, одржане су партијске и скојевске конференције на којима је анализиран рад организација у својим срединама и изабрани делегати за Покрајинску конференцију која је одржана у првој половини августа 1940. у Барама Жугића, у околини Жабљака. Овој конференцији је присуствовао и генерални секретар КПЈ Тито.

У току припрема и одржавања покрајинских конференција у земљи Тито је свестрано био ангажован у њиховом раду било лично или посредно.

Иако се излагао великом ризику да у току путовања од полиције не буде откривен, Тито је из Далмације допутовао у Београд. По доласку у Београд убрзо је наставио пут у Црну Гору. То је био први случај у двадесетогодишњој историји револуционарног покрета у Црној Гори да њеној Покрајинској конференцији присуствује генерални секретар Комунистичке партије Југославије. Био је то напоран и веома ризикантан пут, обзиром на слабе саобраћајне везе, мале градове у којима су лица са стране лакше уочавана и изузетну будност полицијског апарата на кретање истакнутих комуниста и њихове контакте са лицима која су долазила са стране. Упркос свему томе Тито се одлучио да дође у Црну Гору и да присуствује Покрајинској конференцији на којој ће се лично упознати од делегата са стањем и радом Партије у Црној Гори, чији му је рад до тада био познат само из извјештаја, партијске штампе, а најчешће из усменог реферисања његових присних сарадника из Црне Горе.

Прије његовог поласка у Црну Гору припремљена су му лична документа и јавка на коју је требао да се јави како би ступио у контакт са најодговорнијим партијским функционерима у Црној Гори. За његов долазак тада у Црну Гору од прногорских комуниста једини су знали И. Милутиновић и М. Билас. Након учешћених припрема Тито је почетком августа 1940. године из Београда до Подгорице (Титограда) допутовао авионом. Био је то његов први долазак у град који већ 30 година с поносом носи његово име.

Доласком у Подгорицу Тито се јавио на одређену јавку — Сергију Станићу. Истина, тада ни Станић ни други нијесу знали да је то генерални секретар КПЈ већ — *неко одозго*, што је значило из Централног комитета. Истина, била је то веома опасна јавка, јер је Станић био познати комуниста у Подгорици, не само комунистима и грађанима Подгорице и околине већ и полицији. Због тога је њега, његову трговачку радњу и његово кретање

полиција држала под сталном присмотром. Знајући да се ради о високој партијској личности и опасности да не падне у руке, Станић је обавијестио и присутне комунисте који су се код њега затекли ради Титовог објашњења да не би пао у руке полиције. У том циљу одређени комунисти добили су задатак да у случају интервенције полиције да по цијену живота не допусте да гост падне у њихове руке. Због тога су били и наоружани.

Сјећајући се тог доласка у Подгорицу и првог јављања на одређену јавку Тито је једном приликом рекао:

„Ишао сам и у Црну Гору на партијску конференцију која је 1940. године одржана на Жабљаку. Било је врло интересантно. Ишао сам авионом и када сам дошао у данашњу Титоград, тада Подгорицу, била је велика врућина. Дошао сам на јавку и када сам рекао једноме да сам тај и тај — нисам рекао ко сам, него: „Дошао сам“ и рекао псеудоним (не мисли се на псеудоним Тито — Ј. Р. Б.) на основу кога је требало да јаве даље — он се наједном окренуо и свима осталим нешто шапнуо, тако да нико није знао само један него сви. Тада су се разлетјели сви колико их је тамо било.“

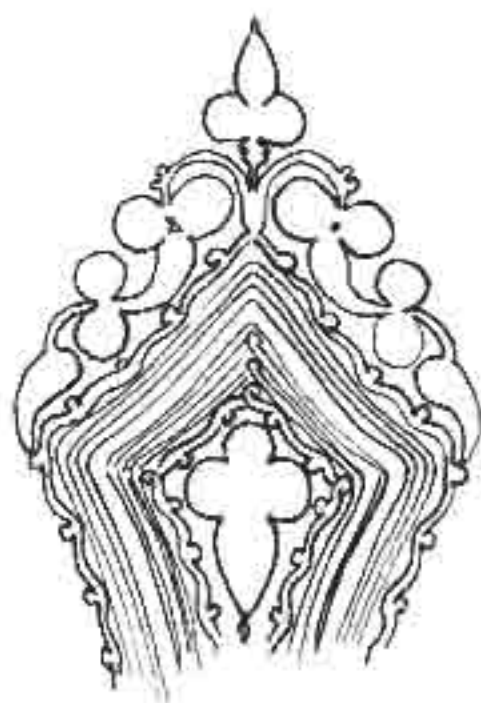
Станић је Риста Лекића и Блажа Јовановића повезао са Титом. Након договора са њима Лекић је повезао са Титом Божа Љумовића, политичког секретара Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, који се је тада налазио на двомјесечној војној вјежби у околини Подгорице. Њих двојина одржали су састанак. Том приликом секретар Покрајинског комитета информисао је Тита о учиненим припремама за одржавање Конференције и мјесту одржавања, као и организовању његовог даљег путовања.

Док је Тито боравио у Подгорици одређени комунисти су одржавали стражу како полиција не би изненадила Тита и присутне и похапсила их. Ради предострожности да Тито не би био откривен организовано му је путовање од Подгорице до Жабљака прије по што је то било раније предвиђено. Из Подгорице до Вељег Брда (околина Подгорице) Тито је путовао колима са возачем Њатом Шарановићем. У Вељем Брду Титу се придружила као пратица Лидија Јовановић. Ово је учињено због тога како би Титово путовање било што мање упадљиво код полиције и жандармерије. Од Вељег Брда до Никшића нијесу се задржавали. У Никшићу су се одмарали у једној кафани и након одмора наставили путовање до Жабљака. У путу од Никшића до Жабљака имали су и квар на колима који је отклоњен уз Титову помоћ.

По доласку у Жабљак, према ранијем договору Тито је одсјео у хотелу „Дурмитор“, који је тада био пун гостију. У њему се хранио и преспавао као и сваки гост. Сутрадан се у хотелу са Титом састао Иван Милутиновић одакле су заједно пошлаци у Баре Жупића (околина Жабљака), гдје је и одржана Покрајинска конференција КПЈ за Црну Гору, Боку, Санџак, Косово и

Метохију уз присуство 33 лица. Био је то највећи скуп црногорских комуниста на једној покрајинској конференцији у двадесетогодишњој историји илегалног рада Комунистичке партије у Црној Гори.

Титов долазак у Црну Гору и његово присуство Покрајинској конференцији био је велики догађај у историји револуционарног покрета у Црној Гори у међуратном периоду.

R é s u m é

LES RENCONTRES DE TITO AVEC LES COMMUNISTES DU MONTÉNÈGRE ET SON ARRIVÉE DU MONTÈNEGRO

Dr. Jovan BOJOVIĆ

Tito venait en contact avec les communistes du Monténégro bien avant son arrivée à la tête du PCY. Il collaborait avec ceux qui travaillaient dans les organes centrales du Parti (Muk, Kusovac) et avec ceux qui ont pris part à la Conférence nationale du Parti en 1934 (R. Lekić). Alors, après son arrivée à la tête du Parti, la collaboration est devenue plus grande et plus intensive avec certains fonctionnaires (I. Milutinović, M. Đilas, V. Popović, K. Popivoda, M. Bakić) et surtout avec le Comité régional du PCY pour le Monténégro. Tito est venu pour la première fois au Monténégro (août) 1940) quand il a pris part à la Conférence régionale à Bare Žugića (7—8 août). Sauf le Secrétaire général du Parti — Tito, 33 délégués du Comité régional ont pris part à cette Conférence. Les résolutions étaient très importantes pour les actions futures du Parti au Monténégro. C'était la plus grande réunion des communistes du Monténégro dans le période illégal du Parti. Alors Tito séjournait au Monténégro du 5 — 11 août 1940.

Марија ЦРИНЕ-ПЕЈОВИЋ

ПРИЛОЗИ БОРБИ ЗА НАЦИОНАЛНУ СЛОБОДУ КРАЈЕМ 19. ВИЈЕКА У ХЕРЦЕГНОВСКОЈ ОПШТИНИ

Бечким конгресом Бока Которска је пришала Аустрији и ушла у састав провинције Далмације са сједиштем у Задру.

Бокела су веома тешко примили аустријску окупацију која се показала још и тежом него су очекивали. Поморство, основна привредна грана, доживјело је пропаст, а разне дажбине и порези осиромашили су становништво.

Далмација је стављена под управу војног заповједника. Многа самоуправна права Бокела која су имали раније аустријска власт постепено укида.

Вјековна борба за очување народности не престаје, па буриш 1848. г. доишјела је и у Боку наду за остварење својих националних слобода.

Касиши кривошијски устаници потврда су да се народ у овим крајевима никада није мирно са присуством туђина на својој земљи.

Овдје жељимо да укажемо, на основу расположиве документације, на неке елементе борбе, у другој половини XIX вијека, за очување националности — увођење народног језика у школама и администрацији, употреба свога грба и заставе и грађење општинске куће у Херцег-Новом.¹

I

За читаво вријеме своје владавине Млетачка Република није отворила ни једну школу на матерњем језику, а ту праксу наставља и аустријска власт.

Чиновништво које је било за вријеме млетачке управе наставља да ради и под аустријском окупацијом, а италијански језик остаје и даље званични језик у школама и администрацији.

¹ Посебну захвалност дугујем Татјани Милош за пружену помоћ при овом раду.

Народ овога краја жели да своју дјецу школује на своме, а не на талијанском језику, језику губина, и тиме оцарођује своју дјецу, те је увијек настојао на отварању школа на српском језику или је тражио да се поред талијанског учи и матерњи језик. Српски језик једино се учио по српским манастирима.²

У четвртој деценији XIX вијека српски језик почиње да се уводи у настави, преко наставе православне вјеронауке.

Тих година отварају се по многим мјестима Боке основне школе, али са талијанским наставним језиком. Тако долази до отварања школа у Кутима, Дуптници, Кртолима, Каменарима, Топлој и другим мјестима херцеговске општине. Због отварања школа на талијанском језику народ херцеговске општине протестује код епископа Мутибарића. Протестне дописе упутили су главари села: Бијеле, Мојдежа, Кута, Кумбора, Пода, Требешца, Мокриша и Сасовића и пароси Тошле и Крушевца. Због ове, као и ранијих представки које је упутио епископ Мутибарић аустријским властима, крајем 1846. г. донесена је одлука, која је поред осталог одређивала: „1. да се православцима у Далмацији не праве сметње у оснивању својих основних школа у парохијама ради обучавања дјеце оба пола, ако одговарајуће општине располажу средствима за њихово дотирање... 5. да се настава има обављати на језику краја у којем се оснива школа, а пошто је у неким мјестима језик талијански а у неким српски (!) треба настојати да се предвиде уџбеници оба језика; 6. да се исти критеријум примијени и у односу на писмо којим ће се штампати уџбеници и којим ће се служити у учењу писања, али да се учење и употреба латиничких слова не уводи на снагу у српским основним школама, већ да се, ако би се поједине општине показале вољне, та настава уведе као споредна...“³

Одмах настаје отварање српских основних школа и укидање отворених талијанских, сем у већим мјестима, гдје и даље раде талијанске школе.

О народном преиспоруку у Далмацији, који је веома интензиван и у Боки, о његовим првацима не желимо овдје говорити, већ хоћемо да истакнемо само једну чињеницу, а то је да је у оквиру тих борби видно мјесто заузимала борба за свој језик.

Шездесетих година XIX вијека води се жива борба паролањака и у Задру и у Бечу „да народни језик словенски буде изједначен, пристојно и сходно језику талијанском у учиошци и на суду“.

² Изузетак је школа на Топлој, основана 1812. г. у којој је учио и Петар II Петровић Његош.

³ Мијушковић др Славко: Борба за српски језик у Котору за вријеме аустријске павладине — Историјски записи, Титоград 1965, стр. 11—12.

Народњаци су отпуштани из службе, па и затварани, али својом упорном борбом, поред осталог, успјели су да 1867. г. тачка 19 „Темељног законика“ гласи: „слободан развитак словенске народности и њена језика.“

Општинске управе по Боки не поустају у борби за увођење српског језика у школе и у администрацији. Полако али сигурно билеже се успјеси. 1864. г. отворена је у Котору нижа гимназија која 1872. г. прераста у вишу.

1858 г. отворена је у Херцег-Новоме Српска закладна поморска школа. Истина требало је да протекну двије деценије од дана када су Јован Бошковић, Буро Буровић и Јевросима Лакетић дојенгали своју имовину за отварање школе са изричитим захтјевом да се у истој учи на матерњем, односно српском језику. Аустријске власти су годинама продужавале доношење одлуке о отварању Поморске школе само зато што је било у питању увођење наставе на српском језику.⁴

Вук Поповић у писму Вуку Караџићу 3. XII 1860. г. поред осталог пише: „Наш језик прелава се већ по свијем школама с правомисом Загребачким и поред њега учи се и Италијански, ма је наш глава; него ево незгоде и невоље! Нема за наш језик нашијех учитеља, па је у школама права вавилонија!“⁵ Вјероватно је овдје Вук Поповић мислио на основне школе, али ни у основним школама у то вријеме није српски језик „глава“ на Италијанским.

Проблем кадрова осјећаће се још дуги низ година, што је и разумљиво када се зна да се деценијама и деценијама школовање обављало на талијанском језику.

Питање учитеља, са знањем српског језика, за женску основну школу у Херцег-Новом је на дневном реду општинског вијећа крајем 1872. г. када се доноси одлука да се учитељица отпусти „јер не познаје српски језик нити је положила испит из истог“ и да се распише конкурс за ово мјесто.⁶ О свему овоме обавјештене су више школске власти, али како ни за мјесец дана није стигао одговор то се на наредној сједници истог вијећа доноси одлука да се школа затвори док се не нађе друга учитељица.⁷ На слиједној сједници ово питање је поново на дневном реду, по послједње дуже дискусије остаје се код одлуке о затварању школе.⁸

Да видимо како је и када дошло до увођења српског језика у администрацију.

⁴ Херцегновски архив (ХА), Фонд Српске поморске школе, фас. 1.

⁵ Вукова прешиска, књ. VII, Београд 1913 г., стр. 378.

⁶ ХА — ОХ (општина Херцег-Нови), записник општинског вијећа од 26. IX 1872. г.

⁷ Исто, од 1. XII 1872. г.

⁸ Исто, од 27. XII 1872 г.

Већ 1867. г. которска општина расписује конкурс за писара са знањем славено-српског језика (назив за који су се определијели послје једног састанка, представници бокелских општина).

Јули мјесец 1870. г. може се сматрати датумом увођења српског језика у администрацију которске општине. Од фебруара 1872. г. и записници општинских вијећа пишу се овим језиком, а од маја те године и општински грб је са ћирилским натписом.⁹

Да погледамо како је ишло са увођењем народног језика у администрацију у херцеговској општини.

Дјеловодни протокол општине од 1. јануара 1868. г. води се на српском језику, ћирилицом. Двије године касније расписан је конкурс за мјесто секретара општине. Текст конкурса достављен је за објављивање у Задар листовима „Застава“ и „Народном листу“ на нашем и талијанском језику. Поред основних података о року пријема молби, о висини плате, у тексту конкурса стоји: „свједочаство учињени наука као и она од доброг гласа и понашања и потпуног знања српског уредног језика, и једно способно знање Италијанског језика. Бити ће дата преимућства оним натјецатељима кои докажу да су извршили законске науке и да познају њемачког језика“.¹⁰ Исте године налазимо на општинском печату натпис ћирилицом и латиницом „Обшество Ерцет Новог“.

Општински начелник 29. VIII 1872. г. обавјештава да је Висока влада питала којим се језиком служи у дописивању општинска управа и да је послат одговор: „српски, латиницом или ћирилицом према околностима“. Вијешници су једногласно одобрили такав одговор.¹¹

Иако је општинска управа обратила се још 1870. г. општинском суду с молбом да позиве шаље на српском језику „будући да у толким селма шико италијански не разумије“¹² проћи ће још много година док се успије да се преписка са аустријским властима, нарочито са вишим инстанцама не врши на талијанском језику. Тако налазимо на протект који упућује ова општина у Задар, а у нези језика јер више инстанце из Задра употребљавају не само талијански него и њемачки језик у дописивању са општинским властима. Одговор на протект општине херцеговске у нези овога гласи: „Свакако треба опоменути управитељне урде у покрајини да се са опћинама служе у дописивању њиховим језиком а не њемачким њима неразумљивим, јер то вријећа право истих опћина и смета јавној управи.“¹³

⁹ Мијушковић, наведено дјело, стр. 29. У уштинску о употреби језика од 20. I 1891. г. стоји да треба писати српскохрватски или хрватскосрпски а никако само српски или само хрватски.

¹⁰ ХЛ — ОХ, 1870. г., док. 687.

¹¹ ХЛ — ОХ, записник општинског вијећа, 29. VIII 1872.

¹² ХЛ — ОХ, 1870. г., док. 305.

¹³ ХЛ — ОХ, 1886. г., док. 302.

На основу доступне нам документације можемо тврдити да је 1872. г. година увођења српског језика у администрацију херцеговске општине. Не можемо се сложити са констатацијом Др Динка Форетића који наводи да је 1887. г. двојезична употреба тј. талијанског и српског језика у овој општини. Што су се још те године поједине аустријске више власти обраћале општинској управи на талијанском језику, не можемо на основу тога тврдити да је двојезичка употреба.¹⁴

У сусједној луштичкој општини, која је данас саставни дио херцеговске општине, од 1873. г. у употреби је српски језик у администрацији, а од 1876. г. дјеловодни протокол и акта која упућује ова општина писани су искључиво ћирилицом.¹⁵

Ако изузмемо употребу српског језика у администрацији топаљске комунални (кореспонденција између комунални и мјесних власти вршена је на талијанском језику) седамдесетих година XIX вијека коначно је посланје вјековне употребе туђег језика, талијанског, народни језик употребљен у администрацији, у кореспонденцији између власти и народа, и тај језик постао званични језик школа и администрације у овом крају.

II

Упоредо са борбом за увођење матерњег језика у школама и у администрацији одвија се упорна и дугогодишња борба за употребу свога, општинског грба и права вијорења грбојне заставе.

Преписка између општинске управе и виших аустријских власти ко и када је дозволио употребу општинског грба и грбојне заставе започела је 1869. г.

16. марта 1869. г. котарско поглаварство тражи објашњење од херцеговске општине о употреби новог грба. Послије пар дана начелник, Буро Војновић,¹⁶ подужим писмом објашњава како је дошло до употребе овог грба и заставе. Наиме, да је доношењем новог закона о општинама 1865. г. стари грб прилагођен новим приликама, а да је до употребе овог грба употребљаван грб католичке парохијалне цркве, но да то није грб којег је општина икада прихватила. Даље се тврди да је од више власти добијена дозвола за употребу овога грба који се састоји од

¹⁴ Др Динко Форетић: „Борба за национализацију општина у Далмацији“, „Дубровник“, 1964/4, стр. 27.

¹⁵ ХЛ — фонд општине Луштица.

¹⁶ Војновић Буро, гроф, политичар (1834. Ерцеговина — 1895. Задар). Учио гимназију у Дубровнику, а Универзитет у Падови и Бечу. Изабран је за посланика на далматинском сабору 1867. и остао до 1892. г., а од 1879. до 1892. био је председник Сабора, а 1892. именован је доживотним чланом аустријске господске куће. У народном покрету у Далмацији био је један од вођа. Посредник између кривошијских устаника и бечке владе. Учесник битке на Вучјем долу, (Стапојевић — Народна енциклопедија). Председник општине херцеговске од 1863. до 1873. г.

куле на чијем је врху црвена заставица са бијелим крстом и два чепреса са стране. Посебно се наглашава да не би било угодно забранити употребу грба, јер би то створило непотребне компликације¹⁷

Јуна мјесца исте године поново се шаље у Котор објашњење сличне садржине као и претходно, с том разликом што се наглашава да је упућен захтјев Вишој аралдичкој власти, сматрајући да ће иста позитивно одговорити. У овом одговору се нешто прецизније говори о употреби печата. Наиме, да је овај печат „од прастарих времена“ а да се употребљавао до пада Млетачке Републике а у доба промјена разних влада (1797—1814), не знају због чега и како, па до 1830. г. да је био у употреби печат православне парохијалне цркве са Топле, а од 1830. г. до 1865. г. печат католичке парохијалне цркве св. Јеролџа. У истом писму се говори и о застави, за коју се такође каже да је од давнина и да су госпође херцеговске сакупиле 100 форинти да се купи заставица од свиле.¹⁸ Из једног писма, упућеног од стране општине, Вељку Ломбардићу у Трст 1875. г. видимо да до тада заставица од свиле није купљена од сакупљеног новца, па се исти моли да изврши куповину заставе.¹⁹

За читаву паралелну деценију не налазимо никакву прешску између општинске управе и аустријских власти због употребе грба и заставе, иако се они редовно употребљавају. Немогуће је дати закључак због чега за читавих десет година, аустријске власти не воде о овоме бригу да би ошет 1879. г. поново покренули ово питање. Општински вијешници на својој сједници 19. XII 1879. г. кад их је о томе обавијестио начелник „изјављују чуђење од куда сада таково питање.“²⁰

На питање Ц. К. — политичког повјереника из Херцег-Новог, новембра 1879. г. о употреби печата и заставе, општина даје исцрпан одговор, који преносимо у цјелини, јер се каснији одговори базирају на овоме и сличне су садржине, а интересантно је и на који, доста смјели начин, упозоравају политичку аустријску власт у мјесту о посљедицама уколико би дошло до забране употребе печата и заставе. Одговор општинске управе гласи: „Услед цијењеног Листа 3. текућег Бр. 101 има част писуће доставити до знања Тој Сл. Ц. К. Власти да ова општина употребљује садашњи свој печат од доста година насе, тако исто и своју тробојну заставу, на којој је уметнут исти грб што је и на печату, то јест кула са црвеном заставицом на врху са бијелим крстом,

¹⁷ ХА — ОХ, 1869. г., док. 145.

¹⁸ ХА — ОХ, 1896. г., док. 369.

¹⁹ ХА — ОХ, 1875. г., док. 164. Познато је да је за вријеме Млетачке управе топањска комуниста употребљавала печат православне цркве са Топле, а млетачка власт свој симбол — лава.

²⁰ ХА — ОХ, записник од 19. XII 1879. г.

a po један чепрес са стране. Ово је печат од старине ове опћине, је ли пак одобрен од надлежне Ц. К. Власти, то није познато нишудемуму; свакако зна да до данас кроз толике године, није било никакве сметње са стране претпостављених власти.

Као печат, тако и тробојну заставу има ова Опћина од старине. Садашња нова застрада неста је као што су биле и првациње, које су се подрале. Је ли пак кала ова опћина тражила допуштење од надлежне Ц. К. Власти да може развијати о свечаним пригодама своју тробојну заставу, то није познато овом Управитељству. Шта нише нишуде држи да то није било потреба ни

штати, јер је тробојна застрада са грбом, а тако и печат оне Опћине много времена прије постојаи, нест је Аустрија добила Боку под своју власт.

Тробојна застрада вила се у двој Опћини много прије владања Републике Млетачке, вила се ли све приеме владања несте Републике, па се ево вила ене до сада и под владом аустриском и нико до данас не ушта од куд има право ова опћина на тробојну застрада?

Познато је да се садашња тробојна заставица вила на бијелом дану о пресећеном доласку Н. Ц. К. В. Пашег Премилостивога Цара и Господара; вила се и кашње свагда приликом сваког доласка оваје Н. Преузвишеног Барона Родића и остале одличне госпoде војничког, свештеничког и мирског реда, а тако исто и о свечаним ланцима сваки пут. Познато је да је више поменути заставица истакнута на високој кули, а вила се свагда дању, те је могао сваки видјети ко је имао очињет вида, ипак ниједна Власт до данас, кроз толике године, не упита: да ли има ова Општина право развијати од старине имајућу заставицу? а то стало зато, што се знало да би било такво питање неумјесно, јер што је вриеме својим дугим теком освентало, то је добило право које се не да брисати без насиља.

Чудно се дакле чини писућем од куда саде, послате толико година, искрену питање о праву поменути заставице! ово изгледа као неко задиркивање са стране надлежне Ц. К. Власти у најсветија права ове Општине. При том зна се врло добро да, кад би се почела претресати права и дужности, да би искочило много што-шта, које не најбоље годило. Зато држи писуће да је најбоље ћутањем прећи неке ствари, на не дирати у стародавна права.

Ако је пак надлежна Ц. К. Власт вољна забранити да се развија убудуће тробојна стародавна заставица ове Општине, то може силом учинити, али ово Управитељство скида са себе сваку одговорност за посљедице и у том случају свечано се ограђује против понуде са стране Ц. К. Власти стародавног права ове Општине, односно своје тробојне заставице.²⁰

Децембра исте године обраћа се општина писмом Борбу Војновичу, тада предсједнику Земаљског сабора у Задру, пишући му о проблемима у општини: глад, незанослености итд. и истовремено му јављају о проблему који је настао око грба и заставице због питања које је поставила аустријска власт те му уз писмо достављају и одговор који су упутили властима, а који смо напред цитирали. У наставку пишу: „Овакво питање изгледало је овом Управитељству као неки изазивање; јер дје је била до сада та Власт? што то не тражи за вријеме Вашег Владича? него саде! Ово и многи други узроци дали су повода овом Управитељству, те је овако опором одговорило. Уосталом препоручамо се и за овај посао Вама, да испитате ствар и урадите како намете да ће бити најбоље.“²¹

Идуће године преписка се поставља. Политичко изложење тражи прецизнији одговор, што је и нормално, јер није добило одговор, ко је и када дао дозволу за употребу грба и заставице.

²⁰ ХА — ОХ, 1879. г., док. 467.

²¹ ХА — ОХ, 1879. г., док. 510.

Марта мјесеца стиже и привремена дозвола за употребу заставе док се коначно не ријеша ово питање.²²

Крајем године Политичко изложено поново тражи објашњење по истом питању и нацрт грба који је у употреби као и нацрт печата католичке цркве св. Јеролима. Након два мјесеца, што значи почетком фебруара 1881. г. општинска управа доставља одговор идентичан претходнима са траженим нациртима печата. Уз ово је достављен записник сједнице општинског вијећа из 1869. г., који се не налази уз спис, али је вјероватно достављен извадак са те сједнице у вези тачке шест. „Госп. Начелник предложио је да се пита потврђење садашњег печата и Грба општинског које је жељно и једногласно од општинског Вијећа примљено.“²³

Тек марта 1883. г. стигао је одговор на горње писмо општинске управе. Аустријске власти траже записник са сједнице општинског вијећа одржане 1865. г. на којој је по ранијим објашњењима које је слала општинска управа донесена одлука о употреби спорног печата и заставе.

Општинска управа ово питање износи на сједницу општинског вијећа од 27. маја. Изнијет ћемо пита стоји у записнику са сједнице о овом питању, јер је у том смислу и достављен одговор аустријској власти.

„Господин председник кан. Марко Бурковић јавља опширно сва питања тичући се општинског печата и заставе, напомињемо како је још године 1865. опш. вијеће увело садашњи опш. печат и тробојну заставу; како је то учињено из обзира братске слоге и љубави, јер се прије мијењао општински печат по вјери начелника те је час био онај прав. цркве топаљске, а час овдашње римокат. цркве парохијалне, док се по срећи не нађе прастари печат ове Општине, који се данас употребљава, јавља да се није тражило одобрење надлежне п. к. аралдичке власти јер се држало да није требито пошто није нови печат уведен, него стари повраћен, али Високо Ц. К. Намјесништво данас тражи препис записника сједнице Вијећа од године 1865. који се не налази међу општинским списима, зато је требито да се донесе закључак односни, како ће се моћи ријешити питање, те прогласише да је отворена расправа о овом приједлогу.

Г. Вијећник Стефо Вујновић изјављује да се врло добро спомиње као стари опш. Вијећник да је године 1865. Вијеће под начелником Борћем Војиновићем дошјело потребити закључак и одредило садашњи печат и тробојну заставу ове Општине, на се чуди откула сада питање пошто је протекло осамнаест година да се ова општина непрекидно служи садашњим печатом и развија тробојну заставу.

²² ХА — ОХ, 1880. г., док. 145.

²³ ХА — ОХ, 1881. г., док. 786.

Чују се гласови многих вијећника и ми се сјећамо. Пошто се довела подужа расправа об овом предлогу, а сви су говорници говорили у прилог садашњег опћ. печата и заставе, то ради уштеде времена прекинута је даља расправа и г. Вијећник Стефо Вујиовић поднесе приједлог слиједши: Нека Славно Вијеће изволи закључити „Пошто се не може наћи записник сједнице опћинског вијећа држане 1865. у којој је било закључено да се уведе стари печат ове опћине и набави тробојна опћ. застава којима се данас опћина служи, то да би се ријешило односно питање Славне ц. к. Власти доноси се на ново слиједши закључак: „Стародавни печат ове Опћине, на којем је урезан грб кула и на њој развијена мала црвена заставица са бијелим крстом по сриједи, са стране куле крај уласка два чемпреса, унаоколо напис: „Опћина ерцегновска“ Као што је тачно изложено у приложеном нацрту, усваја се и проглашује печат опћине ерцегновске.

Вијеће без даље расправе једногласно прима предлог г. Вујиовића, те на ново потврђује данашњи печат ове опћине, као што је горје означен.

У исто доба Вијеће закључује да буде опћинска застава тробојна: црвена, плаветна и бијела, а по сриједи опћински грб, као што је урезан на опћинском печату са написом унаоколо: „Опћина ерцегновска“, што је потанко на оваје приложеном нацрту набојадисано и као што је садашња опћинска застава која се вије на Каили-кули о свечаностима.“²⁴

Изгледа да су се аустријске власти умориле тражећи ко и када је дозволио употребу грба и заставе те 1884. г. наилазимо гдје само траже уплату одређене таксе да би се добила одређена дозвола и законски се могла употребљавати застава и грб. Општина је одмах одговорила да је сагласна одмах уплатити затражену суму.²⁵

Такса није уплаћена ни те ни наредне двије године, па 1887. г. поново се почиње са истим питањима и истим одговорима који путују између аустријских власти и општинске управе Херцег-Новога.²⁶

Током 1889. г. приводи се крају рјешавање овог дугогодишњег спора. Ц. К. Поглавар обавјештава општину да је Министарство унутрашњих послова дозволило употребу грба у неке измјене „на мјесто округластог написа опћине који се једино може уметнути у опћински печат, али није припустљив по правилима аралдике за грбове“ ... Даље напомиње да се застава може врти само у свечаним приликама и то упоредо

²⁴ ХА — ОХ, записник од 27. V 1883. г.

²⁵ ХА — ОХ, 1884. г., док. 80.

²⁶ ХА — ОХ, 1887. г., док. 786.

с аустријском царском заставом. Истовремено тражи се уплата таксе, јер ако иста не буде уплаћена у року од године дана то би привремена дозвола за употребу грба и заставе била стављена ван снаге.²⁷

Општинско вијеће је одобрило уплату таксе и новац је одмах упућен Ц. К. Поглаварству које ускоро обавјештава општину да је примило 105 форинти таксе за општински грб и 67 форинти за остале издатке по овоме, уз напомену да се доставе нацрти са измјенама на грбу које је ранијим актом захтијевано.²⁸ Општина није удовољила захтјеву, на почетком 1890. г. Поглаварство из Котора поново ургира напомињући ако не буде достављен тражени нацрт неће виша власт бити у могућности издати потребан „документ о грбу“ (Warpenbrief).²⁹ На полеђини акта налазимо службену забиљешку секретара општине „Већ је данас послато“. Вјероватно је ова забиљешка тачна јер септембра мјесеца стиже „Грбовна књига“, што закључујемо из попутног дописа јер сама „грбовна књига“ није сачувана.

У допису се ништа не помиње о дозволи за употребу заставе, те општина наставља прениску у том смислу наглашавајући у акту упућеном у Котор да је плаћена такса од 67 форинти за дозволу за употребу заставе, али да никакву потврду о томе нијесу добили.³⁰ Вјероватно је касније добијена дозвола или се подразумијевала слободна употреба и заставе уз грб, јер о овоме нема више никаквих података.

Најзад послје двије деценије завршена је упорна борба општине херцеговске, те је могла слободно употребљавати свој грб, печат и заставу.

Из света до сада изложеног да се закључити да се општински грб са крлом и црвеном заставом са бијелим крстом на њој и два чемпреса са стране почео употребљавати шездесетих година XIX вијека или да прецизирамо 1865. г. Тврђња да је овај грб копија грба који се у прастара времена употребљавао не може се узети као тачна, јер то ни наши преци прије једног вијека нијесу могли да докажу. Размотримо неке чињенице. Топачка комуниста која дјелује доста самостално под млетачком управом употребљавала је кроз читаво вријеме свога битисања (1718—1797. г.) печат православне цркве Вознесенија са Топле. У једном одговору општинске управе напријед наведеном говори се да се овај грб употребљава и до 1830. г., а од те до 1865. г. да је у употреби печат католичке парохијалне цркве св. Јеролима. Знамо да је млетачка власт употребљавала свој симбол — лава. Који је онда то грб који је употребљаван у

²⁷ ХА — ОХ, 1889. г., док. 359.

²⁸ ХА — ОХ, 1889. г., док. 428, 1365.

²⁹ Грбовна књига.

³⁰ ХА — ОХ, 1890. г., док. 928.

прастара времена, када није употребљаван за пријеме Млетачке Републике, а није ни за вријеме владавине Турака (1482 — 1687. г.) овим крајем. Зар можемо повјеровати једном објашњењу општинске управе из 1887. г.³¹ тај се каже да је прастари грб нађен 1865. г. код бившег начелника општине Михаила Русовића па је затим одмах изгубљен. Исто тако општина је тврдила да је тробојна заставица од давнина, а знамо да је употреба тробојних заставица у нашим земљама настала половином XIX вијека.³²

Жеља нам је као што је била и наших предака и као што су увијеравали аустријску власт, зашто су сигурно имали посебне разлоге, да је овај грб старијег датума. Али за сада, на основу расположиве архивске грађе, можемо са сигурношћу тврдити само једно, а то је, да је овај грб настао и почео се употребљавати 1865. г.

III

У овом одјељку биће говора о томе како је текла градња „општинског дома“³³ у Херцег-Новом. Потребно је најприје нагласити да ће овом релативно највише бити посвећено простора у овом раду, и то из слиједених разлога: 1. сви туђини који су владали овим крајевима мало су посвећивали пажње изградњи јавних објеката, ако изузмемо тврђаве и утврђења, а сами становници овога краја нису посвећивали пажњу, нити су могли, изградњи јавних зграда, сем што су завјештањем сопствених зграда за школе и градњом цркава давали свој допринос у ове сврхе. Ово је, може се рећи, прва јазна грађевина ограђена сопственим средствима општине херцеговске и њена градња у то вријеме означавала је неки знак самосталности и својеврсна права под туђином. 2. Ово је једина грађевина готског стила у граду, а може се рећи и једна од најљепших зграда ове врсте, како у граду тако и на ширем подручју. 3. У овој згради данас је смјештен Архив Херцег-Новог, те се међу њеним зидовима чува најдрагоцјеније благо о прошлости овога краја, ничим ненадокнадиво, а поред осталог и материјали о градњи ове зграде. 4. Један од узрока што је овом посвећено оволико простора је и то што је скоро читав материјал о градњи сачуван и 5. Вјероватно ће многе заинтересовати ток градње, лиценцијација, повезивање трошкова градње, прекорачење рокова завршетка радова, тешкоће у обезбјеђењу материјалних средстава итд.

³¹ ХА — ОХ, 1887. г., док. 386.

³² Националне заставе у јужнословенским земљама развиле су се прилично касно. Хрватска и словенска тробојка настале су 1848. г. Српска и црногорска преузете су такође тада од руске народне заставе мијенатући само поредак боја. Змајсвић Бартола, „Хералдика“, Загреб 1971. г., стр. 56.

³³ У даљем тексту у употреби ће бити назив, општински дом и општинска кућа, јер такве пажње сусрѣемо у сачуваним материјалима.

Починимо од почетка — од рушења зграде која се налазила на мјесту градње будућег општинског дома.

Први помен о намјери градње налазимо у једном занесцику из 1883. г. када начелник обавјештава општинске вијешнике „како би опћ. Управитељство жељело, ако средства допуште, почети градити опћ. Дом, ради тога дато је већ да се потребити нарис учини и потражи дозвола грађевине, али треба да Славно вијеће одобри претходно да се може преузети градња.

Вијече узимље на повољно знање овај извјештај, те опуномоћава опћинско Управитељство да започне грађевину кад видн да је згода и да се може“.³²

Како је током 1883. текао посао око формирања олбора који ће водити бригу око градње, око обезбјеђења материјалних средстава и изради пројеката, није нам познато.

„Одбор за грађевину опћинске куће“, јануара 1884. г. поднио је Дјенин у Котор молбу с пројектом за добијање грађевинске дозволе. Кроз непун мјесец дана стиже одговор и захтјев да се поред достављених докумената пошаљу и слиједећи: „уговор о куповини, свједоцба ипотерна, реверсал и још један примјерак нацрта“.³⁴ Пошто је одмах удовољено горњем захтјеву већ крајем фебруара Ц. К. Управитељство Дјенине „повраћа нарисе односне грађевине нове опћ. куће које је Ратно министарство под бр. 522 одобрило“.³⁵

Пар дана по примитку одобрења општинска управа издаје оглас којим оглашава лицитацију за рушење старе зграде, на мјесту на којем ће се градити нова општинска кућа. Половином марта извршена је лицитација на којој су учествовали Јово Беранић и Стефан Ростовић. Лицитација је започета са 60 форинги, а радове је добио Стефан Ростовић за 42.50 форинги уз обавезу да посао обави за двадесет дана. Поред рушења старе зграде, односно само три зида³⁶ требало је камење сложити на пијаци (Белависти), а „штнице“ исто тако на пијаци или у магазину као и прагове од врата и прозора, јер је тај материјал коришћен за нове зграде.³⁷

Општински уред је тада био смјештен у сусједну зграду, власништво манастира Савине, што закључујемо из једнога писма који је управа манастира упутила општини интересујући се да ли се гради нова општинска зграда. Ово објашњење управа

³² ХЛ — ОХ, 1883. г., док. 117.

³⁴ ХА — ОХ, 1884. г., док. 53.

³⁵ ХА — ОХ, 1884. г., док. 118.

³⁶ Изгледа да је на мјесту гдје је требало подићи нову зграду била рушевина, што закључујемо из записника са лицитације „треба развалити три зида из темеља“.

³⁷ ХЛ — ОХ, 1884. г., док. 150, кућу је манастиру Савини лавјештао Пођанин Никола Мусић (1760 — 1835).

манастира тражи због тога, јер је издајући зграду општини за канцеларије утрошила знатна средства да стамбене просторије прилагоди новој сврси.³⁸ У одговору манастиру општинска управа не само да је потврдила да се гради нова општинска кућа, већ је дала и веома оптимистички одговор, да ће зграда бити готова до краја 1884. г. као и то да ће општина о свом трошку преуредити просторије и прилагодити их за становање и потрудити се да се издају уз најповољнију кирију. Са оваквим рјешењем манастирска управа није била задовољна, па поново тражи надокнаду, а вјероватно и стога што општински уред ни у другој половини 1885. г. још није иселио из манастирске зграде. По овом питању општинско вијеће образовало је и комисију.³⁹ Изгледа да овај проблем није било лако ријешити или је комисија била веома пасивна, јер умјесто да на идућој сједници општинског вијећа упознамо се са приједлогом комисије, тек након године дана општинско вијеће поново о овоме расправља и одбацује захтјев манастирске управе, објашњавајући да је општина иначе доста утрошила за преуређење спорних просторија.⁴⁰

Како се нова грађевина наслањала на кућу Данила Пилића и Петра Репанића то је с њима било потребно извршити договор. Наиме, они као међанинци морали су бити упознати са нацртом грађевине и могли су наравно, у оквиру законских права, ставити примједбу. Данило Пилић је већ у марту 1884. г. упознат са нацртом, по шта је тада записнички ријешено није нам познато.⁴¹

Октобра мјесеца исте године позван је у Општину Петар Репанић, други сусјед, да се упозна са нацртом нове општинске зграде, да би дао евентуалне примједбе.⁴²

Могло би се закључити да међанинци Пилић и Репанић у почетку нијесу захтијевали посебне мјере у вези градње општинске куће у односу на њихове куће, но идуће године, 1885, налазимо на проблеме у вези овога. Општинско вијеће на својој сједници обавјештено је од стране начелника да је све урађено по нагодби са Репанићем и Пилићем, а по претходном договору са адвокатом др Радом Квекићем, те су на основу тога склопљене судске нагодбе. Вијећник Марко Терзовић, који се стално јавља као потписник свих уговора и рачуна у вези градње општинског дома, поред Мића Квекића и повремено још неких, дао је објашњење присутнима да је раније била склопљена нагодба са Пилићем, али је он касније промијенио мишљење па се за њим повео и Репанић који је код суда подигао парницу против Општине, но

³⁸ ХА — ОХ, 1884. г., док. 321.

³⁹ ХА — ОХ, записник од 29. XI 1885. г.

⁴⁰ ХА — ОХ, записник од 29. XI 1886. г.

⁴¹ ХА — ОХ, 1884. г., док. 186.

⁴² ХА — ОХ, 1884. г., док. 576.

A. општинска кућа, B. дво манастирске куће, C. дво Ретанића куће,
D. с. продужетку општинске куће (у сјеми) Пинаћа кућа

паршну није добио. Начелник у даљем објашњењу каже да с Пилићем није био учињен писмени уговор, па је зато дошло до ових размирица. Општинско вијеће је сачинило нове уговоре који су једногласно примљени на овој сједници.⁴⁵

Дан прије сједнице општинског вијећа позван је у општину Шпиро Гојковић⁴⁶ да изјави да ли је он као начелник обећао Пилићу 200 форинти накнаде због градње општинске куће уз његову кућу.⁴⁷

Априла мјесеца Данило Пилић тражи од општине одштету од 100 форинти јер му је градњом општинског дома затворен један прозор на кући.⁴⁸ Овај захтјев Пилића изнесен је пред општинске вијећнике на сједници 18. VII и усвојен, те истог дана назначена сума исплаћена. На сједници општинског вијећа новембра мјесеца исте године поново се о овоме расправља, те је вијеће донијело слиједећи закључак послје подуже расправе: „Пошто је гос. Данило Пилић допустио да се источна страна нове општинске куће подигне изнад куће Пилића овађе у граду и тиме затвори једна видовица на кући Пилића, у накнаду уступи завазда, крај његове куће гаје станује, да затвори стари пролазак у Провалију и отвори нови пролазак са овога пута до воде и пута, који води кроз Провалију, преко земљишта Данила Пилића, као што је на лицу мјеста убилијежило општинско Повјеренство и господин Пилић сагласно.“⁴⁹

Тако је завршена нагодба са једним од сусједа будуће општинске куће.

Са Петром Репанићем, другим сусједом, погодба је посебно извршена. 17. фебруара 1885. г. одобрена је исплата од 25 форинти Петру Репанићу као надокнада због настале влаге на његовој кући, а усљед градње општинске куће и да се о општинском трошку изолује влага, као и да има права подићи још један спрат на својој кући и са једним зидом наслонити се на зид општинске куће, уколико то убудуће буде желио.⁴⁸ 30. маја исте године сума од 25 форинти је исплаћена.

Док се рјешавало питање односа са сусједима будуће општинске куће, истовремено су вршене и друге припреме и послови.

Знамо да је путем лиценације срушена стара зграда и материјал спремљен да се употрејеби за нову грађевину.

⁴⁵ ХА — ОХ, зап. од 10. III 1885. г.

⁴⁶ Предсједник општине од 9. X 1881. г. до 18. III 1885. г. — вјероватно је тих дана већ био у оставци кад га писмено позивају да дође у општину.

⁴⁷ ХА — ОХ, 1885. г., док. 175.

⁴⁸ ХА — ОХ, 1885. г., док. 324.

⁴⁹ ХА — ОХ, записник од 29. XI 1885. г.

⁵⁰ ХА — ОХ, 1885. г., док. 108.

20. априла 1884. г. објављен је оглас којим се лицитира изградња нове општинске куће, а већ 22. априла лицитација одржана. Лицитанци су били обавезни положити 300 форинти кауције прије почетка лицитације. Радови су се морали извршити према одобреном пројекту а под надзором г. Балдана. Општинско управитељство се обавезало да ће набавити камен на Корчули и то за степенице и балкон, а у Трсту греде и даске, „гвожђе за скале и пергоу даје општина заузиматељу“. Каменење које је било употребљиво од старе грађевине могао је извођач узети колико му је требало, а могао је гдје му општинско управитељство означи каменење узети и из „старе тврђаве“, а плоче у „портуну морао ставити „квдрате“ а „дигле млетачке“ (значи кров је морао покрити пријепом „каналницом“).

На лицитацији један се јавио Глиго Беранић који је пристао радове извести према нацрту и по прегледу радова од стране инжењера предати кључ потпуно готове зграде, с тим да за годину дана од предаје о свом трошку обавља све поправке које би настале услед несолидне градње. Све радове се обавезао извршити за 3.400 форинти. Општинска управа се са своје стране обавезала да ће му постепено исплаћивати од погођене суме.⁴⁸

Септембра мјесеца Глиго Беранић у општинској канцеларији склапа уговор са столаром Иваном Миготијем за извођење столарских радова на општинском лому. Радове треба извести према пројекту, сем што је потребно било извести још једна врата, јер се на првом спрату раде двије умјесто једне просторије. Миготи је пристао да изведе све радове столарске и да намјести браве за суму од 300 форинти које ће му Беранић исплаћивати у неколико наврата, сем 50 форинти које ће му исплатити кад зграда буде примљена.⁴⁹

Маја мјесеца идуће године Миготи тражи надокнаду за уговорене радове и то не од Беранића већ од општине. Умјесто 300 форинти како је погодио тражи 700 форинти, јер је приликом рада увидио колико потешкоћа му наноси рад на прозорима готског стила па му не само да треба више времена већ и материјала. Уз ово додаје да се налази и у тешком материјалном положају јер има стара оца и многобројну фамилију.⁵⁰ О овоме је закључак донијело општинско вијеће и то на својој сједници⁵¹ на којој су вијешници одлучили да се одреди сума пошто се прегледају извршени радови. Крајем марта идуће године вијешници су изгласали надокнаду у износу од 100 форинти, с тим да му се исти исплате када благајна буде имала повца. На пријезници на којој су означени износи исплаћеног повца за столар-

⁴⁸ ХА — ОХ, 1884. г., док. 118.

⁴⁹ ХА — ОХ, 1884. г., док. 528.

⁵¹ ХА — ОХ, 1885. г., док. 324.

⁵² ХА — ОХ, записник од 10. III 1885. г.

ске радове Ивану Митотичу коначни износ исплаћеног новца износи 559 форинти. Ко и када је одобрио 159 форинти више од уговорене и накнадно дозначене суме из расположивих материјала није могуће утврдити.

Половином 1885. г. налазимо па још један уговор у вези градње општинске куће, а који је потписао са општином Јово Беранић а на основу накнадно објављене лиценције за накнадне радове. Јово Беранић се обавезао накнадне радове извести заједно са Стефаном Ростовићем, Јовом и Симом Бурчићем и то за 730 форинти. О каквим се радовима ради из уговора није могуће разабрати.³³ По свему судећи овдје се можда ради о покушају материјала због продужења грађевинских радова и о изградњи двије умјесто једне просторије на првом спрату, а то се у уговору за накнадне радове наводи као малтерисање зидова, фарбање, а знамо да је приликом преузимања радова уговорено да се за 3.400 форинти изврше сви радови и „преда кључ готове грађевине“. Иако је општинска управа 20. фебруара 1883. г. одлучила да се гради општински дом ако средства дозволе, сви су изгледи да нијесу била обезбијеђена довољна средства за градњу ове зграде. То је вјероватно и један од узрока што се градња одужила, јер из напријед изложеног видјели смо да је општинска управа била увјерена да ће зграда бити готова крајем 1884. године.

Приликом примопредаје општинске имовине, између старе и новонабране општинске управе, 12. марта 1885. г. налазимо податак да општина дугује 1060 форинти Закладној мокринској школи које је узела септембра 1884. г. да би исплатила мајсторима и зидарима наднице који су радили на општинској кући. У истом документу налазимо и на дуг од 100 форинти који се дугују Одбору за градњу православне цркве у граду, а за узето камење за градњу општинске зграде.³⁴

Средства није било довољно, а закашњавао је довоз камења са Корчуле и материјала из Трста, па је долазило до продужавања рокова довршетка зграде а то је изискивало и нове издатке, а сви су изгледи да ни за првобитно предвиђене радове нијесу била обезбијеђена средства.

На сједници општинског вијећа новембра 1885. г. када се рјешавао захтјев манастира Савине начелник је објашњавајући вијећницима о овоме и градњи општинске куће рекао да је зграда требало већ давно да буде готова, али због недостатка средстава радови су се продужили. За довршетак радова извршена је позајмица 2.100 форинти и то уз камату од 6%. Од Закладне школе у Србици позајмљено је 400 форинти, од Попић Анга 1.000

³³ ХА — ОХ, 1885. г., док. 456.

³⁴ Ова сума од 100 форинти исплаћена је црквеном одбору 4. VIII 1885. г. након што је Глиго Беранић извршио процјепу узетог камења.

форинти и од Завладе побанске „Штедња Лесова“ 700 форинти. Вијећници су такођер обавијештени тј. предложено им је да ова сума од 2.100 форинти не приказује се у предрачуњу финансијског плана општине за 1886. г. већ да ће се овај дуг исплатити како се буде могло, мало по мало, од разних уштеда. Ради штедње није извршен ни судски уговор са зајмодавцима јер би то довело до нових трошкова. Вијећници су овај приједлог једногласно прихватили и одобрили предузете мјере за довршење градње општинске куће.⁵⁶

Приликом гласања општинског буџета за 1886. г. поново је дато објашњење за дуг од 2.100 форинти и наглашено да прирези неће бити повећани за подмирење овога дуга, већ напротив и смањени у 1886. г. у односу на 1885. г. за 10% и „Тако општинско Управитељство гледа смањити терет народу, а узла се да ће штедњом подмирити речени дуг.“⁵⁷

Током 1886. г. дуг није враћен и по свему судећи он није враћен ни наредне године. Општинско вијеће расправљајући о захтјеву градске музике за помоћ, исту одбија образлажући да општина нема средстава, јер је дужна за општински дом.⁵⁸

Из свега произилази да је општина позајмила 3.160 форинти за градњу општинског дома, што значи да средства нијесу била обезбијеђена приликом почетка градње.

Видјели смо како се долазило до средстава потребних за градњу, па да погледамо и како су се кретали трошкови градње.

Знамо да је лицитацијом дата градња Глигу Беранићу за 3.400 форинти, другом лицитацијом за накнадне радове дато је 730 форинти, затим је доплаћено столару Ивану Митотију 259 форинти, на 100 форинти одбору за градњу православне цркве за камење, па 25 форинти Петру Репанићу. Колико је општина платила ограду за балкон и за скале, као и камен са Корчуле не можемо тачно утврдити. Да извршимо сабирање трошкова који су нам познати на основу признаница и других докумената. За рушење старе зграде 42.50 форинта, за градњу 3.400 и 730 форинти, столарски радови (накнадно) 259 форинти, цркви за камење 100 форинти, Данилу Пилићу 100 форинти, Петру Репанићу 25 форинти и 5 форинти за затварање канала поред зграде и отварање прозора на крову, што укупно износи 4.761.50 форинти. Кад упоредимо трошкове и извршену позајмницу од 3.160 форинти произилази да је било обезбијеђено свега 1.601 форинта или око једне трећине потребних средстава.

Упоређења ради навешћемо и цене цијене материјала, као и висину надница које су исплаћиване мајсторима и радницима.

⁵⁶ ХА — ОХ, записник од 29. XI 1885. г.

⁵⁶ ХА — ОХ, зап. од 21. III 1886. г.

⁵⁷ ХА — ОХ, записник од 27. III 1887. г.

Барка пијеска коштала је 2 форинте, а барка клака 33 форинте, а 2.200 опека коштало је 59,40, комад већег камена је плаћан по 0,40 форинти итд.⁵⁸

Главним извођачима радова Јову и Глигу Беранићу издана је износила три, а мајсторима Јову Влаховићу и Тодору Радмиловићу по двије форинте, док је радницима (тежацима) плаћано дневно по једна форинта.⁵⁹

Колико је уштеде дошљело општини узимање камена из Канли куле и старог Лазарета [„понос (пренос) камњна из старог Лазарета — комада великијех 120“] не можемо тачно утврдити, око педесетак форинти, али да је тиме нанесена већа штета но што је било користи можемо са сигурношћу тврдити, гледајући на то из наших дана.

На оградни балкона, тада је уграђен и општински грб пречника 46 см.⁶⁰

Изнад улазних прата у дијелу украсног капка уграђена је година довршетка градње 1885. г.

Општинска управа уселила се у нову зграду највјероватније почетком 1886. г. Крајем новембра 1885. г. када је општинско вијеће расправљало о надокнади манастиру Савини „односно куће манастирске ће је опћ. Уред“, што значи да до тада општинска управа још није преселила у нову зграду.⁶¹

Половином априла 1886. г. општинска управа упутила је Поглаварству у Котор молбу, тражећи да буде ослобођена плаћања пореза за новосаграђену општинску кућу која је већ уселила.⁶² Значи у периоду од децембра 1885. г. до априла 1886. г. извршено је уселиње општинске управе у новосаграђену општинску кућу.

Да би се на неки начин одужили мајсторима и радницима који су градили ову зграду навешћемо њихова имена да би бар донекле отргли из заборава ове вриједне градитеље. Поред већ помињаних Јова и Глига Беранића, Јова Влаховића, Тодора Радмиловића и Ивана Мигоћна, као радници радили су: Рајовић Лука и Илија, Оровчанин Јово, Унковнић Марко, Аврамовић Станко, Влаховић Илија, Васо и Митар, Правица Јошо, Конањанин Нико, Лучић Саво, Јово, Крсто и Нико, Мрачевић Васо и Роснић Мило.

Од прве замисли, почетком 1883. г. до уселиња у нову општинску зграду почетком 1886. г. протекло је три године. За то вријеме општинска управа савладала је многе потешкоће,

⁵⁸ ХА — ОХ, 1885. г., док. 32.

⁵⁹ Исто.

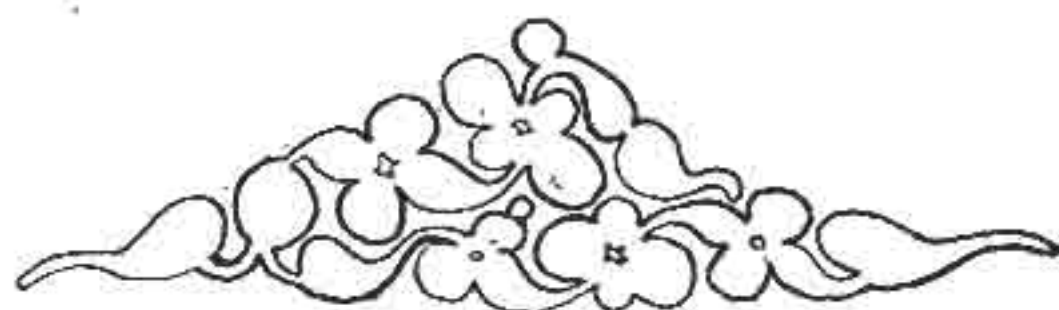
⁶⁰ 1941. г. Италијани су скинули грб — прије десетак година је нађен и враћен на своје мјесто.

⁶¹ ХА — ОХ, записник од 29. XI 1885. г.

⁶² ХА — ОХ, 1886. г., док. 270.

од набавке материјала до обезбјеђења средстава. Истичу, трошкови су знатно porasli од предвиђених не само због закашњења радова, због закашњења допреме материјала, већ и због тога што се зграда градила „знатно више од предвиђеног напрта“⁶³ надокнаде сусједима због влаге и затварања прозора итд. Када узмемо у обзир све потешкоће може се рећи да је тадашња општинска управа овај посао успјешно обавила за веома кратко вријеме.

Оружане борбе за националну слободу народа овога краја одувijek су његови животни пратиоци. Све буне и устанци у овом крају у ближој и даљој околини па и преко граница наше земље забиљежиле су имена људи из овог краја. О томе је писано и писати ће се. Мислимо да је гробало коју ријеч рећи и о борби за очување националне независности и на други начин. — Борби за употребу свога матерњег језика, за слободну употребу свог грба, о грађи свога општинског дома, о вијорењу своје националне заставе — обиљежја националне самосталности и слободе, обиљежја која нијесу безначајна и која не треба занемарити.

⁶³ ХА — ОХ, записник од 12. I 1885. г. Није било могуће утврдити шта је грађено више од првобитног пројекта, јер није сачуван пројекат као ни накнадни пројекти. Највјероватније је од аустријских власти тражена дозвола за грађу мање грађевине па је без дозволе на сопствени ризик током грађе извршена измјена и саграђена виша зграда.

R é s u m é

DETAILS AU SUJET DE LA LUTTE POUR LA LIBERTÉ NATIONALE A LA FIN DU XIXème SIÈCLE DANS LA COMMUNE DE HERCEG-NOVI

Marija CRNIC-PEJOVIC

A la base des documents disponibles, nous avons désiré montrer ici quelques éléments de la lutte, dans la seconde moitié du XIXème siècle pour la conservation de la nationalité — l'introduction de la langue mère dans les écoles et dans l'administration, l'emploi de son blason et de son drapeau ainsi que la construction de la maison de la mairie de Herceg-Novî.

La langue italienne, c'est-à-dire la langue officielle de l'administration et celle de l'enseignement dans toutes les écoles, est seule employée à Boka depuis l'arrivée des Vénitiens dans cette région et celle qu'acceptent les autorités autrichiennes.

Depuis de longues années, le peuple désirait que les enfants étudient en langue mère, et non en langue étrangère. Dans la seconde moitié du XIXème siècle, graduellement on introduit et la langue serbe dans les écoles primaires. En 1858, à Herceg-Novî est ouverte l'école moyenne — l'école Serbe de navigation — en langue Serbe.

En 1872, la langue nationale est celle employée par les notables de la mairie de Herceg-Novî pour la correspondance avec le peuple ainsi qu'avec les autorités autrichiennes. Dans la proche mairie de Luštica (qui depuis 1944 fait partie de la mairie de Herceg-Novî), depuis 1873 jusqu'en 1876, on introduit successivement la langue serbe dans l'administration de la mairie même.

Plus de deux décennies une lutte tenace était engagée entre les notables de la mairie et les autorités autrichiennes pour le libre usage du blason de la mairie — tout avec un fanion rouge portant une croix blanche et avec deux cyprès de chaque côté — et le droit de hisser le drapeau national tricolore, à côté du drapeau autrichien. A la base des documents conservés aux archives, aujourd'hui on peut constater que le blason plus haut décrit est employé depuis 1865 et qu'on ne peut nullement admettre certaines affirmations de la part de la mairie que ce blason datait des «temps antiques». Le plus vraisemblable est que, c'est à cette époque, dans les occasions solennelles, auprès du drapeau autrichien flottait le drapeau national tricolore.

Environ en 1880, les notables de la mairie ont commencé la construction de la maison de la mairie de leurs propres ressources.

La construction a duré trois ans, ce qui est relativement un délai très court étant donné les nombreuses difficultés, surtout pour assurer les moyens que la mairie devaient surmonter pour pouvoir avec succès mener à bonne fin la construction.

Les luttes armées pour la liberté nationale du peuple de cette région depuis toujours sont les compagnons de sa vie. Nous pensons qu'il fallait dire et d'une autre manière quelques mots au sujet de la liberté nationale qu'il faut garder précieusement. — Lutte pour l'emploi de la langue mère, pour l'usage libre de son blason, pour la construction de la maison communale, le déploiement de son drapeau national, des faits notoires pour l'indépendance nationale et pour la liberté, faits notoires qui ne sont pas insignifiants et qu'on ne peut guère négliger.

HERCEG-NOVI KAO TURSKA POMORSKA BAZA I GUSARSKO GNEZDO

U naučnoj literaturi postoji opšte uverenje (iako nedokumentovano) o velikom gusarstvu Herceg-Novog u vreme turske uprave (1482 — 1687). Gusarstva je, svakako, bilo u Novome, jer ga je u to doba bilo i među trgovcima najmirnijih luka, s obzirom da su se i poštenu i ugledni trgovci lako pretvarali u morske razbojnike, ako bi im se ukazala povoljna prilika. Na ulasku u Bokokotorski zaliv bilo je nesumnjivo i profesionalnih turskih pomoraca — pljačkaša koji su od plena jedino i živeli. Kod toga, ipak, treba ustanoviti koliko je gusarskih fusta i galeota bilo, kad su se pojavile i masovnije delovale i kakvog je karaktera to gusarstvo bilo.

Iz dalje razrade videće se: 1) da je stalno stacioniranih gusarskih brodova u Herceg-Novom bilo veoma malo; 2) da se oni ne javljaju odmah po turskom osvojenju Novoga; 3) da je Herceg-Novi izašao na glas kao gusarsko središte zbog stranih korsara koji su u Novi dolazili kao u osmanlijsko pomorsko uporište; 4) da je Novi uvek bio za Tursku mnogo značajniji kao pomorska baza i tvrđava nego leglo akindžija u jadranskom zalivu; 5) da je opšti položaj Herceg-Novog bio defanzivan, uostalom kao i turski mornara u Neretvi, Skradini i Obrovcu i da je zbog takve pozicije, velika briga posvećivana utvrđenjima Herceg-Novog; 6) da je zbog takvog položaja i neznatno autohtono gusarstvo Herceg-Novog bilo odbrambeno, mada je i ono, kao gusarstvo, prirodno moralo biti pljačkaško; 7) Novi je izašao na glas kao gnezdo pirata zbog toga što se preko njega otkupljivalo roblje; 8) Herceg-Novi je, naročito tokom XVI veka, bio pod stalnom brigom Porte, koja se ipak nije mogla identifikovati sa otimanjem na moru, tim pre što je sama nastojala, naročito do oko 1530. godine, da razvije i trgovinski značaj Herceg-Novog.

Jedan od dokaza ove teze nalazio se u okolnosti da se razvitak hercegnovskog gusarstva ne poklapa sa napredovanjem ostalog osmanlijskog korsarstva. Gusarstvo Otomanskog carstva velikog stila počinje prvih godina XVI veka, kad se budi i poznata piraterija severozapadne Afrike. Do rata 1570—73. godine treba zabe-

ležiti prvu njegovu fazu. Posle malog šoka, nastalog porazom kod Lepanta, od 1580. do 1620—30. godine valja konstatovati i drugu fazu velikog muslimanskog gusarstva. Posle toga nastaje stagnacija, jer se u Sredozemlju pojavljuju gusari iz zapadne i severne Evrope sa izdržljivijim i boljim brodovima i snažnijom artiljerijom. Razvojni put autohtonog gusarstva Herceg-Novog pokazuje drukčiju liniju: domaćih vukova na moru u Novome tokom XVI veka bilo je vrlo malo. Njih ima više u XVII stoleću, ali ne zato što ono tada stiče ofanzivni karakter, nego zato što su snage hrišćana, čak i u samoj Boki Kotorskoj, znatno narasle, te je i defanzivno gusarstvo Herceg-Novog, kako-tako, moralo da prati taj napredak, te da i samo jača. Uostalom, dok su do oko 1630. godine glavni strani gusari u Herceg-Novom bili Berberi (Mavri), od tog vremena glavni stranci gusari u Novome su Ulcinjani, najseverniji ofanzivni muslimanski gusari u Jadranu.

Ovaj rad napisan je na osnovu obimne građe koju je autor sakupio o Herceg-Novom u vreme turskog perioda vlasti, iz dubrovačkog, venecijanskog, kotorskog, riječkog i drugih arhiva ili iz publikovanog izvornog materijala. Mletački arhivski spisi, kao neiscrpno vrelo podataka, svakako mogu pružiti još po koju činjenicu. Svakako će se po neki pomen naći i u starim mletačkim «storijama». Opšta slika na osnovu takvih naknadnih prinova, međutim, teško da će moći biti izmenjena.

I. TURSKO JAČANJE ODBRAMBENIH MOGUĆNOSTI HERCEG-NOVOG KAO ISTURENE POMORSKE TVRDAVE

Pitanje fortifikacija Herceg-Novog — porekla, razvoja, izgradnje i dogradnje pojedinih tvrđava i slično prevazilaze okvire označenog poglavlja ovog rada, a traži i posebna terenska ispitivanja i naročitu tehničku stručnost. Ovde je, međutim, cilj samo da se ustanovi opšti istorijski pregled rada Turaka na osposobljavanju Novoga kao pomorske baze.

Nauka ne raspolaže nikakvim konkretnim podatkom o izgledu ili zadacima utvrđenja Herceg-Novog iz vremena hercega Stjepana i njegovih sinova.¹ Grad je bio svedok demonstracije galija aragonskog kralja 1445. godine,² ali nije poznato da li su Aragonci ozbiljno želeli da zauzmu grad, odnosno da li su grad spasla utvrđenja koja su naselje branila sa morske strane. Pre dolaska Osmanlija luka Herceg-Novog razvijana je kao trgovačko pristanište, a ne kao ratno uporište. Nesumnjivo je poznato da Turci nisu imali

¹ Vidi: S. Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd 1964, 148; S. Ćirković, *Herceg Štefan Vukčić Kosača*, Beograd, SANU, 1964, na više mesta.

² S. Ćirković, *Istorija*, 280.

ratne flote pri zauzimanju Novoga poslednjih nedelja 1481. i prvih sedmica 1482. godine, te su brodove za operaciju protiv toga uporišta tražili od Dubrovčana.³

Postoji neargumentisano mišljenje da su Turci na mestu današnje »Španjole« zatekli ostatke tvrđave, koji su odmah po osvojenju Herceg-Novog izgradili kao objekat svog fortifikacionog sistema.⁴

Prve vesti o turskim (zamašnjim) gradnjama u Novome, uz dovoz drva sa Neretve i cigalja iz Dubrovnika, stigle su u Dubrovnik i Veneciju tek 1493. godine. Pod nadzorom sultanovog sklava a od strane stručnih radnika, sarahora, gradnja je izvođena dve uzastopne godine. Sarahorima koji su bili plaćeni radnici a ne narod doveden na kuluk, zapovedao je Emin-beg. Izgradnja je obnovljena deceniju i po kasnije, za vreme leta 1508. godine. Što je izgrađeno prvi a što drugi put nemoguće je ustanoviti. Od prve vesti 1508. godine da će se podići jedna tvrđava prešlo se na informacije o opštem utvrđivanju Novoga, da bi se zatim govorilo o reparaciji postojećeg odbrambenog sistema a ne o novogradnji. Dubrovački pomeni cigalja i drvenih direka ne mogu podupreti ni jednu od navedenih verzija. Rad na novskim utvrđenjima 1508. godine bio je, zaključujući po angažovanju snaga, široko zamišljen i dirigovan neposredno od same Porte. Glasovi o dolasku osan sandžak-begova izgledaju preterani; dubrovački izvori navode da su na radilištu, pored hercegovačkog namesnika, bili još sandžak-beg Cigana i Daut-beg Omerbegović. Kao rukovodilac celokupnog posla važio je krajišnikov sin. Možda je najbliža istini korčulanska vest, koja je govorila o 4.000 graditelja. Tu ne treba uračunati Dubrovčane, koji su na osnovu svoje obaveze kao haračari, besplatno brodovima privlačili drvo.⁵

Godine 1490—94. bile su mirne u odnosima Osmanlija i Zapada. Tek 1494. godine počelo se pričati o pohodu francuskog kralja Šarla VIII u Napuljsku kraljevinu, a potom na Drač, Valonu pa i Carigrad. Gradnja 1494. imala bi, dakle, i posebnog opravdanja. Pri tome nije jasno da li su se 1494. godine jednostavno nastavili godinu dana ranije započeti poslovi, ili je građevinska sezona bila u znak novih potreba zbog situacije na italjskom poluostrvu. Odnosi Carigrada i Venecije pokazuju mirovanje od završetka rata 1499—1503. do godine 1510. To ne znači da Turci baš ništa nisu preduzimali da budu bezbedniji sa strane Italije. Drač je 1504. godine utvrđivalo 8.000 argata, pod zapovedništvom nekoliko sandžak begova. Dvadesetog jula iste 1504. godine pogubljen je u Herceg-Novom zarobljen markgraf Krotone sa svojih sedam slugu. Porta,

³ J. Tadić, *Novo vesti o padu Hercegovine pod tursku vlast*, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu VI-2 (1962), 136.

⁴ M. Zloković, *Turci u Herceg-Novom*, Boka II, Herceg-Novj 1970, 60.

⁵ B. Hrabak, *Vesti o utvrđivanju Herceg-Novog 1508. i 1493—1494. godine*, Istorijski zapsi br. 1/1953, 241—51.

očigledno, nije imala poverenja prema hrišćanskim silama. Zbog toga izgradnju Herceg-Novog 1508, treba tretirati na isti način kao i utvrđivanje Drača.⁸ Ono je bilo motivisano i zaziranjem prema inače prijateljskoj Veneciji.⁹

Zidanja manjeg obima bilo je gotovo stalno u Novome. Maja i juna 1511. krajišnik je od Dubrovčana zatražio lađe da u Novi dovuku iz Neretve drva potrebna za gradnju grada, po naredbi Porte.⁸ Maja — juna 1518. u gradu se bavio hercegovački sandžak-beg, izgrađujući kaštel. On je poslao čoveka u susjedni trgovački grad da nabavi čelika i drugih stvari; dva dubrovačka plemića vodila su nabavljača po trgovinama kako bi se isporuke obavile što uspješnije.⁹ Na dizdarevu molbu, a po krajišnikovu uputstvu, dubrovačka vlada je u susjedni grad, sredinom juna 1524, uputila tri vešta majstora-graditelja koji su imali zadatak da izvide neka oštećenja i rupe u zidinama Novoga i da procene koliko bi sredstava bilo potrebno da se nedostaci uklone.¹⁰ Možda upravo ovaj podatak ukazuje na to da Turci nisu sve iznova gradili, nego da su se prvih decenija svoje vlasti u Herceg-Novom zadovoljavali i zatečenim zidinama.

Karakterističan je podatak da su Španci u osvojenom Herceg-Novom 1538. zaplenili, navodno, i 60.000 dukata koji su bili namo-

⁸ N. Torga, *Geschichte des Osmanischen Reiches* II, 283—4, 284—5, 299, 286. — O gradnji 1508. godine vidi i: T. Popović, *Turska i Dubrovnik u XVI veku*, Beograd 1973, 83; *Historijski arhiv u Dubrovniku* (u daljem tekstu: HAD), Cons. min. XXIX, 268 (drvo iz Neretve).

⁹ S. Ljubić, *O odnošajih među republikom mletačkom i dubrovačkom od početka XVI stoljeća do njihove propasti*, Rad JAZU LIII, Zagreb 1880, 99. — Odnosi sa susjednim hrišćanskim državama bili su u celini u znaku stalnih promena. Prema jednom kasnijem narativnom izvoru, posle pada Herceg-Novog u ruke Turaka dubrovačka vlada je predvidela teške kazne (500 dukata i tri meseca zatvora) za svakog koji bi se usudio da posluje sa osvojenim gradom; godine 1483. otkrivena je zavera kapetana dubrovačkih zdura, Matije, koji je ušao u pregovore sa vojvodom Rudina oko predavanja Dubrovnika Turcima. Za pregovore sa novskim Turcima bio je optužen i nobil Nikola Palmotić, pa je naređeno da se Konavljani naoružaju i pruže otpor, ako bi došlo do upada Novljana (*Brevi notizie sulla fondazione di Ragusa*, estratto di un antico anonimo manoscritto dell'anno 1711, trovato dal signor Antonio de Saraca nella biblioteca di famiglia, L'Epidauritano per l'anno 1911, Ragusa 1910, 75).

¹⁰ HAD, Cons. rog. XXXII, 12, 29', 30' (10 barku).

¹¹ HAD, Cons. rog. XXXIV, 259'. Pošto su se pokrenuli Crnogorci, poslednjih dana maja 1518. iz Kotora je javljeno Veneciji da je u Novi prispeo jedan sandžak-beg sa 5.000 ljudi da sjedini Crnu Goru i Grbalj (Marina Sanuda *Odnosaji skupnovlade mletačke prema Južnim Slavenom*, Arhiv za povjestnicu jugoslavensku VIII, Zagreb 1865, 36. — Dubrovčani su i s proljeća 1519. godine bili dužni da krajišniku Kasum-paši obezbede stvari neophodne per la fabbrica de Castel Novo, koju je gradnju izvodio sam krajišnik (HAD, Lett. Lev. XIX, 159').

¹² HAD, Cons. rog. XXXVII, 206. — Tačno mesec dana kasnije od Dubrovčana su tražene barke per portando lignamina Scardonum ex Nerente pro fabbrica (Isto, 206').

njeni za utvrđivanje grada.¹¹ Kad je, godinu dana kasnije, turski admiral Barbarosa povratio grad, Dubrovčani su mu poslali 60 zidara da popravljaju gradske zidine.¹² Treba pretpostaviti da su Španci nešto radili na jačanju Gornjeg grada («Španjole»)¹³ Poznati turski geograf XVII veka Hadži Kalfa daje konkretan podatak: da su Hajrudin Barbarosa sa mora i rumelijski beglerbeg Hasan sa kopna za 22 dana opsade iz 37 topova izbacili na Novi 8.200 đuladi, da su srušili jedan bedem i da su primorali hrišćansku posadu na predaju.¹⁴

Izgleda da su po svom ponovnom zauzeću Novog Turci najpre prišli izgradnji Kanli (krvave) kule, gradeći u njenom podnožju sa zapadne strane cisternu (koja je kasnije upotrebljavana kao zatvor).¹⁵ Godine 1543. i 1547. Dubrovčani su zaista dovlačili drva u Novi iz Neretve.¹⁶ Tek posle toga došla je na red izgradnja «Španjole» u današnjem obliku.

U toku maja 1548. deset dubrovačkih zidara, a početkom juna još drugih dvadeset je gradilo u Herceg-Novom. Na zahtev krajišnika poslato je i gvozdениh stubova i kuka, ali svega po pet.¹⁷ Možda su ti trupci upravo bili potrebni pristaništu. Jula sledeće godine na isto odredište poslato je pet kamenara sa nekoliko gvozdениh kuka i poluga, i to na zahtev pašinog brata Karađuz-bega;¹⁸ svakako zaduženog za gradnju. Oslanjajući se verovatno na te podatke Jovan Radonić je smelo zaključio da su 1548. Turci proširili Gornji grad.¹⁹ Po jednom mišljenju najpre su porušene utvrde koje su

¹¹ G. Stanojević, *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI—XVIII vijeka*, Beograd 1970, 57. — Dubrovčani su bili dužni u jesen 1537. da šalju zidare u Novi i kalafate u Valonu i Drač. Oko toga su im Mlečani pravili intrige. Na osnovu Portinog naređenja o slanju 60 zidara-majstara u Novi, Dubrovčani su poslali samo osam, i to ne majstora nego momaka (HAD, Lett. Lev. XXI, 119 od 30. novembra 1537). — Stvarno pošlo je 12 zidara (HAD Cons. rog. XLIII, 187). Jula 1537. krajišnik je tražio i crepare, tako da su četiri majstora upućena u Novi (J. Litrićin, *Dubrovnik u vreme rata Prve svete lige 1538—1540*, *Vojnoistorijski glasnik* 3/1975, 93).

¹² J. Tadić, *Španija i Dubrovnik u XVI v.*, Beograd 1932, 72. — J. Litrićin, 91. — Hammer; — drži da je turske zidine Novog koje su zatekli Mlečani izgradio Hajrudin Barbarosa (Hammer, *Storia dell'impero osmano X, Venezia 1830*, 528).

¹³ M. Zloković, n. n., 68.

¹⁴ Hadži-Kalfa ili Čatib Celebija, turski geograf XVII veka o Balkanskom Poluostrvu, *Spomenik SKA XVIII*, Beograd 1892, 93.

¹⁵ Ilija Pušić, *Crteži galija u tvrđavi Kanli kuli u Herceg-Novom*, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru* (u daljem tekstu: GPMK) XIII (1965), 144. — Autor pogrešno uzima 1583, umesto 1538, i 1584, umesto 1539. godine.

¹⁶ HAD, Lett. Lev. XXIII, 54 i 269.

¹⁷ HAD, Cons. rog. LVIII, 198'—59. — O gradnji 1548. vidi i: T. Popović, *Turska i Dubrovnik*, 219 (Porta nezadovoljna dubrovačkim učešćem).

¹⁸ HAD, Cons. rog. LIX, 46.

¹⁹ J. Radonić, *Putovanje Evlije Celebije po srpskim i hrvatskim zemljama*; *Godišnjica Nikole Čupića XXXI*, Beograd 1912, 251, bel. 87.

izgradili Španci, te je izgrađena današnja »Spanjola« na kojoj je arapski natpis posvedočio da je građena za vreme sultana Sulejmana Zakonodavca (1520 — 1566).²⁰ Hazim Šabanović poziva se na dubrovačku seriju »Acta Turcarum« uz tvrdnju da je Gornji grad ponovo sagrađen 1548. godine.²¹

Opravke pojedinih bedema ili kakvih zgrada vršene su i kasnije. Pomenuti Karađuz-beg juna 1552. tražio je od Dubrovčana, na primer, 30.000 cigalja.²² Zanimljivo je da se Gornji grad u Dubrovniku izričito pominje tek 1584. godine; tada je čehaja Gornjeg grada slao neki dar Dubrovniku.²³

Zbog straha od hrišćanske flote, neke gradnje u Novom bilo je i 1565. godine.²⁴

Posle mletačkog pokušaja da prodru na hercegovačku teritoriju (u proleće 1572), Turci su prišli obnavljanju fortifikacionog pojasa kao i podizanju manjih utvrda na celokupnoj severnoj strani zaliva. Posebno je značajna bila tvrđava, Vrbanj, smeštena na vrhu kumborskog rta, dakle na vrlo uzanom moreuzu prema Luštici. Tu tvrđavu gradio je hercegovački sandžak-beg Hasan sa 2.000 majstora i argata. Utvrđenje je imalo četvorouglasti oblik, sa dužinom donje strane od 150 metara, a bilo je sagrađeno od lakog materijala. Mesto kamena poslužili su debeli hrastovi kolci, poređani u dva reda, između kojih je bila nabijena glina.²⁵ U jesen iste 1572. godine, mletačka flota porušila je tvrđavu Vrbanj, koja je značila pravu blokadu Kotora.²⁶

Sredinom maja 1609. u Herceg-Novu je prispeo hercegovački sandžak-beg Ibrahim sa 300 ljudi, da obnove utvrđenja.²⁷ Prema jednoj pretpostavci, tada je učinjen pokušaj s obnovom Vrbanja.²⁸

U toku 1631—32. godine rađeno je na podizanju jednog bastiona visokog šest koraka.²⁹

²⁰ T. K. Popović, Herceg-Novu, Istorijske beleške 1382—1797, Dubrovnik 1924, 32—3.

²¹ Evlija Čelebija, Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama, knj. II, Sarajevo 1957, 205.

²² HAD, Cons. rog. LI, 79—81. — Ljudi za popravak tvrđava slati su i zahtevani od Dubrovčana i juna—jula 1565. godine (Gl. Elezović, Iz carigradskih arhiva Mühimme defteri, Beograd 1951, str. 168, II—1110 i str. 202, II—1404.

²³ HAD, Cons. rog. LXVIII, 50—50^a.

²⁴ T. Popović, Turska i Dubrovnik, 240; R. Samardžić, Mehmed Sokolović, Beograd 1971, 164.

²⁵ P. Serović, Borbe s Turcima oko Herceg-Novog do njegovog konačnog oslobođenja g. 1687, GPMK IV (1955), 11; M. Zloković, n. n., 69.

²⁶ A. Milošević, Navala afričkih gusara na Perast 1624 g., GPMK IV (1955), 31—2; M. Zloković, Prilozi za istoriju pomorstva Kumbora, GPMK XVII (1969), 65.

²⁷ G. Stanojević, Prilozi proučavanju istorije Boke Kotorske u prvoj polovini XVII vijeka, Istorijski zapisi br. 1/1965, 48.

²⁸ M. Zloković, Prilozi, 66—67.

²⁹ G. Stanojević, Prilozi, 60.

Poznati turski putopisac Evlija Čelebija ostavio je (1664) vrlo detaljne podatke o novskom sistemu utvrđenja. Strogo su se razlikovali Donji grad (ili Novi u užem smislu) i Gornji grad (ili Vranica). Čak i sam turski naziv »Novatejn« upućivao je na arapski dual — »Dva Nova«. Osnovicu Gornjeg grada činila je nevelika citadela okruglog oblika, do koje se dolazilo uz strmen. Veliki topovi sa te tvrđave (baljemez i šahani) mogli su, navodno dobaciti do zaliva Rose, na suprotnoj strani. Ostatak Gornjeg grada je četvorouglasto čvrsto utvrđenje na oštroj litici, okruženo ponorima, vinogradima Vranice i prelazom u Donji grad, gde se nalazila jedna golema dvostruka gvozdenu kapija sa velikim kulama. Kula, bastion i grudobrana nanizano je i na ostalim bedemima Gornjeg grada. U tvrđavi bili su: 130 kuća, džamija, žitni ambari, cisterne, skladište za municiju, kula za vojnu muziku, ali nije bilo čaršije, bazara, bezistana i hanova. Gornji grad imao je posebnog dizdara i svoje argate, u svemu 400 branilaca. Pred kapijom koja je bila okrenuta jugoistočnoj strani nalazila se jedna velika kula, prostrana koliko gunno, sa sedam baljemez topova. Ti topovi nisu, kako piše Evlija, puštali ni pticu da pređu na jugoistočnu stranu, na daljinu od dva sata hoda prema selu Kutini.³⁰

Donji grad nalazio se na oniskim liticama pri morskoj obali. Imao je četverouglasti oblik a bedemi su mu bili građeni od kamena, široki, navodno devet, a visoki 70 mekanskih aršina. Sa morske strane umesto kamenog zida nalazili su se hrastovi stubovi. Prema kopnu iznad zidina dizale su se kule, bastioni i grudobrani. To je bio visok grad sa tri kapije položen na nižem prostoru. Prostrana »Velika kapija« vodila je livadama i zelenilu Sutorine. Izvan gradske kapije, na obalama rečice Tople nalazilo se podgrađe, varoš, utonulo u bašte i vinograde. Tvrda kamena kapija na istočnoj strani sa kulom zvala se Trnovica. Gvozdenu kapiju na zapadnoj strani, koja je bila okrenuta obali, bila je vrlo prometna, i tu se nastavljao glavni drum. S gornje strane »Velike kapije« dizala se »Krvava kula«, okrenuta vinogradima Vratnice. U blizini nalazila se i »Begova kula«, okrenuta jugoistočnoj strani. Na zapadnom pravcu, prema moru, prkosila je Abaza-pašina kula, sa mnogo topova. Iznad ove kule bila je smeštena gornja ravna kula, takode sa topovima.³¹

Palisadna zaštita prema moru podignuta je verovatno zato što je more rušilo kamene zidove. Bedemi na ovoj strani ukazuju na krpljenja. Celokupan utvrđeni kompleks bio je najviše ranjiv

³⁰ Evlija Čelebija, n. d., II, 205—6.

³¹ Isto, 206—7. Vidi i: Istorija Crne Gore, knj. III, sc. 1, Titograd 1975, 312—15 (M. Vasić). — Pisac jednog mletačkog rukopisa o zidinama Herceg-Novog prikazuje pomenute fortifikacije kao mnogo skromnije. On takode govori o dva kompleksa, o Donjem i Gornjem gradu, a za kulu prema pristaništu piše kao o revelinu, sa 6 do 7 topova. Pominje i bedem od balvana prema pristaništu i kulice (turioni). Pisac smatra da tvrđavska artiljerija nije bila u stanju da pruži vatrenu zaštitu brodovima koji ne bi bili neposredno pod gradom (Marciana, Marc. Ital VII, d. 640, № 8059, *Relatione della Fortezza di Castel Novi, f. 13—13'*).

sa istočne strane. U čitavom fortifikacionom pojasu bilo je raspoređeno ukupno 130 različitih topova, što se pokazivalo kao nedovoljno za dužu odbranu, naročito Donjeg grada, gde su artiljerijska grla stradala i od vlage.³² U oba grada nalazilo se ukupno 1.900 naružanih ratnika u formacijama levog i desnog krila, među azapima, dobrovoljcima (domaći Muslimani), tobdžijama, bedžedžijama, i sa posebnim odredom vojnika pristaništa. U Herceg-Novom postojao je i stalni neimar, koji se brinuo o tekućem održavanju i opravkama oba grada.³³

Posle katastrofalnog zemljotresa 6. aprila 1667, kojom je prilikom mnogo stradao i Herceg-Novi, odmah je bosanski paša preduzeo mere da se grad generalno obnovi. Sumom izgradnjom rukovodio je poseban izaslanik Porte.³⁴

Velika Portina briga da se utvrđenja Herceg-Novog stalno održavaju u primernom stanju poticala je iz potrebe da sa novskih bedema brodovi u novskom pristaništu dobiju dovoljno moćnu artiljerijsku zaštitu da bi se bezbedno mogli održati u pristaništu. Tvrđava radi zaklona za turske lađe građena je severnije, u Markarskoj, već prema sultanovom fermandu bosanskom paši (iz 1587. godine).³⁵

II. PRISTANIŠTE, ARSENAL I BRODOGRADILIŠTE U HERCEG-NOVOM 1482 — 1687.

Za novski zaliv poznati turski putopisac Evlija Čelebija (maja 1664) je zapisao da je velik, ali da nema pravog pristaništa, gde bi se mogli brodovi skloniti. Jedino su tu bili zaštićeni od jugoistočnog vetra. Pošto je novska obala nepristupačna i izložena horizontu, brodovi su bili vezivani uz grebene, na kojima se još i danas mogu naći gvozdene kuke. Kad bi bilo nevreme, brodovi su se morali sklanjati u Rose. Čelebija je primetio i «crno kamenje u pristaništu». Crni kamen, Karatač, prema Abaz-pašinoj (Morskoj) tvrđavi bio je ozloglašen jer je često izazivao brodolome, ali je zato branio pristup neprijateljskim brodovima. Čelebija je ozbiljno preterao kad je zapisao da pristanište «može primiti na stotine lađa».¹

³² P. Sager, Komentar i dopuna opisu Herceg-Novoga i Boke po Evliji Čelebiji 1664. godine, Boka IV (1972), 717—18.

³³ Evlija Čelebija, n. d., II, 203.

³⁴ R. Samardžić, Borba Dubrovnika za opstanak posle velikog zemljotresa 1667, Beograd 1960, 43 i 108. — O zemljotresu u Herceg-Novom 1667, vidi: J. Mihailović, Seizmološki karakter i trusne katastrofe našeg južnog primorja, Beograd 1947, 36.

³⁵ I libri commemoriali della Repubblica di Venezia, Regesti, tomo VII, Venezia p. 189, № 81.

¹ Evlija Čelebija, n. d., II, 208—9; P. Sager, n. n., 220. — Maksim Zloković, ne konsultujući ni Šabanovića ni Radonićev prevod samostalno, loše je razumeo jednu navedenu Radonićevu primedbu, te je celokupni Evlijin prikaz stavio pogrešno u 1548. godinu (M. Zloković, Turci u Herceg-Novom, 68).

Karakterističan je jedan mletački podatak da su Peraštani spalili novsko pristanište pre 1512. godine. Podatak je u Veneciji sredinom maja te godine naveo predstavnik i starešina peraške opštine, Bogeta Radov, tražeći da se Peraštanima (koji su tada raspolagali sa 60 brodova sa nosivošću od 100 do 800 stara žitarica) dozvoli da dovoze hlebno zрно iz Albanije. Za Novljane je rečeno da drže vrlo značajan prolaz, koji održavaju danonoćno pod oružjem, uz ne malu štetu i ograničenja Peraštana.²

Danonoćno stražarenje bilo je uslovljeno time što je Porta Novi smatrala svojom značajnom isturenom bazom. Francuski ambasador biskup Noaj zabeležio je jula 1572. u Carigradu da su Herceg-Novi, slično Santa Mauri u Epiru, Turci smatrali pomorskim uporištem (tada skoro pusto zbog kuge).³ Odbrana pristaništa vršena je brodovima. Kad su upadi senjskih uskoka učestali, hercegovačkom sandžak-begu je, aprila 1566, zapovedeno da potrebnim brojem lađa brani luke.⁴

Paljenje pristaništa prvih godina XVI veka govorilo bi da je ono od samog početka turskog vremena imalo mulá za pristajanje lađa od drveta, s obzirom na nepristupačnost obale, i da je možda Donji grad već tada bio branjen od morske strane drvenim balvanima. Izgleda da pomenuta diverzija Peraštana u novskom pristaništu nije bila jedina i posljednja. Navodi se slučaj iz sredine XVII stoleća, opevan i u narodnoj pesmi (bugarštici), kad su se Peraštani noću prikrali pod grad lađom, uništili brodsku posadu, odvukli turski brod pod otok Gospe i tamo ga potopili, i to da bi osvetili jednog svog sugrađanina.⁵

Veliki nedostatak u funkcionisanju novskog pristaništa nalazi se u tome što luka sve do sredine XVI veka nije raspolagala teretnim brodovima koji su služili za dovoz hrane i vojnih potreba (drva, topova itd.). Zbog toga su zapovednici Herceg-Novoga dugo morali biti orijentisani na usluge susednog Dubrovnika. Dovož žitarica još 1549. godine obavljan je dubrovačkim brodovima.⁶ Tako je najpre bilo i sa dovozom drva za potrebe tvrđave. U XVII veku i drvo dovoze novski muslimani iz Albanije, ne samo za održavanje svoga grada nego i za potrebe dubrovačkog arsenala.⁷

² Archivio di stato, Venezia (u daljem tekstu: ASV), Senato i Marf. XVII, 172'—3 od 17. V 1512.

³ E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*, t. III, Paris 1853, 281—82 i 244.

⁴ G. Elezović, *Iz carigradskih arhiva Mühimme defteri*, Beograd 1951, str. 347, br. II—131 od 1. IV 1566.

⁵ P. Sager, n. n., 221. — Takvog spaljivanja pristaništa ili pre brodova u njima bilo je i kasnije, na primer 1571. godine (T. Popović, *Turska i Dubrovnik*, 267, 269).

⁶ HAD, Cons. rog. XXXIX, 273'; XLVIII, 255; Cons. min. XVII, 207 i drugi pomeni; B. Hrabak, *Izvoz žitarica iz Osmanlijskog Carstva u XIV, XV i XVI stoleću*, Priština 1971, na više mesta.

⁷ Jedan takav ugovor sa Osmanom Ahmetovićem zaključili su providnici dubrovačkog arsenala 18. juna 1619 (HAD, Div. not. CXXXV, 83—3').

S obzirom da je novska luka pružala zaklon muslimanskim borbenim flotama, ona je morala imati pogone u kojima su, kao pomorskom arsenalu, vršene opravke brodova i naoružanja. Zbog toga je Herceg-Novu već prvih decenija svoga postojanja imao veliku potrebu za metalima, a posebno za gvozdenom žicom i kalajem, koji se nije dobijao u inače bogatim bosanskim i srbijanskim rudnicima, iz kojih su olovo i drugi proizvodi rudarstva inače obavezno upućivani u Novi. Postoji jedno naređenje sultana Bajazita Dubrovčanima (od 2. februara 1498), da za tursku državu kupuju od trgovaca kositar i gvozdenu žicu (za potrebe lubardi) i da ih šalju posebno određenom carevom sklavu, spahiji Hamzi.⁸ Neki dokumenti čak i pre toga vremena pokazuju da su dubrovački brodovi dovozili kalaj iz Apulije za turske ljude.⁹

Ima više posrednih svedočanstava da su se u arsenalu Herceg-Novog morali izliti topovi. Sredinom oktobra Portin sklav došao je u Dubrovnik za stvari neophodne za livenje bombardi za Herceg-Novu.¹⁰ Na osnovu jednog Portinog naloga, senatori Dubrovnika su (aprila 1546) raspravljali da pošalju lađe za prenos bombardi iz Novog na severnu obalu Jadrana.¹¹ Topovi iz Herceg-Novog prevozili su se čak u Slavoniju, u Valpovo.¹² Ponekad su Turci svoju artiljeriju prevlačili brodovima koje bi na silu uhvatili.¹³

Pod Novim su se gradili i brodovi, i to skoro od samog početka osmanlijske vlasti. Avgusta — septembra 1499. i jula i oktobra 1500. za vreme mletačko-turskog rata, više dostava kotorskih obaveštajaca govorilo je o ubrzanoj brodogradnji u Novom. Najpre je bila reč o brodu većem od fuste, potom o porincu u more sedam gripova za napad na kotorske fuste; 12. jula 1500. iz novske luke izašao je i jedan veliki grip (po tipu brigantina) sa tri druga manja i sa tri dobro naoružane barke da nanose u zalivu štete kotorskim podanicima; najzad, oktobra iste godine vesti su navodile da je na nekom škveru izgrađen i jedan brigantin sa 18 veslačkih klupa i sedam gripeta, koji su se naoružani topićima, odmah uhvatili u koštac sa velikim kotorskim fustama.¹⁴ Novljani su i kasnije gradili fuste, bar za svoju lokalnu flotilu u Novom i Risnu.¹⁵

Kampanjski rad novskog brodogradilišta vezuje se za ratnu 1570. godinu, kad su i Dubrovčani morali slati majstore i materijal

⁸ Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, knj. I, deo 2, Beograd — Sr. Karlovci 1934, 324—25; T. Popović, Turska i Dubrovnik 444 (datirano 2. II 1501).

⁹ HAD, Cons. rod. XXVI, 70 od I. XII 1489. (per homines Turchorum).

¹⁰ HAD, Cons. rog. XXXI, 151'.

¹¹ HAD, Cons. rog. XLVII, 195'—96.

¹² G. Elezović, Turski spomenici, knj. I, sv. 1, Beograd 1940, 484, bel. 2.

¹³ Arhiv za povjestnicu jugoslavensku VI, 197 (mart 1501).

¹⁴ Isto, V, 84, 85, 106, 133.

¹⁵ I. Zloković, Prilozi za istoriju pomorstva i trgovine Risna, GPMK XIV (1966), 6; M. Zloković, Brodogradilište »Bijela«, GPMK XX (1972), 163.

za gradnju lađa u Novi. Nekoliko dubrovačkih brodograditelja radilo je u Novom već koncem 1569. godine. Rajs Alajbegović ih je zadržao i sledeće godine, bez obzira na rok smene. Zadržao je i nekoliko brodica i tražio još dva kalafata i dva milijara eksera. Uz dubrovačku pomoć brodovi su pod Novim građeni i 1571. godine.¹⁶ Majstori brodograditelji i kalafati inače i drugim prilikama nisu odlazili na rad u Novi.

III. ZAPOVEDNICI HERCEGNOVSKE VOJNO-POMORSKE BAZE

Nema podataka o takvom vojno-pomorskom starešini u tvrđavi, luci i arsenalu Herceg-Novog, pod čijom bi se vlašću nalazili svi ostali zapovednici. Možda se zbog tog pluralizma u komandovanju (od sredine XVI veka) može govoriti i o nedostatku jedne centralne subordinacije.

Zapovednika Donjeg grada Evlija Celebija nazvao je dizdarom a Gornjeg agom; oba su u stvari bili dizdari, no možda je Gornjim gradom komandovao aga janičara ili azapa. Kapetan-aga kod Evlije nije bio kapetan tvrđave, dakle oba grada, nego zapovednik 300 momaka koji su preduzimali pljačkaške poduhvate. Ipak, tada (1664) se Novi smatrao »visokom kapetanijom«. Predstavnik lokalne vlasti bio je mesni ajan sa 22 age.¹⁷ Za kapetana (pomorskog) su obično birani ugledni domaći muslimani iz spahijskih porodica.¹⁸ Vojvoda Novog bio je policijski organ i predstavnik sandžak-begove vlasti. On se nikad ne javlja kao prva ličnost u gradu. Niz poslova poveravan je posebnim opunomoćenicima Porte (s titulom »sklava«), na primer pri gradnji zidina, pravljenju brodova i slično. Čija se reč slušala u arsenalu i brodogradilištu u uobičajenim okolnostima nije poznato; možda kapetan-age. Ipak, Marino Sanuto 1510. godine piše o »governatore di Castel Nuovo«.¹⁹

Aprila 1513, u Dubrovniku se znalo samo za jednog dizdara,²⁰ što bi značilo da još nema posebnog zapovednika u oba grada Herceg-Novog. To bi možda bio Sanutov »guverner Herceg-Novog«.

Kada je, oktobra 1539, obnovljena osmanlijska vlast u Novom, vest o tome doneli su, u ime age, janičari. Nije jasno o kakvom se nadređenom agi radi, jer je to mogao biti janičarski aga, aga azapa i didzar-aga (Donjeg grada); kako se odmah zatim beleži

¹⁶ T. Popović, *Turska i Dubrovnik*, 267—8 i 293.

¹⁷ Evlija Celebija, n. d., II, 203. — Pogrešna je teza o novskom kapetanu »kao admiralu« (P. Šerović, *Nekoliko podataka o pomorstvu hercegnovske opštine XVIII i XIX v.*, GPMK II (1953), 6. — O ovom pitanju autor će opširnije pisati drugom prilikom i na drugom mestu.

¹⁸ P. Sager, n. n., 224.

¹⁹ Marino Sanuto, I diarii, Venezia (u daljem tekstu: MSD), X, 218.

²⁰ HAD, Cons. rog. XXXII 222: ad dasdarium Castellii Novi et ad alios gubernatores dicti Castellii Novi.

Memi Čelebija, aga hercegnočkih azapa, izgleda da je upravo on figurirao kao prvi čovek u oslobođenom gradu i pomorskoj bazi.⁵ To bi bio zapovednik Gornjeg grada. Starešina azapa je, uopšte, bio prvi komandant u Herceg-Novom za koga su susedni Dubrovčani saznali. On je najpre (1494, 1500, 1502), samo «caput asaporum de Novi». Godine 1502. to je domaći čovek, Skender Štrbac, koji je jednom tako označen, a drugi put kao «turski rajs».⁶ Izgleda da je zapovednik broda uopšte bio prvi kandidat za komandovanje azapima, koji se u to doba i na drugim mestima sreću kao mornarička pešadija. Godine 1503. i 1504. isti Skender Štrbac obavezno je titulisan kao kapetan novskih azapa.⁷ Godine 1570. sreće se i funkcija age azapa u risanskoj tvrđavi, koja je poverena jednom vojniku novske tvrđave koji se odlikovao.⁸ Aprila 1502. u Dubrovniku je odlučivano o daru »novo capetano de Novi«, bez bližeg određenja.⁹

U literaturi je uveden pojam zapovednika novske posade (1658).¹⁰ Precizni dubrovački izvori ne indiciraju takvu, inače načelno prihvatljivu zapovedničku funkciju.

Nije jasno kako je regulisano pitanje vrhovnog starešinstva pri udruživanju snaga u kombinovanim akcijama. Takva je situacija nastala pri oslobađanju Herceg-Novog jula 1539, kad su oko Novog bili admiral Hajrudin Barbarosa i rumelijski beglerbeg Hasan. Od marta 1538. do avgusta 1539. u Novom ili u njegovoj blizini nalazio se i prizrenski sandžak-beg, uz hercegovačkog,¹¹ a svakako i uz druge sandžak-begove. Slično je bilo i 1571. i 1573, kad su tu logorovali kruševački sandžak-beg, odnosno njegov alaj-beg i sandžak-beg Srema,¹² pa i hercegovački namesnik.¹³

IV. HERCEG-NOVI KAO SVRATISTE, BAZA I SPREMIŠTE PLENA STRANIH GUSARSKIH BRODOVA

Herceg-Novi kao gusarsko gnezdo treba proučavati kako zbog fusta koje su se u Novom stalno zacarile, tako još više po fustama, galconima i drugim tipovima brodova gusara sa strane koji su

⁵ HAD, Cons. rog. XLIV, 243^r (29. X 1539) i 265 (30. XII 1539).

⁶ HAD, Cons. rog. XXVII, 167^r i XXVIII, 181^r; Deb. not. LXI, 117^r (Skender Štrbac, 5. IV 1502); LXII, 39 (reis turchus, habitator Castelli Novi). — Ipak, već 4. aprila 1500. u Dubrovniku se zna i za kapetana azapa u Novom (Cons. rog. XXVIII, 199).

⁷ HAD, Deb. not. LXIII, 13, 116, 118^r, 122^r, 130, 142^r (prodaje stoku preko svog čoveka), 143 (veza sa mesarima); Cons. rog. XXIX, 166^r.

⁸ Istorija Crne Gore, knj. III, sv. 1 (M. Vasić), Titograd 1975, 345—46.

⁹ HAD, Cons. rog. XXIX, 42.

¹⁰ R. Samardžić, Odnosi Bosne i Dubrovnika od 1656. do 1662. godine, Godišnjak Istorijskog društva BiH VIII, Sarajevo 1956, 104—5.

¹¹ HAD, Cons. rog. XLIV, 21^r, 57^r, 58, 66, 79 (u Konavlima), 109, 221, 226.

¹² HAD, Cons. rog. LXII, 28; LX, 180^r.

¹³ HAD, Cons. rog. LX 180^r.

navraćali u Novi, boravili u njegovim vodama, tu se snabdevali, tražili zaštitu u nevolji i tu donosili i delili plen. Upravo zbog tih jabandžija Herceg-Noví je izašao na loš glas kao stecište morskih vukova.

S obzirom na organizaciju turskog pomorskog ratovanja i imajući u vidu isturen položaj Herceg-Novog, trebalo bi očekivati da je postojala flotila koja se oslanjala na Herceg-Noví kao bazu i koja je imala zadatak da uznemirava hrišćanske obale srednjeg i severnog dela Jadrana. O tome nema izričite istorijske dokumentacije, no to treba dozvoliti kao mogućnost, ako ne kao stalnu leteću eskadru, a ono kao isturenu formaciju u doba ratova ili uopšte većih akcija.

Najveći broj podataka odnosi se na gusarske brodove iz Valone ili čak berberske koji su samo navraćali u utvrđeno tursko uporište na ulasku u bokokotorski fjord, gde bi se zaštitili od eventualnog gonjenja mletačkih galija ili od nevremena.

Valonske flote ispred Dubrovnika registrovane su oktobra 1501. godine, kad je u dubrovačkom senatu rešeno da se starešinama pomenutih brodova ponudi 20.000 akća kao otkupna svota za uhvaćene dubrovačke ljude i uzapćene brodove i imovinu; glasnici su upućeni i na Portu i u Valonu.¹ Dubrovački letopisac Ranjina navodi kako je jedna turska fusta tom prilikom uvučena u dubrovački arsenal, a Turci sa nje kopnom su prešli u Novi a potom brodom u Valonu. Tom prilikom su neki Kotorani bili blokirani u Dubrovačkoj luci.² Još pre tih zbivanja, februara 1501. kotorski providur je predlagao da se sa 12 do 14 galija napadne i osvoji Herceg-Noví, jer bi se preuzimanjem toga grada stekle i velike ekonomske prednosti (katran iz Risna, prodaja soli, pristanište). Zapovednik mletačke nave Andrea di Viviani poslednjih dana istoga meseca stupio je u pregovore s knezom Novog, Risna i dela Hercegovine da se oslobodi Novi; pomenuti knez je naveo da je Turaka u pomenutoj oblasti malo, da će dići na oružje 400 ljudi i da će se povezati sa knezovima nižeg ranga; tražio je, međutim, da u akciji bude nekoliko galija i dve nave.³

Oktobra 1510. jedna trirema i šest turskih birema boravilo je pred dubrovačkom lukom, dobivši dar.⁴ U to vreme nije zabeleženo da su pomenute turske patrolne eskadre, svakako sa osloncem u Herceg-Novom, tražile od Dubrovčana vesla ili drugih stvari potrebnih za plovidbu, bez sumnje zato što su se snabdevali u Novom. I u to vreme i u drugim prilikama Dubrovčani su mletačkoj floti davali vesla.⁵

¹ HAD, Cons. rog. XXIX, 8'—9'.

² Annales ragusini anonymi item Nicolai de Ragnina, digessit Sp. Nodilo, Zagreb 1883, 273. — Za zaplenjenu fustu dubrovački oci ponudili su hercegovičkom sandžak-begu 700 dukata (HAD, Cons. rog. XXIX, 55').

³ Arhiv za povjestnicu jugoslavensku VI (1863), 179 i 205.

⁴ HAD, Cons. rog. XXXI, 258.

⁵ HAD, Cons. rog. XXXI, 291.

Krajem aprila 1511. sultan je uputio ferman hercegovačkom sandžak-begu i novskom kadiji s naredbom da zabraće gusarskim muslimanskim brodovima da napadaju lađe u dubrovačkim lukama kao i da van pomenutih luka presreću brodove Mlečana i drugih država s kojima je sultan u prijateljstvu.⁶ Da su u pitanju bili korsari stranci a ne sami Novljani vidi se i po tome što se u leto 1513. pominju neki zarobljeni Dubrovčani na brodu dračkih gusara, koji su sa pljačke u Apuliji, preko Dubrovnika stigli u Novi.⁷

Dvadeset prvog maja 1518. sedam valonskih fusti primećeno je na pučini a dan kasnije brzoplovke su ušle u luku Suđurađ na dubrovačkom otoku Šipanu.⁸ Sledećih dana kotorski knez i providur javio je Veneciji da se pred kotorskim zalivom nalazi osam turskih fusta i da je u Herceg-Novu prispeo jedan sandžak-beg sa 5.000 ljudi radi izgradnje odbrambenih objekata u gradu. Dve sedmice kasnije i providur mletačke armade javio je sa Hvara da su pet fusta i dva brigantina izašli iz Valone da pljačkaju, i da je u Herceg-Novu stigao jedan sandžak-beg da ojača utvrđenja na kopnu (quella terra, ne u pristaništu).⁹

Maja 1523. godine preduzeto je novo dograđivanje hercegnovskih utvrđenja, jer je kako se govorilo, sultan odlučio da u Jadran uputi 60 galija i fusta, koje su morale steći zakloništa. Tada je u Herceg-Novu stiglo hiljadu argata da utvrde mesto. Dovučeno je i bakra za portebe pozicione artiljerije, i to opet radi iste sultanove želje.¹⁰ Dolazak velikog broja graditelja i vojske iskoristili su domaći gusari da blokiraju Kotor, zabranjujući dovoz žitarica, tako da je svet gotovo umirao od gladi. Turci iz Herceg-Novog pripretili su da će posesti moreuz Verige, tako da je nastala situacija teža nego prilikom pohara berberskih flota.¹¹

Središnja ličnost među pomorcima Herceg-Novog 1525. godine (a možda i koju godinu ranije) bio je neki Mistan-rajs. Nije bio domaći čovek, nego je prispeo kao pomorac, tu se oženio i pored žene stalno naselio.¹² U proleće 1525. vratio se iz Carigrada, dobivši nalog od sultana da sa berberskim korsarima pleni italijanske obale. Sa 25 fusta Mavara on je toga leta opljačkao Apuliju, Kalabriju

⁶ G. Elezović, Turski spomenici, 555 od 30. IV 1511; M. Zloković, Turci u Herceg-Novome, 65.

⁷ G. Elezović, Turski spomenici, 684, 703. — Vidi i: T. Popović, Turska i Dubrovnik, 107.

⁸ HAD, Cons. rog. XXXIV, 255.

⁹ MSD XXV, 454 i 469.

¹⁰ MSD XXXIV, 247 («meter in quel Golfo 60 galie et fuste») od kotorskog providura od 2. VI 1523. — Inače, marta 1523. besnela je u Herceg-Novom kuga. (Isto, 40).

¹¹ G. Gelcich, Storia documentata della marinarezza bocchese, Ragusa 1889, 31. — Godine 1523. novske levente dolazile su i u Dubrovnik (T. Popović, n. d., 136).

¹² MSD XXXIX, 210, Jeronim Kanalc, kapetan Jadrana Sinjoriji od 8. jula 1525.

i Siciliju, te je berberske fuste vratio u Magreb. Pre toga, poslednjili dana aprila, afrički gusarski brodovi prošli su pored Boke u severnom pravcu.¹³ U sklopu te pomorske kampanje pet turskih jedrenjaka pljačkalo je Grote (u Ankonskim Markama, južno od grada Firtno), u isto vreme kad su druga 24 broda grabila živalj južnije, u Apuliji. U Grotama izbačen je desant od 300 ljudi, ali je on loše prošao; iako su komandosi bili bolje naoružani od branilaca, deset upadaća bilo je ubijeno a trojica su živi uhvaćeni. Među ovim poslednjim nalazio se i kunjad Mistan-rajsa. Ipak, neko oteto srebro upućeno je kao »dohodak« u Herceg-Novi. Efekti Mistan-rajsovog poduhvata toga proleća već prve nedelje jula procenjivani su na 70.000 dukata.¹⁴

Mistan-rajs, međutim, ipak je procenio svoje mogućnosti i prešao je u neskrivenu deračinu. Došao je u dubrovačku luku s ciljem da nabavi tkanine, posle dobre »žetve« u Italiji. Na brod mu je došao poslovni faktor venecijanske trgovačke kuće Bombeni i pokazao mu izvesne skupe skrletne i druge tkanine. Mistanu se sve to dopalo, zadržao je robu na silu, ali nije hteo da plati. Poslovni agent je sa jednim mletačkim kapetanom pošao da traži novac u Herceg-Novi, ali u tom osinjaku ništa nije mogao da izvuče. Zbog toga je intervenisano na Porti, i sultan je naredio da se rajs razoruža i uputi na njegov prag da odgovara za nasilje. Mistan, koji je toga proleća i počeo akciju iz Valone sa tri tamošnje fuste, odmah se uputio u to omiljeno boravište svih gusara pod zelenim barjakom sa polumeseccom. Sultan je, međutim, ostao uporan, poslavši preko mletačkog baila na Krfu, naređenje u Valonu, gde se Mistan pomešao sa fustama, da se razoruža.¹⁵ Verovatno nije išao u Carigrad, jer druga zapovest to izričito nije ni tražila.

Krajem zime 1526. godine jedan musliman iz Herceg-Novog poručio je svom rođaku u Kotoru da je sa Porte došao Ierman hercegovačkom sandžak-begu da vojnički pripremi pohod duž jadranske obale. Februara te godine u Novom je već bilo osam galija a očekivalo se da će doći još 30 jedrenjaka,¹⁶ možda rekviriranih trgovačkih lađa (koje su bile na jedra, a ne kao fuste i galiije i sa veslima) za prevoz naoružanja, hrane i roblja. Krajem aprila pored Boke prošle su moreške fuste.¹⁷ Pošto je 1526. godina, godina mohacke bitke i turske najezde u Podunavlju, za Turke bilo intere-

¹³ MSD XXXIX, 290; B. Hrabak, Berberski gusari u Jadranu od početka XVI do početka XVIII stoleća, Pomorski zbornik XV, Rijeka 1977. — Veliki vek severoafričkih pirata počeo je sa godinom 1504. (Ph. Gosse, Histoire de la piraterie, traduit de l'anglais par P. Trillac, Paris 1933, 20.)

¹⁴ MSD XXXIX, 157 (obaveštenja firentinskog poslanika u Veneciji, iz Rima od 21. juna 1525), 158—9 (kapetan Zaliva, Jeronim Kanale, sa Visa), 210 (Isti, 8. VII 1525).

¹⁵ MSD XXXIX, 231 (Jeronim Kanale, iz Kotora 5. VII 1525), 86 (Isti, sa Visa), 106 (Isti), 212 (od baila sa Krfa).

¹⁶ MSD XLI, 94, od kotorskog kneza i providura 3. marta 1526.

¹⁷ MSD XLI, 340, od kapetana Jadrana Jeronima Kanale 29. IV 1526; Ser. Razzi, La storia di Ragusa, Ragusa 1903, 122.

santno i Hrvatsko primorje, Porta je želela da u vatru uvede najpre svoje najsevernije pomorske baze — Skradin i Obrovac. Od Venecije je zatraženo da pozajmi brodove za transport topova i ostalog artiljerijskog pribora u Skradin.¹⁸

Herceg-Novii je predstavljao značajan beočug u lancu otomanske pomorske organizacije u Jadranskom moru. Ipak, u akcijama u Neretvi, početkom jeseni te godine, na primer, u borbi protiv mletačkih lađa koje su krijumčarile, učestvovali su drački a ne novski brodovi. Sredinom juna 1525. u Herceg-Novom je boravilo pet fusta i jedna galeta, naoružane u Valoni, loše uređene i sa po 25 boraca sa puškama.¹⁹ Mlečani su imali stalnog obaveštajca u Novome. Ovaj je, primerice, znao da je tadašnji hercegovački sandžak-beg Mihalbegović želeo da održava dobre odnose sa Mlečanima. Zbog toga je i mletački bail u Carigradu znao da će sandžak-beg, kad se sazna istina o njemu i drugima, biti smenjen i kažnjen. Iz Valone su teško optuživali ne samo njega nego i crnogorskog sandžak-bega Skender-bega Crnojevića, koji su bili loše raspoloženi prema ekspanzionističkim planovima valonskih prvaka.²⁰

Godine 1527. obišavši italijansku obalu, 25 fusta je, prve sedmice juna, ušlo u Bokokotorski kanal, dok se druga eskadra tih brzih brodića nalazila kod dubrovačkog sela Molunta. Gusari su opljačkali Orahovac i posekli uhvaćene žitelje. Među fustama nalazile su se i četiri galije. Kotorski knez, koji je 7. jula probrao sve vesti o morskim vukovima sa afričkih obala zaključio je da je 21 fusta ušla u kotorski zaliv a da je 40 njih ostalo na Moluntu. Sutradan su fuste krenule put Dubrovnika i sa dubrovačkog područja odveli su 50 žena i djece, kao što su nešto ranije u nekom selu kraj Ulcinja uhvatile 25 osoba, dosta stoke i robe. Tom prilikom su Turci iz Herceg-Novog (pa i crnogorski namesnik Skender-beg) ponudili posredovanje pri otkupu roblja. Otkupljeni su svi zarobljeni mletački podanici iz Bara, Ulcinja, Perasta i Kotora, tako da u plenu nije ostala nijedna kokoška. Trinaestoga juna fuste su pošle put Valone.²¹

Jedna omanja eskadra mavarskih fusta je u dubrovačke vode, sa pljačkanja oko Otranta i Brindizija, prispela krajem avgusta. One su oplenile dve barkete pred Žulijanom, a potom su se pojavile pred selom Trstenikom.²² Pri povratku, sa plenom, ovi piratski brodovi su navraćali u Novi.

¹⁸ MSD XLI, 130 od 2. IV 1526. — Mlečani su to odbili i u istom smislu pisali su i Kotoru.

¹⁹ MSD XI, 298 (Jerolim Kanale, kapetan Jadrana, 9. X 1525); XXXIX, 38 (Isti, 19. 24. i 27. juna 1525).

²⁰ AVS, Secreta, Archivi proprii Constantinopoli, b. I, № I od 13. XII 1524; b. II, od 21. VII 1524; b. III, № 18 od 19. II 1525.

²¹ MSD, XLV, 326—27, 327, 331—2, 346—7, 347—8, 463; B. Hrahak, Berberski gusari.

²² HAD, Lett. Lev. XX, 17'. — Dubrovčani su protiv fusta izveli jednu galiju i jednu fustu (Isto).

Mavarske fuste oglasile su se oko dubrovačkih ostrva i u drugoj polovini maja sledeće godine. Kapetan naoružanih nava (trgovačkih lađa) dobio je zadatak da ode na otoke Lopud i Šipan te da sakupi ljude i spremi artiljeriju. Njegova flotila brojala je ukupno pet nava sa pet plemića kao zapovednika. Njegovi ljudi imali su zadatak da posednu utvrđena mesta i da posluže kao odbrana za dubrovačke brodove s ostrva. Na Koločepu, Lopudu i Šipanu trebalo je da obaveste otočane o opasnosti od fusta koje nisu bile mnogo daleko.²³ I ove su se mavarske brzoplovke pri povratku ka Valoni morale nešto zadržati u Herceg-Novom.

Još pre ove piratske kampanje Dubrovačka Republika dala je nalog svojim poklisarima u Carigradu da traže da se naredbe upute dizdaru Herceg-Novog i komandantu Valone kojima bi se zabranjivalo fustama zlikovaca iz redova Mavara i Turaka da plene dubrovačke brodove i Republičine teritorije. I godinu dana docnije Dubrovčani su se žalili na Porti da berberske lađe stalno dolaze i plene njihove strane i da su njihovom delovanju izloženi i Herceg-Novci, Valona i druge luke; toga puta traženo je da se kopiju njima izdatih hućuma uputi i poznatim gusarskim vođama Čifut-raj-su i Hajrudinu Barbarosi.²⁴

Moreške fuste ponovo su se javile u Boki Kotorskoj početkom maja 1531. Tu se nisu duže zadržale, nego su pošle ka Apuliji, a neki gusari su, nešto kasnije, primećeni i na prostoru od rta Kavro Mali (kraj Drača) do Boke.²⁵ Krajem leta u Herceg-Novom znalo se da su rođski kavalijeri osvojili važnu luku i uporište Modon (na Peloponczu). Emin Novoga, naime, poslao je dvojicu svojih ljudi kotorskom kapetanu i providuru, saopštivši mu da je čuo da ovi kaluđeri-ratnici dolaze da zauzmu i Herceg-Novci; zbog toga je molio pomoć, odnosno predlagao je da se Bokokotorski zaliv zajednički brani. Drugim rečima, Mlečani su imali da se upregnu da odbrane tursku bazu na ulasku u fjord, mada su od novljanskih i stranih fusta u Novom dosta zla iskusili. Turci su tada sa posebnom brigom nastojali da se sa Mlečanima u Boki uspostave odnosi dobrog susedstva. Da se Sinjorija odobrovolji, čak je naređeno da je na suho izvuku obrovačke fuste,²⁶ koje su bile kost u grlu mletačkim posedima u severnoj Dalmaciji i na Kvarneru.

Hrišćani su vodili odsudne borbe i 1532. godine u oblasti Korona i Modona, te se čak i veliki vezir Ibrahim trudio da se u zoni Bokokotorskog zaliva uspostave odnosi saradnje između Novljana i Kotorana. Očigledno su se plašili da se akcija Ponentinaca ne proširi i na Hercegovinu, u prvom redu na Novi. U isto vreme Turci

²³ HAD, Lett. Lev. XX, 41 — 41'.

²⁴ Isto, 33 i 54.

²⁵ MSD LIV, 445, 450, 477.

²⁶ MSD LV, 124 (Benedeto Valijer, kotorski knez od septembra 1531), 328 (viccbail iz Carigrada 20. XI 1531). — O lošoj hipotezi dotadašnjih odnosa pred opasnošću desanta hrišćanskih sila: MSD LV, 328.

su preduzimali mere da pojačaju vatrenu moć svoje pomorske tvrđave Herceg-Novog, te su, aprila 1532, dopremili u Novi 50 tovara arkibuza, baruta i kremenja. Jedna dubrovačka nava dovukla je i deset velikih artiljerijskih grla, ukrcanih čak u Carigradu.²⁷ Čak je sredinom novembra 1532. hercegovački sandžak-beg prispeo u Novi, u koordiniranim naporima da se tvrđava odbrani od hrišćanske flote Đenovljanina Andrije Dorije.²⁸ Ipak, i u to doba nevolje, muslimanski brodovi su pokazivali želju da pljačkaju naselja od Herceg-Novog do Kotora.²⁹ U prvoj polovini maja četiri berberske fuste hvatale su brodove i pljačkale obalska naselja oko ušća Bojane i oko Bara, uhvativši i brod sa solju iz Valone za Skadar.³⁰

Maja 1533. opasnost je osobito pretila od Španaca. Zbog toga je lično sultan naredio hercegovačkom sandžak-begu da se obave sve pripreme da se ne bi desilo da Španci učine što nepredviđeno.³¹ Mavarske bireme su se toga proleća pojavile oko ostrva Lastova, pa su dubrovački oci opet uputili flotilu od dve fuste i šest brigantina.³²

Godinu dana kasnije, protiv gusarskih birema Dubrovčani su porinuli u more svoje dve bireme; ove su ponovo uvučene u arsenal tek početkom septembra.³³

Zhivanja od jeseni 1538. do leta 1539. godine bila su vrlo značajna za Herceg-Novu i kao pomorsku bazu. Naime, 27. oktobra 1538. grad su zauzeli udruženi Španci i Mlečani a 7. avgusta sledeće godine Hajrudin Barbarosa i rumeliski beglerbeg povratili su bazu, Donji i Gornji grad. Prema mletačko-španskom dogovoru Herceg-Novu trebalo je da pripadne Mlečanima, koji je bio za njih značajan, s obzirom na neke posede u Boki. Barbarosa je 1539. godine pred Novi stigao sa 150 brodova i 80 velikih topova, koji su za tri nedelje izbacili na grad 10.000 đuladi. Zauzevši i Risan, Barbarosa se pojavio pred Kotorom, ali više demonstrativno nego stvarno. Po nalogu Porte, Barbarosa je, krajem avgusta, sa flotom napustio Boku.³⁴

²⁷ MSD LVI, 191 (vicebail iz Carigrada 11. IV 1532), 413 (kotorski knez i providur 25. IV 1532); B. Hrabak, *Uskočke akcije krajišnika na ušću Neretve (1482—1537)*, *Historijski zbornik (Šidakov broj)*, Zagreb 1977, 188.

²⁸ MSD LVII, 345, iz Kotora, 24. XI 1532.

²⁹ MSD LVI, 859, generalni kapetan mora, iz Palermo 1532.

³⁰ Fr. Rački, *Izvod za jugoslavensku poviest iz dnevnika Marina ml. Sanauda za g. 1526—1533*, *Starine JAZU XXI*, Zagreb 1889, 148.

³¹ MSD LVIII, 305, od bailla iz Carigrada, Pjetra Zena od 18. V 1533.

³² HAD, Lett. Lev. XX, 201—2.

³³ HAD, Cons. rog. XLII, 32—3', 83'.

³⁴ *Historia venetiana di Paolo Paruta*, parte I, Venezia 1703, 402, 428—31, 435—36, 440; P. Daru, *Histoire de la République de Venise*, vol. XIV, Stuttgart 1829, 94; J. W. Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*, II Theil, Gotha 1854, 782, 793, 794; Franz R. Kroncs, *Geschichte*, Aus dem Boccha di Cattaro i. J. 1538—39, *Biblioteca storica della Dalmazia*, diretta di G. Gelcich, libro IV, Ragusa 1882—83, 53—56; *Documenti*, 3—7; Razzi, n. d., 139—43; *Annales ragusini anonymi item Nicolai Ragnina*, 288—293; P. M. Coronelli, *Conquiste della ser. republica di Venezia della Dalmazia*,

Nekoliko godina kasnije Mlečani su u razgovoru sa Austrijancima Herceg-Novu prikazivali kao toliko značajan za njih koliko je Beograd bio od važnosti za carevce.³⁵

Četrdesete godine XVI veka bile su mirne za istoriju Herceg-Novog kao pomorske baze. I tada su dolazili turski brodovi u dubrovačko susedstvo, ali retko.³⁶ Drački kapetan Ali-rajs je 3. maja 1547. oteo dubrovački brod sa solju iz Barlete za Abruci, te je sa iskrcao u Novom, brod je otpustio a patrona lađe sproveo kao roba u svoju matičnu luku.³⁷

Slično su protekle i 50-te godine. Zabeležena je jedna lokalna akcija Peraštanina Martina Viskovića 1551. godine, koji je spalio morešku fustu pod Novim, osvećujući svog sugrađanina i prijatelja.³⁸ Godinu dana kasnije u Veneciji se strahovalo da se turskoj floti, sakupljenoj kod Modona, ne prohte da poseti Herceg-Novu.³⁹

Kako su neki otomanski funkcioneri osećali održavanje Novog kao turske baze neka posluži vesti anonimnog dubrovačkog letopisca koji je (pod 1550. godinu) zabeležio da je tadašnji hercegovački sandžak-beg predložio Porti da se sa Dubrovačkom Republikom načini trampa: da dadu Konavljje za Novu.⁴⁰

U leto 1561. Ahmed-rajs iz Drača, kome je matična luka bila i Valona, plenio je sa drugim, berberskim fustama i dubrovačke oblasti. Zbog toga su dubrovački većnici nastojali da izrade na Porti naredenje svim zapovednicima Drača, Valone, Lepanta i Herceg-Novog da u svoje luke ne puštaju berberske i druge pomorske razbojнике. Dvojica novskih dizdara su na to reagovali, te su sultanu poslali žalbu na Dubrovčane. Povod im je bilo dubrovačko hvatanje jednog moreškog brodića i predaja novskom kadiji na dalji postupak četvorice Mavara sa uhvaćene fuste.⁴¹ Dubrovčani su i maja sledeće godine slali krajišnikovog čauša u Herceg-Novu zbog piratskih birema. U isto vreme, dva plemića su pozvali otočane da se spasu na kopno, u Dubrovnik ili u Ston, zbog opasnosti od muslimanskih gusara.⁴²

Epiro e Morea durante la guerra intrapresa contro Meemet IV, imp. dei Turchi, negli due anni primi del principato de Marc'Antonio Giustiniani, Venezia 1898, 254; G. Stanojević, Jugoslovenske zemlje, 56—57; Istorija Crne Gore, III — 1, 48 i 50; Gy Káldy-Nagy Suleimans Angriff auf Europa, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, t. XXVIII (2), Budapest 1974, 189.

³⁵ G. Dicdo, Storia della Repubblica di Venezia dalla sua fondazione sino l'anno 1747, tomo II, Venezia 1751, 115.

³⁶ Slučaj iz kraja leta 1540; HAD, Cons. min. XXXIX, 19 i 19' od 5. i 7. IX 1540.

³⁷ HAD, Lett. Lev. XXIII, 257.

³⁸ F. Viskovich, Storia di Perasto, Trieste 1898, 263; C. Fisković, Borbe Peraštana s gusarima u XVII i XVIII stoljeću, GPMK XXI (1973), 21.

³⁹ Nunziature di Venezia, a cura di F. Gaeta, vol. VI, Roma 1967, 129 (Venezia, 2. VII 1552).

⁴⁰ Annales ragusini anonymi, 137—38.

⁴¹ HAD, Lett. Lev. XXVII, 202—3.

⁴² HAD, Cons. rog. LVI, 224' i 226, 226' (II, IX 1563).

Herceg-Novi je i 1564. godine bio stecište stranih gusarskih brodova i njihovog plena. Promena je bilo samo utoliko što su se pored berberskih sve više odmarali i snabdevali u Novome i arbanaški pirati. Kao i obično dubrovački brodovi su sa otočja morali da teraju pojedinačne preduzimljive pljačkaše.⁴² Jedna muslimanska birema dovukla je i zaslužnjene Dubrovčane.⁴³ Dve dračke fuste sa jednom barkom krstarile su na prostoru između Sipana i Slanog, te su opljačkali jedan peraški brigantin, koji je prenosio 26 bala tkanina po računu nekog Turčina koji se nalazio na brodiću; Dračani su sa plenom otplovili u Herceg-Novi; Dubrovčani su poslali svog obaveštajca u susjedni grad da ustanovi nema li tamošnji ugledni musliman Ahmet Pazmačić kakve veze s tim drskim zlikovcima.⁴⁴

U leto 1566. sultanov katudan-paša Pijale Mehmed dojedrio je sa svojom flotom i u Boku. Prethodno, on je u Egejskom arhipelagu pokorio denovljansko ostrvo Hios, potom je došao u vode Krfa, čekajući naredenje o pravcu akcije, a zatim je posetio velike pomorske luke Valonu, Drač i Novi. Pojedina odeljenja brodovlja odvajala su se od celine, te su preduzimala pljačkaške zaletе po Jadranu. Dok je Pijale boravio u Boki, neki njegovi brodovi pljačkali su dubrovačke otoke Daksu, Koločep i Lopud. Sam Pijale je kotvu bacio u gruškoj luci, ali je namah pošao u pljačku ka Abruci i Apuliji.⁴⁵ Pošto je glavnina armade otišla iz Herceg-Novog, neke turske fuste su i dalje upadale u dubrovačke vode, te su nanosile štete dubrovačkom području, odvođeci podanike Republike u ropstvo. Da bi se ovi ljudi oslobodili i obustavilo dalje pustošenje, senatori u gradu pod Srđem poslali su poklisara sultanovom pomorskom zapovedniku Uludž-Aliji, služeći se preporukom Hadži-Murata.⁴⁶ Deo otomanske flote nalazio se pod Novim još i u oktobru iste godine, te, pošto su presahli izvori hrane u toj bazi, od susjednog dubrovačkog haračara zatraženo je da hitno brodom dopremi hiljadu libri dvopeka. Nešto kasnije izliferovana je u Novi i stoka za prehranu carske mornarice. Nekim zapovednicima brodova dubrovački poslanici podelili su nove i stare opravljene satove. Gospari su bili smerni, jer su bili svesni da se zna da su njeni otočani Lastovci, još na samom početku kampanje, meseca februara, preoteli zaplenjenu mletačku marciljanu turskim barkama.⁴⁷

Dve godine kasnije poznati gusarski zapovednik Karahodža sa 11 brodova udario je na Perast, popalio je nešto kuća i odveo dosta sveta u ropstvo.⁴⁸ Tadašnji novski kadija pomagao je pomorce

⁴² HAD, Cons. rog. LVII, 65 (turska birema oko Mljeta) od 19. VI 1564.

⁴³ Isto, 49—9'.

⁴⁴ HAD, Lett. Lev. XXIX, 167—68 od 5. V 1564.

⁴⁵ R. Samardžić, Mehmed Sokolović, Beograd 1971, 168—9.

⁴⁶ HAD, Lett. Pom. I, 9 od 15. VIII 1566.

⁴⁷ Isto, 101', 98 i 24'.

⁴⁸ Istorija Crne Gore, III—1, 53—54 (G. Stanojević).

u floti pod gradom da nanose štete Mlečanima. Zbog toga je Sinjorija protiv kadije pokrenula postupak na Porti, a veliki vezir tražio je svedočenje hercegovačkog sandžak-bega; sam, pak, izdao je zapovest kadiji da se neka uzapčena marcilijana vrati.⁵⁰

Zbog ovih delija koji su iz Herceg-Novog kružili po Jadranu, u Kotoru je ležalo mnogo robe, naročito kordovana i otopine glete, što je trebalo prevesti u Apuliju. Mato Soflič, koji je isplovio iz Boke, bio je primoran da se vrati u dubrovačku luku, moleći za povlasticu u pogledu tranzitne carine.⁵¹ Dve turske biteme stajale su u zasedi kod Molunta (u blizini Novog), te su dva plemića iz Dubrovnika upućena da podignu na oružje što veći broj Konavljana, te da sa njima, i sa 12 vojnika-barabanata i 30 arkibuzijera, pokušaju uhvatiti ove brodiće, primenjujući i silu, ako bi zatrebala.⁵²

U proleće 1569. srednjim Jadranom kružili su brodovi Kara-hodžine braće. S jednom uhvaćenom mletačkom fregatom, kad je nastalo nevremeno, morali su se spasti u novskom pristaništu. Čim se more smirilo, fuste su krenule ka Dubrovniku, no tu im je izašlo u susret 20 mletačkih galija, koje su počele da hvataju gusare, te su ovi bežali na obalu dubrovačkog područja, a potom kopnom spašavali su se u Novom.⁵³

Kad je godinu dana kasnije izbio tzv. kiparski rat (1570—73) između Venecije i njenih hrišćanskih saveznika Osmanlijskog carstva, u posebnoj se opasnosti nalazio Kotor, duboko uvučen u zalivu i bez sigurnih zidina, daleko od Venecije. Fuste iz Herceg-Novog i drugih turskih pomorskih baza nikog nisu štedele ni na otvorenom moru, a kamoli u zalivu, čije ključne položaje su same držale.⁵⁴ Po mišljenju jednog mletačkog istoričara, Turci su želeli da zauzmu Kotor da bi stali na put eventualnom delovanju nesigurnih Crnogoraca i Arbanasa.⁵⁵ Strah je, međutim, zavladao i u Dubrovniku, te je monasima na otoku Lokrumu naloženo da zbog opasnosti od haranja gusara, pređu da stanuju u gradu.⁵⁶

Godina 1571. najbogatija je u pogledu dokumentacije koja se tiče hercegovačke pomorske baze. Na početku rata Mlečani su kruženjem pored dalmatinske i arbanaske obale težili da podstaknu tamošnju hrišćansku raju na pokret.⁵⁷ Nameravali su, čak, da

⁵⁰ ASV, Archivio proprio Constantinopoli VI (Dispacci di Giacomo Soranzo, bailo 1568—1575), f. 32, 33 i 69 od 10, 26. IX 1568. i 12. II 1569.

⁵¹ HAD, Cons. rog. LVIII, 263—3' od 30. III 1568.

⁵² HAD, Cons. rog. LVI, 1' od 18. IX 1561.

⁵³ ASV, Senato III (Secreta) Dispacci degl'ambasciatori al Senato, Constantinopoli, dispacci, Liza IV, Marc'Antonio Barbaro, iz Pere 11, VI 1569. — Vidi i: T. Popović, *Turska i Dubrovnik*, 252.

⁵⁴ G. Stanojević, *Jugoslovenske zemlje*, 81; V. Vinaver, *Pohara Perasta 1624. godine*, Istorijski zapisi 1952, 319.

⁵⁵ G. Cappelletti, *Storia della Repubblica di Venezia IX, Venezia 1853*, 57.

⁵⁶ HAD, Cons. rog. LX, 14 od 6. VI 1570.

⁵⁷ P. Daru, *o. d.*, vol. XV (1828), 12.

napadnu Valonu i Drač.⁵⁸ Marta 1751. Venecija je pregovarala da Kipar zameni za turske pomorske baze u Jadranu — Novi, Drač i Valonu.⁵⁹ Već početkom godine pod Herceg-Novim nalazio se valonski rajs Karahodža sa svojim fustama. Aprila meseca ove su gonile mletačku galiju Trona sve do dubrovačke luke odakle je ispaljeno osam artiljerijskih hitaca. Takav postupak razjario je Karahodžu, te je dubrovačkim izaslanicima pokazao sultanov ukaz o njegovom generalatu u Jadranu. Odmah je noću dovedeno 300 leventi iz Novog, kako bi se u dubrovačkoj luci iskrkali na mulo i navalili na galiju. Takva smelost je revoltirala Dubrovčane, koji su Karahodži poručili da im se skloni sa vidika, jer da će topovima potopiti sve njegove brodove pred lukom. Karahodža se povukao na Lokrum i opljačkao samostan.⁶⁰

Još pre ovog incidenta četvorica leventskih starešina iz Herceg-Novog posetila su u prvoj polovini februara Dubrovnik i tu su bili darovani.⁶¹ Berberski brodovi krstarili su po dubrovačkom vodenom prostoru.⁶² Meseca maja brodovi stacionirani pod Novim potopili su jedan peraštanski brod i iz njega zarobili jednog Peraštanina. Iako su trpeli štete od turske flote, Dubrovčani su i dalje bili primorani da njenom ljudstvu dopremaju volove za prehranu.⁶³

Posle ogorčene borbe oko Ulcinja i Bara, i pošto su ti gradovi pali u ruke Osmanlija, mletačka posada pobjegla je iz Budve, Turci su grad porušili i pojavili se sa brodovima u Boki. Ferhat paša pozvao je kotorskog providura da preda grad, no Kotorani su predlog prkosno odbili. Alžirski gusarski vođa Uludž-Ali je zatim napao na Kotor, ali bez uspeha. Turska mornarica zadržala se u Boki od 10. do 16. avgusta.⁶⁴ Odmah posle borbi kod Bara Uludž-Ali i Karahodža (obojujica Kalabrezi) sa svojih 80 brodova odvojili su se od armade pod Novim, te su pošli prema Korčuli i drugim mletačkim ostrvima, dobivši od kapudana (admirala) Ferhat-paše rok od deset dana da se ponovo jave. Valonska flota nije ništa mogla na Korčuli, iako je grad branilo svega 25 ljudi i 80 žena koji se

⁵⁸ G. Cappelletti, n. d., IX, 94.

⁵⁹ N. Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt* III, Gotha 1910, 149; A. Pippidi, *Les pays danubiens et Léopante. Le Méditerranée nella seconda metà del 1500 alla luce di Lepanto*, Firenze 1972, 297.

⁶⁰ J. Radomir, *Dubrovačka akta i povelje*, II—2, 274—75; HAD, Cons. rog. LX, 216—6'; U. Tucci, *Sur la pratique vénétienne de la navigation au XVIe siècle*, *Annales Economies-Sociétés-Civilisations*, № 1/1958, 85.

⁶¹ HAD, Cons. min. L, 63 od 13. II 1571. — Vidi i: Miloš Milošević, *Boka Kotorska, Bar i Ulcinj u Kiparskom ratu (1570—1573)*, *Boka IV* (1972), na više mesta; T. Popović, *Turska i Dubrovnik*, 279.

⁶² R. Bogišić, *Prozni spisi Nikole Nalješkovića «Dijalog o sferi svijeta»*, *Dubrovnik br. 3—4/1961*, 53.

⁶³ HAD, Cons. min. L, 73', 113', 126, 123 (troškovi zbog dolaska flote).

⁶⁴ *Istorija Crne Gore* III—1, 58; I. Stjepčević — R. Kovičanić, *Jeronim Bizanti, junak od Lepanta*, GPMK III (1955), 31.

nisu razbežali. No, zato je Hvar bio opljačkan, a potom i Brač i Vis. Karahodža je vodio sa sobom 1.600 sužanja.⁶⁵ Stradali su od Valonaca i dubrovački otok Mlješ i mesto Kobaš.⁶⁶ Izašavši iz Boke, Karahodža je, prvih dana septembra, uhvatio neki dubrovački brod koji je dolazio sa Levanta.⁶⁷

U prvoj polovini avgusta u Novom su se nalazili generalni kapetan sultanove vojske Ahmed-paša i generalni kapetan turske flote Ferhat-paša. Pored poklisara i jednom i drugom, poslato je 24 ribara u četiri barke da love ribu za admirala. Odmah potom je 13 ribara oko Cavtata lovilo i za krajišnika. U Novom su se tada nalazila i tri sandžak-bega, kapetan Kavale i sandžak-beg Tripolija; poklisari su slati i Uludž-Aliji, kao što je pred Dubrovnikom darovan i neki Hasan-rajs.⁶⁸

Septembra 1571. nastao je obrt u situaciji. U Veneciji je pala odluka da se Kotor oslobodi opsade lađa i fusti iz Herceg-Novog.⁶⁹ U novim uslovima Novi je mogao postati jedan od ciljeva napada hrišćanske flote.⁷⁰ Kotorani su izričito tražili da se Novi ili zauzme ili blokira.⁷¹ Mletački odgovor je zaista i učinjen u proleće 1572, no opsada Herceg-Novog nije vođena energično, zbog nedostatka municije. Otpor Novljana bio je žilav, jer se u njemu, navodno nalazilo 40.000 boraca.⁷² Ipak, porušena je tvrđava Vrbanj, koju su Turci 1571. sagradili kod Kumbora da potpuno blokiraju Kotor.⁷³

Krajem 1572. u Herceg-Novom, pored ostalih turskih vojnika, bilo je i martoloza i leventi, a tu su se nalazili i beogradski i kruševački sandžak-beg.⁷⁴ U vezi sa pljačkom Mljeta i Kobaša, od strane valonskih birema, republičin agent nije slat krajišnikovu čaušu nego krajišniku u Herceg-Novu.⁷⁵

Posle kiparskog rata nastao je duži period mira na Jadranu, tako da će se Novi početi više isticati kao izvozna luka nego kao

⁶⁵ P. Paruta, n. d., 168; J. Radonić, n. d., II—1, 279—80; G. Hammer, *Storia dell'impero osmano*, I. XII, Venezia 1830, 59320 brođova kapudanpaše pred Herceg-Novim).

⁶⁶ HAD, Cons. rog. LXI, 167'.

⁶⁷ HAD, Lett. Lev, XXI, 119.

⁶⁸ HAD, Cons. min. L. 99—9', 101, 105, 106, 126—6', 130, 130'; Cons. rog. LX, 180'.

⁶⁹ ASV, Senato I, Deliberationi (secreti), R. 78, f. 24—4' od 10, IX 1571.

⁷⁰ G. Hammer, n. d., t. XII, 596.

⁷¹ ASV, Senato I Mar, L. 49, Kotor 8, XI 1571; G. Stanojević, *Iz istorije Crne Gore u XVI i XVII vijeku*, Istorijski zapisi br. 2/1959, 341—42.

⁷² I. Serrano, *La liga di Lepanto entro España, Venecia y la Santa Sede (1570—1573)*, t. I, Madrid 1918, 342; G. Stanojević, *Jugoslovenske zemlje*, 83.

⁷³ G. Novak, *Mletačka uputstva i izvještaji*, sv. IV, MSHSM 47, Zagreb 1964, 58—9; G. Cappelletti, n. d., IX, 170. — Novljani su za mletačku opsadu svoga grada okrivljavali Dubrovčane (HAD, Lett. Lev, XXXI, 260' od 20. VI 1572).

⁷⁴ HAD, Cons. min. LI, 110, 115', 166. — Već krajem juna tri sandžak-bega nalazila su se oko Novog (HAD, Lett. Lev, XXXI, 263'—64).

⁷⁵ HAD, Cons. rog. LXI, 167' od 30, XI 1572.

vojno pomorsko uporište. Trgovinu Herceg-Novog i Neretve naročito su podsticali jevrejski trgovci. Zato se njihov konzul u Neretvi, Daniel Rodrigez 1576. godine mogao pohvaliti da trgovina ove dve luke daje povoda turskim fustama da dolaze u Jadran.⁷⁶

Boravak stranih, pre svega valonskih levantskih fusta povremeno se beleži u Herceg-Novom. Prvih dana jeseni 1580. godine tri takve fuste ušle su u novsko pristanište. Među njima nalazio se i Memi Arnaut iz Valone. Odmah su usledile žalbe kotorskog providura, jer su levente zaslužnjile neke duždeve podanike. Ovi su bili oslobođeni, a novski funkcioneri su uvažavali i primedbu da se prisustvom gusara obeshrabruje poslovni interes.⁷⁷

Od aprila do avgusta 1558, dvanaest valonskih fusta leventi stiglo je u vode Boke da pleni osobito Pčraštane i Paštroviće. Arkibuzijeri sa tih fusta načinili su dosta pokora u zalivu. Kad se ova eskadra uputila iz Boke u Dalmaciju i ka Rekanatiju, njima se pridružila i jedna hercegnovska fusta.⁷⁸

Pomorska hronika Herceg-Novog u XVII stoleću, posle izgubljenе velike bitke kod Lepanta, bila je još više zasеučena strahom od mogućih hrišćanskih napada na isturenu bazu Novoga. U Napulju su se (1606) kovali planovi o zauzeću Herceg-Novog ili Risna, kako bi se uspostavila veza sa nezadovoljnim vojvodom Grdanom i očekujući pri osvajanju podršku domaćih hrišćana. Godine 1603. na napuljskom dvoru boravili su neki Bokelji i kaluder Damjan iz Peći, koji su prodavali planove tvrđava Kotora i Herceg-Novog, a toga proleća obavljane su velike pripreme flote s ciljem da se osvoji neko mesto u Albaniji ili u Boki. Kaluder Damjan pisao je Dominiku Andrijaševiću da obavesti plemenske starešine u Hercegovini da budu pripravnι, jer da će španska flota meseca septembra krenuti u pravcu Herceg-Novog ili Albanije.⁷⁹ I među samim Turcima javljala su se čudna sumnjičenja: decembra 1605. su Porte su optuživali starog vođu anadolskih pobunjenika Deli Husëjina, da je ponudio papi Risan za 100.000 cekina.⁸⁰

Španski agenti, koji su razvili živu agitaciju na današnjem crnogorskom primorju, pronosili su glasine da predstoji dolazak španske flote, što je izazvalo zabunu među Turcima. Najzad, po-

⁷⁶ V. Morpurgo, Daniel Rodriguez i osnivanje splitske skele u XVI stoleću, *Starine* LII, Zagreb 1962, 206; D. Kečkemet, Židovi u povijesti Splita, Split 1971, 35.

⁷⁷ ASV, Bailo a Constantinopoli, b. 303, Lorenzo Bernardo 3. X 1580, pismo kotorskog providura od 9. IX 1580, 22. X 1580.

⁷⁸ Isto, 11. IV 1585 (Markantonio Venijer, kotorski providur), 17. V 1585 (providur Kjedje), 14. VIII 1581 (Abdrea Gabriel, kotorski providur).

⁷⁹ J. Tomić, Građa za istoriju pokreta na Balkanu protiv Turaka krajem XVI i početkom XVII veka, Beograd, SKA, 1933, 368, 514, 517—8, 562—3; V. Vinaver, Dominik Andrijašević, *Godišnjak Društva istoričara BiH* 1959; G. Stanojević, *Jugoslovenske zemlje*, 127, 135.

⁸⁰ G. Hammer, *Storia dell'impero osmano*, t. XV (1830), 117—18.

četkom aprila 1617. 23 španska broda pod zapovedništvom vojvode od Osurne pojavila su se pred ulazom u Boku Kotorsku; zadovoljiti su se da opljačkaju neka sela i oplene nekoliko brodova. I maja sledeće godine novski i barski muslimani obavestavali su da se očekuje dolazak španskog brodovlja u Dubrovniku. Početkom leta 1619. u Herceg-Novu prispeo je kapidži paša s naredbom o utvrđivanju i odbrani grada. Ovo tim pre što su se hercegovačka i arbanaska plemena povremeno bunila, te je Novi postao centar turskih protivustaničkih akcija. Godine 1624. admiral Santa Kroče spustio se od Dubrovnika prema Novom, te je i to probudilo veru pasiviziranih ustaničkih aranžera da bi se zapadne sile mogle privoleti da pomognu akciju protiv Turaka.⁸⁷ Tada su Peraštani pozivali Špance protiv Novljana. Ovi su i 1622. godine optuživali Dubrovčane zbog veza sa Zapadom. Strah od španske flote vladao je u Novom i 1628. godine.⁸⁸ I pored velike izloženosti sa morske strane, Herceg-Novu je važio kao bezbedno boravište, tako da su se u njega (1613) sklonile neke ugledne porodice iz Podgorice.⁸⁹

Herceg-Novu postao je stalna preokupacija diplomatije krilatog lava. Prema ugovoru između Otomanskog carstva i Venecije, Mlečani su primili obavezu da će čuvati Jadran od upada gusara, a Turci su obećali da neće na svojoj jadranskoj obali graditi ratne lađe. Na vesti o gradnji brodova u Novom Sinjorija je preduzimala korake na Bosforu, tražeći da se u Novom uništi svaka fusta ili kakav drugi bojni brod. Porta je na takve reklamacije iz godine u godinu ponavljala naredenje novskim prvacima. Mletački bail je prvih dana 1610, na primer, izdejstvovao serman za bosanskog pašu da uništi nekoliko fusta koje su Novljani u međuvremenu izgradili. Čest razlog mletačkih intervencija na Porti bili su i mnogobrojne zaplene brodskih tereta u Boki, naročito od strane leventi iz Drača i Valone. U leto 1612. Paštrovići su napali pirate i preoteli im uzapćenu lađu, ali su potom Novljani sa sedam barki taj brod opkolili i ponovo ga zaplenili.⁹⁰

U to vreme nema dolazaka sultanove flote u Novi, kao tokom XVI veka. Dode po koja gusarska fusta sa arbanaske i obale južnog Epira, te bi se Novljani udružili s piratima da što god u prvom susedstvu opljačkaju.⁹¹ Zbog povezanosti Novljana sa gusarskim osinjacima u Albaniji, Dubrovčani su često krcali žitarice na fregatama ovih.⁹² Na vest da će carska flota doći u Novi, dubrovački

⁸⁷ Istorija Crne Gore, III—1, 87—88.

⁸⁸ G. Stanojević, Jugoslovenske zemlje, 155, 159, 160, 163, 165, 191—3; V. Vinaver, Pohara Perasta 1624, Istorijski zapisi 1952, 326 i 331.

⁸⁹ Istorija Crne Gore, III—1, 100.

⁹⁰ G. Stanojević, Prilozi, 48—49.

⁹¹ Jedan slučaj oko 1. juna 1607: Novljani sa fustom iz Santa Maura u pljačkanju Cavtata (HAD, Lett. Lev. XLI, 198—99).

⁹² HAD, Noli et securtà di Canc. V, 81', od 6. X 1628. — Ipak bi se obavezno vršilo osiguranje.

senat je, sredinom juna 1620, odlučio da digne na noge 600 vojnika koji bi čuvali sam Dubrovnik.⁸⁷ Najegzemplarniji slučaj delovanja stranih brodova u vodama Boke u prvoj polovini XVII veka bila je poznata pohara Perasta 1624. godine.

U noći između 21. i 22. juna te godine eskadra od 13 afričkih brodova (sa 2.000 leventi) prišla je Perastu. Posle topovske salve, arkibuzima i jatagandžija napadači su savladali otpor iz nekoliko većih kuća, pa su počeli vezivati roblje. Nastala je opšta strka i skrivanje po noći. Od oko 600 stanovnika naselja zarobljeno je, navodno, 400, od kojih 47 odraslih muškaraca. Pljačka zavetnih darova po crkvama i nakita i robe po domovima pomoraca dala je vanredno bogatu gusarsku žetvu (više od 100.000 dukata vrednosti). S Alžircima i Tunizanima u pohari su učestvovali i Turci iz Herceg-Novog, pošto je najpre janičarskom agi iz mesta bila isplaćena oveća svota na ime dara. Kad se 24. juna pred Dubrovnikom pojavilo sedam španskih bojnih brodova, gusari sa noćne pljačke u Perastu već su stigli u Drač, staro piratsko leglo.⁸⁸

Kandijski rat (1645 — 1669) protekao je u Boki bez velikih okršaja. Zajednički interesi stanovništva Boke bili su jači nego neodređeni ciljevi zaraćenih država. Znalo se da će, kad se završi rat, opet morati da se uspostave poslovni pa i prijateljski odnosi. Kao da je postojao prećutan sporazum da se što manje ratuje i gine.⁸⁹ Mlečani su jula — avgusta 1649. izvršili demonstrativan napad na Novi, a Risan je čak i zauzet.⁹⁰ Generalni providur Bernardo, kad je 1657. došao u Boku, pozvao je glavare hercegovačkih plemena na saradnju, ponudivši im da zajedničkim snagama napadnu Novi. Kad je taj pokušaj propao, godinu dana kasnije glavari hercegovačkih plemena zahtevali su da Mlečani flotom opsednu Herceg-Novu, dok bi oni napali Korjenic, Trebinje i Bileće.⁹¹

U odnose između Turaka i Mlečana 50-tih godina XVII veka stupila je nova snaga: bili su to domaći, bokeljski hajduci, regrutovani od raje koja je iz Hercegovine dobegla na mletačko područje. Hajduci su već 1656. godine bili na moru jači od hercegovskih gusara. Novljani su zbog toga ponudili hajducima da prestanu borbe u Boki. Na tome je insistirao i Ali-paša Čengić (i 1656. i 1662. godine), jer se zbog akcija hajduka i novskih fusta zemlja bez

⁸⁷ HAD, Cons. rog. LXXXVII, 98 od 13, VI 1620. — Juna 1628. u Herceg-Novom se pričalo o dolasku 30 hrišćanskih galija (ASV, Provv. da terra e da mar. I. 371, N° 297, Zadar, 12. VI 1628).

⁸⁸ V. Vinaver, Pohara Perasta; G. Stanojević, *Prijloni*, 237—8; B. Nani, *Historia della republica veneta*, IV impressione, Venezia 1686, 237—8.

⁸⁹ G. Stanojević, *Jugoslovenske zemlje*, 202.

⁹⁰ G. Brusoni, n. d., parte I, 230; P. Šerović, n. n., 12; G. Stanojević, *Iz istorije Crne Gore*, *Istorijski zapisi* br. 2/1959, 392; *Istorija Crne Gore*, III—1, 128. — Peraštani su preko delegata, aprila 1653, ponovo tražili da se zauzme Novi (F. Viscovich, n. d., 257).

⁹¹ G. Stanojević, *Jugoslovenske zemlje*, 249 i 254.

potrebe pustošila a narod krvio. Hajduci su se profesionalizovali, pa su se izdržavali isključivo od pljačke. Godine 1657. oni su mogli napadati i sela u neposrednoj blizini Novoga.⁹²

U to doba, s druge strane, jačaju odnosi Novljana i Ulcinjana, jer su ulcinjski junaci jedino bili u stanju da se nose sa bokeljskim hajducima. Za Ulcinjane je pristanište Herceg-Novog bila luka u kojoj su uvek mogli naći zaštitu. Juna 1658, na primer, jedna njihova fusta sa dubrovačkim robljem, zahvaćena olujom, sklonila se u Novi.⁹³ Uostalom, ulcinjska zastava vila se i na utvrđenjima Novoga, a arbanaških boraca je tu takođe bilo.⁹⁴

U doba rata dominantan geografski smeštaj Herceg-Novog u odnosu na mletački posed u Boki bio je još dominantniji. Kotor se, prema rečima jednog savremenika, sav nalazio u turskim čeljustima.⁹⁵ Šezdesetih godina odnosi u samom Bokokotorskom zalivu su se zaoštrili. Godine 1662. Turci u Novom, Valonj i u drugim arbanaškim lukama pripremili su se da udare na Kotor.⁹⁶ Godinu dana kasnije kod Mlečana je, pak, takođe postojala želja da se Herceg-Novi napadne (tada je opkoljen i Ulcinj).⁹⁷ Najzad, 1667. godine organizovana je opsada Kotora i s mora i s kopna, i učinjen je pokušaj predaje Kotora Osmanlijama.⁹⁸

Posle okončanja dugogodišnjeg i zamornog rata oko Kandije oživelo je gusarstvo u Jadranu, ne samo od strane znatno ojačanih Ulcinjana nego i zbog novog talasa dejstava berberskih gusara (posebno Tripolina) sa arbanaške obale. Povezanost Novljana sa Ulcinjanima, pa i sa onima iz Santa Maure i Lepanta, bila je očigledna.⁹⁹ O ulasku berberskih fusta, preko Santa Maura, Ulcinja i Herceg-Novog u vode mletačke Korčule a potom sa plenom u Novi, obavestavan je i bail u Carigradu.¹⁰⁰ Ulcinjani su ojačali borbenu spremnost Novljana, koji su s njima zajedno odlazili dublje u Jadran u pljačku, kao što su i Ulcinjani u novskom pristaništu

⁹² Isto, 259, 276—77, 278; G. Stanojević, Iz istorije Crne Gore, 401; G. Stanojević, Sultanova naređenja protiv ulcinjskih i novskih gusara između kandijskog i morejskog rata, Glasnik Cetinjskih muzeja VI (1973), 250.

⁹³ R. Samardžić, Odnosi Bosne i Dubrovnika, 115—16; HAD, Lett. Lev. LVII, 42—44.

⁹⁴ C. Fisković, Borbe Peraštana, 31. — O ulcinjskim gusarima vidi: Evlija Čelebija, Putopis II, 1957, 96.

⁹⁵ A. Theiner, Vetera monumenta Slavorum Meridionalium II, Zagreb 1875, 219.

⁹⁶ I. Dujčev, Avvisi di Ragusa, Roma 1935, 264.

⁹⁷ G. Stanojević, Jugoslovenske zemlje, 260.

⁹⁸ R. Samardžić, Jedan pokušaj predaje Kotora Turcima (1667), Istorijski glasnik 3—4/1951.

⁹⁹ G. Stanojević, Sultanova naređenja, 256.

¹⁰⁰ ASV, Bailo Constantinopoli, b. II, Nikola Sagredo 4. IX 1675; b. III, Alvize Kontarini 13. III 1675.

dobili siguran zaklon.¹⁰¹ Novi je ostao sklonište muslimanskih gusara sve do pada pod mletačku vlast.¹⁰²

Odmah pošto je 1684. godine sklopljena nova liga hrišćanskih država protiv Osmanlija, Mlečani su odlučili da se obračunaju sa turskom posadom u Boki. Pošto su oslobodili hercegnovsko primorje do Kumbora, avgusta 1684. organizovali su i napad na Novi. On je bio odbijen jer nije bio dovoljno pripremljen. Kumbor je postao istureno uporište, gde su Peraštani danonoćno stražarili, motreći na Novi.¹⁰³ Najzad, između 3. i 30. septembra 1687. ponovljena je opsada Novog. Sa malo vojske i bez prave flote, Turci su imali vrlo malo izgleda da sačuvaju grad. Najzad, 30. septembra, prema ugovoru o predaji, grad je napustilo 2.200 dotadašnjih stanovnika, između kojih je bilo samo 700 pravih vojnika.¹⁰⁴ Time je učinjen kraj turskom vojnom uporištu u srednjem delu Jadrana i onemogućeno ulcinjskim, tripolinskim i drugim gusarima da na početku Bokokotorskog zaliva dobiju pomoć i mesto za snošenje plena.^{105, 106, 107}

V. BROJ I DELOVANJE DOMAĆIH GUSARSKIH BRODOVA IZ HERCEG-NOVOG

Sve do poslednjih decenija turske vlasti u Herceg-Novom autohtono gusarstvo, koje su nosili domaći ljudi nije bilo razvijeno i ono je imalo odbrambeni karakter. Piraterija je bila nužna da održi Novljane na značajnom položaju, na ulazu u Boku. Radijus dejstva fusta Novljana bio je ograničen na sam zaliv i na dubrovačke obale, do mletačke Korčule.¹

Prema referatu dvojice mletačkih rukovodilaca iz Boke (Zane Barbariga, Vetora Kapela) od juna 1513. godine u Herceg-Novom, turskom gradu koji se nalazio više na brdu nego na moru i koji je bio dobro utvrđen, postojala je samo jedna fusta koja je stalno

¹⁰¹ G. Stanojević, Sultanova naredenja, 250; Istorija Crne Gore III—1, 165.

¹⁰² P. Serović, Tri izvještaja generalnog providura Kornera nakon zauzeća Herceg-Novoga god. 1687, GPMK XIII (1965), 45.

¹⁰³ G. Novak, Borba Dubrovnika za slobodu, Rad JAZU 253, 9; G. Stanojević, Dalmacija u doba Morejskog rata 1684—1699, Beograd 1962, 80.

¹⁰⁴ Istorija Crne Gore III—1 179—80; G. Stanojević, Dalmacija, 79.

¹⁰⁵ HAD, Div. canc. CLXXI, 85^a at od 26. II 1584.

¹⁰⁶ HAD, Div. canc. CLXIX, 142.

¹⁰⁷ HAD, Div. canc. CLXVII, 12 at.

¹ Netačno je da su se Novljani «zalijetali i do raznih luka u Sredozemno More, pa ih opljačkali i često bogat plijen donosili u Herceg-Novu. Oni su već davno bili strah i trepet hrišćanskih brodova, koji su plovili pomenutim morem...» (P. Serović, Borbe s Turcima oko Herceg-Novog, GPMK IV, 13.)

krstarila bokokotorskim zalivom, nanoseći štetu.² Da je ta stražarska brodica uživala državnu zaštitu najbolje se može videti iz stanja nastalog u proleće 1519. godine, kad su jednu takvu fustu uhvatile mletačke pomorske snage. Hercegovački sandžak-beg je hten da interveniše zbog toga hvatanja, ali kad je saznao istinu, odobrovoljio se.³ Garnizon u Herceg-Novom bio je odgovoran i za šire područje. Krajem 1519, javljeno je iz Carigrada, na primer, da je zapovedeno Valoni, Herceg-Novom i još nekim sandžak-bezima da krenu u pohod na Crnu Goru, odnosno Himeru (u južnoj Albaniji).⁴

Početakom 1512. godine, dakle, u doba peraškog spaljivanja novskog pristaništa, i zapisnici veća susednog i dobro obavještenog Dubrovnika prvi put beleže postojanje fusta Herceg-Novog. Pošto je od te fuste mogla da nastane šteta za dubrovačku carinu i sultanov kumerk, intervenisano je na Porti.⁵ Možda je ta fusta najpre smetala dubrovačkom dovozu soli u Novi, odnosno onima koji su na barkama po tu so dolazili u Novi. Aprila sledeće godine dizdaru i drugim funkcionerima Novog kao i hercegovačkom sandžak-begu trebalo je skrenuti pažnju da oružanje fuste nije u duhu sultanovih želja.⁶

Do pojave te fuste strani, hrišćanski brodovi nisu zazirali od novskog pristaništa. Jednu mletačku galiju sa putovanja u Aleksandriju turske vlasti u Herceg-Novom su 1503. godine s najvećim počastima dočekale u svojoj luci.⁷ Jedan španski brod u zimu 1504—5. doživeo je brodolom u vodama Herceg-Novog, te je jedan Kotoranin bio opunomoćen da preuzme stvari koje su spasene.⁸ Tada je još forsiran trgovinski značaj luke.

Godine 1522. u uputstvu dubrovačkim poklisarima koji su sa tributom odlazili u Carigrad skretana je pažnja na to koliko su skandala Dubrovčani pretrpeli od levenata iz Novog i drugih turskih mesta koji dolaze u grad sv. Vlaha; zbog toga je traženo da se izradi naredba kadiji, dizdaru, eminu i drugim starešinama vlasti u Novom da se zabrani leventama, bez posla, da odlaze u Dubrovnik.⁹

² MSD XVI, 507 od 24. VI 1513 (una fusta turchesca che di continuo fa qualche incursioni qui d'interno). — O takvom jednom brodu, tada brigentinu koji pravi veliku štetu pisao je i kotorski providur krajem leta 1525. godine (MSD XXXIX, 441).

³ MSD XXVII, 512, baillo iz Pere 22. VI 1519.

⁴ MSD XXVIII, 235, iz Carigrada 27. XII 1714. — Jedan mletački izveštaj iz 1521. godine govori da je Kotor bio dominiran od strane Novog (NSD XXIX, 624 od 9. II 1521, Domenico Kapelo).

⁵ HAD, Cons. rog. XXXII, 86 od 27. I 1512: factum fuste de Novi, ex quo sequi possunt damno in dohanis nostris et chomerchii imperatoris; dakle, ne kaže se da je šteta već učinjena, svakako jer dodati nije ni bilo fuste. — Vidi i: T. Popović, Turska i Dubrovnik, 107.

⁶ HAD, Cons. rog. XXXII, 222^a od 18. IV 1513 (i za sultanov ferman protiv takve fuste).

⁷ MSD IV, 855, A, Dabinović, Kotor pod Mletačkom Republikom (1420—1797), Zagreb 1934, 65.

⁸ HAD, Proc. not. Na, 157^a od 8. III 1505.

⁹ HAD, Lett. Lev, XIX, 193 od 21. II 1522.

Mora da je taj clemenat pravio izgrede i u samom garnizonu Herceg-Novog, jer je juna 1508. dolazio u Novi vojni kadija, koga Dubrovčani nisu propustili da daruju.¹⁰ Aprila 1526. neki Dubrovčani su zarobljeni od fuste naoružane u Novom, a oktobra iste godine ljudi iz Kupara opljačkani su od te iste hercegnovske fuste.¹¹ Novembra 1536. Dubrovčani su organizovali hvatanje novske fuste koja se bavila u Moluntu.¹²

U ratu prve svete lige, konkretno 1537. godine izgleda da je prvi put ranija jedina fusta dobila svoje drugarice. Kotor je tada bio izložen i dejstvu neprijateljskih fusta iz Novog.¹³ Septembra 1538. hercegovački sandžak-beg tražio je od Dubrovčana naoružanje za svoje fuste. Dubrovčani su obećali da će mu spemiti tražene stvari, ali o navigacionim spravama i oružjima za fuste su prećutali u svom pismenom odgovoru.¹⁴

Jednog novskog gusara po zanimanju, Aliju, Mlečani su uhvatili, te su ga avgusta 1558. izručili novskim vlastima, kao i druge sužnje.¹⁵

U jesen 1565, kad su primili vesti da su dubrovački brodovi učestvovali u hrišćanskoj armadi pod Maltom, mnogi Turci Novljani tražili su da se priredi odmazda. Tada se Dubrovčanima našao u nevolji krajišnik Kara Sinan-beg Boljanić, muž sestre moćnog Mehmed-paše Sokolovića.¹⁶ Odmazda je, bez ikakve sumnje, imala da se izvede pre svega fim fustama.

U novom ratu hrišćanskih sila i Otomanskog carstva 1570—73. godine na Dubrovnik je u Rimu nabačena kleveta da isporukama baruta i vesala kao i slanjem lekara pomažu vojno-pomorsku bazu Herceg-Novog; Dubrovčani su se branili da su poslali samo jednog lekara Jevrejina, i to na zahtev Kotorana, zarobljenih u Novom. Dubrovačko pravdanje može se prihvatiti, jer su i njih uznemiravale novske levente.¹⁷

Kotorski knez i providur javljao je oktobra 1580. da gusari u Novom kao i u Boki prave svoje gnezdo, na štetu celokupne plovidbe; gusari su zauzeli luku pod Herceg-Novim i među njihovim brodovima ističe se jedna lađa od 23 veslačke klupe, koja nanosi štetu i po Dalmaciji, a tada se nalazila kod dubrovačkog

¹⁰ HAD, Cons. min. XXIX, 4^a od 8. VI 1506.

¹¹ HAD, Cons. rog. XXXVIII, 102—2^a i 171.

¹² HAD, Lett. Lev. XXI, 64^a—65 od 25. XI 1536.

¹³ ASV, Senato I Mar, R. XXIV, 7. XII 1537, G. Stanojević, Dalmacija i Crnogorsko primorje u vrijeme mletačkog rata 1537—1539, Istorijski glasnik br. 3—4/1960.

¹⁴ HAD, Lett. Lev. XXII, 16 od 13, IX 1538.

¹⁵ I libri commemoriali della Repubblica di Venezia, t. VI, Venezia 1903, 287, N° 54.

¹⁶ R. Samardžić, Mehmed Sokolović, 169.

¹⁷ HAD, Lett. Pon. I, 238 (4. IX 1570); II, 163 (3—9, IV 1571).

mesta Molunta. Marta sledeće godine isti providur je javljao da je u vodama Rose kod Luštice opljačkana jedna apulijska saecija, koja je prevozila smolu za Dubrovnik.¹⁸ Poslednjih dana jula 1582. Novljani su saznali da pristižu dve lađe iz Kjođe sa vinom sa juga za Veneciju. Odmah je 30 arkibuzijera selo u dva velika čamca (kaika) i presrelo pomenute lađe, koje je pratilo desetak Peraštana.¹⁹ Kada je jedan zapadni gusar zaplenio neki brod koji je plovio za Kotor, a na kome su se nalazili i neki Novljani, naoružane su u pristaništu tri fregate kojima su gusari oduzeli svoje ljude i robu.²⁰

Kad je, aprila 1590, kotorski providur saznao da u Novom gradu novu fustu od 14 veslačkih klupa, poslao je dva kotorska plemića starešinama u Herceg-Novu da obustavi dalji rad; Novljani su odgovorili da nije reč o fusti koja bi nanosila štetu, nego o trgovačkom brodu; oni nisu propustili da napomenu da i Novljani trpe veliku štetu od uskoka.²¹

Novljani su avgusta 1604. opljačkali pod Lušticom brod Vidala N. Puleteo iz Čita Vekije.²² U leto 1615. Novljani su zaplenili više brodova, te su naimenovana dva Peraštana, i lično zainteresovana da brodove oslobode.²³ Zapovednik mletačke flote Vičenco Grimani žalio se na novske gusare i sa Korčule i potom iz Perasta januara 1606. godine; fuste Herceg-Novog već se uveliko pominju u množini.²⁴ Prema odluci mletačkog senata, Domeniko Mataguci i Luka iz Župe, aprila 1607, sa 24 borca pošli su u poteru za sedam fusta koje su kod otoka Mamule opljačkale mnoge peraške brodove.²⁵ Nisu, međutim, ni Peraštani bili sveci. Oni su 1609. godine oteli jednu fregatu, pa su zato bili presudeni da vlasniku plate stotinu cekina.²⁶ Koncem 1616. Novljani i Peraštani zaključili su među sobom primirje. U vezi s tim izvršeno je međusobno prebijanje dugova, te su neki Peraštani i Kotorani dobili 700 talira, zbog zadržavanja robe sa dva peraška broda.²⁷

¹⁸ ASV, Bailo a Consantinopoli, b. 303, Marko Dielo, kotorski knez i providur od 22. X 1580. i 25. III 1581.

¹⁹ Isto, Vicenzo da Canal, kotorski knez i providur, 4. VIII 1582.

²⁰ Isto, kopija pasusa u pismu kneza i providura Kotora od 5. V 1586.

²¹ Isto, Jeronim Pizani, knez i providur Kotora od 31. IV 1590.

²² Ovaj je potom pismom ovlastio jednog Kotoranina da kao njegov punomoćnik sabere u Herceg-Novom ono što je nasilno odneseno (Istorijski arhiv Kotora — u daljem tekstu: IAK, Sudsko-notarski spisi, u daljem tekstu: SN, — knj. 73, 477 od 28. VIII 1604).

²³ IAK, SN, knj. 78, 439, od 18. IX 1615.

²⁴ ASV, Prov. da terra e da mar. b. 1321, sa Korčule 16. I 1606, iz Perasta 30. I 1606.

²⁵ IAK, SN, knj. 74, 820 od 30. IV 1607.

²⁶ IAK, SN, knj. 76, 2 od 10. XII 1611; R, Prica, Grada za istoriju bokeljske trgovine (XVII—XVIII st.), Spomcnik SAN 105 (n. s. VII), 45 i 46.

²⁷ IAK, SN, knj. 79, 325 od 17. XII 1616.

Za privatna potraživanja ili iz osвете Novljani su plenili bokeljske trgovce i odvodili u ropstvo čitave porodice. Hvatanje cele porodice Alviza Panile, na povratku iz Venecije u Kotor, pravdali su time što su im Kotorani ranije oteli raznog espapa u vrednosti od 400 talira, i to im nisu vratili. Godine 1613. Mlečani su ponovo pokrenuli pitanje gradnje novskih fusta i kaika da bi pljačkali na moru, te je i jedan čauš iz Carigrada dolazio da sprovede zapovest. I turski kapudan mora Mehmed-paša skrenuo je pažnju novskom dizdaru i kadiji da izgrađene fuste i kaике treba spaliti. Novljani nisu želeli da čuju o uništenju svojih bojnih brodica, te je čauš jedva izneo živu glavu i vratio se preko Kotora u Carigrad.²⁸

Umesto da izvrše sultanovo naređenje Novljani su povećali svoju gusarsku flotilu na pet fusta u Novom i na šestu u Risnu. Njima su napadali mletačku teritoriju u Boki, plenili lađe, ometali Peraštane prilikom odlazaka u Albaniju po žito i pravili niz neprijajnosti. Sukob između Novljana i Peraštana 1615. godine se tako zaoštrio da su Peraštani prebacili svoje porodice u Kotor, a kotorski providur je zabranio mletačkim podanicima da trgovine radi, odlaze u Novi i Risan. Kako su novske fuste postale prava napast, iz Kotora je zatraženo da Sinjorija pošalje flotu u Boku da raščisti s napasnicima. Venecija je ponovo intervenisala na Porti. Po nalogu ove, u Herceg-Novu je prispeo hercegovački sandžak-beg, naredivši da se zaplenjene lađe i roba vrate i spalio je dve fuste. Kad su Mlečani zatražili da se izvuku na kopno i preostale tri fuste, namesnik u Hercegovini nije pošao u Novi, te je Portin nalog ostao izigran. Godine 1617. Novljani su kupili još jednu fustu, tako da su sa te četiri sasvim dovoljno ometali plovidbu u zalivu Boke.²⁹

Posle učestvovanja Novljana u pohari Perasta, među Peraštanima se, jula 1624. osećalo raspoloženje za osvetu Novljanima.³⁰ Iako su u međuvremenu i Ulcinjani uhvatili dva broda, oktobra 1627. godine vladao je mir između Peraštana i Lušticana s jedne i Novljana s druge strane.³¹ Juna 1628. jedan brod iz Kijode, s uljem iz Brindizija, doplovio je u luku Rose. Čim se iz luke sklonila jedna naoružana mletačka barka, 20 naoružanih brodica iz Herceg-Novog napale su marcilijanu, te su je sproveli u Novi. Kadija i mesni pravci su odbili da vrate robu, izgovarajući se da ona pripada Apulijcima koji su njihovi neprijatelji.³² Koterski providur dobio je potvrdu od dizdara risanske tvrđave da su aga azapa Herceg-Novog sa svojim bratom i sinovima i neki Sulejman-efendija sa svojim sinom okupili više od sto ljudi i naoružali 14 kaika, koje drže suprotno Portinom naređenju.³³

²⁸ G. Stanojević, Prilozi, 49—50.

²⁹ Isto, 50—51.

³⁰ V. Vinawer, Pohara Perasta, 325, bel. 12.

³¹ ASV, Provv. da terra e da mar, I. 371, № 216, Trogir b. X 1624.

³² Isto, № 299, Zadar, 15. VI 1628; G. Stanojević, Prilozi, 57.

³³ G. Stanojević, Prilozi, 58.

Maja 1630. sultan je opet poslao ferman (bosanskom paši) da se zabrani izgradnja borbenih čamaca i da se razoružaju sve novske fuste. U proleće 1632. novski aga Ibrahim Sabanović zamelio se svojim sugrađanima jer je nagovorio bosanskog pašu Mehmeda da dobro oglobi Novljane. On je zbog toga bio primoran da se preseli u Ulcinj. Tu je nabavio dve fuste i počeo da gusari. Potom se vratio u Boku i podigao kulu dve milje od Novog. Protiv njega su se digli i novski prvaci i Turci iz Skadra, Ulcinja i Bara, i to svakako stoga što je plenio turske trgovačke brodove.³⁴

Zanimljiv slučaj dogodio se prvih dana juna 1648. godine. Mletačka galija sa Raba uspešno je gonila jednu novsku fustu. Da ne bi bila uhvaćena, posada fuste iskrcala se na kopno, izvukla je brodicu i zapalila je.³⁵

Petnaestog maja osam fusta iz Herceg-Novog učestvovalo je u napadu na Perast koji je izveo Ali-paša Čengić (inače mletački prijatelj) sa 4—5.000 ljudi. Taj napad Peraštani su hrabro odbili, ubivši 300 Turaka, među kojima sve uglednije Turke iz Hercegovine.³⁶ Aprila 1655. izdajom sina guvernadura Kovijanica, Novljani su iz Luštica odveli u ropstvo 40 ljudi, a turska vojska je tri dana harala po Boki i nanela ogromnu štetu, naročito Luštici i Grblju.³⁷ Da se onemoguće upadi ulcinjskih i novljanskih fusti, 1637. godine kod Rosa ustanovljena je stalna straža od dve naoružane mletačke barke.³⁸ Godinu dana kasnije Seidi Ahmed-paša, namesnik u Bosni, udario je i po novskim zulumčarima. Iz kule novskog gusara Omera Galiotovića u Trebinju izvukao je mnogo arkibuza i stvari od vrednosti. U Novom je oplenio dve kuće, od kojih je jedna pripadala Sabanovićima, a od porodica zulumčara iznudio je nešto novaca.³⁹

Krajem zime 1660. jednu od četiri fuste Herceg-Novog uhvatile su dve barke hajduka pod zapovedništvom Stevana Popovića.⁴⁰ Bjelalić i Ustalić, koji su vodili jednu novsku fustu, početkom jeseni te godine uhvatili su 12 dubrovačkih podanika, a potom su se udružili sa Ulcinjanima.⁴¹ Januara 1663. fusta Sulejmana Glavovića hvatala je kod Cavtata dubrovačke ribare; oduzela im je pribor za lov i 200 dukata u gotovu, a potom maltretirala i odvela u Herceg-Novu. Glavović je hvatao Dubrovčane i u proleće sledeće godine. Marta 1665. dva monaha i neke druge podanike koje je uhvatio

³⁴ Isto, 59, 60 i 60.

³⁵ ASV, Senato, Prov. da terra e da mar, l. 373, N° 420, iz Zadra 7. VI 1648.

³⁶ G. Stanojević, Iz istorije Crne Gore, 395; Istorija Crne Gore, III—1, 134.

³⁷ Istorija Crne Gore, III—1, 136.

³⁸ G. Brusoni, Historia dell'ultima guerra tra Veneziani e Turchi, parte II, Venezia 1673, 34.

³⁹ R. Samardžić, Odnosi Bosne i Dobrovnika, 104.

⁴⁰ Isto, 154. — Dve novske fuste bile su jula 1659. u Ulcinju (HAD, Lett. Pon. XXII, 206). Pet godina kasnije jedna fusta Novljana uhvatila je kod Molunta više brodova mletačke Boke. (Isto, XXIV, 226—6')

⁴¹ HAD, Lett. Lev. LVIII, 16—17 i 33—33'.

na Mljetu, Glavović je predao Ulcinjanima.⁴² Fusta hajdučkog harambaše Nika Popovića primorala je 1663. godine poznatog novskog pirata Hustelića da preda svoj brod na kome je bilo 28 zarobljenih hrišćana; on sam bio je okovan i tu, od Maljkove i Slanog, poveden u hajdučki logor.⁴³ Početkom jula 1664. jedna novska fusta kod Molunta je pohvatala više bokeljskih brodova.⁴⁴

Veliki zemljotres 6. aprila 1667, koji je skoro potpuno razorio Dubrovnik, mnogo je oštetiio i Herceg-Novi, Kotor i uopšte celu Boku. Glavović i njegov ortak Murat-aga hteli su da iskoriste nastalu konsternaciju. Sa 5 fusta i 150 muslimana izašli su iz novskog pristaništa 23. maja. Iskrcali su se u Solanama u župi Grbalj, te su u jednom selu povelili 20 ljudi. Fuste su se vratile u zaliv, a Turci su produžili u Crnu Goru. Međutim, u tesnacu kod sela Mirac, dočekali su ih Mirčani, Grbljani i Paštrovici, ubili su obojicu starešina, oslobodili roblje i sami zasužnjili 16 Turaka.⁴⁵ Nešto kasnije, 29. juna u Kumboru povelili su se pregovori između Novljana i Mlečana, kojima su prisustvovali i novski dizdar, pašin čehaja i Ahmet-aga Hadžalić, jedan od poznatijih prvaka; raspravljalo se o nekom hajdučkom plenu i o sklapanju pogodbe o upotrebi luke u Risnu i Gabeli.⁴⁶

Evlija Čelebija ostavio je koristan zapis o novskim gusarima. On je doslovno napisao: «Njihov kapetan aga odlazi često sa svojim fregatama i 300 momaka da plijeni i pljačka gradove iz zaliva Verige do grada Kastela u vilajetu Pulja (. . .) Većina se bavi pljačkom na moru. Sjedaju u svoje fregate i zalijeću se u Klimente i među Crnogorce koji se nalaze na suprotnoj strani. Isto tako plijene obale otoka Pulje, obale španske Klore (Kalabrije) i obale Sicilije i grabe plijen. Katkada se u pojedinim slučajevima potajno zalijeću u pristanište Rose, koje se nalazi prema gradu Novom i tako ugrabe plijen.» Evlija nije prećutao da se dešava da i njihovi neprijatelji upadnu u njihovu varoš i da plene.⁴⁷ U svakom slučaju Novljani su radije gusarili, povezani sa arbanaškim piratima, nego što su se prihvatili uobičajenih zanimanja i trgovine.⁴⁸

Sinjorija je svom bailu u Carigradu uz dukat 29. jula 1673. označila starešine triju hercegnovskih fusta: Homat Sarović (sa fusticom od 10 veslačkih klupa), Barbović (sa 12 klupa), Ibrahim

⁴² HAD, Lett. Lev. LVIII, 166', LIX, 103, 163—3'.

⁴³ HAD, Lett. Lev. XXIV, 119—9' (o tome obavještena i Venecija), 122'—24'; R. Samaričić, Jedan pokušaj predaje Kotora, 53.

⁴⁴ HAD, Lett. Pon. XXIV, 226—6'.

⁴⁵ ASV, Senato, Prov. da terra e da mar, I, 665, Giacomo Loredano, iz Kotora 27. V 1664; Istorija Crne Gore III—I, 149 (Glavačić umesto Glavović; može se pročitati i Parković); G. Stanojević, Jugoslovenske zemlje, 263.

⁴⁶ M. Zloković, Prilozi za istoriju pomorstva Kumbora, GPMK XVIII (1969).

⁴⁷ Evlija Čelebija, n. d., II (1957), 203, 203—4. — Vidi i: P. Sager, n. n., 216.

⁴⁸ G. Stanojević, Sultanova naredenja, 249.

Sašković (sa 9).⁴⁹ Početkom sledeće godine kao vlasnik jedne fuste pominje se Mehmed-aga Babović, koji je sa dve mletačke barke tih dana odneo mnoge pakete, ulje i drugu robu.⁵⁰ U jednoj naredbi novskom kadiji i hercegovačkom sandžak-begu Porta je, svakako na osnovu bailovog iskaza, detaljno opisala napad jedne od novoizgrađenih fusti na lađu mletačkog trgovca Karavanića koja je prevozila 300 barila ulja, boba, pasulja, luka i semena od anisa, u vrednosti (sa brodskom spremom) od 2.000 cekina.⁵¹ Tokom 1674. i sledećih godina Mlečani su se u Carigradu trudili da Portu prisile da naredi spaljivanje novskih fusti i uopšte iskorenjivanje gusara u Herceg-Novom. Oni nisu propustili da registruju i ulazak tripolinske šajke u novsko pristanište, u leto 1676. godine.⁵²

Kad je izbio morejski rat (1684), hercegnovski Turci su se zabrinuli, te su u pomoć pozvali čak i Nikšiće koji su u ranijem, kandijskom ratu najviše radili protiv njih. Njih su uznemirile glasine o dovozu u Boku teških topova-bacača («mužara») od 500 libri.⁵³ Poslednje godine dejstava novskih gusara su u znaku uticaja Ulcinjana. Novi je postao njihovo svratište, u koje su oni donosili ulje iz Albanije i uopšte hranu. Sa dve novske galote Ulcinjani su harali pod Budvom, aprila 1684. i u Bokokotorskom zalivu mesec dana kasnije.⁵⁴ Sedmog aprila 1685. noću novski gusari izašli su ka Moluntu da sačekaju brodove. I tu su Novljani bili u dosluhu sa Ulcinjanima.⁵⁵

Druga strana se, međutim, nije predavala sudbini. Aprila 1684. peraški kapetan Ivan Burović vršio je prisilne naplate na račun robe Novljana.⁵⁶ Peraštani i hajduci bili su stalno na straži prema Herceg-Novom. Ljudstvo ulcinjske fuste (od 13 klupa) pobešlo je pred Peraštanima kod Rosa. Tada, krajem avgusta 1684. Peraštani, Budvani i Paštrovići svojim felukama i barkama pretraživali su sav vodeni prostor, počevši od Cavtata, tragajući za tri fuste Novljana.

⁴⁹ ASV, Bailo a Constantinopoli, b. I, prilog uz dukal Domenika Kontarini od 29. VII 1673.

⁵⁰ G. Stanojević, Sultanova naređenja, 250.

⁵¹ Isto, 255.

⁵² ASV, Bailo a Constantinopoli, b. I, Alessandro Mamucordato 15. II 1674: b. II, 5. IX 1676.

⁵³ ASV, Senato, Provv. da terra e da mar, f. 666, Antonio Zen iz Kotora 28. IV 1684, № 14; Antonio Zen iz Perasta, 27. VIII 1684 (da mu ne šalju te teške topove koji teško dejstvuju sa splava, nego lakše, od 300 libri). — Nešto pre izbijanja rata, maja 1683. zabeleženo je prisustvo većeg broja fusti u Ulcinju i Novom (HAD, Lett. Pon. XXXIII, 75°).

⁵⁴ ASV, Senato, Provv. da terra e da mar, f. 666, № 1 (A. Zen, iz Kotora 31. V 1684), № 2 (Isti, Kotor 22. VI 1684), № 17 (Isti, 13. VIII 1684), A. Zen 3. V i 28. IV 1684.

⁵⁵ ASV, Senato, Provv. da terra e da mar, f. 366, № 38. A. Zen, Kotor 24. IV 1685; № 40, Isti iz Kotora 8. V 1685.

⁵⁶ Miloš Milošević, Prilike u Boki Kotorskoj tokom priprema za oslobođenje Herceg-Novog od Turaka (1684—1687), Istorijski zapisi sv. I/1966, 9—10.

Ove su, međutim, otišle u Neretvu, čekajući u zasedi. Za to vreme hajduci u grupama sprečavali su doturanje hrane u Novi. Dve gaete iz Kotora, pak, jedne noći prve polovine oktobra 1684, pošle su ka Novom, da u tamošnjem pristaništu spale neku šajku.²⁷

Poslednju godinu svoje egzistencije u Herceg-Novom tamošnji muslimani dočekali su sa tri fuste. Suvviše preslabe da se u Boki nose sa Perašanima i hajducima, one su radile i izlazile izvan zaliva. Vanredni providor naredio je svim seoskim opštinama svoga područja da stalno određuju straže i da ugovorenim znacima obavestavaju o pojavi turskih fusti iz Novog.²⁸ Izgleda da ove nisu dočekale mlletačko iskrcavanje oko Novog u svom pristaništu, tako da nisu ni bile uhvaćene i spaljene, nego su otplovile u Ulcinj.

Kao što se moglo videti, pored pristaništa Rose, jedno od najomiljenijih stajališta novskih gusara bio je dubrovački Molunat. Tu su se novske fuste, kaici i naoružane barke često i duže zadržavale u zasedi. Godine 1578. jedan dubrovački podanik iz Kupara primio je od Mustafe Delijača iz Herceg-Novog neke akće da ih preda Mustafinoj majci, jer Mustafa nije mogao da napusti svoje piratsko — radno mesto.

Pored muslimana gusara na novskim korsarskim brodovima bilo je i hrišćana veslača. Većina njih pripadala je sužnjima. Bilo je, međutim, i hrišćana iz Novog koji su za novac bili na tim lađama galioti. Jedan od takvih bio je i Andrija Cvjetkov, inače dužnik (1582) jednog italijanskog trgovca u Dubrovniku na značajnu svotu od 250 dukata. Ima i hrišćana pa i poznatih muslimana u Herceg-Novom koji su nosili prezime Galiotović.

VI. TRGOVINA I PREKUPCI ROBLJA U HERCEG-NOVOM U XVI I XVII VEKU

Najveći deo roblja koje se vezuje za Herceg-Novu u stvari se tiče korsara stranaca koji su samo navraćali u Novi. Pored toga i domaći pirati iz Novog često su svoje sužnje predavali znatno više profesionalizovanim Ulcinjanima. Zbog toga se većina nesrećnika koji su lišeni slobode i koji su se našli u Novom, tu boravili samo privremeno, te su dalje transportovani u Ulcinj, Drač i naročito Valonu, najveću tursku pijacu roblja na Jadranu. Ova okolnost je i bila razlog da su se otkupljivači roblja (koji su u otkupnu cenu uračunavali i troškove oko oslobođenog roba i svoju proviziju) u Dubrovniku i u nekim italijanskim gradovima, specijalizovali u ovoj vrsti prometa, upućivali ili svoje poslovne veze aktivirali u Valoni. Oni su se retko kad mogli videti u Herceg-Novom, jer su i

²⁷ ASV, Senato, Provv. da terra e da mar, I. 666, № 18, A. Zen 24. VIII 1684; № 19, Isti, 27. VIII 1684; № 20, Isti, II. IX 1684; № 22, I. X 1684; № 23, 14. X 1684.

²⁸ IAK, Upravno-politički materijali (u daljem tekstu: UPM), knj. V, 27.

sami Novljani sužnje Dubrovčane ili Italijane dovođili na Ploče pred Dubrovnikom, te su pazar ugovarali sa zainteresovanim tamošnjim imaćima obrtnog kapitala. Kako se Novljani sa zarobljenim Bokeljima, mletačkim podanicima nisu upućivali u Perast ili Kotor, Bokelji se češće sreću u Herceg-Novom zbog preuzimanja roblja nego drugi hrišćani. Ako nije bilo mnogo sužanja uhvaćenih od gusara Novljana ili tu ostavljenih od drugih pirata (Berberi su roblje najčešće odvozili u svoje gradove severne Afrike), bilo je u Herceg-Novom naknadno dovedenih robova sa drugih trgova robljem, da bi se preko Dubrovčana i Dubrovnika unovčili. Zbog toga se u Novom dosta rano javlja posebna vrsta poslovnih ljudi koji nisu bili gusari, nego sopstvenici novca, koji su ovaj obrtali posređujući u transferu i stvarno u preprodaji unesrećenih.

Kako su Novi i njemu susedni Dubrovnik bili trgovački gradovi sa dobrim vezama, u Herceg-Novom po pravilu nije bilo slučajeva, kao na primer u mletačkoj Dalmaciji da se rob pušta kući na veru, da nabavi otkupnu svotu.¹ Ipak, uz garantiju nekih Dubrovčana i rob je otpuštan i uz isplatu manjeg dela utvrđene apsolutne cene.

Tih posrednika bilo je i među novskim hrišćanima, koji bi po ponudi kakvog nalogoprimca iz hrišćanskih gradova odlazili na arbanaške pijace robljem da tamo traže avizirana lica.

Odmah treba konstatovati jednu zanimljivu okolnost: otkup roblja javlja se i već 1490. godine, tj. tek osam godina posle uspostavljanja osmanlijske vlasti u Novom; otkupljivanje je najčešće u XVI veku i njega će u XVII veku biti do oko 1620. godine, kad, uostalom, nastaje stagnacija velikih poduhvata muslimanskih gusara. Postoji samo jedan kasniji slučaj, i to iz same godine propasti turske vlasti u gradu.² Iz ovoga bi trebalo zaključiti da roblje u Herceg-Novom potiče gotovo isključivo iz plena stranih gusara, dok su Novljani mnogo manje zaslužjivali.

Na oslobađanje preko Herceg-Novog (a ne preko Dubrovnika i hercegovačkog sandžak-bega) uputili su dubrovački senatori jednog Italijana upravo pomenute 1490. godine.³ Vlada nije htela da se meša ni kada su devet godina kasnije Novljani uhvatili neku dubrovačku podanicu sa sinovima. Ipak, iste 1499. godine, kada je Mirčeta Koviočić predao četiri dubrovačka podanika, malovećnici su poslali

¹ O takvim slučajevima vidi u već dosta obimnoj literaturi o trgovini robljem. Za Dalmaciju XVII veka vidi: B. Desnica, *Istorija kotarskih uskoka*, I—II, Beograd 1950; A. Solovijev, *Trgovina bosanskim robljem do god. 1661*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1946; G. Stanojević, *Trgovina robljem u doba kandiljskog rata*, *Istorijski glasnik* br. 3—4/1958, 105—112.

² IAK, UPM V, 11 od 25, IV 1687; odobreno je Petru Nikoliću da otplovi u Novi da bi pregovarao sa Turcima oko otkupa roblja.

³ HAD, Cons. rog. XXVI, 117.

hiljadu akči da se namire ropci.⁴ Dubrovčani su se, naravno, žalili Porti, te je sultan Bajazid II (30. marta 1500) izdao ferman kadiji Herceg-Novog i hercegovačkom namesniku da se pronađu dubrovački zarobljenici koje su odveli Novljani i drugi, a da se oni koji su odvodili čeljad dubrovačkih haraćara strogo kazne.⁵

I kasnije je bilo službenog oslobađanja roblja, i to ne samo sa turske strane. Šestog avgusta 1558. na mletačkoj galiji pod Novim providur armade predao je novskom kadiji osmoricu muslimana koji su se nalazili kao sunžji na toj galiji (među njima i jednog profesionalnog pirata iz Novog).⁶ Kad je juna 1638. janičarski čorbadžija Novoga zapazio dubrovačkog roblja u flotili pirata iz Ulcinja i Santa Maure, koju je oluja nagnala u novsko pristanište, oduzco je zaslužnjene Dubrovčane, i to u skladu sa povlasticama koje su uživali Dubrovčani.⁷ I janičarski aga Novoga je u ranu jesen 1577. gratis oslobodio jednog Dubrovčanina i zato primio dar, skoro za polovinu uobičajene otkupne cene.⁸

Prava trgovina u vezi s oslobađanjem hrišćana, naročito Apulijaca i drugih Italijana počela je sredinom druge decenije XVI veka, i išla je dubrovačkim vezama pa i preko hrišćana u Novom.⁹ Zanimljivo je da su poslovni ljudi iz Sarajeva odmah osetili da se tu može ostvariti dobra zarada. Neki Mustafa Arkozija, na primer, kupio je u Herceg-Novom 1515. godine tri Apulijca; predao ih je dvojici Kotorana da njemu ili njegovom glasniku (Ahmetu Trsaricu, takođe iz Vrhbosne) za 15 dana isplate sto dukata.¹⁰ Treba primetiti da je cena bila vrlo niska, valjda zato što neupućeni Sarajlija nije znao da zaceni kako treba i izvuče punu korist.

Veliki broj otkupa iz ropstva, naročito Španaca, bilo je tokom jeseni 1539. i naredne godine, razume se u vezi sa Barbarosinim ponovnim zauzećem Herceg-Novog. Tada se već javljaju i Novljani kao sopstvenici sužanja, dakle i kao robottrgovci (Mehmed Ožerlić, Husejin Sagamozović, Nasuf Smajlović, terzija Suga Abdula), po zanimanju često i zanatlije.¹¹ Posebnu grupu činili su stanovnici

⁴ HAD, Cons. rog. XXVIII, 159 (od 31. VIII 1499) i 178 (od 20. XII 1499). O ropcima iz hercegovačkog kraja vidi: B. Hrabak, Hajdučija Hercegovaca, Oslobodilački pokreti jugoslovenskih naroda od XVI veka do početka prvog srpskog ustanka (simpozijum), Beograd, Istorijski institut, 1976, na više mesta.

⁵ G. Elezović, n. d., 317—19.

⁶ I libri commemoriali della Repubblica di Venezia, t. VI, 287, N° 54.

⁷ Jednu mladu Dubrovčanku oštećeni rajz je ipak zadržao, te ju je predao paši u Sarajevo, kad je, krajem iste godine pošao u bosansku metropolu da se žali (R. Samardžić, Odnosi Bosne i Dubrovnika, 115—16).

⁸ HAD, Cons. min. LI, 91 od 2. X 1517.

⁹ Jedan slučaj iz 1514. godine: HAD, Div. canc. CIV, 54—54'.

¹⁰ IAK, SN, knj. 30, 345 od 19. V 1515 (dvojica Kotorana su bili: Kole de Bieste i Zanoto Kačić).

¹¹ HAD, Div. canc. CXXV, 228'; CXXVI, 70'—71, 88—89, 291 i druge.

mletačkih sela u Boki, koje je pohvatala turska flota za vreme svog boravka u zalivu. Njihov otkup je obavljan na brodu pred Kotorom i za znatno nižu cenu (oko 30 dukata).¹²

Pedesetih godina XVI stoleća mogu se zabeležiti nekoliko slučajevi da pojedini muslimani Novljani (Ahmet Mustafić, Mahmud Pazmačić) kupuju od berberskih i drugih korsara naročito dubrovačko, bokeljsko i dalmatinsko (posebno iz Šibenika) roblje, te ga oslobađaju često u Kotoru ili Dubrovniku na kredit, tj. da njihovi prijatelji ili poslovni partneri naplate otkupnu cenu.¹³ Da bi se otkup lakše zadobio, poslovnu »transmisiju« bi predstavljali i neki novski hrišćani, kao Mihajlo Dobrovidović, Hasanu hodži; ovi bi se zatim obraćali svojim vezama u Kotoru ili Dubrovniku.¹⁴

Šezdesetih godina, pred poraz turske flote u Lepantu, pokazuje se rascvat pomenute trgovine u Herceg-Novom. Pored vlasnika sužanja (kakav je bio primerice, Mustafa Ejnehanović, Piri-rajs¹⁵ i drugi) sreću se prekupci roblja, koji iz Novog odlaze u Drač, Poloniju ili druge arbanaške luke, te kupuju roblje za koje vjeruju da će ga lako unovčiti preko dubrovačkih i kotorskih poslovnih partnera. Takvi su, na primer, bili Ahmet čehaja i Mustafa Čelebi Hajdarović.¹⁶ Bilo je i Novljana hrišćana koji se pojavljuju kao tragači određene ličnosti, opet pre svega u Draču i u drugim gusarskim gnezdima Albanije.¹⁷ Ponekad se dešavalo da u ugovorni odnos stupaju Novljanin i Dalmatinac, koji jedan od drugog traže da im se izbavi brat iz ropstva, muslimanin u Italiji a hrišćanin na turskoj biremi.¹⁸ Tu, razume se, nisu postojali trgovački odnosi nego rodbinska solidarnost. Uostalom, možda je i u drugim slučajevima bilo kakvog komšijskog ili ljudskog obzira, naročito pri preuzimanju sužanja od gusarskih brodova sa strane koji bi se u novskom pristaništu nalazili u prolazu. Višanin Mate Kulinović, naseljen na Hvaru, tokom 1564. i 1565. prelazio je u više ruku i u samom Kotoru; njega je uhvatio Karahodža i iskrcao u Poloniju, tu ga preuzeo Mustafa Čelebi Hajdarović, da ga u Kotoru proda jednom Zadrani i trojici drugih Dalmatinaca; u međuvremenu čak i neki Morinjanin je preprodavcu za njega dao komad karizeja, jer novca nije odmah imao dovoljno.¹⁹

¹² IAK, SN, knj. 40, 603, 639, 677—78.

¹³ HAD, Div. cane. CXLIV, 227 od 28. V 1558; IAK, SN, knj. 54, 299 od 27. XI 1553.

¹⁴ IAK, SN, knj. 54, 227—28 od 4. IX 1554.

¹⁵ HAD, Div. cane. CXLVII, 154^a od 15. VIII 1561; CLV, 91 od 16. VII 1569.

¹⁶ HAD, Div. cane. CXLVIII, 66 od 12. XII 1561 (dubrovački bačvar); IAK, SN, knj. 57, 387—9 od 17. V 1565.

¹⁷ HAD, Div. cane. CL, 177—7^a (od 27. XI 1564, Drač); CLII, 57 (21. VIII 1566).

¹⁸ U takav odnos ušli su Hvaranin Ivan Katarini de Madjistris i Novljanin Pirijsa Alefović, i to u Dubrovniku, 2. XI 1563 (HAD, Div. not. CXVII, 25—25^a).

¹⁹ IAK, SN, knj. 57, 428 i 387—89.

Sedamdesetih godina vlasnici sužanja ili posrednici u ostvarivanju otkupa u Novom ili preko Novog bili su: starešina novskih bombardijera Piri rajs,²⁰ Čeivan Hasanović,²¹ Nemi Turčin²² i Ališah Vračević, imajući kao eventualnog inkasanta skadarskog trgovca Andriju Jorgu (ako mu Vračević nije bio posrednik).²³ Osamdesetih godina otkupljivači iz Novog, kao Mehmed Pršinić (zajedno s jednim Peraštanimom)²⁴ i neki Hadžić²⁵ najradije su odlazili da prebiru sužnje u Valoni. U Kotoru se tada češće javlja kao posrednik pri otkupima Ivan Bolica, pravozaustupnik.²⁶ Peraštani su jedan drugog i sami otkupljivali u Valoni.²⁷

U poslednjoj deceniji XVI veka kao prodavci (posrednici pri prodaji) sužanja sreće se Mahmud Hadživešlić.²⁸ U to doba i Peraštani su počeli da se bave otkupom hrišćanskog roblja. Tako, Stjepan Sokolović (Falkon) isplatio je Ulcinjaninu Mustafa-agi 136 talira za jednog sa Lastova, što je tražio jedan Italijan iz Tranija.²⁹

Najpoznatiji prodavci (ili posrednici pri otkupu) roblja prvih godina XVII stoljeća u Herceg-Novom bili su braća Omurovići (Mustafa i Omer)³⁰ i Rizvan Hasanović iz poznate porodice Glavo (Glavovića).³¹ Karakteristično je da je Mustafa Omurović pozajmio Šibenčaninu novac da se otkupi, možda uz kakvu proviziju (koja nije posebno iskazana). Rizvan, pak, zajedno sa Baba Hadživešlićem i odsutnim Mehmedom Ahmetćehajićem i uz Nikolu Tripunovog (koji je radio za odsutnog Petra Franova), svi iz Herceg-Novog, otkupili su grip »Sveta Ana« koji su pirati uhvatili kod Lastova.³²

²⁰ HAD, Div. canc. CLVIII, 129' od 16. VI 1573 (Frančesko Gacini iz Peskice, Apulija).

²¹ HAD, Div. canc. CLVIII, 129' od 16. VI 1573 (Apulac Donato Sera).

²² HAD, Div. canc. CLVI, 103—3' od 24. VII 1570 (Trojan Trojani iz Mole).

²³ HAD, Div. not. CXIX, 101 od 2. VII 1574 (Hvaranin Antun de Madjistris).

²⁴ IAK, SN, knj. 401 od 6. VI 1589. — Mehmed je svakako Mehmed iz Div. canc. CLXX, 71' od 11. II 1583.

²⁵ HAD, Div. canc. CLXVIII, 65—5' od 21. VII 1581.

²⁶ On je 1589. dobio ponudu da preko svojih prijatelja oslobodi jednog Šibenčanina, zarobljenog od alžirskih gusara pre dve godine (IAK, SN, knj. 65, od 6. avgusta 1589). Veze sa alžirskim gusarima mogle su da se uspostave samo preko Herceg-Novog ili Ulcinja.

²⁷ IAK, SN, knj. 65, 594 od 7. IX 1588.

²⁸ IAK, SN, knj. 67, 35 od 7. X 1592.

²⁹ IAK, SN, knj. 67, 282 od 13. XI 1593.

³⁰ HAD, Div. canc. CXCII, 42—2' (od 24. XI 1607, Mustafa i Šibenčanin); CC, 21'—22 (od 16. XI 1618, Omer i Trsteničanin, posrednik u Dubrovniku Osman Golinović, iz ruku Ulcinjana), 22'—23 (12. XI 1618, Omer i Dalmatinci odnosno jedan iz Lilla), 91' (23. VII 1619, Omer i klerik Kole Antonio Troska iz Barija).

³¹ HAD, Div. canc. CXC, 131' (od 4. V 1602); CXCI, 80'—81 (8. III 1603).

³² HAD, Div. canc. CXCI, 80'—81 od 8. III 1603).

Od manjih posrednika treba pomenuti Hasana Redžepovića,³¹ nekog Pervana³² i nekog Omera.³³

U vreme od 1615. do 1618. ređaju se u dubrovačkim dokumentima imena nekoliko robotrgovaca u Herceg-Novom: Džafer Ramadanović,³⁴ Ibrahim Osmanović,³⁵ neki Memišić³⁶ i rajs Ejup Ahmet-čehajić, koji je jednog Šipanjanina preuzeo sa ulcinjske bireme.³⁷ Jedan Višanin oslobođen je 1618. godine u Novom novcem jednog Peraštanina.³⁸ Dvojica Kotorana platili su 1607. godine 378 talira begu Hajdaroviću u Herceg-Novom i skadarskom sandžak-begu za oslobođenje iz ropstva Kuća Nika Rajčeva i Mirčete, sina Vuja Rajčeva iz Ljubotina.³⁹ Ova dvojica biće da nisu bila u rukama gusara, nego uhvaćeni u prestupu od organa skadarskog namesnika. Karakteristično je da je i tu posredovao Novljanin, i to beg.

Nisu se oslobađali samo ljudi nego i uhvaćeni brodovi. Godine 1581. oslobođeni su novskih pirata grip kojim je upravljao Dubrovčanin Vlahuša Marković i mornari.⁴⁰ Sredinom druge decenije XVII veka Peraštani su zaplenili dva nova broda, te kad je između Peraštana i Novljana, decembra 1616, zaključen mir, Peraštani su morali da naplate vrednost te dve lađe.⁴¹

Uz dubrovačko posredništvo izbavljali su se iz ropstva i sami Novljani. Alija Skenderbegović imao je zasuznjenu ženu u Tarentu, odvedenu u ropstvo znamenite 1539. godine. Preko nekog Dubrovčanina slao joj je mnogo tražene turske uzde i druge predmete, no dubrovački prijatelj nije izvršio nalog.⁴² Ima više dubrovačkih podataka o traganju za Novljanima, pomoću Dubrovčana, u ropstvu u Italiji.⁴³ Mehmed-beg iz Novog imao je tri sina sužnja u

³¹ HAD, Div. canc. CXCIII, 139, 40 od 19. X 1605.

³² HAD, Div. canc. CXCII, 31—1' od 5. XII 1603.

³³ IAK, SN, knj. 71, 35 od 22. V 1603. — Maja 1602. Husejin rajs Arabadžić iz Drača zarobio je i odveo u Drač Frančeska Vičenca Grasi iz Kfode, zarobljenog u jednom jedrenjaku; Italijan je potom prodat Novljaninu Omeru, a iz njegovih ruku ga je za 200 talira otkupio Ivan Bolica.

³⁴ HAD, Div. canc. CC, 26 od 20. XI 1615 (Šibenčani).

³⁵ HAD, Div. canc. CXCIX, 213 od 14. VIII 1618 (Tranijac Matko Mauri, rodom iz Bišclje, na osnovu zahteva italijanskog posrednika Đovanija Manconija, koji je radio iz Dubrovnika).

³⁶ HAD, Div. canc. XXI, 19' od 17. IX 1620 (Barijac).

³⁷ HAD, Div. canc. CXCIX, 209' od 6. VIII 1618 (posrednik iz Dubrovnika — Đovani Manconi).

³⁸ IAK, SN, knj. 79, 147 od 13. X 1618.

³⁹ IAK, SN, knj. 74, 245 od 25. XII 1607.

⁴⁰ HAD, Mob. ord. XXXIX, 202 od 21. VI 1581 (posle je došlo do objašnjenja sa Lazarom Macaro iz Barija, na čiji je zahtev Marković i bio postavljen za zapovednika broda).

⁴¹ IAK, SN, knj. 79, 325 od 17. XII 1616.

⁴² HAD, Mob. ord. XXX, 194 od 3. X 1543.

⁴³ HAD, Div. canc. CXXVI, 51' od 22. XII 1539 (Derviš Alija i Jahja Čosa).

rukama Španca Šančesa Frankova Biskaina,⁴⁶ koji je takođe preko Dubrovnika tražio neke svoje zemljake. Alija Skenderović imao je dva sina u Tarentu a udova Isaka Uvenezovića sina u Otrantu.⁴⁷ Čak i neki Turci koji nisu bili iz Novog dolazili su 1540. godine u grad sv. Vlaha da izbave sužanjstva u Apuliji svoje drage.⁴⁸

Janičar Mehmed iz 26. janičarskog buljuka koji je garnizonirao u Herceg-Novom bio je rob Filipa iz Prata; za njegov otkup dao je (1576) drug mu Mustafa Abdulović, takođe janičar istoga buljuka, 250 srebrnih talira jednom Gunduliću iz Dubrovnika, da on janičara prebaci u Dubrovnik jednim dubrovačkim brodom koji je išao po ulje u Otranto.⁴⁹ Ajsa Papuk iz Novog sa dvojicom uglednih sugrađana, hadži Ahmetom i Pašom Bardovićem, dolazila je u dubrovački lazaret da ugovori oslobođenje svoga sina sužnja u Italiji, dižući 300 dukata koje je teško skuckala i deponovala u ruke dubrovačkog Jevrejina, senzala.⁵⁰ Ovim poslovima su se posebno bavili braća Rado i Miho⁵¹ Sladojevići.

*
* * *

Tako su i ljudske sudbine pratile opštu povest Herceg-Novog u turskoj vlasti kao vojno-pomorske baze i gusarskog gnezda. Dugo u strahu od iskrcavanja vojnika sa stranih brodova, neko vreme i od vlastitih pljačkaških brodova i sa svega jednom fustom, Novljani su se dugo vremena uklanjali direktnoj konfrontaciji na moru sa boljim i jačim brodovima hrišćana. Tek onda kad je nadzor Porte kao centralne vlasti popustio i u bazi Novoga, Novljani su se privili uz Ulcinjane, te su sa tri pa i sa pet (izuzetno i osam) fusta harali, ali samo u Boki i u bližem prostranstvu srednjeg Jadrana. Ipak, rajsovi, zapovednici trgovačkih ali i gusarskih brodova, stasali su u socijalnom pogledu, te ih je bilo i među prodavcima roblja. Oni koji su izvlačili lavovski deo pljačke i posredništva u prometu robljem međutim nisu bili pomorci nego ugledni »kontinentalci« iz redova novskih aga i begova.

⁴⁶ Isto, 107—8 od 12. II 1540.

⁴⁷ Isto, 272—2' i 214.

⁴⁸ Isto, 85'.

⁴⁹ HAD, Div. not. CXX, 94' od 12. VIII 1576.

⁵⁰ HAD, Div. cano. CCIII, 66' od 5. V 1622.

⁵¹ HAD, Div. cano. CC, 38 od 31. XII 1618.

R é s u m é

HERCEG-NOVI COMME BASE NAVALE TURQUE ET NID DE PIRATES

Dr. Bogumil HRABAK

Herceg-Novi, que les Turcs ont occupé en 1482, était la plus importante base navale militaire de l'Empire Ottoman dans la partie centrale de l'Adriatique, toujours en danger d'être occupée par les forces chrétiennes (particulièrement par les Espagnols). C'est ce qui est arrivé une fois, en 1538. C'est pour cette raison que les Turcs, en 1493—94 ont continuellement renforcé les possibilités de défense de la cité. De plus grandes constructions, du système de fortifications, ont eu lieu après 1539 (Kantj Kula) et en 1548 a été bâtie la partie au-dessus de la ville ou Haute ville (Spanjola). Ce système comprenait la partie Haute et la partie Basse de la cité, avec beaucoup de forteresses, divers remparts et tours (surtout dans la partie Basse de la ville, vers des trois issues de la ville). Jusqu'à l'arrivée des Turcs, la ville n'était pas construite comme base navale, mais comme port de commerce. C'est pour cette raison que la plupart des fortifications viennent des Turcs. Du côté de la mer, les murailles n'existaient pas, car la mer les démolissait, et il n'y avait que deux rangées de poutres remplies de glaise. Comme forteresses extérieures de ce complexe valait seulement la forteresse construite à Kumbor, Vrbanj (1571) que les Vénitiens ont immédiatement démolie car elle conduisait au blocage de Kotor et d'autres lieux qu'ils possédaient à Boka.

Les conditions naturelles pour la construction et pour l'entretien du port n'existaient pas alors, en raison de la côte escarpée. Par conséquent, on devait construire un plus grand port pour l'accès des bateaux avec des poutres et des planches. Excessivement ouvert aux vents, le port ne présentait pas un bon abri au temps des intempéries et les navires se rendaient au port voisin de Rose. Les ennemis de Herceg-Novi, tout d'abord les habitants de Périst, ont incendié le port en 1511—1512. Plus tard aussi, ils l'ont fait ou essayé de le faire, par exemple en 1570, quand tous les bateaux surpris dans le port ont été détruits par le feu.

Près du port se trouvait aussi le chantier de construction navale qui produisait des «fustes» et d'autres petits bateaux pour le commerce local et pour les nécessités de la piraterie, montrant une plus grande activité en temps de guerre, surtout de 1569 à 1571. Il y avait aussi l'arsenal où les fondeurs «fabriquaient» différents types de canons pour la forteresse même et aussi pour les bases turques plus au nord de l'Adriatique. Exceptionnellement, les canons étaient trainés en Pannonie. Il n'y a aucun détail au sujet d'un chef quelconque qui, sous sa commande, pouvait réunir les forteresses, le chantier de construction navale, le port et l'arsenal. Jusqu'à la construction complète de la partie Haute de la cité, le commandant (dizdar) de la partie Basse de la ville passait pour une des plus grandes personnalités militaires du lieu. Il y avait aussi des capitaines particulièrement pour les «azapes», les janissaires et des capitaines pour la marine, mais aucun d'eux n'était capitaine de la forteresse. Ce n'est pas clair comment était réglée la question du chef suprême des forces unies autour de la cité, en 1539 et en 1570—1573, par exemple.

Herceg-Novi était un lieu très important où s'arrêtaient les pirates étrangers, d'abord albanais et berbères et à la fin ceux des autorités turques

et surtout d'Ulcinj. Ces pirates s'abritaient là contre les intempéries et se cachaient des ennemis. Ils se pourvoyaient de nourriture et d'armes, apportaient et partageaient le butin et les esclaves. Par Herceg-Novj et ses rapports d'affaires avec Dubrovnik et Kotor vénitien, les pirates étrangers vendaient leurs esclaves. D'abord a été enregistré le séjour des corsaires de Valona (1501) et très souvent venaient aussi les «fustes» les galiottes et les «birèmes» herbères qui, tout d'abord pillaient les côtes italiennes (Apulie, Abruzzes, Ancône dans les Marches) puis, traversant la mer en passant par les îles dalmates du centre, apparaissaient à Herceg-Novj pour se reposer et se soulager d'une partie de leur butin. La plus grande partie de l'ouvrage (écrit à la base des documents des archives de Dubrovnik, de Venise et de Kotor) est consacrée à l'analyse de l'arrivée des pirates étrangers à Herceg-Novj.

Il y avait très peu de pirates du pays à Herceg-Novj et le centre de leurs opérations était seulement Boka, la zone de Dubrovnik et la Dalmatie centrale (Neretva, Korčula, Hvar). De 1512 à 1539, il y avait une seule «fuste» des pirates du pays. Plus tard, il y en a eu trois, exceptionnellement cinq, puis huit. Outre les «fustes», il y avait aussi des canots armés (kaïks) et des barques armées aussi. Les pirates de Herceg-Novj, durant longtemps évitaient de se confronter avec de plus forts et mieux armés bateaux chrétiens.

Une plus grande extension de la piraterie du pays était liée au peu de contrôle des autorités de l'Etat Central et au renforcement de la piraterie d'Ulcinj. Les réis, commandants des bateaux de marchandises, comme aussi bateaux de guerre, ne faisaient aucun cas au point de vue sociale et se trouvaient parmi les commandants de la Basse cité, toutefois, un très petit nombre de la Haute cité, et on en trouvait parmi les revendeurs d'esclaves.

Ceux qui soutiraient la part du lion n'étaient pas les marins-pirates, mais les «continentaux» de marque, des rangs des «agas» et des «beys». L'auteur particulièrement insiste sur ces points:

1) que le nombre de bateaux de pirates stationnaires à Herceg-Novj était très petit;

2) que ces bateaux ne se montraient pas tout de suite après la prise de la ville par les Turcs;

3) que Herceg-Novj avait la mauvaise réputation d'être un centre de pirates à cause des pirates étrangers qui venaient à Herceg-Novj comme dans une base navale turque;

4) que Herceg-Novj avait toujours été pour la Turquie plus important comme base navale et forteresse que le nid de pillards dans la mer Adriatique;

5) que la position générale de Herceg-Novj était défensive, du reste comme celle des marins turcs à Neretva, à Skradin et à Obrovac: et qu'une telle position occasionnait de grandes inquiétudes et demandait le renforcement de la ville;

6) que c'est à cause de cette position générale et de la piraterie autochtone, peu développée jusqu'à la moitié du XVIIème siècle, que leur manière d'agir était défensive, mais que, cependant, comme piraterie, il était naturel qu'elle s'occupât de pillage;

7) que Herceg-Novj avait la réputation d'être un nid de pirates et que c'est par la voie de la cité qu'on achetait les esclaves;

8) que Herceg-Novj, surtout au cours du XVIème siècle, était la préoccupation constante de la Porte qui ne pouvait pas approuver ouvertement les rapines sur la mer et ceci parce qu'elle s'efforçait, surtout jusqu'en 1530, de développer l'importance marchande de la ville.

Une des preuves de cette thèse se trouve dans les circonstances que le développement de la piraterie à Herceg-Novjine l'accordait pas alors à l'extension des autres pirateries turques. La piraterie de l'Empire Ottoman, de grand style, a commencé aux premières années du XVIème siècle. De 1620 à 1630 arrive une phase stagnante quand apparaissent les bateaux de l'ouest et du nord de l'Europe dans la Méditerranée. A Herceg-Novj, le grand siècle des pirates commence seulement à la moitié du XVIIème siècle, tandis qu'au courant du XVIème siècle, la piraterie était plus modérée.

BOKA APRILA 1941.

Pred aprilski rat 1941. godine Boka Kotorska je bila najvažnija ratna baza Kraljevske ratne mornarice Jugoslavije u kojoj je bilo smješteno oko 80 odsto flote. Baš zbog ovoga, izuzetno velikog strategijskog značaja Zaliva, prilikom planiranja napada na Jugoslaviju italijanski i njemački generali posebnu pažnju bili su posvetili dejstvima protiv baza u Boki, a u italijanskom planu za napad na Jugoslaviju Vrhovna komanda smatrala je posebno značajne operacije protiv baza u Boki. Ona je saopštila komandama kopnene vojske, vazduhoplovstva i mornarice da se kao bitni zadaci, operativno-ofanzivnog karaktera, ističu: djelovanje protiv jugoslovenskih pomorskih baza u Boki te zadaci Ratne mornarice u neutralisanju dejstva Jugoslovenske flote. I Prijedlog za koordinaciju njemačkih i italijanskih operacija, na osnovu kojega su se odvijale kasnije akcije u aprilskom ratu, naročito insistira na zadatku neutralisanja pomorskih snaga stacioniranih u Boki.¹

Obavještajne službe Italije i Njemačke u to vrijeme posebnu pažnju posvećuju baš zbivanjima u Boki. U OVRI ima posebno odjeljenje koje se bavi sređivanjem i sistematizovanjem obavještajnih podataka iz Boke. Postoje i podaci o tome da su Njemci pred rat u Boku ubacili nekoliko članova špijunsko-diverzantske grupe »Jupiter«, koji su u toku rata koji je uslijedio vrlo uspješno djelovali. Za Abwehr i OVRU Boka je bila neobično značajno područje. Otkud tako veliki interes u neprijateljskim glavnim štabovima baš za ovo područje i snage stacionirane u njemu?

Boka je bila, još u doba Austrougarske, vrlo značajno utvrđenje, obzirom na izuzetan vojno-strategijski značaj ovog regiona, zbog čega je izgrađen, tokom Austrougarske vladavine Bokom, čitav sistem utvrđenja i zaprečavanja ulaska eventualnih snaga napadača u Boku. Prvo su utvrđena mjesta koja štite ulaze u Boku Kotorsku podizanjem tvrđava na rtu Oštro, Mamuli, Arzi, koje su naoružane tada modernim flankirnim topovima i otvorenim merzer-

¹ Velimir Terzić, general: Jugoslavija u aprilskom ratu 1941.

skim baterijama za sprečavanje prodora neprijateljskih brodova u Zaliv. Nešto kasnije glavna odbrana je prenijeta na liniju Kobilica — Kabala sa zaštitnim objektima za minske i torpedne prepreke. Pored ovih utvrđenja Austrijanci su izgradili niz forova karskog tipa na svim dominantnim visovima Boke. Na Krivošijama utvrđenja su raspoređena u tri uzastopne linije. Grupa: Dvrsnik — Jankov vrh — Dragalj, grupa: Crkvice — Dragalj, i grupa: Greben — Ledence. Ova utvrđenja štitila su pravac Grahovo — Risan i Grahovo — Herceg-Novi. Za zaštitu Risna i Perasta sa istoka izgrađeni su forovi Šarnik i Vranjevo brdo, a za odbranu od pravca Lovčena podignuta je jaka grupa utvrđenja na liniji Vrmac — Trojica — Gorazda. Pred sam prvi svjetski rat izvršeno je modernizovanje forova postavljanjem čeličnih kupola a ustanovljena je radio stanica Klinci te izvidnička stanica Klinci.²

Punih šezdeset godina Austrijanci su dograđivali, razvijali i modernizovali tvrđavski sistem u Boki, pažljivo prateći napredak ratne tehnike i naoružanja. Zato je Boka u prvom svjetskom ratu bila neosvojiva tvrđava.

U međuvremenu, dugom preko dvadeset godina, nije urađeno ništa da se sistem bokeljskih utvrđenja modernizuje i prilagodi novim uslovima ratovanja koji su se vrlo brzo mijenjali, pogotovo kada se došlo do saznanja da glavne napade ne treba očekivati sa mora nego iz vazduha. Iako je bilo jasno da floti u Boki, kao i ostalim jedinicama i bazama, prijeti najveća opasnost od napada iz vazduha, ostalo je »sve po starom«. Iz ovoga se može zaključiti da je Boka u aprilskom ratu bila branjena na gotovo istovjetan način kao u prvom svjetskom ratu. Uz stare topove, zastarjele rezove visokih oficira ovdje su se našle i četiri hidroeskadrile sa većinom zastarjelih hidroaviona. Iz ovoga se može izvući zaključak da je flota u Boki bila praktično prepuštena da sama, snagom svojih topova, brani »goli život«. Kako je peta uspješno djelovala iznutra, potpomognuta akcijama italijanskih i njemačkih dobro obučanih špijuna i diverzanata može se konstatovati da je odbrana Boke — »neosvojive tvrđave« — počivala na »staklenim nogama«.

Gotovo je za čuđenje koliko su jugoslovenski generali podcijenili vatrenu moć izuzetno brojnog i modernog neprijateljskog vazduhoplovstva. Generalštabni stručnjaci kao da su spavali »zimskim snom« četvrt vijeka jer samo se tako može shvatiti da su odbranu najdragocjenijeg zaliva, gdje se planirala mogućnost »odsudne bitke« prepustili starim austrougarskim topovima i zastarjelim koncepcijama odbrane. Samo loši meteorološki uslovi i magle, taj prirodni zaštitnik bokokotorskog zaliva, jer su samo tri dana bila povoljna za avionske napade većih razmjera, te razvoj na opštejugoslovenskom ratištu, spasili su Boku od ogromnih gubitaka. U odbrani Boke favorizovane su one iste koncepcije kao i u I svjet-

² Velimir Radović — Marija Crnić: »Orjenski partizanski bataljon«.

skom ratu: brojna minska zaprečna polja, protivpodmorničke prepreke i veoma snažno njihovo artiljerijsko pokrivanje, sa topovima malog dometa, dok je protivavionska odbrana bila prepuštena snazi samo pet baterija i vatri topova brodova flotnog sastava.

Istina, mora se priznati, tokom 1940. godine stalo se na stanovište da je neophodno pojačati sistem odbrane obezbjeđujući utvrđenjima eventualne glavne pravce neprijateljskog udara. Tako su na pravcima Trebinje — Herceg-Novi i Tivat — Budva podignuti mali bunker i sa protivpješadijskim i protivtenkovskim preprekama. Obzirom da na ovom području nije došlo do sukoba sa odgovarajućim neprijateljskim jedinicama teško je utvrditi koliko bi taj sistem u slučaju rata bio efikasan. Međutim, očito je da on još uvijek nije bio dovoljno izgrađen da bi to predstavljalo značajnu prepreku za jače neprijateljske snage.

SNAGE U BOKI

Pred aprilski rat u Boki je bilo oko 80 odsto ukupnih snaga Kraljevske Ratne mornarice. Ovdje se nalazila najelitnija jedinica Flote: Prva torpedna divizija koju su sačinjavali razarači »Dubrovnik«, koji je bio komandni brod divizije, te »Beograd«, »Zagreb« i »Ljubljana« (koju je početak rata zatekao nesposobnu za izvršavanje zadataka, jer se nalazila u Pomorskom arsenalu u remontu poslije njenog teškog oštećenja kod Šibenika). U Boki je bila baza Podmorničke flotile u čijem su sastavu bile podmornice: »Nebojša«, »Hrabri«, »Osvetnik« i »Smjeli«, te dva matična broda »Hvar«, koji je bio komandni brod Podmorničke flotile i »Sitnica«. U trenutku izbijanja neprijateljstva u nadležnosti Komande za podvodna oružja u Kumboru bili su veći minonosci »Kobac«, »Jastreb« i »Orao«, te minopolagači »Meljine« i »Mljet«, školski jedrenjak »Jadran« i minolovac »D-2«. Minonosci »Jastreb«, »Orao« i »Kobac« pripadali su grupi od šest brodova koji su dobijeni na račun reparacija od Njemačke, a građeni su u razdoblju od 1917 — 1919. godine. Imali su 550 tona a razvijali su brzinu 15 čvorova, dok im je akcioni radius bio 2.000 nautičkih milja. Minopolagači »Meljine« i »Mljet«, skupa sa »Malinskom«, »Marjanom« i »Mosorom« izgrađeni su u Jadranskim brodogradilištima 1931. godine a imali su 127 tona dok su razvijali brzinu 9 čvorova.³

Svim ovim snagama komandovao je sa krstarice »Dalmacija« Štab Flote, čiji je komandant bio kontraadmiral Milan Dominko, dok je načelnik Štaba bio kapetan bojnog broda Jerko Kačić. Pored ovoga u Boki su se nalazili neki brodovi pomoćne namjene te jedan

³ Izvori nijesu usaglašeni u tome koji su minopolagači bili u Boki aprila 1941. godine. Mi smo se poslužili italijanskim dokumentima smatrajući ih najpouzdanijim jer su oni pažljivo registrovali mjesto gdje su ih zarobili.

broj brodova Trgovačke mornarice. Dakle, od ukupnog sastava Flote u Boki nijesu bile samo jedinice Druge torpedne divizije koje su sačinjavale parne torpiljarke, te Treće torpedne divizije, u čijem su sastavu bile motorne torpiljarke »Orjen«, »Velebit«, »Dinara«, »Triglav«, »Rudnik«, »Suvobor«, »Durmitor« i »Kajmakčalan«.⁴

U Boki je bio stacioniran i jedan broj hidroaviona pod neposrednim rukovođenjem Treće hidroplanske komande, koja je bila u Kumboru. U njenom sastavu nalazile su se četiri eskadrile aviona: dvije bombarderske i dvije izviđačke. Uz ovo na aerodromu kod Mostara nalazila se Samostalna lovačka eskadrila (7 aviona) čiji je zadatak bio da sprečava dejstvo neprijateljske avijacije, između ostalog i na području Boke. Kod Mostara su bile još dvije važnije jedinice iz sastava jedinica operativnog vazduhoplovstva (81. vazduhoplovna bombarderska grupa) i jedinica armijskog vazduhoplovstva (Samostalna izviđačka eskadrila).⁵

Pred aprilski rat u Boki su bile značajne snage kopnene vojske, koja se nalazila u sastavu Komande Boke Kotorske čiji je komandant bio divizijski general Vojislav Kuzmanović. Ovdje su bili stacionirani 150. i 151. pješadijski puk. Pored njih nalazile su se i razne jedinice pomoćne namjene, te tri bataljona artiljeraca koji su opsluživali topove na aktivnim utvrđenjima. Pred sam početak rata 150. puk je bio u Kotoru, a 151. puk se nalazio na Crkvicama.⁶

Boka je bila organizovana po principu divizijske oblasti a prema rezonima glavnih stratega bila je »neosvojiva tvrđava«. I neprijatelji su računali da će im velike teškoće predstavljati osvajanje Boke. Da bi se ovaj region što efikasnije tukao izvršena je predizlokacija nekih jedinica njemačkog vazduhoplovstva koje su dobile nove aerodrome za slijetanje u južnoj Italiji. Koliko se neprijatelj plašio dejstva iz ove »tvrđave« svjedoči i podatak da je Boka napadnuta u istom satu kada i Beograd. Neprijatelj se očito plašio Flote a još više jakih utvrđenja kojima za čitavo vrijeme rata nije ni pokušao prići. Međutim, upravo taj tvrđavski sistem i teško naoružanje u njemu bili su »kula od karata«. Brojni topovi, od kojih su većina izrađeni početkom ovog vijeka, bili su »strašni« samo po izgledu. Čuveni merzeri sa Oštre imali su domet od 4.200 metara. Istina bilo je i modernih topova, naročito haubice i neki protivavionski topovi iz Čehoslovačke, međutim, najveći broj njih već je davno bio sazreo za zamjenu.

Inače, u Boki, pred aprilski rat bila su tri artiljerijska bataljona sa ukupno 12 četa, od kojih je svaka imala po 120 vojnika. U

⁴ Neke od ovih jedinica, poslije proglašenja NDH prešle su u Boku (T-1, »Golešnica« i T-8), bar ovako navode italijanski izvori. Ove podatke nijesmo mogli potvrditi našim dokumentima. Sasvim je sigurno da su tokom rata u Boku prešle torpiljarke »Durmitor«, »Triglav«, »Kajmakčalan« i »Dinara«, međutim po svojoj prilici italijanski izvori o tome da su u Boki zarobljene i ostale torpiljarke su netačni.

⁵ Veliimir Terzić, general; Jugoslavija u aprilskom ratu 1941.

⁶ Savo Orović; »Ratni dnevnik«.

slučaju rata čete su se transformisale u baterije koje su opet svrstavane u podgrupe i grupe. Bateriju je sačinjavalo dva ili više oružja, podgrupu dvije ili više baterija a grupu više podgrupa. Baterije su bile međusobno povezane telefonskim vezama koje su bile tako loše da je često najbrži sistem veze bilo sporazumijevanje putem kurira. Među artiljerijskim jedinicama nopšte nije bilo radio veze.

Čitava bokeljska artiljerija dijelila se na fiksne i pokretne baterije. Fiksne baterije su bile: tvrđave Gornja Kobilica i Donja Kobilica, naoružane merzerima 210 mm i topovima 150 mm. For Oštro imao je takođe topove i merzere dok su na Mamuli bili merzeri. Arza, iako nije bila utvrđena, imala je baterije na brdu Kosmač, koje su raspolagale dvocijevnim topovima od 240 mm. Ovdje su se pred rat nalazile i pokretne baterije. Forovi Luštica i Kabala bili su u sastavu AIK a raspolagali su, između ostalog, sa dvije baterije pokretnih haubica. For Radišević imao je dvije baterije merzera i topova. Slično naoružanje imao je i For Grabovac. U Foru Goražda, iznad Kotora, postojali su topovi na hidrauliku kojima je trebalo po pet minuta dok bi bili spremni za gađanje. Baterije su postojale i na Veljem hrdu. Forovi su imali vlastite magacine municije u kojima je, prema tadašnjim proračunima, bilo municije za 3 do 6 mjeseci ratovanja. Municija je redovno kontrolisana i uređivana. Na Prevlaci je bio moderan poligon za obuku posada protivavionskih baterija gdje su se obučavali naši i čehoslovački artiljerici.⁷

Pred rat je u Boki bilo 82 tvrđavska topa, haubica i merzera. Ovdje su se nalazile 25 baterija iz glavnine artiljerije Komande Boke kao i pet baterija vazdušne odbrane Boke.⁸ Sama činjenica da je na čitavom ovom sektoru bilo samo petnaestak protivavionskih topova najbolje govori koliko je potcjenjivana opasnost avio napada na Boku koja je praktično bila bez protivavionskog obezbjeđenja.

MORALNO-POLITIČKO STANJE U JEDINICAMA

Moralno-političko stanje u danima koji su prethodili ratu bilo je dvojako. Dok su jedni bili protivnici događaja 27. marta, drugi su, radi se uglavnom o mladem starješinskom kadru i vojnicima, bili potpuno spremni za napore koji su ih očekivali i sa odobravanjem su prihvatili prevrat. Mora se reći, i pored niza slabosti na planu moralno-političkog vaspitanja, da su odgovarajuće škole Ratne mornarice davale kvalitetno obrazovan vojni kadar te da je obuka u jedinicama bila isto tako na zavidnoj visini.⁹ Kada su počele neposredne pripreme za rat vojnička disciplina, moral

⁷ Simo Abramović, art. kap.: »Sjećanje«.

⁸ Savo Orović, general: »Ratni dnevnik«.

⁹ Miroslav Štumberger, kapetan bojnog broda: »Sjećanja«.

I spremnost za borbu kod svih vojnika bila je dobra, a to potvrđuje i činjenica da nije zabilježen niti jedan prekršaj u izvršavanju naređenja i povrede vojne discipline. Većina vojnih obveznika vjerovala je u povoljan ishod borbi. Naročito pozitivno u moralno-voljnom smislu djelovalo je držanje rijetkih komunista koji su bili pozivani pred rat na vojnu vježbu. Ovih ljudi je bilo daleko više u jedinicama kopnene vojske nego u mornarici gdje su jedinice bile znatno ranije popunjene a kod ovoga se strogo vodilo računa da »crveni« ne dođu u mornaricu. Evo jednog ilustrativnog primjera kako su se ponašali komunisti prema viđenju komandanta 151. puka pukovnika Orovića:

»U puku smo imali veliki broj obveznika na vježbi među kojima i dosta komunista. Oni su osjećali da »ima nešto trulo u državi Danskoj« pa su često bili spremni da kolektivno ruše disciplinu, uzimajući kao povod neurednu ishranu i slično. U to vrijeme nadležni su me upućivali u nemirne jedinice radi održavanja reda i discipline, jer sam imao zato takta i bio popularan kod vojske i kod naroda kao otvoreni rusofil. Zbog toga sam izvjesno vrijeme bio na Grudi, u Konavlima, i u Radanovićima u Grblju...«¹⁰

Činjenica da je Orović često odlazio među »pobunjenike« govori o tome da je u brojnim jedinicama, ovog vojskom bogatog područja, često dolazilo do efikasnog djelovanja komunista koji su znali da za sobom povuku druge patriote.

Da bi se bar donekle umanjilo djelovanje istaknutih komunista sa područja Boke vlasti su preko Vojnog okruga Cetinje, početkom 1941. godine, uputile poziv za odlazak u »Radni bataljon« u Smederevsku Palanku četrdesetorici komunista iz Boke. Kada je ovaj logor raspušten, 29. marta, većina bokeljskih komunista požurila je da što prije dođe na svoj teren gdje su stigli uoči 6. aprila i uključili se odmah u rad partijskih organizacija. Oni su se, po direktivi Partije, javljali kao dobrovoljci da se sa oružjem bore protiv fašističkih porobljivača, ali su na žalost, uglavnom, bili odbijeni.¹¹

Dok se djelovanje Partije među jedinicama kopnene vojske osjećalo na svakom koraku u Ratnoj mornarici situacija je bila drugačija. Sve do 1937. godine partijski rad u Ratnoj mornarici bio je minimalan. Za ovo najveći dio krivice snosi tadašnje rukovodstvo KPJ koje se više bavilo sobom nego problemima partijskog rada i djelovanja. Aktivnost u vojsci je prepuštena pojedincima jer se to smatralo specijalnim poljem rada, na kojem su mogli raditi samo izabrani kadrovi.

Ipak, uticaj Partije osjećao se naročito među podoficirima. Može se slobodno reći da je ilegalan partijski rad bio prilično dobro razvijen u nekim mornaričkim jedinicama u Boki. Zbog ve-

¹⁰ Savo Orović, general: »Ratni dnevnik«.

¹¹ Dušan Živković: »Boka i Paštrovići u NOR-u«.

ma malog broja članova KPJ i posebnih uslova, koji su vladali u Ratnoj mornarici, rad po sistemu ćelija nije se mogao sprovesti zato se organizovano djelovanje sprovodilo putem čitalačkih grupa. Izraženije partijsko djelovanje osjećalo se u Mašinskoj školi u Kumboru, Podmorničkoj flotili u Tivtu, Pomorskom arsenalu, razaraču »Dubrovnik« i krstarici »Dalmacija«.

Obavještajna služba Ratne mornarice uspjela je da dođe do niza podataka o djelovanju komunista u Ratnoj mornarici. Njoj je pošlo za rukom, preko ubačenih agenata, da otkrije komuniste kojih je najveći broj bio među podoficirima, te da, početkom februara 1937. odjednom uhapsi u Boki i Šibeniku oko stotinu podoficira i mornara. Ovim su praktično prekinuti mnogi kanali za djelovanje Komunističke partije Jugoslavije u mornarici, a rijetki nekompromitovani komunisti počeli su da djeluju daleko prikrivenije.¹²

Iz svega ovoga može se izvući zaključak da se uticaj KPJ, u danima koji su prethodili aprilskom ratu i za vrijeme njegovog trajanja, daleko više osjećao u jedinicama kopnene vojske nego u Ratnoj mornarici gdje je djelovanje bilo prepušteno pojedincima. Zbog ovoga u aprilskom ratu nije imao ko da povede mase mornara koji su bili raspoloženi za borbu i kasnije za bjekstvo saveznicima.

Prilično uspješnom djelovanju KPJ među jedinicama kopnene vojske treba zahvaliti činjenici da je u periodu konsolidacije Partije, poslije dolaska druga Tita na čelo Partije, došlo do kvalitetnog poboljšanja rada Mjesnog komiteta KPJ za Boku koji je bio nadležan za čitavo područje današnje budvanske i bokeljskih opština osim Paštrovića. Uoči aprilskog rata politički sekretar bio je Nikola Đurković. Na istom području djelovao je i Mjesni komitet Skoja. Tada je u Boki, računajući i Budvu, bilo oko 80 komunista od kojih su tri četvrtine bili radnici. Broj članova Skoja, u danima koji su prethodili ratu, bio je približno jednak broju članova Partije.¹³

Očito je da je broj komunista i članova Skoja bio mali što je posljedica nastalih partijskih provala u partijskoj organizaciji 1936. i 1937. godine. Zbog ovoga je zaoštrena konspirativnost te su u KPJ primani samo oni »koji nijesu imali što da izgube osim svojih okova«. Međutim, broj simpatizera bio je mnogo veći nego članova Partije zbog čega su brojne akcije KPJ uživale najveću podršku mase stanovništva ovog kraja. To su pokazali martovski i aprilski događaji u Boki.

¹² Kažimir Pribilović: »Revolucionarna gibanja u bivšoj Ratnoj mornarici« (Mornarički glasnik 3/74).

¹³ Dušan Živković: »Boka i Paštrovići u NOR-u«.

ANTIVLADINE DEMONSTRACIJE

Iako je pola članstva Partije i kompletno rukovodstvo sa područja Boke bilo, za vrijeme martovskih događaja, zatočeno u Smederevskoj Palanci, partijska organizacija nije bila razbijena i obezglavljena zatočeništvom »prvih« komunista što potvrđuje činjenica da se njen rad naročito osjećao u događajima 25. i 27. marta. U Boki je došlo do spontanih demonstracija naroda zbog pristupa Vlade Cvetković — Maček Trojnom paktu. Naročito značajne bile su demonstracije organizovane 27. marta uveče u Kotoru kada su pred velikom masom naroda govorili neki prvaci građanskih stranaka, te pukovnik Savo Orović, a u ime Partije Jole Vrbica, sekretar Mjesnog komiteta Skoja — Kotor.

»Izvršeni prevrat u Beogradu izazvao je u narodu pravi delirijum oduševljenja. Čim su građani saznali za radosni događaj (obaranje Vlade Cvetković — Maček, primjedba T. G.) izletjeli su na ulice, gdje su se odigrale dirljive scene čestitanja i ljubljenja. »Doživjeli smo novo oslobođenje«, čuli su se veseli povici. Za tili čas sve radnje su bile zatvorene a na kućama su se zalepršale državne zastave. Razdragano građanstvo okupilo se oko zvučnika koji je prenosio iz Beograda kraljevu proklamaciju i ostale aktuelne vijesti... Uveče je priređena svečana povorka u kojoj je učestvovalo skoro cjelokupno građanstvo a koja je završena mitingom ispred gradske opštine. Tu su najprije dva ugledna građanina, sudija Subotić i profesor Zloković, pozdravili Zbor, a onda sam ja kao vojnik i kao starešina Sokolskog društva, održao prigodan patriotski govor koji je često bio prekidat odobravanjima...»¹⁴

Svakako je zanimljiva i činjenica da su ovdje skupa sa narodom demonstrirali i obični vojnici iz 151. puka zbog čega je postojala opasnost konfrontacije snaga javnog reda i vojske. Da bi se spriječio bunt naroda bilo je naređeno razaraču »Zagreb«, koji je tada bio u Tivtu, da krene u Kotor i uguši pobunu. Ovo naređenje je kasnije povučeno.¹⁵ Slični mitinzi održani su u Risnu i Herceg-Novom.

Za partijsku organizaciju Boke 27. mart je bio od posebnog značaja. Toga dana praktično je Partija izašla iz ilegalnosti i javno je stupila na scenu političke borbe, a uspjeh demonstracija ubjedljivo govori o ugledu koji je uživala i povjerenju kojeg je stekla. Do toga dana svi članovi Partije zajedno sa rukovodstvom, pored partijskih obaveza koje su im bile na prvom mjestu, radili su svoje svakodnevne poslove »ali od toga dana čitavo rukovodstvo Partije i Skoja, kao i još nekoliko izgrađenih drugova, ostavili su svoj svakodnevni posao i predali se isključivo partijskom radu.¹⁶ Od ovog događaja ugled Partije znatno je porastao u masama a njeni stavovi bili su za sve progresivne snage podstrek i obaveza.

¹⁴ Savo Orović, general; »Ratni dnevnik«.

¹⁵ Tomo Grgurević; »Razarač »Zagreb« u aprilskom ratu«.

¹⁶ Dušan Živković; »Boka i Paštrovići u NOR-u«.

JEDINICE KOPNE NE VOJSKE PRED POČETAK RATA

Iako je već 27. marta bilo jasno da se trebaju ubrzati pripreme za rat koji uskoro dolazi, tek 30. marta najavljeno je opšte «aktiviranje», što je u stvari bila tajna mobilizacija jedinica. Po ovom dokumentu prvi dan aktiviranja trebao je da bude 3. april, što znači da je trebalo očekivati završetak mobilizacije tek 7. ili 8. aprila. U Boki, u organizaciji Komande Boke, mobilizacija je vršena relativno uspješnije nego u drugim krajevima. Odmah se pristupilo izvršenju aktiviranja 150. i 151. pješadijskog puka koji su bili smješteni na području Boke Kotorske. Pripreme za aktiviranje pukova počele su 1. aprila a prvi dan mobilizacije bio je 3. april u ponoć. Već sljedećeg dana počeli su na mobilizacijska mjesta da dolaze vojni obveznici u velikom broju. 5. aprila izvršena je skoro potpuna mobilizacija oba puka. Dan ranije ministar vojske i mornarice naredio je komandantu Primorske armijske oblasti da se jedan puk iz Boke Kotorske uputi u Danilovgrad radi ulaska u sastav Hercegovačke divizije. Ovo naređenje je bilo izdato 151. puku, koji je već bio izvršio sve pripreme da 6. aprila krene na put preko Grahova i Nikšića do Podgorice, a odatle prema Skadru. Međutim, u posljednjem trenutku, umjesto 151. puka krenuo je 150. puk iz Kotora. Odmah po promjeni naređenja izdata su nova uputstva 151. puku koji je trebao, po novom rasporedu, da zauzme položaje za odbranu obalskog fronta od Cavtata do Svetog Stefana. Radi lakšeg komandovanja ovaj sektor je podijeljen u pet podsektora: cavtatski, molunatski, luštički, traštanski i budvanski. Dodajmo ovome da je 150. puk potpuno popunjen krenuo prema svojoj koncentracijskoj prostoriji dok se raspoređivanje jedinica 151. puka, na osnovu izmijenjenog rasporeda, počelo vršiti poslije početka ratnih operacija te je trebalo da prođu dva, tri dana dok su zauzete odgovarajuće odbrambene pozicije. Ovo znači da je Boka par dana bila bez pješadijske odbrane.

VAZDUHOPLOVNE JEDINICE PRED POČETAK RATA

Obzirom da je Boka bila glavna ratna luka Ratne mornarice Kraljevine Jugoslavije i da su se ovdje nalazile najveće remontne i snabdijevačke baze i najveća mornarička vojna bolnica logično je bilo očekivati posvećivanje posebne pažnje protivavionskoj odbrani postavljanjem efikasnih PA baterija i obezbjeđivanjem odgovarajućeg broja lovačkih aviona radi odbrane objekata u Zalivu. Međutim, neke od protivavionskih baterija bile su opremljene zastarjelim naoružanjem malog dometa, tako da su protivnički avioni na visinama preko 5.000 metara, uglavnom, bili bezbjedni. Ove baterije su uz to bile loše razmještene čime se još više smanjivala njihova vatrena moć.

U koncepciji odbrane Flote, u njenim defanzivnim i ofanzivnim dejstvima, značajno mjesto bilo je dato Trećoj hidroplanskoj komandi koja se nalazila u Kumboru. Iako je ona bila podređena Komandi pomorskog vazduhoplovstva ipak u operativnom smislu djelovala je samostalno pogotovo kada su u pitanju bili borbeni letovi. Osnovna namjena aviona Treće hidroplanske komande bilo je izviđanje. Tada je bila rasprostranjena deviza da je Pomorsko vazduhoplovstvo »oči Flote«. Njegov osnovni zadatak bio je sadejstvo sa flotnim odredima i sektorima obalske odbrane u smislu izviđanja i dostavljanja podataka o kretanju neprijateljskih snaga i obezbjeđenja vlastitih pomorskih komunikacija od minske, podmorničke i ostalih opasnosti.

U odnosu na ostale dvije hidroplanske komande ova u Boki je jedina imala puno formacijsko stanje: dvije hidroplanske grupe odnosno četiri eskadrile. Ona je bila prva operativna komanda Pomorskog vazduhoplovstva formirana 1926. godine.

Prvu hidroplansku grupu Treće hidroplanske komande sačinjavale su 1. i 11. hidroplanska eskadrila. Prva hidroplanska eskadrila imala je pet aviona tipa »SIM-XIV« i dva školska aviona namijenjena obuci pilota. 11. hidroplanska eskadrila (koja je nosila naziv trenažna) raspolagala je sa tri hidroaviona »SIM-XIV« i osam do deset raznih školskih aviona za obuku mahom nenaoružanih.

Druga hidroplanska grupa imala je zadatak da vrši bombardovanja i torpedovanja neprijateljskih plovniha jedinica i ostalih objekata, te da obavlja dalja izviđanja. U njenom sastavu nalazile su se 20. i 21. hidroplanska grupa. Dvadeseta hidroplanska grupa imala je u svom sastavu 6 hidroaviona »DOW« dok je 21. hidroplanska grupa posjedovala 6 aviona »DOW«, jedan »Dod« i jedan avion za drugostepenu obuku.

Da zaključimo: Treća hidroplanska komanda iz Kumbora, kojom je komandovao kapetan korvete Edvard Pikel, u danima koji su prethodili aprilskom ratu, u svom sastavu je imala 33—34 aviona raznih tipova od kojih su samo 6 hidroaviona »Doh« i 7—8 aviona »SIM-XIV« bili odgovarajućeg kvaliteta, što znači da je ova Komanda raspolagala samo sa 13—14 aviona koji su mogli kvalitetno da izvršavaju jedan broj ratnih zadataka. Za razliku od nekih jedinica kopnene vojske i Ratne mornarice vazduhoplovci Treće hidroplanske komande savjesno su se pripremali za rat. Može se slobodno reći da ih je zatekao potpuno spremne, a avio bombardovanje nije ih iznenadilo. Od objavljivanja aktiviranja, 31. marta, zavedena je stroga pripravnost. Cjelokupno letačko i pomoćno osoblje nije se udaljavalo iz kruga Komande. Zanimljiv je i podatak da su hidroavioni čitava dva mjeseca prije početka neprijateljstva počeli da vrše permanentna izviđanja morskog područja od Korčule do Ulcinja, u morskome pojasu 10 nautičkih milja od obale.

Pred rat donesene su »UPUTE ZA LETENJE U RATNO DOBA« koje su predviđale dva koridora za ulazak u Boku: jedan je

bio iz pravca Osmatračke stanice Platamon a drugi iz pravca Osmatračke stanice Velje brdo. Kod nadlijetanja ovih stanica avioni su se morali spustiti na visinu od 300 metara i legitimisati se.

Mobilizacijski plan Treće hidroplanske komande bio je donesen godinu dana ranije. Prema njemu bilo je predviđeno da se Štab Treće hidroplanske komande smjesti u Bijeloj, 1. hidro-eskadrila u Krtolima, 11. hidro-eskadrila u blizini Rosa, 20. hidro-eskadrila kod Orahovca i 21. hidro-eskadrila u Dobroti. Dakle, dvije eskadrile bile su u Kotorskom zalivu a po jedna u Tivatskom i Hercegnovskom zalivu.

Za vrijeme povećane pripravnosti izvršene su dvije mobilizacijske uzbune koje su pomogle da se prilično brzo i organizovano izvrši premještanje jedinica ove komande 6. aprila. Pilote rat nije iznenadio. Ova Komanda je raspolagala samo sa jednom radio stanicom i jednom žičanom vezom na koju su bile uključene i druge jedinice.

Dok su u ostalim jedinicama upozorenja o ratnoj opasnosti ostala, uglavnom, bez preduzimanja posebnih mjera, komandant Treće hidroplanske komande reagovao je čim je saznao da predstoji napad na Jugoslaviju. On je sazvao noću 5—6. aprila, oko pola noći, sastanak sa komandantima grupa i komandirima eskadrila i upoznao ih sa telegramom koji je dobio od Komande pomorskog vazduhoplovstva u kojem je najavljena mogućnost napada na osnovu engleskih upozorenja. Odlučeno je da 6. aprila u 3,30 časova bude ustajanje s tim da odmah počne odlazak na mobilizacijska mjesta. Ova odluka se počela realizovati tačno prema naređenju.¹⁷

Prikaz avio odbrane Boke ne bi bio potpun ako se ne navedu i one jedinice koje nijesu bile stacionirane u Boki a zadatak im je bio sadejstvo i zaštita jedinica Flote i ostalih objekata u Boki. To su: Samostalna 81. vazduhoplovna grupa, koja je djelovala u sastavu jedinica operativnog vazduhoplovstva, sa dvije eskadrile bombardera »Savoja Marketi«, koje su se nalazile na aerodromu kod Mostara, Samostalna lovačka eskadrila od 7 aviona, iz sastava Pilotske lovačke škole, a u nadležnosti jedinica operativnog vazduhoplovstva, te Samostalna izviđačka eskadrila Vazduhoplovne škole bombardovanja i gađanja, koja je bila stacionirana na aerodromu kod Mostara, a nalazila se u nadležnosti Primorske armijske oblasti.¹⁸

Nego da se vratimo avionima Treće hidroplanske komande, koji su se nalazili pod komandom Štaba Flote. Radilo se o avionima starih tipova, koji se nijesu mogli uspješno suprotstaviti modernim neprijateljskim avionima. Njihovo naoružanje, koje se uglavnom

¹⁷ Vladimir Isaić: »Pomorsko vazduhoplovstvo bivše Jugoslavije u ratu 1941.« (Mornarički glasnik 5/70.)

¹⁸ Velimir Terzić, general: Jugoslavija u aprilskom ratu 1941.

sastojalo od mitraljeza »Darne«, bilo je tako postavljeno, da se moglo gadati, ako su uopšte bili ispravni, na taj način što je nišau-džija morao da bude izložen brzini kretanja aviona pri čemu je više morao voditi računa da ne ispadne nego o gađanju.

U toku aprilskog rata uopšte nije postojala veza između Komande Flote i komandi pojedinih eskadrila, niti su davana uputstva i naređenja za akcije a nijesu dobijani ni podaci o približavanju neprijateljskih eskadrila iz pravca Italije. Istina, o ovome su podaci često kontradiktorni. Neki mornari sa Izvidničke stanice Klinci tvrde da su na vrijeme obavještavani iz Ulcinja i Mljeta o približavanju neprijateljskih eskadrila, te da su te podatke odmah dostavljali dalje, međutim, i pored ovoga Flota i ostale jedinice uhvaćene su 6. aprila formalno na spavanju. Gdje i kako je prekinut lanac informacija danas je teško pouzdano utvrditi. Međutim, činjenica je da su osmatračke stanice vršile svoju dužnost.

PROTIVAVIONSKA ODBRANA I SISTEM VEZE

Medu planerima eventualnih ratnih zadataka Flote nalazili su se bivši austrougarski oficiri, koji su u međuvremenu dobili najviše ratne činove Kraljevske mornarice. Oni su primjenjivali taktiku odbrane Boke koja je bila efikasna u I svjetskom ratu. Čitav Zaliv je ostao bez bilo kakve vazdušne odbrane jer onih pet baterija nijesu imale nikakvog praktičnog efekta. Jasno je da nijesu mogle da izvrše zadatak odbrane glavne pomorske baze jedne pomorske države. Radi ilustracije navedimo kako je, prije početka neprijateljstava, a tako je bilo i za čitavo vrijeme rata, izgledala odbrana Pomorskog arsenala u Tivtu. U ovom Zavodu postojala je PA četa za odbranu grada i osiguranja svih vojničkih odnosno mornaričkih objekata koja je raspolagala sa dvije teške strojnice kalibra 11 mm, jednom strojnicom tipa »Shwarzlose«, dvije mašinke, 200 pušaka i jednim topom »Bofors«. Među »strategima odbrane« preovladalo je mišljenje da je Boka apsolutno sigurna od vazdušnih napada te da je flota stacionirana u njoj potpuno bezbjedna. Izvanredno slabu protivavionsku odbranu Boke i pasivnost lovačke avijacije u odbrani najbolje ilustruje činjenica da su italijanski avioni prolazili danju ravnom linijom iznad Boke i išli na bombardovanje mjesta u unutrašnjosti. Dakle, nijesu skretali sa ravne linije da ne bi prolazili iznad glavne jugoslovenske ratne baze. Ovo pokazuje da je Boka Kotorska bila izuzetno loše branjena. Kada se govori o protivavionskoj obrani mora se istaći i činjenica da je ovakva »strategija« bila ne samo plod pogrešnih saznanja i zabluda planera nego i efikasnog dejstva pete kolone, neprijateljskih špijuna i generala koji su se stavili u službu okupatora. Uz ovo neki srpski generali, koji su vodili glavnu riječ u planiranju odbrane, vaspitani u duhu stare srpske doktrine, koja nije izučavala sadejstvo sa mornaricom, jer je nije ni imala, malu pažnju su posvećivali ne samo korištenju Flote nego i njenoj zaštiti. Kao da im ova nije ni trebala!

Ovakvo stanje loše protivavionske odbrane dovelo je do malodušnosti, apatije, nesigurnosti i nedovoljno zalaganja kod ljudstva koje je posluživalo PA baterije tako da je jedan broj vojnika tri, četiri dana poslije početka rata, napustio baterije.

Svakako treba istaći i činjenicu da gotovo ništa nije bilo urađeno za zaštitu od vazdušnih napada građanstva, radnika i vojnih objekata. Samo neki nesigurni zakloni bili su izgrađeni duž zidova Pomorskog arsenala u Tivtu ali oni su više djelovali kao pješadijski rovovi nego kao skloništa od vazdušnog napada. Čak nije bilo predviđeno ni razmještanje vojne industrije niti su bili doneseni planovi evakuacije pred vazdušne napade.

Da bi odgovorni Flote i ostalih jedinica i ratnih baza bili na vrijeme obavještavani o događajima bitnim za pravovremeno ratno dejstvo i posebno o eventualnom približavanju neprijateljskih aviona bila je formirana Mornarička izvidnička komanda sa sjedištem u Sibeniku i svojim centralama u Selcima, Sibeniku i Klincima, u Boki Kotorskoj, koje su imale čitav sistem izvidničkih i osmatračkih stanica duž obale.¹⁹ Ovima je bio jedan od glavnih zadataka, pored vršenja službe osmatranja i javljanja, da održavaju vezu između komandi plovnih jedinica i ustanova koje su bile prostorno udaljene. Međutim, čim je izbio rat među vezistima došlo je do »smetnje na vezama«. Praktično komandant Flote nije znao što mu se dešava sa potčinjenim divizijama u Sibeniku.

Kako je funkcionisala služba osmatranja i javljanja najbolje govori primjer Izvidničke stanice Klinci koja je 6. aprila, javljajući o skorom dolasku aviona o tome obavijestila telefonom aerodrom u blizini Podgorice. Javio se neki kapetan. Kada mu je saopšteno da treba da aktivira lovačke avione tipa »Messerschmit«, jer nailaze talasi neprijateljskih aviona, on je rekao da se to njega ne tiče jer takvi avioni lete svaki dan. Nešto kasnije čitavo uzletišće, sa svim avionima, bilo je uništeno.²⁰

Izvidnička stanica Klinci bila je najvažniji centar veze na južnom Jadranu. Raspolagala je sa radio vezom, bežičnim putem, odgovarajućim telegrafskim, telefonskim i vizuelnim sistemom veza. Pred rat je u njoj radilo oko 40 vojnih lica od čega je najviše bilo podoficira. Ovom stanicom je rukovodio poručnik bojnog broda Albin Semen koji je imao zvaničnu funkciju šefa centrale. Klinci su imali tri pokretne signalne stanice, jednu pokretnu radio stanicu, otpremnu stanicu i radio centar.

Radi održavanja radio vezom i telegrafijom bilo je angažovano desetak podoficira galvanista koji su bili smješteni u jednoj prostoriji. Ovaj broj je nešto povećan neposredno pred rat. Posto-

¹⁹ Mladen Ivica: »Ratna mornarica bivše Jugoslavije u aprilskom ratu 1941.« (Mornarički godišnjak 1952.)

²⁰ Pavle Franjković: »Uloga pete kolone u aprilskom slomu Kraljevske Ratne mornarice u Boki...« Istorijski zapisi 1/63.

jala su dva sistema veze: permanentna, koja se održavala stalno, i po šemi »DODIR«, koja se aktivirala samo u određenim terminima. Praksa je bila da se veza uspostavlja telefonijom a ako ovo nije uspijevalo upotrebljavala se Morze telegrafija.

Telefonska centrala imala je tridesetak brojeva a nju su opsluživala dvojica telefonista u smjeni. Za vizuelnu signalizaciju raspolagalo se: reflektorima, heliografom, adis lampama i semaforom. Pored ovoga posjedovala su se i odgovarajuća sredstva za vizuelno osmatranje između ostalog i dogledima kojima se, pod povoljnim vremenskim uslovima, mogla vidjeti i italijanska obala.

Izvidnička stanica Klinci imala je radio vezu sa Generalštabom, Ministarstvom vojske i mornarice i Mornaričkom izvidničkom komandom. Uz ovo postojale su veze sa Štabom Flote te ostalim jedinicama Ratnog vazduhoplovstva i Kopnene vojske za područje koje je pokrivala. Preko Izvidničke stanice Klinci išla je veza sa Pomorskim arsenalom te svim remontnim bazama, skladištima i ostalim vojnim ustanovama, između ostalog i sa Trećom hidroplanskom, Podvodnom i Mašinskom školom u Kumboru.

Zanimljivo je istaći da je ova stanica bila u stvari, kao i druge dvije, filter preko koga su se puštali telegrami što znači da su o sudbini informacija i naređenja odlučivali vezisti. Kako je stanica u Šibeniku, zbog proustaškog djelovanja, prestala da radi već prvih dana rata odjednom je »iskopčan sistem veze«. Klinci su za vrijeme od 6. do 14. aprila dostavili samo tri telegrama primljena od Komande mornarice.

Uz Izvidničku stanicu Klinci, kao njoj potčinjene djelovale su izvidno-signalne stanice: Mljet, Šipan, Srđ, Obosnik i Platamon. Njihov je zadatak bio da vizuelno osmatraju povjereno područje te da uspostavljaju međusobnu vezu vizuelnim sredstvima signalizacije i osmatranja. Jedan od njihovih najvažnijih zadataka bio je praćenje isplavljenja brodova, te njihovog legitimisanja kod isplavljenja i uplovljenja. Bili su ugovoreni posebni znakovi za legitimisanje svih plovnih jedinica. Pored ovoga u stanicama su se uzimali meteorološki podaci koji su dostavljani svakih osam sati odgovarajućim sabirnim centrima. Na svim važnijim mjestima po pravilu su bili dobro obučeni podoficiri.²¹

FLOTA U DANIMA PRED RAT

Još prije 27. marta većina brodova Eskadre nalazila se u Boki a vani su isplavljavali samo u rijetkim slučajevima ako je trebalo izvršavati vježbe gađanja ili kada se morala pružati zaštita italijanskim brodovima koje su oštetile neprijateljske podmornice, dok su ovi bili u našim teritorijalnim vodama. Tako je razarač »Zagreb«

²¹ Ivan Vulanović, major: »Sjećanja na aprilske dane.«

štitio italijansku penišu, koja je stradala kod Biševa, sve do izlaska iz naših voda a neki drugi ratni brodovi pružali su pomoć Italijanskim brodolomcima u Južnom Jadranu. Kako se vidjelo da se rat približava na svim brodovima Eskadre se počelo više vježbati. Te pripreme mornara često su bile tako iscrpljujuće da se na prvi znak borbene uzbune, 6. aprila, mnogi nijesu htjeli ustati.

Eskadra, odnosno od početka rata Flota, bila je u nadležnosti Komande ratne mornarice, koja se nalazila u Zemunu. Čim su izbila neprijateljstva veza Komande sa Flotom praktično je potpuno prekinuta. Situacija u mornarici bila je prilično loša. Da bi se bar donekle shvatilo ponašanje visokokomandnog kadra u aprilskom ratu, mora se reći da su ga sačinjavali isključivo bivši austrougarski oficiri. Prema popisu Komande ratne mornarice početkom 1940. godine u mornarici su svi admirali, njih 5, od čega jedan vice-admiral i četiri kontraadmirala, zatim 27 kapetana bojnog broda i 27 kapetana fregate školovani su u austrougarskim pomorskim ratnim školama. Najveći čin do kojega su došli oficiri školovani u našim akademijama bio je čin kapetana korvete. Jedna od komisija, koja je neposredno pred rat, ispitala stanje u Ratnoj mornarici podijelila je komandni kadar, prema političkom opredjeljenju, na francjozefovce, anglofile i frankofile. Tada je čak bilo predloženo da se za komandanta Ratne mornarice dovede neki general kopnene vojske jer je ocijenjeno da se među admiralima ne može naći autoritativna ličnost koja bi uspješno komandovala mornaricom. Uostalom o nepovjerenju prema komandnom kadru govori i podatak da su se »prvi ljudi« Ratne mornarice često mijenjali.²²

Jedan dio komandnog kadra bio je profašistički raspoložen, a netrpeljivost između proustaških i pročetničkih snaga, od kojih su ove prve bile znatno jače, na brodovima, sve više su slabile monolitnost komande u danima koji su prethodili aprilskom ratu. Odnos oficira prema podoficirima bio je krajnje surov, potezjenjivački, brutalan, a tretirali su ih kao poluinteligentna bića.

Iako se rat sve više približavao nijesu vršene potrebne pripreme. Izviđanja nijesu obavljana niti je bilo kakvih aktivnih dejstava. Aktiviranje jedinica i njihov prelazak sa mirnodopskog na ratno stanje izvršeno je tek posljednjih par dana u martu. Tada su brodovi popunjeni posadom te snabdjeveni municijom, gorivom i ostalim potrepnostima. Zabranjena su dopisivanja mornara i ukinuta odsustva. Mobilizacija u Ratnoj mornarici bila je dobro sprovedena tako da su svi mobilizacijski poslovi iz ove oblasti uspješno obavljani do dana početka neprijateljstava.

Moramo reći da je Glavni generalštab produžio razradu Ratnog plana »R — 41« poslije 27. marta. On je okončan tek 31. marta, kada su nepotpuno završeni elaborati za koncentraciju dostavljeni

²² Jovan Vasiljević: »Bivša JRM uoči aprilskog rata 1941.« (Mornarički glasnik 5/68).

po kuririma komandantima armija, vazduhoplovstva i mornarice. Pretpostavlja se da je komandant Flote u Boki ovaj plan, odnosno njegov izvod, dobio 1. aprila. Od toga trenutka događaji su se počeli nizati brže a svi podaci su govorili da se rat približava neumitnom brzinom.

O ovome je ubjedljivo govorio telegram Staba Obalske komande u Splitu koji je izvijestio Komandu Ratne mornarice:

«Danas u 14.00 sati ovdašnji Italijanski konzulat naredio je svima podanicima da napuste odmah našu zemlju. Danas u 17 sati Njemački konzulat poslao je svojim podanicima telegram slijedećeg sadržaja: «Pozivaju se svi njemački podanici da sa svojim familijama odmah napuste zemlju. Molimo Vas da dalje javite njemačkim podanicima...» Štab Komande Ratne mornarice predao je telegram Ministarstvu vojske i mornarice čim ga je primio.²³ U međuvremenu generalu Simoviću stizali su i drugi brojni podaci o datumu početka napada na Jugoslaviju i to iz izvora u čiju se vjerodostojnost nije smjelo sumnjati.

Trećeg aprila počele su pripreme za predizlokaciju Flote i ostalih jedinica u Boki. Tog dana u Štab flote prispjele su «Instrukcije za komandanta Flote», koje je on primio na krstarici «Dalmacija». Ovim dokumentom određeni su zadaci Flote vezani za odbranu obale i samo u iznimnim slučajevima dalje od obale. Kao krajnja nužda predviđalo se potapanje brodova da ne bi pali u ruke neprijatelju. U samom Štabu Flote nijesu postojali planovi šta riniti u slučaju rata sa brodovima i kako ratovati sa dijelom Flote koji je bio u Boki, dok su ratni brodovi u Šibeniku imali, uglavnom, zadatak da sudjeluju u ofanzivnim dejstvima u «Zadarskoj operaciji». Nije bilo ni studija ni varijanti o raznim mogućnostima upotrebe Flote. Kako Mornarica nije imala svoju obavještajnu službu nije imala ni odgovarajućih podataka, nužnih za planiranje ofanzivnih akcija a svi pokušaji korisnog izviđanja su spriječavani radi navodne neutralnosti. Tako se desilo da Štab Flote u Boki nije imao nikakve podatke o djelovanju neprijateljske Ratne mornarice u ovom dijelu Jadrana. Znalo se samo da Italijani raspolažu samo nekim jedinicama starijih tipova radi odbrane obale i zaštite saobraćaja na linijama Italija — Albanija.²⁴

Treba istaći da za ovakvo stanje nije glavni i jedini krivac Komanda Ratne mornarice, odnosno Štab Flote, koji praktično pred rat nije znao što da radi sa najelitnijim jugoslovenskim jedinicama koje su se nalazile u Boki. Generali, tvorci Ratnog plana «R — 41», poslije ulaska njemačkih snaga u Bugarsku, vidjeli su da se ne može cijela teritorija uspješno braniti zato su predviđali eventualnu evakuaciju preko Grčke, odnosno Albanije. Iako je bilo

²³ Slobodan Petrović: «Jugoslovenska flota u Boki Kotorskoj u ratu 1941.» (Pomorski zbornik 9/71).

²⁴ Mladen Ikica: «Ratna mornarica bivše RM u aprilskom ratu 1941.» (Mornarički glasnik 1952).

jasno da bi u tom slučaju Ratna mornarica, odnosno mornaričke jedinice u Boki, trebale da odigraju jednu od najznačajnijih uloga, u tim planovima mornaričke jedinice i hidroeskadrile uopšte nijesu bile uzete u obzir kao da nijesu ni postojale. Uz ovo očito je da se čitava Flota, uz saradnju sa britanskim pomorskim snagama, mogla organizovano povući do baza u Aleksandriji ili drugih luka Mediterana. Uostalom realnost ove mogućnosti kasnije je potvrđena uspješnim bjekstvom nekih plovnih jedinica. Značajna je i činjenica da je jugoslovenska ratna nauka, čak i u danima neposredno pred rat, predviđala ofanzivna dejstva kopnene vojske uz podršku vazduhoplovstva ali bez jedinica Ratne mornarice, kao da ova nije ni postojala. Kao osnovni zadaci Flote u Ratnom planu navedeni su: da uz podršku kopnenih snaga vrši neposrednu odbranu jadranske obale mornaričkim sredstvima i da zatvori luke i važnije moreuze zaprečnim minskim poljima.²⁵

Iako je opšte aktiviranje naredeno 30. marta, s tim da prvi dan aktiviranja bude 3. april brodovi u Boki su praktično mirovali na svojim pozicijama. Tek 3. aprila počela je predizlokacija flotnog sastava iz Tivatskog zaliva na nove pozicije. Ona je u potpunosti bila ostvarena prije početka napada 6. aprila. Tako je Prva torpedna divizija isplovila u Kotorski zaliv čije su se jedinice tu usidrile ili vezale uz obalu. »Dubrovnik« je bio na sidru oko pola kilometra daleko od grada, dok su druga dva razarača, »Zagreb« i »Beograd«, bili na vezu u Dobroti, dva kilometra daleko od Kotora. Krstarica »Dalmacija« bila je vezana uz gat u Kotoru. U neposrednoj blizini nje nalazio se »Hvar« te četiri podmornice: »Nebojša«, »Hrabri«, »Osvetnik« i »Smjeli«. Minonosci »Jastreb« i »Galeb« bili su privezani na plutačama u Kumboru dok su ostali bili već na zadacima postavljanja minskih prepreka. Školski brod »Jadran«, koji je u Boku stigao neposredno poslije 27. marta, pošto je u Tivtu izvršio raspremu mirnodopske opreme i primio naoružanje doplovio je na svoje mobilizacijsko mjesto u Đenoviću gdje je stavljen na raspolaganje, skupa sa minolovcem »D-2« Podvodnoj komandi.

5. aprila uveče stigao je u Stab Flote telegram koji je nedvosmisleno govorio da je u toku posljednji mirnodopski dan jer slijedi napad na Jugoslaviju. Telegram je glasio: »Prema podacima engleske obavještajne službe Njemačka i Italija izvršiće 6. aprila rano ujutro napad na Jugoslaviju. Preporuča se oprez!« Istovremeno je naredena i stroga pripravnost Flote.²⁶ Nešto kasnije, iste večeri, o sadržaju telegrama upoznati su komandanti jedinica u Boki. Kako su oni reagovali na ovo značajno naređenje svjedoči podatak da su se noću slavila unapredcnja nekih kolca sve do zore. Koliko su ozbiljno shvatili upozorenje komandanti najelitni-

²⁵ Velimir Terzić, general: »Jugoslavija u aprilskom ratu.«

²⁶ Pavle Franjković: »Uloga pete kolone u aprilskom slomu Kraljevske mornarice u Boki.« (Istorijski zapisi 1/63).

jih jedinica svjedoči podatak da je komandant Prve torpedne divizije kbb Ivan Šaškijević saznao da je počeo napad slušajući vijesti u nekom privatnom stanu u Kotoru. Kada je stigao na brod već su avioni bili nad Bokom.²⁷

U Boki je postojala i Komanda za podmorsku odbranu južnog Jadrana, poznatija kao Komanda podvodnih oružja, sa sjedištem u Kumboru, u čijem su sastavu bili minonosci i minopolagači: »Jastreb«, »Orao«, »Kobac«, »Meljine« i »Mljet«, školski brod »Jadran« i minolovac »D — 2«. Pored ovih jedinica u nadležnosti ove Komande bili su i razni pomoćni brodovi među kojima i nekoliko remorkera. U planovima odbrane ovoj Komandi bio je dat slijedeći zadatak: da uz podršku kopnenih snaga vrši neposrednu odbranu jadranske obale mornaričkim sredstvima i da zatvara luke i važnije moreuze zaprečnim minskim poljima.«

Neposredno pred rat na izlazu iz Boke bilo je postavljeno odgovarajuće minsko polje a njegova tačna pozicija bila je dostavljena odgovarajućim komandama i jedinicama. Međutim, očito je da postavljanje minske odbrane nije bilo završeno kada je izbio rat, ali u trenutku početka neprijateljstva brodovi su bili već natovareni minama i u hercegnovskom zalivu čekali su da dobiju naređenja. Oni su kasnije isplovili i postavljali odgovarajuće minske prepreke: na izlazu iz Boke, kod Budve, u blizini Platamona, kod Cavtata kao i na nekim drugim mjestima. Kako talijanska Komanda Ratne mornarice nije vršila nikakva ofanzivna dejstva, protiv jedinica na ovom dijelu naše obale, minske prepreke ostale su praktično bez koristi. Čak što više, sa njima su kasnije zastrašivani oni koji su htjeli isploviti.

U Boki, na liniji Kumbor — Pristan (na poluostrvu Luštici) bila je postavljena još prije početka rata protivpodmornička prepreka koja se prostirala od površine do dna mora. Ispred nje gledajući iz pravca izlaska iz Zaliva, bilo je postavljeno minsko zaprečavanje, u liniji, u neposrednoj blizini protivpodmorničke prepreke. Ona je praktično potpuno zaprečavala ulaz, u podvodnoj ili nadvodnoj vožnji, bilo kojoj jedinici u Tivatski i Kotorski zaliv. Na ovim preprekama postojala su »VRATA« koja je otvarao remorker »Jaki« samo po naređenju. U momentu početka rata protivpodmornička prepreka bila je otvorena, a kako »Jaki« nije bio parospreman, on nije mogao odmah krenuti na zadatak zatvaranja protivpodmorničke prepreke. On je otišao na obavljanje ovog posla prvog dana rata oko 9 sati i ovaj posao završio za sat vremena. Poslije ovoga prepreka se otvarala samo nekoliko puta: za vrijeme otplovljenja podmornica »Nebojša« i »Smjeli« na zadatak, kao i prilikom njihovog uplovljenja, kada su ušli u Boku brodovi Druge

²⁷ Maksim Perić, motorista podoficir: »Sjećanja«.

torpedne divizije kao i još u dva tri navrata. Brodovi nijesu znali poziciju »vrata za prolaz« nego su je dobijali neposredno pred otvaranje, zapravo ulazili su kroz otvor koji je pravio remorker »Jaki«. On bi odmah po prelazu ponovo zatvorio prepreku.

PRVI DAN RATA

Rano 6. aprila počeo je napad na Jugoslaviju. U tom prvom udaru neprijateljskog vazduhoplovstva posebna pažnja bila je posvećena napadima na baze u Boki i na brodove koji su se nalazili u njoj. Koliku su važnosti neprijatelji pridavali uništenju ciljeva u Boki svjedoči podatak iz Italijanskog plana za napad na Jugoslaviju, kojega je 30. marta, Vrhovna komanda saopštila potčinjenim jedinicama. U njemu se kao prvi zadatak ističe dejstvo protiv jugoslovenskih pomorskih baza u Boki Kotorskoj, Splitu i Šibeniku dok je Ratnoj mornarici, kao prioritetan zadatak, naloženo neutralisanje dejstva jugoslovenske Ratne mornarice. Iz ovoga se može vidjeti da su njemački i italijanski generali vodili ozbiljno računa o tome kako se suprotstaviti flotnim jedinicama iz Boke. Na njihovu sreću bojazan je bila bez osnova. U Prijedlogu za koordinaciju njemačkih i italijanskih operacija protiv Jugoslavije, donesenom 28. marta, a izrađenom u Vrhovnoj komandi Njemačke jedan od najvažnijih zadataka agresorskih snaga bio je neutralisanje dejstva jugoslovenskih pomorskih snaga.²⁸

Sada ćemo se u kratkim crtama osvrnuti na to kako su rodovi vojske bivše Jugoslavije: Ratno vazduhoplovstvo, Ratna mornarica i Kopnena vojska dočekale početak napada.

Citavo osoblje Treće hidroplanske komande bilo je na poslu vršenja predizlokacije, a jedan broj hidroaviona već je bio poletio, na mjesta utvrđena mobilizacijskim rasporedom kada su u 06,10 časova osmatračke stanice Mljet i Šipan javile gotovo istovremeno o većim formacijama aviona koji lete prema našoj obali. Odmah je dat znak za uzbunu. Dok je još trajalo bombardovanje Tivta i Zelenike osoblje Treće hidroplanske komande bilo je u rovovima. Poslije napada na jedinice iz Flotnog sastava tek treći napad neprijateljskih aviona bio je usmjeren na Kumbor i Treću hidroplansku komandu, međutim, kako je ova već bila evakuisana napadi su ostali bez rezultata. Samo jedan avion je slučajno oštećen od parčeta avionske bombe koja je pala na zgradu Jadranske straže u Dobroti.

Komanda Treće hidroplanske komande nije izgubila glavu, kao neke druge komande, kada je otpočelo neprijateljsko bombardovanje Boke. Ona je nastojala da zadatke izvrši bez obzira na činjenicu da se nije mogla upustiti u ravnopravnu borbu sa neprijateljskim avionima. Zbog ovoga su izvršavani samo oni zadaci

²⁸ Velimir Terzić: »Jugoslavija u aprilskom ratu«.

koji su im planovima bili predviđeni: izviđanje i bombardovanje. Već 6. aprila, oko 7 sati, jedan avion iz Treće hidroplanske komande vršio je zaštitu minopolagača »Jastreb« dok je ovaj postavljao minska polja ispred Budve. Tog dana počelo je pažljivo izviđanje područja od Korčule do Ulcinja, međutim, u niti jednom slučaju nijesu otkrivene neprijateljske jedinice. Hidroplanska komanda je obavještavala Flotu o rezultatima izviđanja. Iz ovoga se može zaključiti da je Štab Flote znao da na ovom području nema nadvodnih italijanskih jedinica, međutim, ta činjenica je sakrivena čitavo vrijeme rata a širena je vrlo efikasno lama o prisutnosti jakih italijanskih jedinica u blizini rta Oštro koje čekaju da Flota izađe pa da je potope. Iz ovoga se može izvući zaključak da su piloti hidroaviona, uglavnom, savjesno izvršavali svoj dio poslova, međutim, od toga nije bilo veće koristi. Rezultati redovnog i savjesnog izviđanja dostavljani su Štabu Flote. U niti jednom slučaju, iako je izviđanje vršeno redovno, čak i u uslovima izuzetno loših meteoroloških prilika, nije opaženo italijansko kontraminiranje izlaza iz Boke, što znači da su bili izmišljeni podaci mornaričkih komandanata o tome da Flota ne može izaći zbog toga što mora proći kroz neprijateljska minska polja.

Prvi nalet neprijateljskih aviona, koji su izvršile jedinice Dese-tog njemačkog korpusa vazduhoplovaca, iz baza u južnoj Italiji i jedinice Italijanskog kraljevskog ratnog vazduhoplovstva bio je usmjeren na bazu u Tivtu. Avioni su doletjeli iz pravca Lovćena i gotovo neprimijećeni sručili se na Tivat. Kako su se nalazili na visini od 6.000 metara bili su nedostupni slaboj protivavionskoj odbrani. Neposredno poslije napada na Tivat, gdje su izvršena samo neznatna razaranja, od plovnih jedinica oštećen je putnički brod »Avala«, uslijedio je napad drugog talasa neprijateljske bombarderske avijacije na bazu u Kumboru te na Zeleniku, koja je tada bila posljednja stanica željezničke pruge Sarajevo — Zeleniku. Iznenadni napad na Zeleniku prouzrokovao je velike ljudske gubitke. Od plovnih jedinica potopljen je samo jedan brod pomoćne namjene, dok je jedan oštećen samo minimalno.

Sva je sreća što su neprijateljski generali pogriješili napadajući prethodno nepokretne ciljeve, vjerovatno vjerujući da ne mogu Flotu iznenaditi, međutim, ona je bila potpuno iznenađena napadom, kao i uostalom pukovi kopnene vojske i druge pomoćne jedinice.

Osmatračka stanica Klinci, čim je primila obavještenja o približavanju neprijateljskih aviona iz pravca Mljet i Bara, prosljedila ih je komandantu Flote, koji se nalazio na »Dalmaciji« u kotorskoj luci. Ovaj je sporo reagovao. Naredio je isplovljenje krstarice kada su se avioni već nalazili nad Kotorom. Odatle je krstarica isplovila ispod Orahovca, gdje je Kotorski zaliv najširi, a mogućnosti manevrisanja najveće. Ovdje je sačekala sljedeći nalet.

Brodovi Prve torpedne divizije bili su potpuno nespremni za bilo kakve akcije. »Dubrovnik« je bio na sidru a »Beograd« i »Zagreb« na vezu u Dobroti. Ovi razarači nijesu bili parospremni što znači da nijesu mogli isploviti. Kada je dat znak za uzbunu mnogi mornari nijesu htjeli da ustanu misleći da je to jedna od niza rutinskih vježbi. Posade razarača »Beograd« i »Zagreb« prve su se pribrale i otvorile vatru ne čekajući na bilo čije naređenje. Nešto kasnije artiljerci sa »Zagreba«, kojim je komandovao pbb Milan Spasić,²⁹ torpedni oficir, uspjeli su da obore jedan avion koji se srušio u Kavču.³⁰

Ostale jedinice Flote, koje su bile locirane u Tivatskom i Hercegovačkom zalivu, otvorile su vatru iz svog naoružanja, ali ona je bila neefikasna jer je domet oružja bio znatno manji od visine na kojoj su letjeli neprijateljski avioni. Plovne jedinice su vještim manevrisanjem nastojale da izbjegnu pogotke što im je pošlo za rukom.

Ni pješadijske jedinice nijesu znale da je rat počeo sve dok se nijesu čule eksplozije u Tivatskom zalivu. Rezervisti su lutali ne znajući gdje moraju da se jave, ko treba da ih primi i da im opremu. Evo šta je o tome zapisao komandant 151. puka:

»Početak rata. Neprijatelj je od 7 do 12 časova cijeli dan bombardovao Boku i nanio dosta štete naročito Tivtu. Oborena su tri neprijateljska aviona. Mornarica se vrlo dobro borila. Treći bataljon je upućen u Budvu (ostali su još bili u Crkvicama — primjedba T. G.). Zastava, koja je za puk poslata iz Generalštaba, osvećenja je ovog dana u 10 časova. Za to vrijeme neprijateljski avioni su kružili iznad logora ali ga nijesu primijetili jer je nebo bilo zastrto oblacima.«³¹

Poslije prvog napada Štab Flote se pribrao. Počeo je donositi odluke kojima je osnovni cilj bio sačuvati jedinice od napada iz vazduha. Dato je naređenje svim brodovima da budu pripravnici za eventualni sljedeći nalet aviona. Neposredno poslije odlaska »Dalmacije« sa veza u luci Kotor, isplovile su podmornice koje su u napola zaronjenom stanju, svega pola kilometra daleko od Kotora, čekale eventualni napad. Drugi neprijateljski talas, čiji je zadatak bio uništenje Flote uslijedio je oko 13 časova. Ovo je bio kombinovani napad italijanskih »PIKATELJA« i njemačkih »STUKA« iz baza u južnoj Italiji. Razarači su već bili isplovili te su u vožnji izdržali bombardovanje. Ovog dana je dobro funkcionisala protivavionska odbrana sa razarača čiji su artiljerci precizno gađali bombardere i zadržavali ih na visini preko 5 km. Kada je napad završen razarači su se sklonili kod Bajove kule, u Kotorskom zalivu, uz samu obalu.

²⁹ Poručnik bojnog broda Milan Spasić skupa sa poručnikom bojnog broda Sergejom Mašerom digli su u vazduh razarač »Zagreb« i tom prilikom poginuli. Proglašeni za narodne heroje.

³⁰ Rajko Sterniša, podoficir sa »Zagreba«: »Sjećanja«.

³¹ Savo Orović: »Ratni dnevnik«.

Da zaključimo. Masovno bombardovanje ciljeva u Boki prvog dana nije dalo one rezultate koji su se očekivali. Sa izuzetkom napada na Zeleniku ostala bombardovanja završila su se bez štete za napadnute, dok se četiri napadačka aviona nijesu vratila u baze a desetak ih je bilo oštećeno.

Pa ipak, Italijanska vrhovna komanda »slavila« je u svom izvještaju od 7. aprila »herojske podvige« njenih pilota. »Poslije jučerašnjeg početka neprijateljstva protiv Jugoslavije naše vazduhoplovne formacije napale su neprijateljske vazduhoplovne, mornaričke i suvozemne ciljeve na grčkom i jugoslovenskom frontu... U Kotoru je bombardovana luka pri čemu su teško oštećeni lučki uređaji. Potopljen je i jedan parobrod. »Arsenal« u Tivtu, u blizini Kotora, teško je oštećen. Pogodena je još jedna torpiljarka. Jedno skladište municije dignuto je u vazduh. Naši avioni napali su hidroavione u luci i protivavinske položaje. Uništen je jedan neprijateljski avion dok ih je mnogo drugih oštećeno...¹²

Iako su bombarderski napadi na Boku prvog dana završeni bez većih šteta za napadnute, izuzev u Zelenici, ipak su oni dali rezultate: zavladao je prava panika. Bez obzira što niti jedna bomba nije pogodila važnije objekte Glavnog mornaričkog skladišta i Pomorskog arsenala bombardovanje je praktično paralisalo rad. Poslije prvog napada neki radnici »Pomorskog arsenala« za koje je postojalo samo jedno sklonište izgrađeno još u doba Austro-ugarske, pobjegli su kućama i više se nijesu vraćali na posao iako su dati znakovi o prestanku napada. Izvjestan broj oficira i rezervista izgubio je prisutnost duha pa se u panici povukao u brda. Propisana prevozna sredstva na moru, prema naredbi, trebala su za vrijeme vazdušnog napada da isplove na određene pozicije te da se poslije prekida napada vrate, međutim, ona se u većini slučajeva nijesu vratila. Ovim je praktično bio prekinut, veoma značajan, saobraćaj na moru. Iako je bilo jasno da će »Pomorski arsenal« biti, kao jedinstvena mornarička ustanova ove vrste u bivšoj Jugoslaviji, predmet čestih napada, ništa nije bilo preduzeto da se on pripremi za rad i djelovanje u ratnim uslovima. Kakva je vladala panika govori i podatak da je najveći broj rezervista, koji su lutali Tivtom, smještena u centar grada, dakle, na mjestu gdje je najlakše mogao da strada. Uz ovo nije vršena evakuacija pokretnih mašina i strojeva kako bi mogli da obavljaju svoje zadatke. Odbrana od vazdušnih napada, ako se izuzme vatra sa razarača, nije ni postojala. U ovakvoj situaciji dočekan je 7. april, drugi dan rata.

DRUGI DAN RATA

Poslije prve panike i nesnalaženja, koje je prouzrokovao iznenadni napad na Jugoslaviju i bombardovanje Boke od strane njemačkih i italijanskih eskadrila komande jedinica u Boki su se

¹² Archiv Dergegenwart 1941.

pribrale i počele da izvršavaju neke od zadataka predviđenih odgovarajućim ratnim planovima pri čemu se više vodilo računa o spašavanju vlastitih života nego o izvršavanju naređenja pretpostavljenih komandi.

Krstarica «Dalmacija» otplovila je iz uskog Kotorskog zaliva, gdje su mogućnosti manevrisanja, naročito pri većim brzinama, ograničene, u Hercegnovski zaliv. Sva tri razarača promijenila su vez. Napustili su Dobrotu i došli na novu poziciju između Bajove kule i Orahovca, takođe u Kotorskom zalivu. Obzirom na mali gaz krili su se uz samu obalu. Brodovi Podmorničke flotile ujutro rano su isplovljavali na dnevne pozicije u Kotorskom zalivu i čim bi se dala uzbuna prelazili su u zaronjeno stanje. Sedmog aprila Štab Flote je naredio telegramom II i III torpednoj diviziji da stupe u vezu sa komandom Jadranske divizije radi zajedničkog dejstva u Zadarskoj operaciji. Međutim, zbog slabog funkcionisanja Izvidničke stanice na Klincima malo je vjerovatno da je ova depeša proslijeđena adresantu.

Jedinice Kopnene vojske zadatke predviđene mobilizacijskim planom izvršavale su s više odgovornosti. Komanda 151. puka, koji je bio određen da brani područje od Cavtata do Paštrovića, napustila je Crkvice, gdje je bilo mobilizacijsko mjesto puka, i otišla na zauzimanje odgovarajuće ratne prostorije. Štab puka, na čelu sa pukovnikom Savom Orovićem³¹ toga dana oko 10 časova krenuo je za Risan skupa sa IV bataljonom. Odatle je ovaj bataljon otišao za Radanoviće u Grblju dok su ostale jedinice krenule prema Sutorini forsiranim maršem, koji je trajao cijele noći. Tek slijedećeg dana u ranim jutarnjim satima jedinice i djelovi 151. puka došli su u Sutorinu gdje je bilo ratno komandno mjesto komandanta puka.

Jedinice Treće hidroplanske komande nastavile su sa redovnim protivavionskim i protivminskim izvidanjem. Radi malog broja raspoloživih aviona ova osmatranja su vršena pojedinačno a obavljali su ih avioni Prve hidroplanske grupe. Tog dana nije letjela 20. hidroeskadrila, koja je trebala da vrši izvidanje i bombardovanje na udaljenim bojištima, dok avioni 21. hidroeskadrile, iz sastava Druge hidroplanske grupe, nijesu, prema raspoloživim podacima, uopšte polijetali.

Bilježimo i jedan kuriozitet. Hidroavioni su primijetili na otvorenom moru jedan trgovački brod. Pošto su mu prišli bliže ustanovili su da je italijanski. Naredili su mu da skrene prema Boki. On je izvršio to naređenje i ušao u Boku gdje je bio zaplijenjen. Na sebi je imao teret razne hrane.³²

³¹ Komandant 151. puka pukovnik Savo Orović je neposredno po izbijanju ustanka stupio u redove NOV-e, a nešto zatim postao član Vrhovnog štaba. Postao je general-pukovnik JNA.

³² Vladimir Isaic: «Pomorsko vazduhoplovstvo bivše Jugoslavije u ratu 1941.» (Mornarički glasnik 5/70).

Dok se situacija, bar donekle, sređivala u jedinicama Ratne mornarice, dotle je u pozadinskim ustanovama bila još kritičnija. Panika koja je počela da vlada među obveznicima zaposlenim u njima nije se stišavala. Jedan broj njih su pobjegli sa radnih mjesta. Zbog toga što su napuštene neke pomoćne plovne jedinice službeni saobraćaj po Zalivu značajno je ograničen. Već se počela osjećati i nestašica hrane, iako su bile obezbijedene rezerve za dvadeset dana, jer nije imao ko da vrši redovno snabdijevanje. Rezervisti su i dalje lutali tražeći svoja mobilizacijska mjesta ili su čekali u prihvatilištima.

U ovakvim uslovima peta kolona počela je sve efikasnije da djeluje. Iz Tivta je pobjegao sa zatvaračima protivavionskih oružja Josip Polak, bivši oficir sa «Zagreba»,²⁵ a kasnije poznati ustaški zločinac, a u Kotoru Gradska straža otkrila je njemačkog špijuna koji je radio-stanicom navodio avione.

Ratno vazduhoplovstvo iz baza u Italiji nastavilo je sa bombardovanjem ciljeva u Boki Kotorskoj. Ovi napadi bili su daleko slabijeg intenziteta nego dan ranije. Oni su tukli Tivat i Zeleniku, i u većoj mjeri krstaricu «Dalmacija», koja je bila u blizini Baošića. Svi ovi napadi ostali su bez rezultata. Napad je izvršen sa 3—4 eskadrile.

TREĆI DAN RATA

U međuvremenu izvršena je predizlokacija jedinica Prve torpedne divizije. Oni su došli na novu poziciju u malom zatonu Prevlaka, u Tivatskom zalivu. Razarač «Zagreb» bio je udaljen šest metara od obale u blizini sela Brdišta, «Beograd» je bio vezan pri obali na staroj Ciglanj, dok je «Dubrovnik» bio na sidrištu između njih na pola rastojanja. Ovdje je počelo maskiranje brodova. Najveći broj članova posada svoje slobodno vrijeme provodili su na kopnu, gdje su čak i spavali, a samo u slučaju neposredne opasnosti zaposjedali su borbene stanice. Podmornice su rano ujutro izašle na svoje borbene stanice, gdje su ostale čitav dan, a uveče su ponovo došle na vez u Kotoru. Na mjesto gdje se one vezuju, neposredno pred njihov dolazak uveče, u moru je otkrivena paklena mašina. Očito je da je neki neprijateljski agent pokušavao ozbiljnije da ošteti podmornice, koje su se vezivale jedna uz drugu postavljanjem mine.*

Tog dana Komanda mornarice uputila je zahtjev da se Štab Flote izjasni o planiranim akcijama podmornica, a neposredno zatim stiglo je naređenje o ofanzivnim zadacima podmornica. Podmornicama «Nebojša» i «Smjeli» naređeno je da posjednu pozicije na liniji Bari — Brindizi — Drač.²⁷ Ovo je bio jedini ofanzivni

²⁵ Vido Cvjetković, mornar sa «Zagreba»: «Sjećanja».

²⁶ Podatak Slavka Markovića, pukovnika JNA.

²⁷ U nekim dokumentima stoji da na ovaj zadatak treba da isplove «Hrabri» i «Osvetnik» pa se čak i navodi da su ove dvije podmornice bile na izvršetku zadatka što je sasvim pogrešno.

zadatak nekoj od plovnih jedinica za vrijeme aprilskog rata u Boki. Posade su se počele pripremati za isplovljenje uveče slijedećeg dana.

Ovog dana u Štab Flote stiglo je naređenje generala Simovića koji je naredio Floti da se pripremi za isplovljenje u pravcu Grčke a kao dan izvršenja naređenja preciziran je 15. april. Znači li ovo da je već tada shvaćeno u vrhovima da je rat izgubljen i da se počelo sa pripremama za sramni čin? Na brodovima počinje da vlada nezadovoljstvo zbog neaktivnosti Flote. Mornari i dio nižeg starješinskog kadra otvoreno traže da se isplovi na borbene zadatke. Njima se pridružuju i neki oficiri, među kojima su najvidniju ulogu odigrali poručnici bojnog broda Milan Spasić i Sergej Mašera sa razarača »Zagreb«.

Osmog aprila 151. puk stigao je u Sutorinu i započeo razmještaj jedinica u kantoman. Bataljoni su konačno zaposjeli predviđene položaje. Prvi bataljon je ostao u Sutorini, drugi je bio u Konavlima, treći u sektoru Budve, dok je četvrti bio u Grblju. Jedan dopunski bataljon, koji je bio u rezervi, ostao je na Crkvicama dok su ostali djelovi: četa pratećih oružja, tehnička četa, bojna i trupna komora, bolničko odjeljenje i vod za vezu bili locirani u rejonu Sutorina — Igalo. Štab puka smjestio se u školskoj zgradi u Igalu.⁹

Avioni Treće hidroplanske komande iz Boke izvršili su svoje borbene zadatke. Tri hidroaviona iz Prve hidroplanske grupe, tipa »SIM-XIV«, patrolirala su vršeći zadatak obezbjeđivanja manjeg konvoja na kursu Cavtat — Boka. Kada je konvoj ušao u Boku vratili su se u svoje baze. Ovog dana avioni Druge hidroplanske grupe polijetali su na zadatke iznad neprijateljskih komunikacija. Dva aviona su patrolirala vazдушnim koridorom odakle su se mogli eventualno opaziti neprijateljski konvoji na liniji Bari — Brindizi — Drač. Oni su bili snabdjeveni bombama da bi u slučaju nailaska neprijateljskih pomorskih ciljeva mogli da ih napadnu. Loši meteorološki uslovi ne ometaju naše pilote da vrše svoje zadatke izvidanja po utvrđenom rasporedu. Ovog dana, zbog nepovoljnih vremenskih prilika, nijesu letjeli neprijateljski avioni tako da su izostali napadi na ciljeve u Boki.

DOGAĐAJI 9. APRILA

Loši meteorološki uslovi omogućili su posadama flotnih brodova, vojnicima i građanstvu da odahnu jer su i ovog dana izostali neprijateljski napadi iz vazduha. Oblaci su se bili spustili vrlo nisko a padala je i sitna kiša. Tog dana u Štabu Flote održana je sjednica kojoj su prisustvovali komandanti plovnih sastava i komandanti većih brodova a od strane komande Flote samo komandant i na-

⁹ Savo Orović: »Ratni dnevnik«.

čelnik. Nije poznato o čemu su raspravljali ali se da pretpostaviti da je bilo govora o naređenju generala Simovića da se Flota, ili njen dio, pripremi za isplovljenje. Uveče 9. aprila podmornice »Nebojša« i »Hrabri« otišle su na svoj prvi i jedini ratni zadatak. Dok su prolazile bokokotorskim zalivom mornari su ih pozdravljali povcima: »Srećno!«. Kada su podmornice došle na utvrđene pozicije počele su patroliranje: danju su vozile na periskopskoj dubini a noću su isplovljavale na površinu.

Dok su trupe Kopnene vojske, predviđene za odbranu Boke, čekale na zaposjednutim položajima, nastojeći da ih nešto bolje utvrde, avioni Treće hidroplanske grupe nastavili su sa izviđanjima i drugim borbеним letovima. Tako je na liniji Brindizi — Drač otkriven neprijateljski konvoj na koji je izvršen napad bombama koji nije dao rezultata. Iako su bili loši meteorološki uslovi, koristeći se baš niskim oblacima, tri bombardera izvršila su iznenadni napad na Drač bez većih šteta pričinjenih objektima u ovoj luci.

ZBIVANJA OD 9. DO 14. APRILA

Flotni brodovi dane od 9. do 14. aprila proveli su čekajući da li će biti donesena odluka o isplovljenju i priključenju saveznicima. Brodovi, dobro kamuflirani, krili su se ne uznemiravani od neprijateljske avijacije kojoj su loši meteorološki uslovi onemogućili napadna dejstva. Bio je to samo prividan mir jer među starješinskim kadrom u Ratnoj mornarici počele su sve više da dolaze do izražaja svade i nesuglasice. Desetog aprila neki proustaški komandanti saopštili su svojim posadama da je formirana Nezavisna Država Hrvatska. Komandant »Zagreba« kbb Krizomali je to saopštio svečanim glasom postrojenoj posadi ali nije se dobro proveo. Morao je da se pred razjarenim vojnicima skloni u svoju kabinu. Samo ključ u bravi ga je spasio od linča. Od tada je samo u rijetkim prilikama izlazio među posadu. I u nekim drugim brodovima starješine su slavile osnivanje nove države. Neki od proustaški nastrojenih oficira pobjegli su u Hrvatsku, međutim, sve do 14. aprila bjekstvo mornara nije bila masovna pojava.

Podmornice »Nebojša« i »Smjeli« vršile su uobičajeno patroliranje na liniji Bari — Drač. 11. aprila italijanski razarači otkrili su »Nebojšu« i napali je dubinskim bombama. Samo zahvaljujući sreći i velikom pomorskom iskustvu komandanta, koji je obmanuo napadače, puštajući na površinu izvjesnu količinu nafte, iz čega su ovi izvukli zaključak da je podmornica uništena te su prekinuli napad. »Nebojša« je spašena. Bila je prilično oštećena, jer su dubinske bombe eksplodirale u neposrednoj blizini. Postoji opravdana sumnja da je peta kolona dostavila talijanskoj obavještajnoj službi podatke o poziciji podmornice te da je na taj način ova pronađena. Uskoro su podmornice dobile naređenje da se vrate u

svoje baze. Podmornica »Smjeli« se vratila 14. ili 15. aprila a »Nebojša« 15. aprila.³⁹

10. aprila stiglo je naređenje ostalim dvjema podmornicama »Hrabri« i »Osvetnik« da se pripreme radi učešća u »Zadarskoj operaciji«. Obje podmornice bile su spremne za isplovljenje, međutim, kako nijesu dobile dalja naređenja za pokret ostale su u Boki sve do kapitulacije.

Treba zabilježiti i sastanak, koji je održan 11. aprila, na krstarici »Dalmacija« kojem su prisustvovali komandanti sastava većih brodova, a raspravljalo se o mogućnostima isplovljenja za Grčku i prisajedinjenju saveznicima. Prisutni oficiri bili su jedinstveni u zaključku da treba da dočekaju kraj rata u Boki. Neki su ovo pravdali nedisciplinom posade i njenim neraspoloženjem za borbu. Usvojen je stav da se o ovom važnom zadatku traži mišljenje mornara. Bilo je čak predloga da neki brodovi isplove za Split i da se predaju NDH čim bi se, prema mišljenju autora ovog predloga, spasili. Jedan od nosilaca ove ideje bio je komandant Flote admiral Domaínko. Poslije ove sjednice upućen je telegram Komandi mornarice u kojem se tražila dozvola da flota otplovi i da se prisajedini saveznicima. Istog dana došlo je i naređenje da se najbolja podmornica pripremi za specijalni zadatak a dan kasnije slično naređenje je dato i razaraču »Dubrovnik«. U međuvremenu počelo je spaljivanje službene dokumentacije što je najbolji dokaz da nije postojala prava namjera da se isplovi iz Boke. Nešto zatim Stab Flote je napustio krstaricu i preselio se na malu jahtu »Beli orao«, gdje su bili daleko lošiji uslovi za rukovođenje Flotom, ali je jedan mali brod bio daleko bezbjedniji od napada neprijateljskih aviona nego najveća jugoslovenska ratna pomorska jedinica »Dalmacija«.

Zbog vrlo loših meteoroloških prilika neprijateljski avioni nijesu napadali Flotu, iako je bilo nekih pojedinačnih napada, sve do 13. aprila kada je izvršen žestoki napad italijanskih i njemačkih aviona na brodove Prve torpedne divizije. Na znak da se približavaju avioni na razaračima je data uzbuna, a odmah zatim ovi su isplovili da bi na otvorenom moru dočekali napad. Razarači su se krili u vlastitim dimnim zavjesama. U toku napada, koji je trajao preko jedan sat, »Dubrovnik« se uputio prema Risanskom zalivu a »Beograd« i »Zagreb« prema Bijeloj da bi u vožnji gdje je sloboda manevra veća lakše izbjegli pogotke. Kasnije su i ovi brodovi prošli kroz Verige. U Risanskom zalivu su doživjeli napad šest »Štuka« koje su se obrušavale i sa male visine bacale bombe. Ipak niti jedan od tri razarača nije bio pogođen. Uveče su se brodovi vratili u svoje sklonište kod Prevlake.⁴⁰ Bio je to posljednji napad neprijateljske avijacije na objekte u Boki u toku aprilskog rata.

³⁹ Mirko Popović, por. kor. sa »Nebojše«: »Sjećanja«.

⁴⁰ Rajko Sterniša, podoficir sa »Zagreba«: »Sjećanja«.

Neki oficiri, naročito Spasić i Mašera sa «Zagreba», Mitrović i Popović sa «Nebojša» i posebno Ivan Kern i još neki i dalje su zahtijevali isplovljenje. I posade su vršile pritisak na komandante u ovom smislu. Štab Flote da bi primirio sve veći broj «buntovnika», iako je očito da je još ranije bio odlučio da ne isplovi ni po koju cijenu iz Boka, zatražio je od Komande mornarice podatke o engleskim i grčkim mitskim poljima u Jadranskom moru i njihovim jedinicama. Komanda je dostavila Floti podatke o položaju dvaju mitskih polja Engleske i Grčke na Jadranu kao i podatke o engleskim pomorskim jedinicama, koje operišu do spojnice Valona — Brindizi. Utvrđeni su i znakovi raspoznavanja, u slučaju da dođe do susreta naših i engleskih brodova. Šifra je bila «GRK». Istovremeno je stiglo obavještenje da u Boku dolazi engleski mornarički izaslanik sa posebnim podacima i ovlaštenjima. Njegov osnovni zadatak je bio da sa komandom Flote ubrza isplovljenje Flote i njeno prisajedinjenje saveznicima.

Kakva je atmosfera vladala na brodovima Flote svjedoči i ovaj podatak. Poslije naređenja «Dubrovniku» da se spremi za posebnu misiju stigao je jedan žandarmerijski kapetan sa 40 sanduka lične prtljage kralja Petra. Uskoro je počeo ukrcaj ovih sanduka ali je stiglo novo naređenje da se ukrcana oprema iskrca i uputi u Cetinje.⁴¹

Već od 12. aprila počeo se osjećati kraj rata. Sa brodova počeli su dezertirati. Prvi koji su napustili brodove bili su ustaški nastrojene starješine. Dejstvo pete kolone počelo se sve više osjećati.

Ove dane jedinice 151. puka koristile su da sa priručnim sredstvima što bolje utvrde svoje odbrambene položaje. U međuvremenu, ispravljene su neke greške u borbenom rasporedu puka. Tako je jedna četa upućena u Igalo radi zaštite ovog pravca u slučaju eventualnog iskrcavanja neprijatelja. Na Debeli Brijeg stigli su artiljerci sa dvije poljske baterije čiji je zadatak bio da štite komunikaciju Cavtat — Herceg-Novi. Iz sastava bataljona koji je bio u Sutorniu izdvojena je jedna četa i upućena u Dubrovnik, gdje se sve više počelo osjećati proustaško djelovanje. Pošto su postojale realne mogućnosti da se neprijatelj iskrca u blizini Cavtata tamošnja jedinica ojačana je jednim vodom mitraljezaca. U međuvremenu puk je dobio, radi poboljšanja sistema veza, dvije radio-stanice a vršen je i redovan obilazak pukovskih bataljona. Na sektoru od Cavtata do Budve praktično se nije ništa značajno dešavalo. Istina, počeli su da stižu podaci o neuspjesima naše vojske ali je još uvijek u ovom puku vladao visok moral, mada je i u ovoj jedinici, prema ocjeni pukovnika Sava Orovića, ispoljeno proustaško djelovanje potpukovnika Volfa i još nekih oficira.

13. aprila komandant 151. puka primio je telegram koji govori o kritičnoj situaciji. Evo što u njemu piše: «U vezi situacije koja

⁴¹ Pavle Franjković: «Uloga pete kolone u aprilskom slomu Kraljevske mornarice u Boki...» (Istorijski zapisi 1/63).

bi se mogla eventualno desiti, komandant će odmah uzeti u razmatranje upotrebu trupa povjerenog mu hercegnovskog sektora u slučaju neprijateljskog nadiranja pravcem: Dubrovnik — Cavtat — Gruda — Igalo — Herceg-Novi — Kotor. Imati u vidu da bi se glavni otpor imao pružiti na pravcu Cavtat — Igalo u rejonu Debelog Brijega s tim da bi pravac Konavli — Crkvice bio branjen jedinicama dopunskog bataljona povjerenog vam puka u rejonu Jablan Dola. Ovo smatrati kao hitno.*

Po ovom naređenju odmah je postupljeno. Dato je naređenje komandantu Drugog bataljona da sa 8. četom zatvori pravac Aerodrom — Sutorina s tim da jedan vod postavi na zapadnu ivicu Grude a ostatak na glavni položaj na Debelom Brijegu. Osim ovoga svim jedinicama naređena je stroga pripravnost i gotovost za borbu.

Avioni Treće hidroplanske komande i dalje su savjesno izvršavali zadatke. Piloti su letjeli bez obzira na meteorološke uslove. Sastav ove jedinice u međuvremenu se povećao jer su dva hidroaviona, koji su izbjegli uništenje u Tijesnom, doletjeli u Boku i priključili se 1. hidroeskadrili u Krtolima. Uskoro je u Boku doletjelo i jedno odjeljenje 25. hidroeskadrile iz Zlarina, koje je ušlo u sastav 20. hidroeskadrile u Orahovcu. Ovoj jedinici priključeno je još jedno odjeljenje 25. hidroeskadrile koje je u međuvremenu doletjelo u Boku, izuzev aviona »DOW« — 258, koji je ušao u sastav 21. hidroeskadrile u Dobroti.

Svakodnevno, kada su vremenski uslovi dozvoljavali, avioni su vršili redovna izviđanja kao i druge borbene zadatke. Tako je vršeno obezbjeđivanje tankera »Perun«, koji je doplovio u Boku, a u blizini Barija avioni 20. hidroeskadrile napali su neprijateljski tanker kojemu je jedna bomba eksplodirala u blizini krme tako da se zbog oštećenja morao zaustaviti. Od zadataka, koje je izvršila Prva hidroplanska grupa treba izdvojiti obezbjeđenje uplovljenja u Boku Druge torpedne divizije, te traganje za jednim avionom »DOH« — 302 koji se srušio u neposrednoj blizini Molunta.⁴²

STANJE UOCI KAPITULACIJE

Iako je bilo jasno da je kapitulacija stvar dana te da je potrebno što prije skloniti Flotu i priključiti je saveznicima, nadležni komandanti su pronalazili niz razloga da ne izvrše naređenje generala Simovića o isplavljenju za Grčku koje je bilo naređeno za 15. april. Da bi se umirili neki oficiri i ogromna masa mornara, među kojima je bio i jedan broj članova KPJ, nije zauziman precizan stav o odbijanju izvršenja naređenja. U međuvremenu se povećao broj dezertera, uglavnom među starješinskim kadrom, tako da su neke jedinice praktično ostale nepokretne. Ustaški nastrojani oficiri i podoficiri mahom su bili pojedinačno pobjegli za NDH.

⁴² Vladimir Isaić: »Pomorsko vazduhoplovstvo bivše Jugoslavije u ratu 1941.« (Mornarički glasnik 5/70).

Ovo im je bilo omogućeno činjenicom da je većina njih stalno bila na kopnu te da su samo povremeno ulazili na brodove. Naređenje o boravku mornara na kopnu je neshvatljivo sa vojničkog aspekta jer su sve plovne jedinice imale odgovarajući prostor za komforan boravak mobilizacijskim rasporedom utvrđenog broja mornara. Kada je već bilo jasno da Flota neće isploviti van Boke, počele su ubrzane pripreme pojedinih oficira za isplovljenje nekih jedinica. Treba posebno istaći poručnike bojnog broda Milana Spasića i Sergeja Mašeru, kapetana bojnog broda Ivana Kerna, poručnika bojnog broda Đorđa Mitrovića, poručnika korvete Mirka Popovića i druge patriote kojima se nikad ime nije doznalo, a koji su uložili velike napore da se isplovi iz Boke.

Kraljevska svita, Komanda mornarice i brojne generalštabne institucije sada su već počele više misliti o tome kako se bezbjedno prebaciti u inostranstvo nego kako braniti sa svih strana napadnutu zemlju. Komandantu Flote stiglo je naređenje po kojem je trebalo da razarač »Dubrovnik« bude spreman za specijalnu misiju. Nešto ranije stiglo je naređenje da treba opremiti dvije podmornice za daleke zadatke. Oba ova naređenja Komande Ratne mornarice data su, vrlo vjerovatno, sa ciljem da se obezbijedi bjekstvo visokih vladinih funkcionera i generala. Mnogi vjeruju da je dato naređenje za povlačenje sa ratnog zadatka podmornica »Nebojša« i »Smjeloga«, koje su iako starije bile komfornije podmornice, zbog toga što je bilo planirano napuštanje zemlje baš sa njima. Komandant »Dubrovnika« izdao je naređenje da se brod očisti i uredi a posada se morala obrijati i presvući u čiste uniforme. Izgleda da je Ivan Šaškijević, kasniji Dražin saradnik, želio da izgledom broda i posade fasciniira one koji su napuštali zemlju.⁴¹

U Boku je u međuvremenu stigla Druga torpedna divizija, pod komandom kapetana bojnog broda Ivana Kerna. Ovaj vrsni oficir nije htio poslije ustaškog prevrata predati povjerenju jedinicu novim fašističkim slugama, nego je sa »Durmitorom«, »Triglavom«, »Kajmakčalanom« i »Dinarom« krenuo za Boku gdje je doplovio 14. aprila. Odmah po dolasku razvio je aktivnost da se što prije isplovi za Grčku. Brodovi ove divizije, za vrijeme trodnevnog boravka u Boki, bili su stacionirani u Hercegnovskom zalivu.

Posljednja dva dana pred saopštenje o primirju jedinice Kopnene vojske vršile su samo rutinske zadatke čekajući dalji razvoj događaja a nemamo podataka da su ta dva dana avioni Treće hidroplanske komande vršili borbene letove.

OD »PRIMIRJA« DO KAPITULACIJE

Divizijski general Vojislav Kuzmanović dostavio je svojom linijom naređenje o postupku i obavještenje o primirju. Evo teksta tog dokumenta: »Sa Talijanima i Njemcima zaključeno je primirje.

⁴¹ Maksim Perić: »Sjećanje«.

Sve trupe neka ostanu na svojim mjestima. Naša avijacija da se ne upotrebljava za dejstvo. Sopstvena protivavionska odbrana da ne dejstvuje. U slučaju nailaska neprijateljskih trupa ne otvarati vatru. Ne vršiti nikakva rušenja. Kod trupa da se održi apsolutni red i disciplina. Imati ih čvrsto u ruci. Protiv ustaša, bandita, komita i sličnih postupati najenergičnije te ih ubijati. Prednje se stavlja na znanje i tačan postupak.« Ono je uručeno komandantima 151. puka i protivvazdušne odbrane Boke, te komandantima mjesta Herceg-Novi, Zelenika, Kumbor, Tivat, Risan, Crkvice, Kotor, Budva i Dubrovnik.

Komandantu 151. puka ovo naređenje je donio njegov načelnik štaba. Stari ratnik nije u njega vjerovao te je htio direktno od potpisnika da ga provjeri. Kuzmanović je priznao da je naređenje njegovo a zatim je cinički dodao da nije imalo smisla ni zaratiti sa jednom velikom silom kao što je Njemačka.⁴⁴

Dan kasnije komandant Boke Kuzmanović naredio je predaju oružja. Prilikom polaganja oružja vojnici su prilazili tužno kao na pogrebu, često sa suznim očima stavljali ga na gomilu. Neki su pitali što se od oružja može zadržati. Tada im je Savo Orović, komandant puka, kasnije proslavljeni partizanski komandant, rekao da uzmu oružje i da dobro paze da im ne zarđa a onda je sam prišao i sa gomile uzeo dvije bombe i stavio ih u džep. Veliki broj vojnika uzimao je oružje i odlazio s njim. Bilo je dosta slučajeva da su i civili nosili oružje. Očito je da se već tada direktiva Partije o prikupljanju oružja počela organizovano sprovoditi.

17. aprila u 10 sati u Kotor je stigao prvi ešalon Italijana. Bila je to motorizovana jedinica 17. armijskog korpusa 9. armije u čijem su sastavu bile divizije »Messina«, »Centauro« i »Marche«. Evo kako je čin predaje vidio Savo Orović:

»Italijane u Kotoru je dočekaio predsjednik opštine Ćiro Kamenarović, ističući da su oni stari poznanici i prijatelji Boke Kotorke, koji su uvijek donosili kulturu, napredak i blagostanje. Čim su stigli u Kotor Italijani su se razmiljeli kao skakavci i preduzeli mjere da što prije mjesto dobije fašističko obilježje. Već sljedećeg dana osvanule su svuda po zidovima Musolinijeve slike i snopići pruca sa sjekirama. Izvjesili su i zastave na javne objekte i prozore kuća. Bilo je dosta latinskih slova »V« i riječi »Vinceremo« ispod kojih su odmah ostali prkosni odgovori »Videremo« (vidjećemo).⁴⁵

Kada su ovog vrsnog ratnika, tada već zašlog u godine, pitali njegovi oficiri šta da rade prkosno im je odgovorio: »Da sam mladi znam šta bih odmah učinio. Ipak znam što ću uraditi, zemlja se može pokoriti ali ne i ljudi pošteno!« Uzeo je jednu pušku i otišao.⁴⁶

⁴⁴ Savo Orović: »Ratni dnevnik«.

⁴⁵ Savo Orović: »Ratni dnevnik«.

⁴⁶ Podatak Petra Jovanovića.

U Floti je situacija bila vrlo kritična. Grupa oficira i veliki broj mornara vršili su pritisak da se isplovi. Prema izjavi generala Simovića, datoj nešto kasnije, on tvrdi da je još u dva navrata naređivao Floti da isplovi. Prvi put to naređenje je izdao 8. aprila, drugi put je to uradio 15. aprila i to preko komandanta Ratne mornarice kontraadmirala Lulija Luterotija. Čim je došao u Grčku i vidio da Flota nije izvršila ni ovo naređenje još jednom je uputio šifrovani telegram iz Atine 16. aprila u kojem je energično zahtijevao izvršenje naređenja.⁶⁷ Zašto je Flota ostala u Boki teško je dati tačan odgovor. U svakom slučaju evidentno je da su saveznici bili živo zainteresovani da Flota isplovi. O ovome svjedoči i spremno dostavljanje traženih podataka našoj Komandi mornarice. Englezi su hitno poslali u Štab Flote svog specijalnog izaslanika Hardia, čiji je zadatak bio da ispita mogućnost prebacivanja engleskih povjerenika i pripadnika u inostranstvo te da zahtijeva da jugoslovenske podmorničke snage zauzmu pozicije na liniji Bari — Brindizi — Drač radi ometanja snabdijevanja italijanskih trupa u Albaniji. 15. aprila došao je u Štab Flote britanski vojnopomorski ataše. On je vodio razgovore o mogućnostima isplovljenja razarača i podmornica za Grčku a zatim dalje. Istog dana britanski ataše je izvijestio komandanta Flote da je komandant Britanske mediteranske flote dao saglasnost i obećao prihvati jugoslovenskih brodova u visini Krfa a 16. aprila, prije početka sjednice svih komandanata brodova u Štabu Flote on je donio instrukcije za plovidbu podmornica.

Na ovoj sjednici komandant je saopštio svoju odluku da Flota isplovi istog dana u 20 sati prema Grčkoj. Onda se počelo raspravljati o mogućnostima isplovljenja nekih jedinica. Najprije se prišlo razmatranju isplovljenja podmornica te je zauzeto stanovište da nijesu opremljene za takve zadatke. Kada se raspravljalo o odlasku razarača opet su razlozi za neisplovljenje bili tehničke prirode.⁶⁸ Skup se razišao bez zaključka, ali izgleda da su svi bili prećutno saglasni da se Flota preda okupatoru. Sa ovim se nijesu složili neki oficiri patrioti, o čemu će nešto više riječi biti na narednim stranicama, kao i izdajnik, ustaški ratni zločinac kapetan fregate Z. Helehanh, koji je sa minonoscem »Galeb« pobjegao ustaškoj braći. Po dolasku u Split Italijani su ga zaplijenili.

I dok se zvanično pokazivala dobra volja za isplovljenjem, sve je preduzimano da se ono spriječi. Poslije naređenja o primirju od nekih brodova su prikupljene navigacione karte sa ucrtanim manskim poljima. Najnovije promjene u manskim poljima nijesu

⁶⁷ Velimir Terzić: »Jugoslavija u aprilskom ratu«. Iako je Simović pisao o tome da je ukupno tri puta naredio Floti da isplovi veliko je pitanje da li je on to stvarno naredio ili je kasnije »stvorio« priču da opravda jednu svoju grešku. Ako je čak depeša i upućena, postoji opravdana sumnja u to da li je dostavljena Štabu Flote. Međutim, ovo nikako ne umanjuje odgovornost komandanta Flote.

⁶⁸ Mladen Ukica: »Ratna mornarica bivše RM u aprilskom ratu« (Mornarički glasnik 1952).

ni dostavljene brodovima. Komandanti su pravdali pasivnost pričama o kontraminiranju područja u neposrednoj blizini Oštre, te o jakim italijanskim snagama koje čekaju Flotu nekoliko milja od izlaska iz Boke.⁴⁰

Ujutro 17. aprila komandant Flote, kontraadmiral Milan Domainko, primio je obavještenje da je Jugoslavija kapitulirala te da se spasava kako ko može. Istovremeno je izdao naređenje o napuštanju brodova. Za slučaj eventualnih diverzija naredio je smrtnu kaznu za njihove izvršioce. Tada su komandanti brodova po posljednji put sazvali posade i saopštili im kapitulaciju naredivši napuštanje plovnih objekata.

Nakon ulaska italijanskih trupa u Kotor, komandant italijanske divizije »Messina« izdao je nalog, iz svog sjedišta u Kotoru, da posade svih brodova na području Boka Kotorske, moraju do 17 sati napustiti brodove, te da su komandanti brodova, pod prijetnjom prijekog suda, odgovorni da se brodovi neoštećeni predaju okupatorskim vlastima. Istovremeno je naredeno komandantu Flote da se lično javi italijanskom komandantu.

Dva dana kasnije u Kotoru je bilo »vrlo svečano«. Fašisti su doveli posebnu muziku koja je pratila ceremoniju skidanja jugoslovenskih i penjanja italijanskih zastava. Jugoslovenski oficiri u paradnim uniformama polako su skidali naše zastave. Topovske cijevi naših brodova bile su oborene. Nekoliko trenutaka kasnije, uz zvuke fašističke himne, zalepršale su se italijanske trobojke. Za to vrijeme topovi su ispaljivali počasne plotune.

Uskoro su italijanski moleri i »maticari« imali posla. Trebalo je zarobljenim brodovima dati »lijepa imena«. Razarač »Ljubljana«, kojega su Italijani zatekli u Pomorskom arsenalu u Tivtu, dobio je ime »Lubiana«;⁴¹ »Beograd« je postao »Sebenico«,⁴² a »Dubrovnik« — »Premuda«.⁴³ I podmornice su »pokrštene«: »Smjeli« je postao »Baïamonti«,⁴⁴ »Osvetnik« — »Rismondo«,⁴⁵ dok je »Hrabri« po dolasku u Pulu raspoređen. Komandni brod naše Flote krstarica »Dalmacija« dobila je ime po gradu u kojem je zarobljena »Cattaro«.⁴⁶ I ostali brodovi, koji su ušli u sastav »Italijanske nepobjedive armade« dobili su nova italijanska imena.

⁴⁰ Vido Cvjetković: »Sjećanja«.

⁴¹ Potopljena je poslije nasukanja 1. aprila 1943. godine u Tuniskom zalivu.

⁴² Pošto je zaplijenjen od strane Njemaca potopljen je vatrom jugoslovenske artiljerije prilikom ulaska naših jedinica u Trst.

⁴³ Potopili su ga Njemci u Đenovi 24. aprila 1945.

⁴⁴ Potopili ga Italijani u La Specciji 9. septembra 1943.

⁴⁵ Njemci su ga zaplijenili od Italijana 14. septembra 1943, a četiri dana kasnije su ga sami potopili.

⁴⁶ »Dalmacija« se nasukala 19. decembra kod ostrva Silbe. Krsjem decembra iste godine torpedima je potopili britanski čamci.

Sramotu da se na njima vije italijanska zastava i da se na pramcu brišu njihova imena nijesu doživjeli neki brodovi i niz hidroaviona. Posade ovih jedinica, motivisane raznim razlozima, nijesu priznale kapitulacije.

BJEKSTVO «NEBOJŠE»

Čim se vidjelo da je kapitulacija stvar dana na «Nebojši» se počelo razgovarati o mogućnostima bjekstva ili uništenja podmornice. Uveče 15. aprila održan je tajni sastanak inicijatora bjekstva na kojem je dogovoreno da se pokuša pobjeći saveznicima te da se odmah počne akcija pridobijanja ljudi. Istovremeno je zaključeno da podmornica ne smije pasti u ruke neprijatelja nego da je u krajnjem slučaju treba potopiti, a zatim da posada pobjegne. Ideju o isplovljenju trebalo je diskretno realizovati da ne bi došlo do protivakcije komande. Slijedećeg dana komandanti podmornica pozvani su u Štab Flotile. Ovdje je okupljenim komandantima saopšteno naređenje o sklopljenom primirju. Istog dana pobornici bjekstva održali su još jedan sastanak na kojem je dogovoreno da se do posljednjeg trenutka izvršavaju naređenja da se ne bi prije vremena otkrio pokušaj bjekstva. Kada je 16. aprila pozvan komandant u Štab Flotile podmornica se odvojila od obale nekih 200 metara. Tu je održan sastanak na kojem je saopšten plan bjekstva za koji se izjasnilo petnaestak podmorničara. Istovremeno su «parlamentarci» vodili pregovore s poručnikom bojnog broda Mitrovićem radi preuzimanja komande. On je prihvatio da dođe na brod. U međuvremenu, treći oficir je sa «Hvara» doveo još nekoliko podmorničara. U 18 sati «Nebojša» je krenula iz Kotora prema Podvodnoj u Kumboru gdje je trebala da se snabdije nekim potrepštinama i da sačeka ugovoreni sat isplovljena jer je trebalo ukloniti protivpodmorničke prepreke. Tamo je ukrcao jedan broj bjegunaca tako da je podmornica krenula sa preko 70 lica umjesto 56. Noću oko 22 sata, 16. aprila, «Nebojša» je isplovila prema izlazu iz Boke. Od 21 do 22 sata bile su sklonjene prepreke. Prošla je rt Oštro vozeći linijom starih minskih polja te se dalje uputila prema Kritu. Danju je vozila u podvodnoj vožnji a noću u nadvodnoj. 18. aprila u blizini ostrva Kefalonije na podmornici je izbio požar zbog čega je morala da izroni i da pokuša stupiti u kontakt sa grčkim i engleskim pomorskim snagama. Ovdje je došlo do susreta sa torpiljarkama «Durmitor» i «Kajmakčalan». «Nebojša» je potom pristala u luci Argostoli. Odavde je krenula za Pirej, gdje se već nalazio jedan jugoslovenski odred, a onda je odlučeno da krene dalje prema Kritu, pošto je u međuvremenu sa «Durmitora» nekoliko podmorničara prešlo na podmornicu. Iz Krita je «Nebojša», sada već na osnovu zadatka Savezničke komande, krenula prema Aleksandriji, a na tom putu je vršila zaštitu konvoja. Ovdje je stigla 27. aprila.²⁸

²⁸ Tomo Grgurević: «Podmornička flotila Kraljevine Jugoslavije u II svjetskom ratu» («Boka», 8/76).

Pred rat i u toku rata brodovi Druge i Treće torpedne divizije, koji su bili u sastavu Flote, nalazili su se u Prokljanskom jezeru, nedaleko od Sibenika, a osnovni ratni zadatak im je bio učešće u »Zadarskoj operaciji«. U Drugoj torpednoj diviziji bile su torpiljarke: »Triglav«, »Suvobor«, »Dinara«, »Durmitor«, »Kajmakčalan«, »Orjen« i »Velebit«, te dva torpedna čamca »Četnik« i »Uskok«. Kada je 10. aprila došlo do proglašenja Nezavisne Države Hrvatske komandant divizije, kapetan bojnog broda Ivo Kern donio je odluku o isplovljenju u Boku. Međutim, kako je došlo do prevrata u ovoj jedinici prema Boki su krenula samo četiri broda — »Durmitor«, »Kajmakčalan«, »Triglav« i »Dinara«. Oni su uplovili u Boku Kotorsku 14. aprila. Kern je odmah, vidjevši da se približava kraj, pokušao da zainteresuje što više svojih kolega za isplovljenje saveznicima. Stalno je isticao da je Boka za njegove brodove samo usputna stanica. Ipak, kao disciplinovan vojnik nije se odlučivao da prekrši naređenje sve dok nije vidio da su sve druge mjere iscrpljene. Kern, koji je odmah po dolasku u Boku shvatio kakva je situacija, mnogo je očekivao od sjednice u Štabu Flote ali kako ona nije dala rezultate on je odlučio da samostalno djeluje. Iako su Italijani već ušli u Boku ovaj stari oficir nije se predavao. 17. aprila oko 14 časova on je, prekršivši vojna pravila i naređenja, okupio mornare brodova pod njegovom komandom, krstarice »Dalmacija« i pomoćnog broda »Sitnica« održao im patriotski govor i objasnio značaj isplovljenja po bilo koju cijenu. Poslije ovoga je izvršeno kompletiranje posade, jer je odlazak bio dobrovoljan. Četiri torpiljarke krenule su ka izlazu iz Boke. Neposredno po izlasku iz Zaliva došlo je do navodnog kvara na »Triglavu«, međutim, kasnije se ispostavilo da je u pitanju bila sabotaža koju je izveo Vlad Aurel, poručnik korvete, o čemu postoji njegova pismena izjava.²⁷ Da bi se brod vratio u tegalj ga je uzela »Dinara« tako da su nastavili put »Durmitor« i »Kajmakčalan«. Kod Kefalonije su naišli na podmornicu »Nebojša« koja je isplovila dan ranije iz Boke. Tu ju je »Durmitor« spasio da ne naiđe na minsko polje. Zanimljivo je da su se prije ovoga kontakta dvije torpiljarke razdvojile jer su za vrijeme prolaza kroz Otrant bile napadnute. Iz Kefalonije su krenule prema Kritu gdje su ušle u luku Sudabej 22. aprila. Nešto kasnije dobile su zadatak da skupa sa podmornicom »Nebojša« i grčkom podmornicom »Papanikolis« štite jedan konvoj do Aleksandrije. Ovim konvojem vršena je evakuacija nekih grčkih jedinica. U Aleksandriju su doplovile 27. aprila.

²⁷ Pavle Franjković: »Uloga pete kolone u aprilskom slomu Kraljevske mornarice u Boki...« (Istorijski zapisi 1/63).

PILOTI SE NE PREDAJU

Za razliku od jedinica Kopnene vojske, koje ne svojom krivicom nijesu imale kontakta sa neprijateljem, i Ratne mornarice čije jedinice u Boki, nijesu htjele da izvrše izričita naređenja za isplovljenje i napad na neprijateljske komunikacije piloti Treće hidroplanske komande ne samo što su jedini spremni dočekali početak ratnih dejstava nego su i u toku rata, iako sa starim avionima, praktično bez bilo kakvog naoružanja, ulažući nadčovječansku hrabrost i vještinu, uprkos loših meteoroloških uslova, vršili borbene letove. Tako su avioni Prve hidroplanske grupe imali u toku rata 14 do 15 borbenih letova u toku kojih nijesu dolazili u kontakt sa neprijateljskom avijacijom a svi avioni su se vratili u bazu. Avioni Druge hidroplanske grupe bili su još aktivniji. Oni su imali skoro 30 letova od kojih veći broj nad neprijateljskom teritorijom. Zanimljivo je istaći da su piloti Treće hidroplanske komande pokazivali ovakve napore uprkos činjenici da su na području Drača i Tirane Italijani imali raspoređenih 67 lovačkih aviona a na području čitave Albanije, koja je bila predmet izviđanja pilota iz Boke, čak četiri eskadrile sa 140 lovačkih aviona.³⁸

Piloti Treće hidroplanske komande nijesu sjedali skrštenih ruku kada su vidjeli da se približava kraj rata. Kada je 15. aprila sklopljeno primirje za ove hrabre ljude ovo nije značilo oproštaj sa avionima, koji nijesu baš mnogo vrijedili, i odlazak u civilni život. Cijele noći 15./16. aprila cjelokupno tehničko osoblje 20. i 25. hidroeskadrole radilo je na pripremanju aparata za odlazak saveznicima. Da se ne bi u posljednjem trenutku omelo njihovo bjekstvo oni su naoružali određen broj mornara i podoficira koji sa oružjem stražare s ciljem da spriječe dolazak nepozvanih. Piloti su cijele noći radili gledajući prema nebu. Stalno se vrijeme pogoršavalo. Bila je vrlo niska oblačnost sa kišom i južnim vjetrom. Ipak, u samu zoru odluka je donesena. U 5 sati 16. aprila iz Orahovca su poletjela sedam hidroaviona iz 20. i 25. hidroeskadrole. Bili su avioni tipa »DOH« koji su nosili brojeve 302, 306, 307, 308, 309, 311 i 313. Oni su poletjeli u pravcu ostrva Krf. Nešto kasnije u bazu se vratio avion 306 zbog toga što je zalutao izgubivši kontakt sa čelnim avionom. Od ostalih šest aviona pet je stiglo nesmetano na Krf, dok je avion 313 sletio primudno u Santa Karanti a dan kasnije se priključio ostalim.

16. aprila oko 14 sati iz Orahovca za Krf polijeću još tri aviona. Oni radi sigurnosti odlučuju da lete samostalno. Jedan od aviona vratio se od ostrva Sazen dok su druga dva: 306 i 312 uspjeli da dođu na Krf. Slijedećeg dana, ukupno osam aviona, koji su ranije pobjegli iz Boke, izvršili su prelet iz Krfa za Pataras.

³⁸ Vladimir Isaić: »Pomorsko vazduhoplovstvo bivše Jugoslavije u ratu 1941.« (Mornarički glasnik (5/70)).

Međutim, sa ovim nije završeno hjekstvo hrabrih bokeljskih pilota. Iako razmješteni po raznim uvalama Boke, bez čvršćeg međusobnog kontakta i sa slabim sistemom veza, oni su došli na istu ideju da pobjegnu i na taj način produže borbu protiv neprijatelja. Može se slobodno reći da je većina kvalitetnih aviona za koje se i najmanje vjerovalo da će savladati loše vremenske prilike poletjela na put u neizvjesnost. Mnogi od njih izgubili su bitku sa vremenom, međutim, piloti su uradili ono što je bila njihova vojnička obaveza: nijesu predali aparate.

Dok su avioni iz 20. i 25. hidroeskadrile već bili u Grčkoj i neki piloti iz 11. hidroeskadrile odlučili su da polete za Krf. Krenula su dva aviona jedan »SIM — XIV« i jedan »Henkel — 192«. Ovaj drugi se razbio kod rta Platamon, ali je posada ostala nepovrijeđena te je blagovremenom intervencijom jednog remorkera spašena.

Dan kasnije još dva aviona su se odlučila za prelet u Grčku. Jedan »SIM — XIV« zbog nevremena se vratio dok je jedan »Henkel — 192« uspio, leteći sve do italijanske obale, da bi zaobišao nevrijeme, da sleti u Patras. Tog dana deset hidroaviona iz Boke izvršilo je prelet iz Patrasa za Salaminu. Kasnije su ovi piloti prešli u Abukir u Africi gdje su aktivno letjeli sve dok su to tehničke osobine aviona dozvoljavale. Najveći broj pilota ovih aviona postali su avijatičari na borbenim avionima 1. i 2. eskadrile NOV, u Ratko Jovanović, Arkadije Popov, Mileta Protić, Anton Leopold i Aleksandar Marković su herojski poginuli izvršavajući svoje zadatke.

DIZANJE U VAZDUH »ZAGREBA«

Kada su se Spasić i Mašera odlučili da dignu razarač »Zagreb« u vazduh teško je reći, ali sudeći prema izjavama mnogih njihovih saboraca i mornara na razaraču, vrlo je vjerovatno da je to bilo u posljednjem trenutku kada su iscrpili sve druge mogućnosti. Brojni podaci i svjedočanstva govore da su danima nastojali da privole komandanta da se isplovi. Spasić je barkasom često išao do »Belog Orla«, na koji je u međuvremenu došao Štab Flote, te na ostale veće flotne brodove. Istovremeno je Mašera vodio računa o bezbjednosti broda. Činjenica da je Spasić naoružao odane mu mornare i naredio im da pucaju na one koji bi pokušali silom da uđu na brod govori da su se plašili prisilnog otimanja broda.⁹⁹ Očito je da je prvobitna namjera Spasića i Mašere bila kompletirati posadu i isploviti iz Boke nezavisno od toga što će uraditi drugi ratni brodovi. Bio je problem gdje i kako pronaći potreban broj mašinista jer je sa »Zagreba« već bio dezertirao veći broj mašinskih podoficira bez kojih brod nije mogao isploviti. Spasić i Mašera su mislili da im je pošlo za rukom, da prije odlaska iz Boke, vatrom

⁹⁹ Vido Cvjetković: »Sjećanja«.

topova potope brodove koji su imali namjeru da istaknu bijelu zastavu predaje.⁴⁰ 17. aprila, prije nego je posadi saopšteno da može napustiti brod, u blizini razarača su došli kapetani bojnog broda Lepetić, komandant »Beograda« i Krizomali komandant »Zagreb«. Spasić ih je upozorio da se udalje od broda a kada su ovi to odbili naredio je da se na njih otvori vatra.

Kako je dignut razarač u vazduh teško je tačno utvrditi jer su sudionici tog događaja otišli na morsko dno, međutim, zahvaljujući nizu očevidaca ipak se mogu, uglavnom, rekonstruisati posljednji sati života ove dvojice oficira. Po svemu sudeći oni su vjerovali u obećanje da će brod iploviti 16. aprila u 20 sati, međutim, kada su vidjeli da su još jednom prevareni odlučili su da se uništi razarač. Sat, dva prije dizanja u vazduh spojen je električni kabel od pramčanih municionih komora gdje su se nalazila posebna mjesta za aktiviranje eksploziva, namijenjenog uništenju broda, do krme, gdje se nalazio električni akumulator. Uz ovo postavili su štapine između bojevih glava torpeda, koja su se nalazila na krmi. U međuvremenu, da ne bi sam snosio posljedice uništenja »Zagreb« njegov komandant Krizomali je još jednom naredio dvojici oficira da napuste brod. Oni su ovo odbili. Da ne bi stradali mještani, oni su upozorili stanovnike susjednog Brdišta da se sklone a to upozorenje oni su prenijeli ribarima koji su se nalazili u blizini. Onda su sišli u unutrašnjost broda. Tada su se u dubini čule neke eksplozije. Danas nikako nije moguće utvrditi tačno što su željeli postići tim unutrašnjim razaranjima i da li je to uopšte bilo neko rušenje. Onda su se uputili prema krmi. Kada su došli na mjesto u blizini topova, obučeni u punu ratnu opremu i naoružani, snažno su se zagrlili i dugo stajali. Jedan su drugome istrgli oznake oficirskih činova. Tada su se okrenuli prema Lovčenu zatim se jedan od njih sagmno. Očito je da je aktivirao električno paljenje. Tri snažne eksplozije potresle su brod. Pramac, koji se otvorio po sredini, poletio je u vazduh. Eksplozije su odjekivale čitava dva dana a razlivena nafta po moru gorela je nekoliko sati.

Par dana kasnije pronađeno je tijelo Spasića, koje je uz odgovarajuće vojne počasti okupatora, sahranjeno u Savinskoj dubravi kod Herceg-Novog. Nešto kasnije pronađen je i dio posmrtnih ostataka Sergeja Mašerc koji su tajno sahranjeni tako da se ni danas ne zna gdje počivaju. Oba ova junaka su za svoj čin dobili posmrtno najveće jugoslovensko ratno priznanje: Orden narodnog heroja.

DJELOVANJE KPJ PO KAPITULACIJI

Još od 27. marta, kada je bilo jasno da se rat ne može izbjeći komunisti su tražili da se prime u vojne jedinice sa željom da se

⁴⁰ Tomo Grgurević: »Razarač »Zagreb« u aprilskom ratu». (Godišnjak Pomorskog muzeja Crne Gore 24/76.)

bore protiv fašista. U onim jedinicama gdje su oni djelovali borbeni moral je bio na visini a komunisti su svojim primjerom dosljedno izvršavali stav Partije da se ne žaleći života treba suprotstaviti fašističkim trupama. Međutim, očito je da je u jedinicama bilo vrlo malo vojnih obveznika komunista i članova Skoja. Mobilizacijske komisije i organi po svaku su cijenu željeli da komunisti ostanu »po strani«. I brojni patrioti, koji nijesu bili članovi Partije, neki znani a mnogi neznani, pokušali su da organizuju otpor, da »izbore« pokretanje Flote i njeno isplovljenje. Veliki broj njih odazvali su se nešto kasnije pozivu Partije na ustanak ili su se borili u savezničkim vojnim formacijama.

Partija u Boki brzo je došla do saznanja da je kraj rata stvar vremena. Nije se izgubila u opštoj panici i nacionalnoj tragediji. Znala je što hoće i te svoje želje prenijela je svim članovima; osnovni zadatak u danima aprilske kapitulacije bio je odnijeti i sakriti što više oružja i municije. Još 16. aprila, a prema nekim podacima bilo je takvih slučajeva i nekoliko dana ranije, počelo je organizovano sakupljanje oružja i opreme. Veliki broj vojnika vraćajući se iz rata donosio je kući oružje i municiju. Za prenošenje oružja iz priobalnih skladišta u sela van komunikacija, korišteni su tovarni konji, seljačka kola, a u nekim mjestima čak i kamioni. Ovaj materijal je najprije prebacivan na određena mjesta blizu komunikacija a zatim je prenošen na sigurnija mjesta.⁶¹

Shvativši da pred neprijateljem neće stići evakuisati sve oružje, komunisti su ga na hercegrovskoj rivijeri bacili u more na maloj dubini a odatle kasnije ronjenjem ili sakupljanjem u mreže prikupljali su ga i poslije čišćenja odnosili u skladišta.⁶²

Nekoliko dana poslije okupacije počela su da se formiraju skladišta oružja. U hercegrovskom kraju bila su dva veća: u Kotoibilu i jednoj pećini između Kruševica i Vrbanja. U risanskom kraju skladišta su bila u pećini iznad Grkavca, zatim u Ledenicama na Krivošijama. Ovdje je predratni komunista Andrija Radoičić uspio čak da skloni jedan top »PITO« kalibra 37 mm sa 70 granata. U rejonu Kotora oružje je bilo smješteno u jednoj pećini iznad grada. Prema nepotpunim podacima na području Boke (skupa sa Budvom) bilo je magacionirano oko hiljadu pušaka, 3 mitraljeza, 15 puškomitraljeza, 1 top, nekoliko sanduka ručnih bombi i prilično municije.

Dok je ovaj posao još obavljan, odmah po kapitulaciji Jugoslavije, na osnovu direktive Pokrajinskog komiteta KPJ, na teritoriji Boke formiran je Vojni komitet na čelu sa sekretarom Mjesnog komiteta Nikolom Đurkovićem. Bila je to dalja faza priprema za ustanak koji je ovdje buknuo jula 1941. godine. Boka je svojim Orjenskim bataljonom, Primorskim bataljonom, Prvom bokeljskom udarnom narodnooslobodilačkom brigadom, hiljadama boraca u

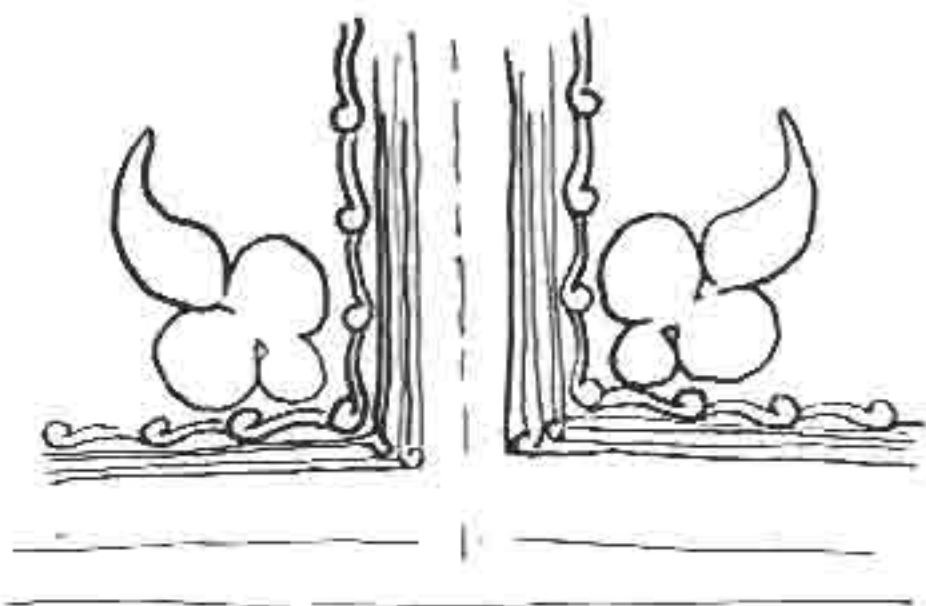
⁶¹ Dušan Živković: »Boka i Paštrovići u NOR-u«.

⁶² Vido Cvjetković: »Sjećanja«.

jedinicama NOV-e i sa preko hiljadu poginulih u redovima Narodnooslobodilačke vojske te žrtava fašističkog terora i onima koji su dali svoj život za pobjedu antihitlerovske koalicije, dokazala da je aprilski poraz shvatila kao izgubljenu bitku ali ne i rat.

I na kraju samo jedan zaključak o onome što se dešavalo u Boki, kao uostalom i cijeloj Jugoslaviji, neslavnog aprila 1941. godine. Junaštvo, kukavičluk i izdaja ispreplijetali su se sa strahovitom neodgovornošću političkih i vojnih vrhova. Taj rat za neprijatelja bi bio kudikamo teži da ponašanje vlastodržaca nije omogućilo potpuno iznenađenje.

Stanovništvu Boke, dijelu naše nedjeljive Jugoslavije, služi na čast što su, uprkos strahovite nadmoćnosti neprijatelja, uspjeli da mu se suprotstave. Poziv Komunističke partije Jugoslavije na ustanak bio je od presudnog značaja.

Résumé

BOKA EN AVRIL 1941.

Tomislav GRGUREVIĆ

Pendant les jours qui ont précédé la guerre d'avril 1941, les 80 pourcent de la flotte de la Marine de Guerre Royale étaient stationnés à Boka. La Troisième Commande des hydravions de cette unité était aussi au près de la flotte, ainsi que les unités 150 et 151 du régiment de l'infanterie. Il y avait alors à Boka de nombreuses et importantes institutions comme l'Arsenal Naval, la Commande des armes sous-marines à Kumbor, l'hôpital Militaire à Meljine et beaucoup d'autres établissements publics. Précisément, au plan d'attaque contre la Yougoslavie, les agresseurs ont attaché une importance particulière pour avoir la réponse à la question comment anéantir la flotte à Boka, c'est-à-dire comment empêcher son efficacité dans la mer Adriatique.

La défense d'une base aussi importante était «d'attendre de pied ferme», car pour cette défense était appliqué le même concept qu'à la première guerre Mondiale. La défense des attaques aériennes n'existait pratiquement pas.

Bien qu'il fût évident que la guerre approchât, on n'a presque rien fait pour l'attendre résolu et prêts. En vérité, par mesure de précautions, par disposition locale, la flotte du golfe de Tivat a été déplacée dans le golfe de Kotor. De toute façon, les meilleurs préparatifs ont été faits à la Troisième Commande des hydravions qui à temps a accompli tous les préparatifs et a attendu le commencement de la guerre complètement équipée. L'attaque a pris la flotte inopinément. Les détails de l'attaque de l'Allemagne et de l'Italie sont parvenus au moment même où a commencé le bombardement de Boka.

Aussitôt la guerre commencée, les unités de la flotte ont changé de localité. Durant toute la guerre d'avril, la seule injonction de caractère offensif a été donnée aux deux sous-marins «NEBOJSA» et «SMJELI» de quitter Boka, de se trouver sur la ligne Bari — Durazzo et d'entraver les convois ennemis. Entretemps, le régiment 150 est passé dans la formation de la Division de la Hercegovine (Hercegovnačka divizija), tandis que le régiment 151 a été disposé sur la partie de la côte, de Cavtat à Budva. Les avions de la Troisième Commande des hydravions ont régulièrement accompli leur tâche de reconnaissance. Toutefois, il est évident qu'on ne profitait pas utilement des renseignements obtenus. Ces avions étaient chargés aussi de la protection des convois et du bombardement des territoires ennemis.

Dès que la guerre a commencé ainsi que les gros bombardements qui étaient surtout intensifs le 6 et le 7 avril, dans diverses institutions militaires sur terre, la panique a régné et on abandonnait les places de travail.

Le système des voies de communication, à cause de l'activité de la «cinquième colonne» et pour d'autres raisons aussi, ne fonctionnait plus convenablement.

Les jours passaient et la flotte restait dans le golfe malgré les injonctions du général Šimović disant qu'il est indispensable d'effectuer tous les préparatifs pour quitter la basse navale, ordre déjà donné pour le 15 avril. Comme

du 7 au 13 avril il pleuvait continuellement, de plus grands bombardements n'ont pas eu lieu à Boka Kotorska. Ce jour même, les bombardiers allemands et italiens ont attaqué très fortement la Division des contre-torpilleurs qui a repoussé, avec succès, l'attaque et a conservé indemnes toutes les unités navales. Pendant les jours de la guerre d'avril, dans Boka entière on sentait les activités de la cinquième colonne et des espions allemands et italiens introduits à Boka. Les espions de la cinquième colonne ont été surtout actifs après le 10 avril lorsqu'a été fondé l'Etat indépendant de la Croatie. C'est alors que le nombre de déserteurs a augmenté. C'est pour cette raison que certains bateaux de la Flotte sont restés sans une partie du cadre nécessaire. Un certain nombre d'officiers orientés vers les «Ustaše» s'est ouvertement mis du côté ennemi. D'un autre côté, un grand nombre d'officiers progressifs tâchaient de convaincre le commandant de la Flotte de quitter le port, cependant ceci n'a guère réussi. Quand dans les unités est arrivé l'ordre de cesser les hostilités, d'après les directives du Parti Communiste Yougoslave, on a commencé à amasser et à cacher les armes. Le Comité local du PCY de Boka s'est retrouvé parfaitement dans ces conditions quoiqu'il fût clair que des rapports plus profonds n'étaient pas établis entre le Comité et les unités régulières. Déjà depuis le 15 avril, en masse on quittait les unités militaires. C'est alors que sur certains bateaux les préparatifs du départ touchaient à leur fin pour se rattacher aux alliés. Le sous-marin «Nebojša» est parti le premier pour la Grèce et peu après les bateaux de la Deuxième Division des torpilleurs, «Durmitor» et «Kajmakčalan». Peu de jours avant l'arrivée des fascistes à Boka, presque la moitié des avions de la composition de la Troisième Commande des hydravions est partie vers la Grèce. Malgré les conditions défavorables du temps, le plus grand nombre d'entre eux a réussi à atteindre le but du voyage. Le 17 avril, dans les premières heures de l'après-midi, les lieutenants du bateau de guerre Milan Spasić et Sergej Mašera ont fait sauter le contre-torpilleur «Zagreb» afin qu'il ne tombe pas entre les mains des ennemis et, en cette occasion, ils ont péri.

Quelques jours après l'occupation, toutes les unités de la Marine de Guerre, capables de naviguer, sont arrivées à Kotor où a eu lieu la cérémonie de l'échange du drapeau: on a descendu les drapeaux yougoslaves et hissé les drapeaux italiens. Pratiquement, de cette façon la Marine de guerre royale, qui a terminé la guerre sans tirer un seul coup de feu sur les ennemis, a cessé d'exister. Avant de se rendre, de nombreux membres du Parti Communiste Yougoslave, ainsi que leurs sympathisants, cherchaient à endommager le plus grand nombre d'unités qu'ils devaient livrer aux occupants.

Bien que toute Boka soit occupée depuis le 17 avril, elle ne s'était pourtant pas soumise. Bien avant l'occupation, sur l'initiative du Parti Communiste Yougoslave, l'amasement des armes et de la munition avait commencé. Les dépôts où on cachait tous ces engins de guerre étaient renforcés.

L'insurrection de juillet 1941 a eu un grand retentissement dans toute Boka.

ПРИЛОЗИ ЗА МОНОГРАФИЈУ О ВУКУ ПОПОВИЋУ-РИШЊАНИНУ

У епохалном раду на реформи нашег књижевног језика и правописа Караџић је имао, поред противника, присталица и помагача који су му пружали драгоцене услуге, скупљајући сиром материјал народне културе да га обради и сачува.

У ред таквих Караџићевих пријатеља и сарадника спадају и два Ришњанина, имењака и сродника, савременика и сапатника на заједничком послу. То су Вук Врчевић и Вук Поповић. О Врчевићу се доста писало. Постоје и запажене монографије. О Вуку Поповићу, некадашњем пароху у Рисну, а потом учитељу народног језика и катихети у которској основној школи и гимназији, врло мало.

Вук Поповић је једна од значајних личности прошлог вијека на подручју Боке Которске. Познат је и преко њених граница и одржава живе контакте са знаменитим особама из више наших крајева, посебно из Црне Горе. Нажалост, о њему се мало зна у широј културној јавности. Као да је Врчевићев богати списатељски рад засјенио његово скромно али вриједно стваралаштво. Тако се још налази на листи заслужних Бокеља који чекају писце својих монографија.

Намјера нам је да овим радом дамо подстрека за писање студије која би, синтезом цјелокупне архивске и литерарне грађе, као и сигурном, документованом анализом његовог стваралаштва, приказала Вука Поповића и оцијенила га као човјека и културног радника у свјетлости свога доба. До сада је објављено свега десетак радова о Поповићу и то у ношје пријеме. Архивски извори су дјеломично искоришћени. Поред биографских података оvdје ћемо изнијети осврте на његов педагошки рад као учитеља народног језика и катихете у которским школама у дугом периоду од преко четрдесет година, затим на скупљање етнографске грађе, описе важнијих историјских догађаја, сусрете са појединим знаменитим личностима, рад на белетристици, на језику и стил писања. За све ово користимо, поред објављене и до сада непозна-

ту архивску грађу, коју смо са изворника преписали, његове објављене радове и литературу у којој је дјелимично проучен и опијен. Овај свој рад сматрамо само као покушај да се изложе главни моменти из живота и дјелатности Вука Поповића и допуне ондје гдје до сада нијесу довољно освијетљени. Али и ове допуне нијесу исцрпне. Даља истраживања сигурно би донијела нове прилоге потребне за пуно критичко сагледавање његове личности и труда на народној просвјети и доприноса развоју науке у своме времену. У току овог излагања приближићемо их као своје предлоге за даљи рад у проучавању.

Најраније биографске податке о Вуку Поповићу налазимо у најстаријој литератури о њему. То је некролог анонимног аутора у којем се спомињу родитељи, мјесто и датум рођења. Сви писци досадашњих радова, које ћемо наводити у току излагања и на крају дати у прегледу литературе, користе се овим некрологом. Према тим подацима Вук се родио у Рисну 6. фебруара 1806. г. у породици рисанског свештеника Јована Поповића и његове супруге Марије Драгићевић.¹ По предању у породици Поповића свештенички позив се наслеђивао у његово вријеме више од сто педесет година. Значајно би било истраживање поријекла породице Поповића у Рисну. Година његовог рођења за историју Босне Которске је од посебног значаја. Тога лета у свим босанским општинама врши се интензивно припремање за оружани отпор инвазији француске војске по директивама црногорског митрополита и господара Петра I Петровића — Његоша. Према опису савременика у то доба Рисан је овако изгледао: „У њему су све готово куће каменом и клаком (кречом) сазидане, прилично високе и раздијелене. Које су пољепше и више те су покрај мора на близу скупљене и чине једну мило видну варошницу. А остале понавине тамо амо виде се, међу којима и неколико кула и цамија турска. Ниједан жителј извански до данас куће ни земље своје у Рисну нема. А Ришњани у многим мјестима и селима, особито у Котору своје куће и баштине имају. Мјесто ово броји 320 кућа и душа свега 1332, муж. 675, жен. 657. Народ је здрав као стрж: међу њима нема од природе ни сљеза ни хрома, ни саката, но сваки зрачан, храбар и утледан. Он је спреман Правитељству и својих главара учтив и послушан, а спреман страних особито љубазан. Одвећ је поштен за лијепо оружје и одијело, за коло и пјевање. За трговину рекао би управо да је рођен... Народ овај с хитрином трговине живи...“²

¹ Аноним, Вукола Поповић, Шематизам православне епархије босанско-дубровничке за годину 1877. У Задру 1878, 28.

² Млади Србин, Рисањ, Србско-далматински магазин за лето 1843, 30.

У оригиналним документима назива се Вукол. Нешто касније у писмима Карашићу почиње да се потписује са Вук.³

Основно образовање стиче прво код свога оца, а затим у сусјелном манастиру Бањи код Рисна.⁴ Оно се састојало у срицању азбуке из часловца, а затим у читању богослужбених текстова рускословенске рецензије. Врчевић пише да се учио без икаквог педагошког метода „из тубих, онда врло мучних будимских буквица, учити слова поименице, а послѣје их познавати и срицати, часловац и четири главна рачуна“.⁵ Сјечајући се лоших услова свога најрашијег образовања у Рисну Вук Поповић пише епископу Рајачићу 1834. г. да се омладина учи „часловац а ботме и псалтир читати. И ово је повод дало да наши житељи радије љубе мрак неsvједјенија неже ли свјет богоsvједјенија“.⁶ Ипак је имао срећне околности да се 1820. г. нађе међу четворицом кандидата што их је адматински епископ Венеликт Краљенић приликом своје визитације овога краја собом повео да буду у групи првих слушаца новоотворене богословије у Шибенику.⁷ Један његов земаљак и савременик у својим мемоарима пише да је „добро учио, али није добијао награду, јер кад не би на вријеме спремно, а они би га хтјели казнити, а он не би се хтјео покорити него им је рекао: „Ви нијесте оваје дошли да казните него да учите, а ја ако мој задатак нијесам научио, ја ћу га до једног часа . . . и тако га оставе“.⁸

Ова семинарија била је кратког вијека. На прољеће 1821. г. се затворила.⁹ Поповић се онда вратио у Рисан. Вјероватно по

³ Старија шема Вука Поповића сачувана у Архиву православног парохије которске свједоче да се раније потписивао Вукол. Документа из овог архивског фонда у току рада биљежићемо сипатуром АПК. У лекарској исказници о Поповићевој смрти и у књизи умрлих которске парохије назива се такође Вукол, а понекад и Вукола. Ово име потиче из дубоке старине. У раној хришћанској хатнографији спомиње се епископ Вукол из Смирне с краја првог вијека. Његов наследник на катедри је познати црквени писац Поликарп Смирнски (Охридски пролог, Ниш 1928, 94). Поповић се и у првим писмима Карашићу тако потписује. Нешто дошлѣје стално се назива Вук. Ово је, вјерујемо, учишио по угледу на Карашићско име и у жељи да буде у духу народног језика. В. АПК, 73, 76 и 77/1876. Књига умрлих парохије которске, Котор, VI, 1876, с. 32, бр. 74. Луџб. Стојановић, Вукова презимка, књ. VII, Београд 1913, с. 6—445.

⁴ Аноним, Вукола Поповић, Шематизам . . . 28.

⁵ Тихомир Борђевић, Вук Врчевић, Цетинје 1951, 10.

⁶ Архив Српске академије наука и уметности (бивши Патријаршијско-митрополитски архив) у Сремским Карловцима, Фонд породице Рајачић (у даљем пановељу АСАНУ, СК, ФПР), 32/1834.

⁷ Аноним, Шемат. 28.

⁸ Автобиографија протосвјештала Кирила Цвјетковића, у редакцији Димитрија Руварца, Београд 1898, 142.

⁹ Луџб. Влачић, Семинар у Шибенику за православне баке будуће учитеље, Богословље, XV, Београд, 3—4, 291. У Влачићевом раду има података о наставном плану ове школе из којег се види да је био припрмљен за више образовање клирика из области теолошких и филозофских наука.

санјету родитеља одлази у манастир Савину да би код калуђера Јосифа Троповића утврдио своје знање. Многи истраживачи Троповићевог педагошког рада наглашавају скромне образовне резултате његове школе, али истичу његов узвишени живот који је свакако утицао на моралну изградњу његових питомца. Анонимни писац некролога о Вуку Поповићу забиљежио је да „му је код калуђера Троповића свако добро било. Идући с њим по србским фамилијама“¹⁰ стицао је познанства и, као бистар и одрастао, могао је из тих сусрета много да научи. Не зна се колико је у Савини остао. Тако исто из познатих података о његовом школовању не знамо да ли је млади Поповић отишао у Топлу да буде слушаца у Троповићевој школи или је стално боравио у манастиру Савини у коме је, поред Троповића, било калуђера који су му могли доста помоћи у основином познавању богословских наука, нарочито из области практичне теологије.¹¹ У то вријеме и млади Његош похађао је Троповићеву школу. Поповић у писмима Караџићу о Његошу не спомиње о своме евентуалном познанству с њим у Савини.¹² Троповићева школа могла је дати само основно образовање које је Вук Поповић стекао, макар и дјелимично, код оца и у манастиру Бањи. Свакако да је Семинарија у Шибенику, коју су водили учени професори из Галиције, давала солидно опште образовно и стручно знање. Зато мислимо да је Поповић пошао у манастир Савину да би тамо могао да стекне практична знања која ће му доћије као свештенику да користе.

Боравак у Савини и одлазак са Троповићем по парохији, упознавање са угледним херцеговским породицама и његова жеља да настави прекинуто школовање уродили су плодом. Тако се упознао са виђеним Херцеговљанином Марком Гојковићем и његовом супругом Маријом, рођеном Стратимировић. Увидјевши у младом Поповићу интелигентног човјека жељног науке препоручили су га карловачком митрополиту Стефану Стратимировићу. Пошао је у Сремске Карловце пред крај децембра 1829. г. понијевши собом дужи писмене препоруке на име старог знаменитог митрополита: Марка и Марије Гојковић и рисанске поли-

Одји институт дошли су учени унијатски свештеници из Галиције. Вачић спомиње како је епископ Краљевић довео из Босне четри младића (без навођења њихових имена) „држао их у своме двору и издржавао о свом трошку... За њих је тражио да буду смештени у Семинар као државни питоми. Семинар је отворен 10. августа 1830“, п. д. 292.

¹⁰ Аноним, Шемат. 28.

¹¹ Младен Црногорчевић, Манастир Савина, Београд 1901, одељак о настојатељима и братству ман. Савине. Бошко Стрика, Далматински манастири, Загреб 1930, 39. Савременици о Његошу (у редакцији В. Дагковића и Н. Банашевића), Ново поколење, Београд 1951, 232. Особито се истичу Инокентије Дабовић и Герасим Рацовац.

¹² Његош је у Топли у вријеме од половине 1825. до краја 1826. г. Савременици о Његошу, 212.

личке општине.¹³ У то вријеме су црквене власти на подручју Далмације, послане укидања фамозне семинарије омрзнутог епископа Краљевића, препоручале подручним органима да се кандидати упућују на школовање у већ репомирану Стратимировићеву богословију у Сремским Карловцима.¹⁴ Одлази кад му је било скоро двадесет четири године.¹⁵

Оваје је провео на школовању вријеме од краја 1829. до краја 1831. г.¹⁶ Уживао је стипендију Митрополије карловачке. Али због смрти родитеља није успио да доврши студије. Осим тога позивала га је општина у Рисну да дође и отвори приватно основну школу.¹⁷

Ускоро по повратку у Рисан оженио се из једне од опанонских породица Јовановића.¹⁸ А у јуну 1832. г. далматински епископ Јосиф Рајачић рукоположио га је у чин свештеника и ипсути у Рисан прво за капелана, а потом за пароха.¹⁹ Када је Рајачић исте године у септембру боравио у Боки. Поповић му је са Врчевићем помогао у скривању грађе о крвној освети и мпре-

¹³ Аноним, Шемат, 29.

¹⁴ Таква жељан распис доставио је подручном свештенству Бокве провикар далматинског епископа архимандрит Макарије Групић из мана. Савице 1828. г. да је кандидате „за нас Далматинске и Боквске најбоље сласти у Карловце у школу Господина Митрополита“, АПК, 68/1828.

¹⁵ Аноним, Шемат, 29.

¹⁶ Марко С. Николић, Симпатије Вука Поповића према Доситеју Обрадовићу Ковчежић, Прилози и грађа о Доситеју и Вуку, Београд 1958, стр. 1, 142. Поповић блиски је у једном свом тексту да је био „три лета у Карловцима“. Марко С. Николић, Вук Поповић — сарајник Вука Караџића Стварање, Цетине, VII, 1952, 11, 700. О стању у Карловачкој богословији у вријеме школовања Вука Поповића наводим више значајних података. Јован Суботић пише да је „Богословија под њим (Стратимировићем) цвјетала. Студенти које су онај приписао Мухомки и Стојковић предавале су се све до 1872. г. када су нови професори из Кијева дошли и своја предавања увели“. Житот д-ра Јована Суботића (Автобиографија), Нови Сад 1901, 73. У то доба се спомину, поред осталих, професори Апсидије Нешо Панчасимио Живковић, Јеротеј Мутибарић, Евђеије Јовановић и Апсидије Стојковић, који су, поред геолошких наука, званичан и хуманистичке студије у Пешти или Бечу. По нареду митрополита Стратимировића у почетку је настава трајала двете године. Свака школска година имала је два семестра и завршавала испитима. Послије 1820. продужена је на три године. Из школског програма виан се да је давала солидан стручни спрему за оно доба. В. Назмион Рубанов, Шта се и како покушавало да се и у нас оснује Семшан, Глас истине, Нови Сад, 1886, 56; 1887, 168. Житот студената у карловачком коштвкту описао је Петар Рубанов, Автобиографија, Београд 1914.

¹⁷ Аноним, Шемат, 29 пише: „Уживајући благодетење поче учити Богословију. Не би му свршено да потпуно исту доврши, јер због ненадне смрти оца, а трагичне смрти за мужем растуђаче мјетре, на молбу општине писанске, после године и по врати се у Рисан даје отвори приватну ербску школу.“

¹⁸ Книжа умрлих парохије у Котору, VI, 1876, с. 32, бр. 74.

¹⁹ Марко Николић, Вук Поповић — сарајник Вука Караџића, Стварање, с. 700.

њу.²⁰ За вријеме држања парохијске службе у Рисну, по жељи својих суграђана, отворно је приватну основну школу у којој је учио читању и писању и основним рачунима не само дјецу него и старије младиће од двадесет и више година.²¹ По оцјени проучаваца тадашње средине Ришњани су „бистри, немирни, смели и храбри. Били су мешавина витезова и пустилоца. Били су неселаци да им надалеко није било равних. Прилике су их биле тако размазиле. Језик им је богат, леп и отмен. Говорили су бираним и пезразитим речима и реченицама“.²² Млади парох и учитељ народног језика био је у свему исто такав као његов завичај. У својој двострукој служби, олушевљен повјереним дужностима, свакако да је као и свако наилазио на потешкоће у раду, нарочито у односима са средином која га, и поред својих позитивних карактеристика, није увијек могла потпуно разумјети. Још у почетку своје каријере пише Рајачићу да му је жеља „јеже би све моје житије просвјетљенију народа жртвовати могао“.²³ Али му се и жао да се убрзо разочарао на своје суграђане, јер га нијесу материјално потпомогли у напорима за одржавање приватне народне школе у Рисну.²⁴

Чим су државне власти олобриле средства за мјесто катихете православне вјеронауке при Вишој елементарној школи у Котору, Рајачић је једним расписом отворио конкурс и позвао подручно свештенство да они који желе учествовати у конкурс поднесу уз молбу потребна документа и добу да учествују у квалификационом испиту који ће се одржати у Шибенику 12. маја 1833. г. пред комисијом у присуству Рајачићевом. Овај распис доставио је которски протопрешитер Јаков Поповић Вуку Поповићу у Рисан с напоменом „знавајући убо што ни један в сем окружији от свјанчеников не желиет в том конкурсје приступит, а ни к тому намјеравае и пожеланије имјејете предпримити се“, позивајући га да достави потребна документа „за успјети на тај степен“.²⁵ Вукола Поповић се истицао међу боксљским свештенством свога времена по учености и једини имао најбоље услове

²⁰ Вукола претиска, књ. VI, 532. Јован Радошић, Аутобиографија патријарха Јосифа Рајачића, Београд 1951, 11.

²¹ Славко Мијушковић, Вук Караџић и Вук Поповић у списима Епархијског архива у Котору, Анали Филолошког факултета, 5, Београд 1966, 310.

²² Тих, Борђевић, Вук Врчевић, с. 8—9.

²³ Марко Николић, Симнологије Вука Поповића према А. Обрадовићу, Ковчежић, 143.

²⁴ Жалећи се Рајачићу како уопште народ у Боки још не зна да пијени просвјетни рад, пише и то да „Ришњани не би марјели при свим мојим малим заслугама гледати ме самим кукурузним хљебом питати се и у издеријој хаљини ходити, од којег вјерујте ми ша овај начин недалеко стојим“. У продужетку писма ово објашњава како се родитељи пијесу туђем да одговору његовом предлогу да за наставу у приватној школи плаћају му света по 16 форинти годишње (АСАНУ, СК, ФПР, 32/1834).

²⁵ АПК, 8/1833.

да постане катихета. Осим тога унидио је да нема услова да се може са породицом одржати и даље као учитељ у приватној школи. Осим тога ни парохија у Рисну није му била сигурна, јер и поред доброг стручног знања, палали су приговори на његов парохијски рад и подизане тужбе.²⁶

На испиту је показао солидно знање. О овоме се сачувала документација на српском и италијанском језику. Али и поред положеног испита није могао одмах да добије декрет о постављењу за привременог катихету при Вишој елементарној школи у Котору. Требало је да полаже још један усмени испит и то овога пута пред комисијом у ман. Савини. Декрет је добио тек 6. августа 1834. г.²⁷ На дужности привременог катихете могао је да остане кратко вријеме. У септембру 1839. г. позван је да полаже још један квалификациони испит за мјесто сталног катихете при поменутој школи.²⁸ Те године у мају Вукол Поповић је положио, преко проте Јакова у Котору, пројекат вјеронаучне наставе у Вишој елементарној школи из којег се види како треба допунити дотадашњи план и програм наставе.²⁹ На позив власти да полаже нови испит за сталност жали се да нема повчаних средстава за тако далак пут у Шибеник. У спроводбеном допису уз ову молбу прото Јаков Поповић је предложио епархијској вла-

²⁶ С. Мијушковић, 308--309. Поред архивских података које наводи Мијушковић, истражио оваје и неке друге из Архива парохије у Котору. Црквене власти га 1834. г. ономину због неуредности у вођењу администрације (АПК, 179/1834). Његов претпостављени, которски прото Јаков Поповић се жали на поступке и придиже писмо које му је Вукол упутио: „Прикључицајем оригинал да извини ти власт какошним врљеном подчињени се управља у соотношењу старшим својим и прогледати буде подробно какову систему или правило держи он једин који је пришао школе какову је учтивост научно. Када он не зна како се може от друшје лактевати начина болет. Али ја не отирих на непатност писму но на високоумију и горлости, зато треба исправити га“ (АПК, 183/1834). У септембру 1834. г. Вукол је уклоњен с дужности администратора рисничке парохије и на његово мјесто је дошао свештеник Петар Поповић (АПК, 190/1834).

²⁷ С. Мијушковић, 309--310. Мијушковић је проучавао ове материјале и констатује да се на испиту показало „не само његово солидно подтавање теологије већ и ванредна педагошка и методолошка предиспозиција“. О примитку декрета за катихетско мјесто Вукол Поповић пише Рајачићу 14. новембра 1834: „Примно велим јесам Декрет от вис. Гверна под општи условијем да височайше мјесто јест опредѣлило мене у Котор за временог катихету поставити... Сви жители которски јесу се мом Декрету веселани кромје протојереја Јакова. А он обичним својим отровним малом жалио је и настојао привући један шартис Ришљана који би тужбу против мене на Гверан послали да ја морам у Рисну или роб купљени стојати. Ришљани отговоре му овако ако је он и добио службу царску није од нас побјегао по вазда је наш и слава његова јест слава наша, будући у вријеме праздно цам кући и помоћем у сваком дјелу парохијалном старцу јереју Петру Поповићу. После овог видехи да није могао у сталном свом намјеренију успјети, замоли исте да све у потији остане“.

АСАНУ, СК, ФПР, 83/1834.

²⁸ АПК, 167/1839.

²⁹ АПК, 113/1839.

сти да се формира комисија у ман. Савини пред којом би Вукола полагао и овај последњи испит. Истиче да је слабог здравља, да је омилан код дјецe и да нема никога у изгледу ко би га на овој дужности могао замијенити.³⁰ Тек у фебруару 1840. г. дозвољено му је да испит полаже у ман. Савини. Комисију су сачињавали провикар архимандрит Макарије Грушић, прота Јакон и јеромонах Герасим Раповац. Из материјала који су обухватали усмени и писмени дио испита види се да је пажња поклоњена била методологији рада и практичној поуци коју је катихета требао да преноси својим слушаоцима.³¹

Три и по деценије остаће у Вишој елементарној школи на положају катихете. Али не само катихете. Он је уз то од првих школских дана и незванични али фактички учитељ народног језика. О томе овако пише Караџићу: „Ја сам овде с дјецом у школи на велико чудо. Прво ми их ваља учити да говоре, па послије остало да уче. Њихови оци црвљари, пшари, пушкарни и опшчари у кући говоре талијански и чини им се кад с овијем језиком говоре да су већа господа. За трговце и не пита се; они ниједну своју мисао не знаду својим језиком изговорити, ни у каквом друштву разговор повести.“³²

Тек у вријеме буђења народног препорода у Приморју, кала се појављују и први часописи на народном језику штампани ћирилицом, катихета Поповић је пред врло одговорном дужношћу. Епархијска власт доставља распис из којег се види да је службено дозвољена употреба народног језика у школама и позива се „катихета которскиј (ла) има учити илрическимп буквами дјецу“.³³ Нови провикар Иринеј (Јакон) Поповић извјештава епископа у Задру да се у првом разреду которске елементарне школе „сербскиј учи“.³⁴ О томе пише Караџићу 1850: „У овој которској нормалној школи почели су учити поред талијанског језика и српски. Али на чудо смо без букварах и друтијех књижицах. Ја се надам до двије године најдаље да ће се и у сва наша официна на српском језику радити.“³⁵ Три године дошције

³⁰ АПК, 167/1839.

³¹ АПК, 44/1840. О испитном раду ове комисије и резултатима које је кандидат показао Јакон Поповић је поднио опширан извјештај епархијској власти на италијанском језику у којем похваљује одличне одговоре припременог которског катихете «con la maggiore chiarezza». Из сачуване архивске грађе може да се прати рад младог катихете прије и послије полагања овог последњег иплатификационог испита. Тако исте и учешће прота Јакова Поповића као сталног инспектора православне вјеронауке у Котору. Неке од примјера прота Јакова су веома биле користне за унапређење дотадашње настаје и дају податке о тежким условима под којима је Вукол Поповић радио. АПК, 147, 167, 237/1836; 204, 211/1837; 36, 130, 202/1838; 83-102, 190/1839.

³² Вукова претиска, VII, с. 5.

³³ Епархијски архив у Котору (у даљем напољењу ЕАК), 433/1847.

³⁴ ЕАК, 335/1849.

³⁵ Вукова претиска, VII, 88.

потврђује да је примио од њега десет примјерака београдског буквара. Нада се да ће се, ваљда, ускоро штампати и Даничићев буквар.³⁶ Крајем 1860. г. му јавља: „Наш језик предаје се по свим школама. Него сво нештоде и невоље: нема за наш језик наших учитеља, па је по школама права Вавилонија.“³⁷ Након четири године пише Карашћу да је и у Ричну отворена школа на народном језику: „Отворисмо у Ричну једну доста велику српску школу са два учитеља. Науке ће се предавати на српском и тамиланском језику. Него смо сиротни без ваљани домаћи учитеља, а из Војводине кога да зовемо залуду кад неће знати тамиланског језика. И тако за невољу крпшћемо се са овим нашим што су налик оне књижевне мухе Г. Срдња“ ...³⁸

Интересовање Вука Поповића за тековине домаће културе и његов удио у настави народног језика и писмености у тадашњој которској школи представља значајан прилог за историју школства код нас у прошлом вијеку.³⁹

На неколико година послје отварања више гимназије у Котору Вук Поповић је постављен (1869. г.) за њеног катихете. У сваком разреду је предавао по два часа недјелно. По рангу је био најстарији члан колегијума и у првом полугођу школске 1871/72. г. вршио је дужност директора.⁴⁰ Пензионисан је 1. маја 1875. г.⁴¹ За читаво вријеме своје дуге наставничке службе живио је врло скромно оптерећен бригама о издржавању своје породице. Умро је у Котору, 6. децембра 1876. г.⁴² и сјутрадан сахрањен на мјесном гробљу у Шкаљарима.⁴³

³⁶ Преписка, 174.

³⁷ Преписка, 378.

³⁸ Преписка, 444.

³⁹ Иако је Вук Поповић био олушељен народним препородом и слободом предавања матерњег језика у школи, ипак, како се види из архивских извора, није се много ангажовао у настави да то оствари. И на позиве надлежних власти остао је непослушан. ЕАК, 1847/74/2 по С. Мијурковићу, 322. У прилог томе иде и један пасус из његовог писма Карашћу из 1847. г. у коме јавља да му епископ Јеротије Мутибарић налаже „осим хришћанске науке, у чтењу, писању и пјенију прковном имам поучавати и ако у овом тшаније моје покажем да ћу прирзеније и благовољеније од надлежатељне власти имати“, Преписка, 54.

⁴⁰ Први програм ц. к. реалног и великог гимназија у Котору за г. 1872/73, с. 38. и 65.

⁴¹ Трећи програм ц. к. прв. гим. за 1875/76, с. 56.

⁴² О смрти Вука Поповића општински лекар др Андрија Мартинић издао је службену исказницу која у преводу са италијанског гласи: „Пречасни господин Вукола Поповић умро је у 70. години дана 6. текућег мјесеца у један сат послје поноћи од акутног нефритиса (=da Nefrite acuta). Испито је данас у 9 сати извршена обдукција, може се сахрана извршити 48 сати послје смрти.“ Котор, 6. децембар 1876. Д-р Андрија Мартинић (ЛПК, 273/1876). Которски парох Лазар Ерцеговић уписао је у књигу умрлих парохије да је умро „од тифуса“. Књига умрлих, VI, 1876, с. 32, бр. 74. Исти парох обавијестио је которску црквену о смрти „попа Вука Поповића, у пензији гимназијалног катихете“, ЛПК, 277/1876. Которска општина обавијештава о његовој смрти чланове општинског вијећа као што се види

По сјећању познате которске културне раднице Ђме Стефановић Вук Поповић је „био малог раста, у старијим годинама дуге сијеле косе и браве. Био је врло живе и веселе природе и увијек насмијан“.⁴⁴ Сачувала се и једна његова слика са супругом и синовима која дјелимично илуструје његове породичне прилике.⁴⁵

Његова писма упућивана Караџићу од 1836. до 1864. г. чине велики допринос у изучавању Караџићевог стваралаштва, а тако исто и познавању њиховог талентованог и трудољубивог састављача и прилика које су пратиле многа збивања на подручју Црне Горе и Боке Которске у том раздобљу. Њихов издавач, академик Љубомир Стојановић, оцијенио их је да су „једна од највећих и у свом роду једна од најзанимљивијих преписки“.⁴⁶ Поповић се упознао с Караџићем у Котору 1834. г.⁴⁷ Пажљивим читањем сагледава се, макар и дјелимично, личност Вука Поповића, његов однос према људима и културним тековинама свога народа. Тако исто, иако знатно мање, и његов велики пријатељ и имењак Караџић. Осим тога она су значајна вишеструко. Прио као књижевна врста. А онда као мемоарска грађа. Све што је чуо или запазио као очевидац Поповић је у овим писмима биљежио. То су биле сусрети са људима. Уз њих иду његова запажања и судови који су често субјективни, али праћени санковитим описима и здравим народним хумором. И не само сусрети него често и описи према казницању других који су својим изјавама могли лако да формирају мршљене самога писца. Његова преписка као нека врста летописа биљежи сва преламана политичког, културног, економског и привредног живота Боке Которске и Црне Горе, онолико колико је њихов састављач могао да сагледа и оцијени све токове свога времена. Многе личности из наше историје прошлог вијека спомињу се у овим писмима. Њих

из записника управе бр. 1286, од 6. XII 1876. Историјски архив, Котор, ОК, фасц. LIX, 558. Тако исто Урива гимназије актом бр. 99. од истог датума јавља о смрти: „На освит данашњег дана умро је бивши катихет православне вјере при овом гимназију поп Вуко Поповић.“ Из овог документа се види да ће се сахрана обавити сјутрадан, 7. XII у 11 сати. Ист. архив, Котор, ОК, фасц. LIX, 557.

⁴⁴ Писац некролога описује сахрану овим ријечима: „Сјајним спроводом и спечатим опјелом при којему је чиновљејствовао и преосв. епископ г. Герасим поклонио му свештешти, друш и све грађанство љубав и поштовање које је код истих уживао.“ Шемат., 29.

⁴⁵ Марко Николић, и. д., Стварање 1951, 703.

⁴⁶ Вук Поповић, Которска писма, Београд 1964, 192—3. О своме тешком материјалном стању жалио се Рајачићу још 1834 (АСАНУ, СК, ФПР, 32/1834). Тако исто и Караџићу: „Имам велики ситир о врату, па не само што се не могу маћи никуд него каткад не могу се с миром ни помолити Богу. Али на срећу што у Риван најесу још ове пропасти капис дошле“ (мисли на моду). Преп. VII, 61. О томе пише и непознати писац некролога: „Много је јада и муке поднито издржавајући многобројну своју породицу.“ Шемат., 29.

⁴⁷ Преписка, VII, 5.

⁴⁸ О томе познанству писао је Рајачићу, АСАНУ, СК, ФПР, 83/1834.

је Поповић дјелимично познавао, врло често и недовољно да би могао његов приказ бити вјеродостојан извор за проучавање. Али у понеким детаљима је драгоцјен. Те мале прибљешке могу добро да се искористе у даљем скупљању грађе. И тек онда ће се моћи оцијенити колико је Поповић био поуздан у своме излагању. Сигурно је и врло уочљиво да се није могао ослободити свога субјективног става кад је писао о појединцима. Он је посматрао свијет са свога гледишта. А тако раде и други талентованији и ученији од њега.

Од посебне су вредности ова писма за етнографију, топономастику, антропогеографију и статистику. Поповић је у њима много тога сакупио и сачувао од пропасти. Достављајући ту драгоцјену грађу Караџићу и несвјесно је обогати нашу науку. Не само што у овим писмима износи дјелимично материјале из ових области него из њих дознајемо да је и посебно их упућивао у Беч и молио Караџића да их објављује.

Ова писма свједоче о великом Поповићевом књижевном таленту који, на жалост, није дошао до пуног изражаја. Велика је штета да се није више бавио писањем. Све оно што је видио, чуо или доживио у своме седамдесетогодишњем животу могло му је добро послужити за књижевну обраду. Штета је такође да није описао своје доживљаје као слушалац ушјатске семинарије у Шибенику, или живот у Конвикту и богословији у Сремским Карловцима. Ништа није записао о познанству са митрополитом Стратимировићем и другим личностима из доба свога школовања.

Истина, његова писма најљепше казују о личностима које су везане својим животом и радом за овдашње поднебље. На првом мјесту то се односи на Његоша коме је посветио најбројније и најљепшије текстове свога писања. Ови текстови су по историјским детаљима и умјетничком изразу врхунац у Поповићевом књижевном раду. Нарочито се то односи за опис Његошеве смрти који је ушао у антологије о великом писцу и као инспирације каснијим романсираним описима владачких посљедњих часова.⁴ Тако пише Караџићу 22. новембра 1851. г.: „Мучно ми је жалосне гласове јављати, али што се не може скрити није фајде ни крити. Умрије нам врли и дивни владика црногорски баш на уставке Лучица-дневно у десет сати изјутра... бистра га памет није никада издавала... Обучен је био у најљепшој одежди што му је руска царица поклонила била, и тако у дивном архијерејском одијелу, пакићен, прућен про све цркве у одру, с отвореним очима и засукатим бршима изгледао је, кажу,

⁴ Ту инспирацију запажамо код Исидоре Секулић, „Свирепо умрање владике Рада“ у дјелу „Његошу књига дубоке олажности“, Београд 1951, СКЗ, с. 375—83, и код Душана Буровића у драми „Његош“, III чин, Стварање, Цетиње 1951, 7—8, 341—343 и у приповијетки „Смрт под Аспћеном“ у збирци „Ждријело“, Сарајево 1954, 5—16.

као жив и мирисao као ружа или као свет... Племe Ераковића све се ошишало, све је у црно замотано и изван племена видим овуда многе изгребане и кожа ће им висити низ образе.⁴⁹

Од личности о којима је често писао Караџићу треба споменути и которског проту Јакова Поповића и то међу првима због њихових односа који често бацају на обојицу сјенку нехуманости. Поповић се није могао савладати да, описујући детаље из живота Јакова Поповића, не уноси и свој суд у њих, суд који никад није донио ниједну лијепу ријеч ни за један његов поступак. Истина је да је Јаков Поповић био ригорозан, можда и неправичан, према Поповићу. Архивски подаци допуњују оно што о њему пише Вуко Поповић. За тај сукоб који се, изгледа, никад није између њих изгладлио, према сачуваним детаљима, обојица спосе одговорност. Которски прота је хтио у свакој прилици да покаже своју власт према младом потчињеном колеги који је од њега био ученији и талентованији. И то увијек само своју власт без људске топлине и добре намјере у савјетима. А Вуко Поповић је често био немаран и неодговорно се понашао.⁵⁰

Споменули смо да су од посебног значаја ова писма за упознавање сакупљачког рада которског катихете из области етнографије, топонимике, народне књижевности и антропогеографије. Караџић је у Бечу објавио 1849. г. збирку обичаја и умотворина под насловом „Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона“. Од четири дијела ове књиге, по рије-

⁴⁹ Преписка, VII, 109—112.

⁵⁰ Преписка, VII, с. 18, 21, 26, 28, 31, 36, 39, 42, 44, 48, 51, 56, 67, 76, 87, 88, 97, 101, 102, 119, 130, 137, 178, 213, 231, 243, 278, 287, 309, 351. Славко Мијушковић се у споменутом раду опширније бавио сукобом између њих двојице, користећи архивске податке. На основу процјенених података Мијушковић сматра Јакова Поповића за главног кривца. Мијушковић мисли да је један од битних разлога мржње Јакова Поповића према Вуку Поповићу била сарадња овога са Караџићем. Међутим, на поменутом писму Вукола Поповића Рајачићу из 1834. г., када још није почео да сарађује са Караџићем, видимо да се млади которски катихета жали на проту Јакова драстичним ријечима изјесне стрепње: „Чувам се као од љуте змије да ми с кривцом мојом не учини зло код нашег началства“. (АСАНУ, СК, ФЛР, 83/1834.) А прота Јаков се жали на Вукола да је непослушан и горд (АПК, 183/1834). Осим тога ниједне у својим голким писмима Караџићу не спомиње да је сарадња са њим узрок ове мржње. Тако исто ни неангажованост прота Јакова Поповића у скупљању претплате на Караџићева дјела, коју су препоручиле црквене власти у својим расписима, није сигуран доказ његовог испријатељског става према Караџићу и његовом талентованом сараднику, Мијушковићу, 305—307. Наилазимо архивске податке који кажу да је понекад у томе и успијевао. Тако је 1834. г. скупио 16 претплатника на Караџићско издање српских пословица међу којима је и његова ћерка Теодора, касније удата за Борба Срдња. (АПК, 35/1834.) Прота Јаков се жалио надлежним да није могао скупити довољно претплатника ни на Петрановићев алманах Љубитељ просвјетленија. (АПК, 179/1835.) Тако је било и са В. Поповићем, Преп. 89. Прота Јаков се и касније жали да не може скупити претплату ни за богословске књиге. (АЕК, 341/1851.)

чима Љ. Стојановића, двије трећине чине трећи и четврти дио и „управо и шесу Вукови него попа Вука Поповића који му их је послао, и он их је штампао готово без икаквих измена“.⁵¹ То су, углавном, народни обичаји и разне здравице из Рисна и Боке Которске и Црне Горе. Из прешиске дознајемо да му је још 1837. г. послао збирку здравица.⁵² Још у почетку кореспонденције шаље Карашићу „стичне“ пјесме из народа, сватовске здравице и неке пјесмице из Доброте. У тој пошљици било је „различни народни пјесаме, пословица, прича, зачунетака и остали (опростите) спрдалица“.⁵³ За њега скупља и разне шаливе пјесме и остале поетске умотворине не само из Рисна, Доброте, Столица и Прчања него и из сусједних крајева.⁵⁴ Спомниће да је скупно и нарочите здравице „напјалице“ које се држе у триези уз сервирање нарочитих јела о појединим празницима.⁵⁵ Ту су и сватовске здравице које држе оба стара свата.⁵⁶ Из околине Херцеговога и других страна скупно је 1846. г. око тридесет лирских пјесама, а затим тужбалице („јаукалице за младе, за старце и старице, за главаре и поморце“).⁵⁷ Те године скупно је, поред јуначких и женских пјесама, и око стотину пословица.⁵⁸ Нешто касније скупно је доста народних попијевки из Рисна и Кривошија, као и народне пјесме о битки на Граховицу.⁵⁹ А 1860. г. записао је и тужбалицу приликом преноса Његошевих кости из Цетиња на Ловћен.⁶⁰ Скупљао је и приповијетке с мотивима сусјевјерја.⁶¹ У проучавању Грбља је запазио да „код њих има више славенских ријечи, различитијех обичаја, причах и пословицах него у сва наша бокељска мјеста“.⁶² Скупљао је описе народних обичаја о Божићу и крсној слави, вјеридби, свадби и сахрани. Шаље опис ускршњих обичаја у Грбљу.⁶³

Особито је много скупљао тужбалице као и анегдоте о сусјевјерју.⁶⁴ Дао је описе божићних обичаја у Рисну с посебним освртом на игре, накит и припремање јела.⁶⁵ Поред тога тумачи бокељске топониме и ријетке ријечи из народног живота и привреле.⁶⁶ Описује извјесне дјелове народних инструмената, њихове

669. ⁵¹ Љ. Стојановић, Живот и рад Вука Стеф. Карашића, Београд 1924.

⁵² Прешиска, VII, 13—15.

⁵³ Прешиска, 3—5.

⁵⁴ Прешиска, 6.

⁵⁵ Прешиска, 16.

⁵⁶ Прешиска, 13—16.

⁵⁷ Прешиска, 34.

⁵⁸ Прешиска, 37.

⁵⁹ Прешиска, 178—9; 259.

⁶⁰ Прешиска, 361.

⁶¹ Прешиска, 54.

⁶² Прешиска, 85.

⁶³ Прешиска, 69—73.

⁶⁴ Прешиска, 34, 47, 52, 109, 182, 249, 281, 283, 291, 298.

⁶⁵ Прешиска, 2—3.

⁶⁶ Прешиска, 104—5, 196, 287, 362, 425, 433—34.

називе и функцију.⁶⁷ Обещава Караџићу да ће послати портрете Ришњанина и Рисанке у народном омијелу.⁶⁸ Нули му опис портрета крсне славе („славе и ваславе“) како се врши поцаособ у Рисну, Грбљу и Херцег-Новоме.⁶⁹ Тако исто и опис кола Бокелске морнарице.⁷⁰ Саопштава о спремању народних јела у Грбљу.⁷¹ Спомиње и о посмртним обичајима у Кривошијама.⁷²

Караџић моли свога паметног сарадника да погледа на Карачијевој карти Црне Горе да ли су добро назначене „оне воде око Никшића и око језера Крупа, па ако нијесу ни поправите на карти“. Захваљује му на демографским подацима о Грахову и Бањанима и моли га да му их поново пошаље, јер је тај рукопис изгубио. Тражи исте податке за Рисан, Пераст, Доброту, Котор, Будву и Херцег-Нови.⁷³ Још 1847. г. послао је Караџићу имена сних „живих вода“ у Боки.⁷⁴

Писац некролога о Вуку Поповићу истиче да је „сабирањем српских народних обичаја, што их је у Србско-далматинском магазину, а највише у књигама Вука Караџића саопштавао, допринио много користи и нашој народној књижевности“.⁷⁵ И савремени проучаваоци његовог рада признају да је „веома заслужан сарадник Вука Караџића у прикупљању народних умовина и грађе о народном животу“.⁷⁶

У писмима Караџићу врло често спомиње како сакупља србуље из Бокве Которске, Црне Горе и Херцеговине и по више њих пакује у сандучицама и отпрема у Беч. Караџић је изгледа за мале паре откупљивао ове драгоцене рукописне и штампане књиге до којих је Поповић лако долазио. Тако су онуштосене ионако скромне библиотеке наших парохијских цркава и манастира у којима су се вијековима чувале ове драгоцености. У томе га је помагао и Врчевић. Изгледа, по свему, да је обојици овајје била на првом мјесту лична корист, од које се није ни Караџић уздржавао.⁷⁷

⁶⁷ Претиска, 13.

⁶⁸ Претиска, 37. То је ушло да уради 1843. г. када је помогао руском путописцу А. Н. Писову да овај изради портрете Ришњанина и Рисанке, Папучровића и Паштровице у народном омијелу и повесе Караџићу у Беч. Претиска, 23. Појом је познат по својој књизи, Путешествие в Черногори, Санкт-Петербург 1847.

⁶⁹ Претиска, 85.

⁷⁰ Претиска, 81.

⁷¹ Претиска, 69, 74—76.

⁷² Претиска, 73.

⁷³ Јован Ашковић, Вук С. Караџић и поп Вук Поповић, Глас Бокве, Котор 1937, број 255, с. 3.

⁷⁴ Претиска, 54.

⁷⁵ Шемат., 29.

⁷⁶ Савременишп о Њстопу, 232.

⁷⁷ Претиска, 224—225, 226, 236, 239, 246, 252, 259, 266, 271, 280, 291, 355. Дејан Мелаковић, О ретким писаним и штампаним књигама на подручју Бокве Которске, Споменик САН, Одељење друштвених наука, Београд 1953, књ. С11, 5, с. 35—37. Мелаковић правда Поповића да је то чинио, јер није знао да проијетени њихову вредност (с. 37).

Са нашим познатим антографом Анастасом Јовановићем одржавао је праве пословне везе у наруџбама икона. У то вријеме бокелска иконографска школа била је на завршетку своје велике улоге представљена с посљедњим и најлошијим сликарима. У Боку долази Никола Аспјоти са читавим иконостасима великих димензија по православним црквама. Поповић га назива „Грк галиот“ и тражи да му Јовановић шаље веће количине икона према наруџбеницама. И ту је, као у питању србуља, нажалост, преовладао лични интерес над заједничким.⁷⁸

Ова писма једним дијелом могу да послуже и као историјски извор. То се односи на оне догађаје или њихове детаље о којима нема вјеродостојних свједочанстава. Осим тога, благодарни Поповићевом изванредном белетристичном стилу, илустрјују те моменте понекад боље него архивска грађа, ако не у датумском одређивању али свакако у живом и сликовитом приказивању. Као примјер узмимо опис градње путева. Тако 1841. г. описује изградњу пута уз Ловћен: „Од пазара пригорског до границе наше зида се пут нови, на њему раде 150 људи с добрим платама зашто је крпн голн. Пуцањ велико до 100 мина на дан увесељава нас доље у граду.“⁷⁹ О овом истом путу и завршетку његове изградње пише 1844. г. „Сврши се пут по извише Котора, до грашце пригорске. Аспота га је с мора погледати.“⁸⁰

Занимљиви су и подаци о преносу посмртних остатака пригорског митрополита Саве из Стаљевића у Цетинје.⁸¹

Поред низа других историјских казивања ова писма имају и путописна обиљежја. У њима је Поповић показао свој таленат за писање. То се нарочито односи на посљедње писмо које је упутно Караџићу 13. јануара 1864. У њему је опис путовања код брата у Смирну и боравка у Цариграду.⁸²

По стручној оцјени „писма Вука Поповића, сликовито писана и мајсторски испричана, представљају неона пријатну лектуру. Она се с пуним правом могу уврстити у најбоља остварења наше епистоларне књижевности . . . В. Поповић има око да запами карактеристично и језик да то живо репродукује. Снага је његова у сочном и добро изабраном детаљу, сликовитом а уз то, не мање, занимљивом . . . Поповићу је претежнија слика од голог факта, тачније речено он факат даје у слици . . . Вук Поповић собом и личава и објашњава величину пашет еписког ствараоца: његову живу уобразиљу и дар приповедања“.⁸³

⁷⁸ Љубомир Никић, Анастас Јовановић и рисански свештеник Вук Поповић, Историјски записи, VII, X, Цетинје 1954, 2, 276—282.

⁷⁹ Прешска, 20.

⁸⁰ Прешска, 27.

⁸¹ Прешска, 57, 62.

⁸² Прешска, 438—39. Особито је сликовит опис Аја Софије.

⁸³ Голуб Добрашковић, Вук Поповић, Которска писма, Београд 1964, 16—18.

Свој хњижевени таленат Вук Поповић је изражавао од ране младости. Као студент у Сремским Карловцима написао је једну пригодну пјесму одушевљен спсима Доситеја Обрадовића. Те стихове написао је на корицама свога примјерка Доситејевог „Живота и прикљученија“. Оваје је доносимо у цјелости према препису с оригинала:

Сладки родс, слатки брате,
књиге ове прочитајте.

Појујушча прослављајте
и до небес возвишајте.

Њега више неће бити
ни утроба породити.

Који ће нам сочинити
и подобно доказати.

Доситеје сладко име
Тебе славе твоје књиге.

Подобне су дијаманту
који краси сву господу.

Ко и има тај се личи
и чува и као очи.

Сладка Боко весели се,
мили Рису сади радуй се.

Вукола ће сада доћи,
макар ниш'о и по ноћи.

Донести ће многе књиге
особито Доситејеве.⁸⁸

Неколико година доцније написаће сонет у част оснивања првог српског пјевачког друштва „Јединство“ у Котору 1839. г. Оригинални Вуков текст овог сонета написан је на рускословенском језику до којег нијесмо могли доћи. Наводимо га овдје по преводу Јована Бућина:

⁸⁸ Објавио је Марко Николић, Ковчежић, Београд 1958, I, 142—43. С правом Николић наглашава да су Доситејеве идеје код Вука Поповића припремиле терен за прихватање Караџићеве реформе, с. 144.

Високоштованом сабраном друштву музичког пјевања ЈЕДИНСТВУ

Сонет

Ви једини показасте у вашим прсима
Отаџбини, жарка љубав да се запалила,
која вам је срца ваша на то сагласила
да је ви украсите српским мелодијама.

На Парнас имена су ваша већ размислена
и уз Лиру Аполона тамо се прославила,
Минерва је лаворове вијенце направила
да с музама чела ваша буду окићена.

О народним похвалама Ехо глас одаје,
гледајући како љубав српском роду цвјета
сваки томе радост своју из срца подаје.

Колико ће се умножават јаче сваког љета,
јер за љубав вашу роду образ остаје
сам пак вјечни спомен док буде трајат свијета.⁸⁵

Његов књижевни таленат предикаторски је манифестован у популарном педагошком чланку „Дужности спрам родитеља“. Доносимо само један одломак ради илустрације Поповићевог стила: „Починимо од матере. Ко може изрећи њено мучно и осјетљиво страдање због нас поднешено? Ко може исказати туге, бриге, срдечно чезњење и тежко узнемиравање за све време посећеног бремена? Ко може описати муке, болести и опасности при часу рођења, често допирући до на врх гроба, док нас на свијет даде? Ко може избројати зле дане, а још горе ноћи што подноси мајка умпривајући и чувајући свој пород? Колико пута није мати просанула свој сан у најдубљем почивању и скакала с ложнице у најљуће доба од зиме? Које печали и жалости, које сузе у време наше болести, које бриге и страх да нас не изгуби? То управ нико не зна нити може знати што је наша мајка за нас радила и препатила. . . . Ах, та није могуће да се ова дужност не призна, јер је она тако у срца свију запечаћена да ни сама најопачнија злоба у стању није изглатити ју“.⁸⁶

Не знамо да ли је Вук Поповић још нешто објавио или му је остало у рукопису. О њему се није довољно писало. Прошло је скоро пелесет година од појаве некролога до првих спомена о њему у студији Љубомира Стојановића о животу и раду Кара-

⁸⁵ Јован Бућин, Преглед рада српског пјевачког друштва Јединства, Котор 1929, 10.

⁸⁶ Вук Поповић, Дужности спрам родитеља, Србско-далматински магазин за 1845, Задар, 56.

цићевом. Мало доцније први ће да напише занимљиви чланак у Гласнику Историјског друштва у Новом Саду Јован Липовац. А 1937. г., у оквиру националног часа на радио Београду одржао је популарно предавање штампано у Гласу Боке. Опет ће да прође доста година док се појавио озбиљан прилог Марка Николића поткријепљен архивским подацима. Отада је написано још неколико радова о Вуку Поповићу. Искоришћени су добрим дијелом архивски и литерарни извори.

Личност и дјело Вука Поповића заслужују свестрано проучавање. Освјетљавање његовог времена са више испиката, изучавање поријекла његове породице и насељавања у Ричну, средине у којој се родио и одрастао, услови школовања, наставног програма по предметима који су се тада изучавали у Шибешку, а нарочито у Карловцима, садржине квалификационих испита, наставничке службе у основној школи и гимназији и његовог ангажовања у свему ономе што смо овдје макар и дјелимично споменули, дошћело би нове резултате од виталног значаја за писање монографије.

На завршетку овог излагања доносимо преглед литературе о Вуку Поповићу којим желимо да допуњимо списак радова што их је објавио Голуб Добрашчиновић у олабраћом издању његових писама. Поред радова који су у цјелини, и по наслову и садржини, посвећени Вуку Поповићу, доносимо, као и Добрашчиновић, и оне који га узгред спомињу и тиме доприносе познавању његовог живота и стваралаштва.

1. Аноним, Вукота Поповић, Шематизам православног епархије бокоторско-дубровничке, за годину 1877. У Задру 1878, 28—29.
2. Д. Руварац, Автобиографија протојереј-монаха Кирила Цвјетковића, Београд 1898, 142, 176.
3. Љубомир Стојановић, Живот и рад Вука Стеф. Караџића, Београд 1924, 3, 426, 651, 655—656, 669, 706, 709.
4. Јован Бућин, Преглед рада српског пјевачког друштва Јединства, Котор 1929, 9—10.
5. Јован Липовац, Из живота попа Вука Поповића, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, Нови Сад 1931, књ. IV, св. 1, 133—35.
6. Јован Липовац, Вук Ст. Караџић и поп Вук Поповић, Глас Боке, Котор VI, 1937, бр. 253, 3, 254, 3, 255, 2.
7. Трифун Букић, Преглед књижевног рада Црне Горе, Цетиње 1951, 50.
8. В. Латковић — Н. Банашевић, Савременици о Његову, Цопок, Београд 1951, 232.
9. Тихомир Борђевић, Вук Врчевић, Цетиње 1951, 27, 60. и 68.
10. Марко Николић, Вук Поповић — сарадник Вука Караџића, Стварања, Цетиње VII, 1952, 11, 700—704.
11. Дејан Медаковић, О ретким писаним и штампаним књигама на подручју Боке которске, Споменик САН, Одљење друштвених наука, Београд 1953, С111, Нова серија 5, 35—37.
12. Љубомир Никшић, Анастас Јовановић и ризански свештеник Вуко Поповић, Историски записи, VII, X, Цетиње 1954, 2, 576—82.

13. Саво Вукмановић, Вук Поповић, Шујо Караџић и Вук Караџић, Просвјетни рад, Цетиње, II, 1955, бр. 9, 1. новембар, с. 9.
14. Васо Ј. Ивошевић, Вуко Поповић-Ришњанин као сарадник Вука Караџића, Сусрети, IV, Цетиње, 6, 1956, 429—33.
15. Васо Ј. Ивошевић, Први учитељ народног језика у Боки Которској, Просвјетни рад, IV, Титоград 1957, бр. 5, с. 12.
16. Марко С. Николић, Симпатије Вука Поповића према Доситеју Обрадовићу, Кочџић, Прилози и грађа о Доситеју и Вуку, Београд 1958, књ. 1, 142—3.
17. Марко С. Николић, Симпатије Вука Поповића према Д. Обрадовићу и В. Караџићу, Бесник, орган Савеза удружења православног свештенства у ФНР Југославији, Београд X, 1958, бр. 221.
18. Васо Ј. Ивошевић, Православни свештеник Вуко Поповић-Ришњанин, сарадник и апологета Караџићеве реформе, Православна мисао, Београд, II, 1961, I, 40—49.
19. Голуб Добраниновић, Вук Поповић, Которска писма, Полит, Београд 1964, 9—18.
20. Славко Мијунковић, Вук Караџић и Вук Поповић у списима Епархијског архива у Котору, Анали Филолошког факултета, 5, Београд 1966, 301—27.

R é s u m é

LES SUPPLÉMENTS A LA MONOGRAPHIE DE VUK POPOVIĆ — RISNJANIN

Vaso J. IVOŠEVIĆ

Un des plus importants collaborateurs de Vuk Karadžić pour les recherches au sujet de la langue et des coutumes du peuple, des chansons nationales, des narrations, des proverbes et des énigmes, était Vuk Popović, ecclésiastique et catéchiste.

Il a fait d'abord ses études au séminaire de Šibenik puis trois ans de théologie à Sremski Karlovci. A Risan, il a ouvert la première école pour la langue nationale. Cette école était de caractère privé. Il a passé plus de quarante ans comme catéchiste enseignant à l'école primaire et au gymnase de Kotor. En outre, il enseignait à l'école primaire la langue nationale et l'alphabet en première classe. Pendant presque trente ans, il a correspondu avec Vuk Karadžić. Ses 130 lettres sont un matériel précieux pour éclaircir les conditions d'alors, de la vie culturelle, politique et économique de Boka Kotorska et du Monténégro. Ces lettres donnent aussi des détails abondants au sujet des personnalités qu'il rencontrait. Il y a beaucoup de détails de Njegoš, surtout au sujet de sa maladie et de sa mort. Quelques-unes d'entre elles sont exceptionnellement de grande valeur documentaire. Popović a collectionné pour Vuk Karadžić beaucoup de matériel du genre folklorique, philologique, et de toponymie. Il a écrit des poèmes et des articles pédagogiques. Il est mort de néphrite aiguë à Kotor le 6. décembre 1876, à l'âge de soixante-dix ans.

KONCEPT PISMA BOKELJSKIH GLAVARA HRVATSKO-SLAVONSKOM SABORU 1848. GODINE

Opštinski arhiv u Budvi nedavno je obogaćen jednim vrijednim dokumentom iz revolucionarne 1848. godine. Radi se o do sada nepoznatoj verziji redakcije pisma, koje je, kao odgovor predstavnika svih bokeljskih opština (od Paštroviča do Herceg-Novog) sa Narodne skupštine održane 1. juna 1848. godine na Prčanju, upućeno Hrvatsko-slavonskom saboru u Zagrebu.¹ Mada je sadržina ovog dokumenta u našoj historiografiji dobro poznata, jer je objavljivana više puta, smatrali smo korisnim objaviti integralni tekst ove najnovije verzije, koja po našoj ocjeni, predstavlja prvi koncept pisma, redigovan na samoj Skupštini. Upoređujući tekst dokumenta sa Ljubišnim rukopisom, zaključili smo da je pisan njegovom rukom, te i time zaslužuje još veću pažnju. Ljubiša je prisustvovao Narodnoj skupštini u Prčanju, kao predstavnik budvanske opštine.²

Koliko nam je poznato tekst ovog pisma prvi je objavio P. A. Lavrov, poznati ruski naučnik, autor knjige »Petar II Petrovič Njegoš...« izdate u Moskvi 1887. godine. U ovoj obimnoj i izvanrednoj studiji o velikom pjesniku i vladaru Crne Gore, posebno se govori o događajima u Boki Kotorskoj 1848. godine i o stavu Njegoša prema ovim događajima. Navodi se originalni tekst Njegoševog proglasa Bokeljima i Dubrovčanima od 20. maja 1848. godine, odgovor Narodne skupštine Njegošu od 1/13. juna, kao i odgovor bokeljskih glavara Hrvatsko-slavonskom saboru u Zagrebu od istog datuma.³ U primjedbi ispod teksta Lavrov navodi da se na redigovanom primjerku odgovora, koji se smatra kao koncept, nalaze dopisana dva slijedeća stava: »Najprva i najsvetija naša dužnost je javiti

¹ Porođica Medin iz Budve poklonila je ovaj dokument Arhivu, kao i originalni rukopis pripovjetke »Šćepan Mali« od S. M. Ljubiše. Koristimo priliku da se darodavcima još jednom zahvalimo na ovom rijetkom i značajnom prilogu.

² Don Niko Luković: Velika narodna skupština Bokelja 1848. godine, Istorijski zapisi, 1948, I, br. 1—2, str. 12—22.

³ P. A. Lavrov: Petar II Petrovič Njegoš, Moskva 1887, str. 187—188.

pred svijetom, da mi Dalmatinci nismo, no »Bokezi« i drugi stav »Čekaćemo od Vas skori otvjet, s kojijem dodatkom da bismo od Vas radi znati, pod kojijem uslovijem Vi bi ste nas u Vaše sodruženstvo primili«. Iz ovoga bi se moglo zaključiti da je Lavrov imao u rukama dva dokumenta: prepis teksta pisma bez ispravki, koji je konačno usvojen i poslat kao zvaničan odgovor i, drugi, koncept pisma, na kojem su dodata ova dva stava, ali nijesu ušla u zvaničan odgovor. Za Lavrova, kao naučnika, bilo je važno da navede izvor za ove podatke i zato je u fusnoti naveo slijedeći tekst: »Za objavljivanje ovog interesantnog proglašenja i za još dva naredna pisma dugujemo zahvalnost sinu poznatog skupljača srpskih običaja g-na Vrčevića, koji je bio ljubazan, da nam iz ostavštine svoga oca privremeno ih ustupi, kada smo bili u Kotoru.«⁴ Lazar Tomanović je u knjizi »Petar II Petrović Njegoš, kao vladalac« izdatoj na Cetinju 1896. godine, također, koristio ovo pismo, ali ga nije u cjelini objavio. Don Niko Luković, jedan od najboljih poznavalaca bokeljske prošlosti objavio je prvi put tekst ovog pisma u monografiji »Prčanj«, izdatoj u Kotoru 1937. godine. Identičan tekst pisma don Niko Luković je objavio u članku »Velika Narodna skupština Bokelja 1848. godine« koji je napisao povodom stogodišnjice.⁵ U oba slučaja naveden je puni tekst pisma koji sadrži i obadva stava, koji kod Lavrova nijesu unijeta u zvaničan odgovor. U ovom prigodnom tekstu don Niko Luković nije naveo podatak gdje se nalaze korišćena dokumenta, već je na kraju priloga naveo izvore i to: Arhiv bivše opštine peraške; Arhiv bivše opštine prčanjske; D. Niko Luković: Prčanj (Kotor 1937); Butorac: Boka Kotorska prema narodnome pokretu u revolucionarnoj godini 1848. (Rad Jugoslav. Akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1938. g.) U članku »Nešto o Njegošu i Bokeljima u godini 1848.«⁶ Vido Latković je prvi ukazao na konstataciju Lavrova o postojanju dvije verzije ovog pisma. Analizirajući više dokumenata iz ovog perioda koji se čuvaju u peraštanskom arhivu on je utvrdio da je prepis pisma »Slavnomu Saboru Hervatsko-Slavonskom u Zagrebu«, koji se čuva u Perastu sa potpisima svih predstavnika bokokotorskih opština, različit od onog što je objavio Lavrov. Naime, u peraštanskom prepisu uključena su oba stava, koja su kod Lavrova navedena samo u konceptu pisma. Iz ovoga Latković je izveo zaključak da je na Skupštini usvojen tekst pisma, čiji se prepis čuva u Perastu, a da je, kasnije vjerovatno, na zahtjev Grie-a, ondašnjeg kotorskog okružnog poglavara izvršena ispravka i izostavljena su ona dva veoma važna stava.⁷ Interesantno je da ni Luković, ni Butorac, nijesu ukazali na ove razlike i intervencije. Može se pretpostaviti da su oni koristili prepis

⁴ Isto, str. 186.

⁵ Don Niko Luković: Velika narodna skupština Bokelja 1848. godine, str. 16—17.

⁶ Isto, str. 22.

⁷ Latković Vido: Nešto o Njegošu i Bokeljima u godini 1848. Zapisi, 1938, XI. knj. XIX, br. 6, str. 332.

pisma koji se čuva u Perastu i da nijesu znali za primjerak koji se nalazio u ostavštini Vuka Vrčevića i koji je koristio Lavrov. U svakom slučaju potrebno je dati odgovor na pitanja: koji je tekst Skupština konačno usvojila i da li je taj sadržaj pisma, naknadno mijenjan? Da sa pouzdanjem tvrdimo da je peraški prepis pisma identičan tekstu koji je usvojila Skupština pomaže nam i koncept tog dokumenta koji se nalazi u Arhivu Budve i koji sada prvi put objavljujemo. Tekst je u originalu pisan ćirilicom, starim pravopisom. Radi boljeg korišćenja, mi ga donosimo u transkribovanom obliku, sa našim primjedbama datim u zagradama. Evo tog teksta:

Slavnomu Saboru Hrvasko-Slavonskomu u Zagrebu

Naša su obštetva imala čest primiti od strane Hrvatskog naroda mnoga pisma u kojima javljena je vaša želja dase današnja Kraljevina Dalmatinska vašoj državi soedini. (*P. p.: poslije ove rečenice staljen je znak za susnotu, napisan drugom rukom i drugim mastilom.*)

Izlišno bi za nas bilo odgovoriti što mi Dalmatinci nismo nikada bili, ali na uvredu za tu rado opraštamo. (*P. p.: Ovaj pasus je precrtan istom rukom i mastilom sa tri erte i nije uključen u zvaničan odgovor.*)

Što smo zatrajali do danas na ta počitovana pisma odgovoriti, uzrok je to samj što kroz različne događaje nismo mogli narodni duh i narodno mjenie o tome poslu upitati.

Ali danas u dobar čas skupilise kao pravi naroda bokokotorskoga poslanici jednodušno vama našij odgovor kao ti šaljemo.

Bez sumnje toliko Kraljevina Dalmatinska, koliko njoj skopčano okružje Bokokotorsko pripada po položaju, po istorii, po jeziku, i po plemenu većeg broja, Slaveno-Srbskoj narodnosti.

Bez sumnje kad bi nastoći događaji do toga koraćili da se države Slaveno-Srbske, to jest jugoslavenske u jedno združje pod štitom Cezarskim, bez uliva ikakve tuđe narodnosti kao na primjer Talianske, Mađarske, Njemačke i tako dalje, bez sumnje Bokakotorska protivna biti neće da se želja vaša ispuni što se soedinjenjija našega tiče. (*P. p.: Tekst »to jest jugoslavenske u jedno združje« dodat je drugom rukom i mastilom i ispisan iznad reika.*)

Ali današnja obstojateljstva, a navlaštito to ono što ste vi Ugarskoj kruni podložni, nedopušta vam da mi za to soedinjenjije žertvuemo nezavisnost naše narodnosti, koja je nama pripoznana u novomu ustavu carstva Austrinskoga.

Kad svaka jugoslavenska država pravilnim putem postane samostalna bez tuđeg uliva, kad se zbude ono što svi želimo to jest osnova Slavenskog carstva pod cesarskim štitom, kad unaiposljed jednaka prava budu slobodno među rečenima državama ugovorena i postavljena, Okružje bokokotorsko od svoje strane radostno će sebe u tome sojuzu pripisati.

Na protiv toga ako države Hrvatska i Slavonska žele i mogu snama u sodružestvo doći, pod ustavom 25 Aprila ove godine, da snama u jedno u novomu Konstitucionaliskomu životu uđu, okružje ovo ništa radosnie zahtjevati nemože.

Toliko zasad na pozive Hrvatskog naroda imamo čest vama predstaviti, ostajući bratinskim privrženijem s kojim jesmo na vjeki vaši dobroželatelji.

Čekaćemo od vas skori otvet s tijem dodatkom da bismo od vas radi znati pod kojijem uslovijem vi bi ste nas u vaše sodružestvo primili.

Kotor 1/13 Junija 1848.

Slijede podpisi od svijeh podeštata,
šindika i glavara seljskijeh

(P. p.: Dodato je drugom rukom i mastilom: broj 13 u datumu i tekst »od svijeh podeštata, šindika i glavara seljskijeh«, a riječ Kotor je precrtana.)

* Naiprva i naisvetija naša dužnost ta je, javiti pred svijetom da mi Dalmatinci niesmo no Bokezi. *(P. p.: Ovaj pasus je dopisan na trećoj stranici rukopisa, kao fusnota, a ušao je u originalni tekst odgovora odmah poslije prve rečenice na početku pisma.)*

Pažljivom analizom i upoređivanjem ovog rukopisa sa ranije navedenim objavljenim tekstovima utvrdiće se da je i on nakon svih izvršenih ispravki i dopuna u potpunosti identičan sa tekstom koji se čuva u Perastu. Kao i prilikom donošenja svakog važnog dokumenta, predlog se na Skupštini raspravlja i dopunjuje, odnosno mijenja. Takva praksa sigurno je bila i na ovoj Skupštini. Rješavalo se o daljoj sudbini naroda Boke i zato su njeni predstavnici (oko 400 ljudi), na najvišem skupu — Narodnoj skupštini, kroz demokratsku formu odlučivanja, dobro mjerili značaj i težinu svake riječi i izvršili nužne izmjene u predlogu odgovora. Kako smo naveli, ovaj koncept pisan je rukom Stefana Mitrova Ljubiše, ondašnjeg mladog bilježnika budvanske opštine, dočim su ispravke i dopune pisane nečijom drugom rukom. Sigurno da su na Skupštini prisutni bili sekretari, odnosno bilježnici svih opština u Boki, te treba pretpostaviti da su bili zainteresovani da imaju tekst svih zaključaka sa Skupštine. To je i normalno, jer su skupštinske odluke obavezivale sve prisutne. Tako je moglo doći do više prepisa ovog dokumenta sa ispravkama i dopunama. Naše je mišljenje da usvojeni tekst odgovora bokeljskih glavara Hrvatsko-slavonskom saboru u Zagrebu, niko nije mogao i smio mijenjati nakon usvajanja na Skupštini. Za to ima više razloga. Najglavniji je u tome što je Skupština u to vrijeme bila najveći autoritet vlasti u Boki. Vidi se to iz njenih zaključaka i stavova, koji su u svemu nezavisni od

austrijskih organa vlasti u Boki. Samovoljno mijenjanje njenih zaključaka od strane kotorskog poglavara moglo bi izazvati reperkusije, a to ni austrijskim vlastima nije išlo u prilog. Pogotovu, kad se ima u vidu da su predstavnici na Skupštini, što se vidi iz koncepta pisma, insistirali da se unese stav o njihovoj nacionalnoj opredijeljenosti. Niko drugi to nije mogao mijenjati. Zato mi smatramo da se objavljeni prepis Lavrova, bez dva gore navedena stava ne može smatrati kao zvaničan odgovor, već da je to prva verzija pisma u kojoj tih stavova nije bilo.

Događaji u revolucionarnoj 1848. godini u našoj historijskoj nauci nijesu dovoljno obrađeni. Bez pretenzija da ovom prilikom dajemo kritičku analizu objavljenih priloga na ovu tematiku može se zaključiti da je izostala klasna analiza događaja, povezana sa društveno-ekonomskim položajem svih struktura stanovništva Boke Kotorske, što se uveliko manifestovalo i ustankom u Grblju, a nije dovoljno sagledana i ocijenjena uloga nacionalne svijesti.

Iduće godine navršava se sto trideset godina od ovih događaja, pa je to i prilika da istaknemo potrebu kompleksnog naučnog proučavanja ovog značajnog perioda naše prošlosti. Predlažemo redakciji »Boke« da zajedno sa Sekcijom Društva historičara pokrene inicijativu u tom pravcu.

Crabinsy Celyy z yshchey Kaluzhskoy y Sazpuy

Ustav
Ustav yz odobreniya...
yshchey...
yshchey...
yshchey...

Ustav...
yshchey...
yshchey...

Ustav...
yshchey...
yshchey...

Ustav...
yshchey...
yshchey...

Ustav...
yshchey...
yshchey...

Ustav...
yshchey...
yshchey...

Ustav...
yshchey...
yshchey...

Ustav...
yshchey...
yshchey...

Ustav...
yshchey...
yshchey...

всего населения, как и ввиду их большого числа и разнообразия
жизни и занятий.

Наиб. важн. мероприятием является организация
универсальных курсов, как для взрослых, так и для детей.
Курсовые занятия должны быть направлены на развитие
интереса к изучению наук, а также на приобретение
специальных знаний и навыков, необходимых для
жизни и работы.

На основании всего этого предлагается в качестве
мероприятия в нашей стране, и в частности в
губернии 25 Удмуртской губернии, организовать
универсальные курсы, как для взрослых, так и для детей,
с тем, чтобы на них преподавали бы все предметы,
необходимые для жизни и работы.

Итак, на основании всего этого предлагается
организовать курсы, как для взрослых, так и для детей,
с тем, чтобы на них преподавали бы все предметы,
необходимые для жизни и работы.

Итак, на основании всего этого предлагается
организовать курсы, как для взрослых, так и для детей,
с тем, чтобы на них преподавали бы все предметы,
необходимые для жизни и работы.

Александр Михайлович

Сектор организации
образования, методический
центр

Примите, пожалуйста, мои искренние поздравления с праздником
и желаю вам успехов во всех ваших начинаниях.

Резюме

**ЧЕРНОВИК ПИСЬМА БОКЕЛЬСКИХ ГЛАВАРЕЙ
ХОРВАТСКО-САВОНСКОМУ СОБРАНИЮ 1848. ГОДА**

Др Мирослав ЛУКЕТИЋ

Текст этого важного документа политического прошлого Бокш Которской впервые был опубликован русским учёным П. А. Лавровым в его книге „Пётр II Петрович Негош“, вышедшей в Москве, 1887 года, и потом несколько раз перепечатывался. Сейчас впервые публикуется черновик этого письма, отредактированный на собрании Народной скупщины 1848 года. Черновик собственноручно писал писатель и политик Стефан Митров Любича. Документ хранится в Архиве Будви.

КЊИЖЕВНИ ЛИК МАРКА ЦАРА

I. МЛАДОСТ У БОКИ КОТОРСКОЈ

После пропасти Млетачке Републике (1797) Далмација је била економски неразвијена покрајина, без шума, без засејаних поља, без стоке, без основних услова за живот и напредак. Иако се ни прва аустријска владавина није одликовала ни привредним просперитетом, ни политичким слободама, ни културним прогресом, ипак је она — у поређењу са ранијим млетачким режимом — била нешто бољешвија. За време француске владавине Далмација је учинила крупан корак напред и на економском, и на друштвено-политичком, и на културно-просветном пољу, али је она била кратког трајања.

За време друге аустријске владавине, иако под неповољним условима, приморски градови су нешто напредовали, док су села остала запуштена и занемарена. У току друге половине XIX века Задар се постепено развио у жарниште политичког живота на словенским обалама Јадрана. Ту, у Далматинском сабору, воде се живе парламентарне дебате и политичке дискусије између галијанаша и народњака: док галијанашни желе пошто-пото аутономију ових крајева, како би и даље остали под јаким италијанским утицајем, докле се народњаци одлучно боре за сједињење Далмације са Хрватском. Истовремено воде се у Далматинском сабору и у штампи оштре полемике између конзервативних елемената, нарочито клерикалаца, с једне стране, и прогресивних снага, либерала и демократа, с друге стране. Ове борбе нарочито су се заоштриле 1870. и дошле до своје кулминације у римском питању, када су демократски елементи у Италији отворено устали против даљег опстанка папине световне државе и пропагирани уједињење Италије према националном принципу, без хегемоније Ватикана.

Ове су се политичке и социјалне супротности постепено преносиле и у грађанско друштво у далматинским градовима, па временом и у шире народне масе. По себи се разуме, ове борбе морале су пужно паћи свога одраза и у публицистици и у књи-

жевности. Тадашњи далматински листови и часописи пуни су интересантних и значајних полемика и дискусија, које речито одражавају идеолошке борбе, културна проширања, друштвене супротности и политичка струјања свога доба. Тада ступа на јавну позорницу једна група младих интелектуалаца, васпитаних и школованих у приморским класичним гимназијама, формираних у хуманистичком духу и под утицајем романске културе. Они су стајали чврсто на прогресивним позицијама тадашње грађанске демократске левнице и водили одлучне борбе против свега што је било назадно, а на првом месту против клерикалаца. Ове књижевне и културне борбе између младих, прогресивних далматинских интелектуалаца, с једне стране, и клерикалаца, с друге стране, биле су изванредно живе и необично оштре, изазивале темпераментне полемике и дискусије по тадашњим листовима и часописима, и поделиле читаву далматинску јавност у два јасно супротстављена фронта, у два идеолошка тabora.

У првој борбеној линији малене, али активне групе младих, прогресивних писаца стајао је и Марко Цар. Робен је у сиромашној грађанској породици у Херцег-Новом, у Боки Которској, 30. августа 1859. Према казивању његовог побратима, књижевника Јосина Берса:

„Ту је наш Марко провео најлепше дане свог детињства: тај кутић земље, окаћен мирисом морске траве и навјек зелене лаворике, приштапао је маломе Цару прва слова љепоте и урезао му је у срцу оне осјећаје, које човек не може никад више да избрише.“¹

Много доцније, евоцирајући успомене на своје школовање у Лицеју Малобраћана у Херцег-Новом, сам Марко Цар изнео је, поред осталог, и ове карактеристичне појединости:

„Ако ми братри Малобраћани нијесу чак младији од осталих избријаних и подстрижених мантијаша, то је знак да сам једно врло нехарно створење, јер су ти братри били моји први и главни наставници. У Херцег-Новоме, гдје сам се родио, држали су ти редовници, све до под крај седамдесетих година прошлога вијека, неку врсту средње школе са наставним језиком таалијанским, која је имала право на јавност и у којој су главни предмети поучавања били таалијански и латински језик и понешто историје и географије. Учители, братри мислиници, бијашу махом Таалијанци, те о каквом поучавању српскога језика не могаше, наравно, бити ни говора, мада је тај језик великој већини Бака био матерински и мада је међу нама било и неколико православних. Но то је онда у приморским варошицама била обична ствар, и кад сам по томе, у својој 16 години, из те школе изишао, ја сам, разумије се, познавао много боље Дантеа и Вергилија, него ли Његоша и Луђићу, моје уже сугароднике и најближе комшије!“²

¹ Ј. Берса, *Марко Цар, Стражилово*, Нови Сад, 12. IV 1892.

² М. Цар, *С. Матавуљ у Херцег-Новом, Летпис Матице српске*, књ. 253, св. I, 1909.

Марко Цар је као младих био „нејаке грађе, којему се у лицу огледало зазирање од света и крајња осетљивост“; више је волео књиге него игре; уживао је у природним лепотама родног краја; рано је показао интересовање за све врсте уметности, нарочито за књижевност и сликарство. После завршене ниже гимназије у Херцег-Новом, учио је класичну гимназију у Котору, коју је морао прекинути због очеве смрти. Ова школа била је једна од најстаријих и најугледнијих класичних гимназија на источним обалама Јадрана и из ње су излазили млади људи са солидном општом спремом и хуманистичким образовањем; многи од њих играће доцније значајну улогу у јавном животу Далмације, Боке и Црне Горе.

II. ДОПИСНИК МИЛЕТИЋЕВЕ „ЗАСТАВЕ“

У то време излазио је у Новом Саду политички лист *Застава*, орган Српске народне слободоумне странке у Војводини, под уредништвом Светозара Милетића. Политичар широке јужнословенске оријентације, стојећи на левом крилу тадашње грађанске демократије, близак првим српским социјалистима, Милетић је окупио око свога листа велики број добрих сарадника и дописника из свих земаља и покрајина Словенског Југа, тако да је *Застава* постала један од водећих листова са знатним тиражом у свима јужнословенским крајевима. Милетић је узимао за сараднике и дописнике већином младе људе, слободумне и демократски оријентисане. Један од дописника из Боке био је Марко Цар.

Баш у то време прослављао се у Риму 50-годишњи јубилеј папе Пија IX, крајем маја 1877. Ова светковина привукла је у Рим велики број ходочасника из свих католичких земаља света. Том приликом у Рим је дошла и група од 100 верника — на челу са бискупима — из свих јужнословенских земаља и покрајина Хабсбуршке Монархије. Ове ходочаснике је предводио загребачки надбискуп Јосип Михаловић, а међу њима се налазио и каноник Миховил Павлиновић, који је описао целу светковину у подужем чланку, на уводном месту задарског *Народног листа*. Рећали су се поздравни говори представника појединих делегација. Михаловић је довео пред папни престо конта Косту Војновића („кнеза ужичког“, „тајног савјетника Његове Свијетлости Пија IX“), који „разтвори златом и свилом везену књигу па тронутим гласом штије папи поздрав хрватског народа...“

Ходочашће у Рим не би само по себи изазвало оштрије реаговање у српској јавности да папа у својој енциклици није критиковао Русију, и то баш уочи великог руско-турског рата, од кога су балкански Словени очекивали ослобођење од турског феудалног јарма. Прво реаговање стигло је из Боке Которске, где је русофилска оријентација већ одавно постала народна

¹ *Хрватска у Риму, Народни лист, 9. VI 1877.*

традиција, као и у суседној Црној Гори. Тада је Марко Цар шапсао свој први чланак и послао га уредништву *Заставе*, које га је објавило на видном месту. Млади Бокељ темпераментно критикује политички став Ватикана према решавању источног питања, које је поново постало горуће:

„Намесник Христос на земљи, непогрешљиви папа, први браташтво крста, попошио је своју грдну алијанцију са полумесецима, те примајући тодочаснике и говорећи о руско-турском рату, изразио се овако: „Не знам која ће власт победити, али знам да православној Русији рука божје правде тешико прсти, и то због мржње према католичкој вери, коју од толико година не обуставља“... Али и то је извесно да још никада римска столица не изјави већим безобразљивом своје грдне симпатије према тирјанству и деспотизму као у овом ратовању.“⁴

Анализирајући туркофилску политику Ватикана за време устанничких покрета балканских народа и у току српско-турских ратова, Марко Цар констатује у истом чланку:

„Ако да не имамо жалост видети Миралите борити се против своје браће Црногораца, у одбрану Турака, то можемо само римској столицу захвалити; а захвалити нам је такође римској столицу ако виђосмо, на голему нашу срамоту, борити се лане око Беолине босанске католике у корист полумесеца против часног крста... Како је већ познато, Турци поновниче грдну своја свирепства у Бугарској... Шта се светом оцу о овим крвавим делима чини? Славни Тасо свегао је милосрдно оружје крстоносца. Да ли је сада постало милосрдним оружје башибозучко?“

Ови дописи Марка Цара (као и дописи Лазара Томановића, Александра Катића, Душана Баљака и других дописника из Далмације и Боке изазивали су реакције *Народног листа*. Редакција није одговорила директно, него преко једнога „отвореног дописа“, у коме је између осталог речено да су ови дописи — „лакостна и дјетњанска копрцања новосадског листа“. На овај допис *Застава* такође није одговорила директно, него је објавила један допис из Далмације, олет из пера Марка Цара, у коме се каже да је *Народни лист* — под новом редакцијом Јурја Бианкинија, најближег сарадника и једномишљеника Миховила Павлиновића — изгубио ранији „блесак под уредништвом приједног Нодила и других соколова“, да је „пожутно и потамно“, и растерао „све питоме и милогласне тице, које су сложне биле и пјевале уз братску слогу и мир хрватско-српске пјесме о заједници и светој дужности нашој у југославенству...“ Прелазећи на одликовање које је Пије IX уручио Павлиновићу, Марко Цар поставља конкретно питање:

„Није ли овај немали појав доброг владања *Народног Листа* и његовог пословеће капоника Павлиновића?... Сп. отац послао му првени огрљак, па преко прилог образчића на црном врату овог

⁴ М. Ј. Ц. (Марко Цар), *Дописи, Застава*, 20. V 1877. Ауторство потврдио сам аутор пислу ове студије.

орла, о како се лијепо заблиста овај црвени огрљак? Црно и црвено, страпште боје! Као да значе: због посезате неслоге и мржње, несрећа ће оба брата матере Југославије у црно завити; а црвена: као да ће се црвена крвца пролити на домаћем отаџиништу између ровене браће.“⁵

Марко Цар се ухватио у кошгац и са Костом Војновићем, једним од најближих сарадника и једномишљеника Миховила Павловића. То није била ни лака, ни једноставна борба: Цар је био још гимназиста, а Војновић већ редовни професор свеучилишта у Загребу и члан Југославенске академије знаности и умјетности. Требало је имати много смелости па ући у ту нарану борбу са надмоћним противником. Млади Бокса је био довољно храбар:

„О загребачком народном сабору читао сам таман болан у постели, и тај не само да ме зачудио, по чисто смутно горко, промишљајући да на њему један члан најавчије и најстарије племићке породице српске, чије племе бијаше на далеко гласито још из доба Душана силнога, којим се својакаше, на најбезобзирнији начин одриче се мањика српскога, те заводи за смзданиом хрватком, за Старчевићем, Павлиновићем и дружиниом им...“⁶

Марко Цар, затим, повлачи паралелу између деде и унука, Борба и Коста Војновића:

„Беда му Борба изабра једногласно у Котору православни народ покровитељем и заштитником православља... а он, унук му, иде као ходочасник у Рим, да клања бога на земљи и цемља ону руку, која обасипае благословима оружје турско... Бедови му бораху се обилнићи мачем у руци... а он, унук им, у брк повјестничким истинама, и не признаје Срба, ће му стари потоком крв лише за ослобођење и уједињење српско...“⁷

Исто тако оштро и смело као против ултрамонтанаца устао је Марко Цар и против православних клерикалаца. Повод је нашао у себичности православне црквене хијерархије према изаброј сирочади за време босанско-херцеговачког устанка (1875—1878). У посебном допису он о томе пише:

„Зар наши богати Срби нису могли жртвовати за невољу босанску сиротињу од чистих прихода пет из сто у ове три године? Зар српски свештеници на парохијама нису могли свакога лета штогод у житју прикупити и сиротињи послати?... Наши свештеници угодно живе, да су нешто уштеднији од изаброног пића, вина, бира, духана, картања, нестог фотографисања, друге угодноности и раскошности, како су лијепо могли помоћи својој браћи у страшној невољи. Наши архимандрити, игумани и калуђери, уживаони задужбана српских, уоће како помогоше бјесвцима тужним? Шта им дадоше?... Чиме помогоше страдајућу сиротињу?...“⁸

⁵ „Пакостна и дјетињска копрцања новосадског листа“, *Застава*, 25. IX 1877.

⁶ Млади Србин, *Др Косто Војновић крама српствоу*, *Застава*, 26. IX 1877. Према саопштењу Марка Цара, негови псеудоними у *Застави* били су: „Млади Србин“ и „Један Србин“. Било је дописа које је објавио под својим пуним потписом (Марко Јов. Цар) или под иницијалима (М. Ј. Ц.).

⁷ *Застава*, 26. IX 1877.

⁸ *Из Далмације*, *Застава*, 9. IV 1878.

У истом овом допису Марко Цар алудира и на самога далматинског епископа Стефана Кшежевца, на ко његово име изричито не спомиње: „Међу те, који су заборавили, има и оне који су познали своју браћу у несрећи њиховој, јесу ... и свештеници и калуђери, од првосвештеника до последњег свештеника.“⁹ Као свако уопштанање и генерализација, тако је и ово било претерано и неосновано, јер су Далмација, Дубровник и Бока и овом приликом према својим економским могућностима приложили свој обилострадални у току устанка! Међутим, стоји чињеница да висока црквена хијерархија — ни православна, ни католичка — није дала онолико колико је могла, требала и морала дати за једну овако племениту и хуману сврху.

III. САРАДНИК ДУБРОВАЧКОГ „СЛОВИЦА“

Почетак књижевног рада Марка Цара датира још од краја 70-их година прошлог века, када је друговао са Симом Матавуљем, Влахом Буковцем, Марком Муратом и другим истакнутим књижевницима и уметницима из Далмације. Свој литерарни рад започео је преводњем познате приповетке Буре Јакшића *Рањеник*. Исто као Јакшић, и Марко Цар се одушевљавао великим италијанским револуционаром Бузепом Гарибалдијем, протагонистом заједничке ослободилачке борбе подјармљених народа против главитеља. Истински револуционар, Гарибалди није остао само на лепим речима, него је послао и неколико легија својих добровољаца, који су се борили прво у устанцима у Херцеговини, затим у босанском устанку и, најзад, у српско-турском рату 1876. Лику таквог једног храброг гарибалдица овековечио је Бур Јакшић у приповести *Рањеник*, коју је Марко Цар превео на италијански језик и објавио, са својим коментаром, у угледном венецијанском часопису *Il Movimento*, у свесци за октобар 1878.¹⁰

Почетак књижевног рада Марка Цара карактеристичан је не само за ближе познавање и правилнију оцену његовог уку-

⁹ Исто, 9. IV 1878.

¹⁰ М. Цар је о томе обавестио Б. Јакшића, који му се захваљујући посебним писмом у коме му пише између осталог: „Ваше писмо ме је веома пријатно изненадило, на не само да ми је мило што сте ми *Рањеника* на крајни италијански језик превели, него вам морам и заблагодарити на вашем труду. То је, драги пријатељу, за мене, као писца једног маленог народа велика част, и зато вам хвала! Опростите што сада немам на окупу све што сам до сада штампано, али чим све саставим, бићу тако слободан да вам пошаљем, а и у будуће што штампам слаћу вам.“ У истом писму Јакшић је замолио М. Цара да му пошаље свеску *Movimento*, у коме је изашао превод *Рањеника*. Чим је писмо примио, М. Цар је свој примедрак италијанског часописа послао Јакшићу у Београд, али није добио одговора, није је примио обећане књиге. Уместо тога стигла му је тужна вест да је Јакшић умро. (К. Милутиновић, *Бур Јакшић на италијанском*, *Споменица Б. Јакшића*, *Летопис МС*, CVI, 3, 1932.)

пог књижевног лика, него истовремено и за потпуније разумевање оног значајног покрета, у коме је он активно учествовао. То је покрет дубровачких „словинаца“, чији је орган био часопис *Словинац* (1878 — 1884). Први број се икључиво баш у години окупације Босне и Херцеговине, капа су се међунационалне и међуверске супротности толико заоштриле да су перспективе за будућност изгледале мрачне и безизлазне:

„У тако затрпаној, наелектрисаној ситуацији јавно се омањши књижевни Дубровник као посредник и смирител. Та нова активност дубровачких културних и књижевних радника није била расцепака на као до тада... него је произишла спонтано — из самог града — као ваља последица изразито дубровачки, самоникли књижевни покрет. Вањска манифестација тога покрета био је *Словинац*. Под књижевно-умјетничком фасадом *Словинца* криле су се дакле не само књижевно-умјетничке, него и политичке памјере измирења Хрвата и Срба у Далмацији оног времена.“¹¹

Словинац је уређиван у духу широке верске толеранције између православних и католика, пропагирајући идеју југословенског јединства у времену када су религиозни фанатици и с једне и с друге стране распаљивали верску мржњу и шовинистичку нетрпељивост. Дешавало се да су се у истим бројевима *Словинца* појављивали и православни прота Јован Суцлечић и католички каноничи Мато Водонић и Иван Стојановић. У часопису су сарађивали не само писци из Дубровника, Далмације и Боке Которске, него и из осталих југословенских земаља и покрајина, у духу „словинских“ концепција, које је сама редакција формулисала у ових неколико реченица:

„*Словинцу* је света ствар јединост народња: од Вараждина до Бара и од Виса до Тимока један је народ који јединијем те истијем језиком говори и непрекидно је смјештен, што су двије биљешке карактеристичне које чине истовјетност и јединост једног народа. На поменутом простору станију Срби и Хрвати, који уз два крила Словенца и Бугара чине Словински југ и та сва четири живља најгодније називаемо Словинцима.“¹²

¹¹ Н. Иванишин, *Часопис „Словинац“ и словинство у Дубровнику*, Рад ЈАЗУ, кт. 324, стр. 173, 1962.

¹² *Словинац*, бр. 12, 1879. Дошнје, у кратком осврту на цитиговоре хрватских и српских екстремиста, редакција *Словинца* је дониндла раније изложила програм овим појним појединоцима: „*Словинац*, држећи се свагда свог програма, тражи да на књижевном пољу здружи и помри два племена Хрвате и Србе, који су се на своју штету завадили и раздијелили. И сам знајући колико је трудна та задаћа и да не може за њу настојати него на књижевном пољу, неће пусти ни да га заведе с њеним стале занесеност пријатеља, ни да га поплаши мржња и пријестје непријатеља. Јер је у ово вријеме *Словинац* стекао и непријатеље, а то је наравно да ко тражи мир и слону буде гледао кривијем оком од оних што желе само свађу и рат. За такове непријатеље не знамо управо треба ли се радовати или жалити. Свакако *Словинац* не мисли се упуштати с њима у залудне борбе, но ћемо само одговарати разлогима на разлоге, а муком на псовке и ружења.“ (*Словинац*, бр. 39, 1882).

Главни иницијатори и организатори овога покрета били су народни препородитељи браћа Нико и Мело Пуцић, који су читавом покрету дали широко општејужнословенско обележје, у духу политике народног препорода на Јадрану. Нико Пуцић је писао мало, али се дописивао са Штросмајером и Рачкима, и снажно утицао на уређивање часописа, у духу братства и јединства Јужних Словена. Мело Пуцић је ову „словинску“ оријентацију преточио у низ родољубивих песама, које су у своје време биле врло популарне и код књижевне публике и код ширих читалачких слојева. Он је у народно коло позивао сва четири „словинска брата“:

Ој Хрвате десно крило
И Србине око моје!
Бугарине давна сило
И Словенце уз пас троје!

Главни уредник *Словинца* био је Луко Зоре, професор Дубровачке гимназије, члан Српске академије наука и Југославенске академије знањости и умјетности, пријатељ и једномисленик Штросмајера и Рачкога, који су га ценили као једнога од најеминентнијих дубровачких интелектуалаца тога доба. Њему је пошло за руком да обезбеди сарадњу и највећих оновремених словенских научних радника: Валтазара Богиншића, Ватрослава Јагића, Константина Јиречека, и других.

Један од истакнутих и врло активних сарадника *Словинца* био је и млади Марко Цар.¹³ Започео је лирским песмама, затим је прешао на приповетке и, најзад, на есеје. Први оригинални текст у *Словинцу* била му је песма *Пролетња ружа*.¹⁴ Као песник се није изразитије афирмирао. Приповетке су му на знатно већој висини; нарочито су му успели опшени мора и приморја.¹⁵ Но највиша достигнућа остварио је у есејима. Он је Јакшићу обећао још пред крај његовог живота да ће написати есеј о њему. Одржао је дато обећање и његов први есеј говори о Јакшићу:

„Претставите себи бечког и минхенског академичара, како мјери прешнице пут из Биограда у Сумраковац, гдје некога жива не познаје, гдје нема ни књиге, ни поште; заврните му у раскићену душу, па ћете одмах схватити дубину осјећаја, који је пјевао *Пут у Горњак*...“¹⁶

Оцењујући вредност и значење овог прилог објављеног есеја Марка Цара, Никола Иванишин је с разлогом констатовао:

¹³ Н. Иванишин, *Марко Цар у дубровачком „Словинцу“*, Брашчево, бр. 5—6, 1961.

¹⁴ *Словинац*, бр. 10, 1878.

¹⁵ М. Злоковић, *Море и приморје у дјелима Марка Цара*, *Годишњак Поморског музеја у Котору*, књ. XXV, 1977.

¹⁶ М. Цар, *Бура Јакшић*, *Словинац*, бр. 20, 1882.

„За Цареву критичарску активност у часопису значајна је студија о Бурн Јакшићу, у којој је на пов — у *Словинцу* неуобичајени начин — проговорио о књижевнику и књижевности... Служећи се оригиналном методом, уносићи себе, и истовремено се обраћајући читаоцима, Цар је при разматрању Бурнине поезије спретно комбинирао биографске и стваралачке елементе, постигавши живост, занимљивост излагања, а мјестимично и органску ераслост с темом коју описује и с читаоцима, којима се обраћа... Да би постигао што јачу увјерљивост својих излагања, Цар није цитирао само стихове, него је помињао и литературу, објашњавао поетски израз, вршио упоредабе, анализирао личност.“¹⁷

Напредни критички дух Марка Цара снажно прожима и његов есеј о великом италијанском песнику Кардучију, чија је револуционарна улога у књижевним борбама оштро уочена и убедљиво наглашена. Расправљајући о „новој реалистичкој школи“, која „одговара духу времена“, Марко Цар очевидно није мислио само на Кардучија и насјна струјања и сучавања у савременој италијанској литератури, него истовремено и на сукобе између напредних и конзервативних група у југословенским књижевностима:

„Аналитички дух истраживања, неомолњива потреба да се дубоко проучи оно што прије бијаше довољно да се само спљиви, што у чему се млади нараштаји одликује. Регби да ова младина стига дајки, којима су досле очи ласпале, хоће да се тиме дајкима освети савјестијем и жаркијем истраживањем истине.“¹⁸

Царев есеј о Кардучију запажен је не само у југословенској штампи и периодици, него и у италијанској. Тако, на примјер, рецензент угледног књижевног листа *Domenica Letteraria di Roma* посебно истиче да је Марко Цар објавио „у једном од последњих бројева дубровачког *Словинца* критичку и биографску студију о Б. Кардучију, приказујући српској публици једнога од најснажнијих наших живих pjesника“.¹⁹

Прва збирка приповедака младога Марка Цара објављена је у Дубровнику већ 1883. Она је носила скроман и непретенциозан наслов: *За кишљиве дане (књижевни покушаји)*. Младоме писцу било је тада тек 24 године. Иако је у књизи било још пуно младих наивности и почетничких невештина, она је већ показала аспу књижевну културу, ретку у тако младим годинама. Сем тога, у овим „књижевним покушајима“ било је и смелу, напредну идеју, и слободумних начела, која су уносила разумљива узбуђења у тадашње још доста конзервативно грађанско друштво и изазивала на дискусију и полемику савремене књижевне и културне раднике. Појаву ове прве књиге Марка Цара примила је књижевна критика на разне начине: прогресивна са

¹⁷ Н. Иванићки, *Покретачи и савјешни сарадници дубровачког часописа „Словинац“*, Дубровник, бр. 4, 1956.

¹⁸ М. Цар, *Giosuè Carducci*, *Словинац*, бр. 26, 1884.

¹⁹ *Domenica Letteraria di Roma*, 10. II 1885.

симпатијама и признањима, неутрална врло обазриво и крајње резервисано, а конзервативна и реакционарна са пуно неприкривене мржње и немоћног беса. Један од представника нове књижевне генерације, Павле Орловић, поздравио је књигу Марка Цара овом срдачном добродошлицом:

„Ми пијесмо следбеници оне смијешне књижевности златних идеја и фантазије, празних снова и аспирација, непристојна плача и завајања... Не љубимо средовјечни аскетизам светих отаца... Човјеку и човјечанству ми се клањамо... Данашња књижевност треба да не премашује границе истинитости, реалности, човјештва... У Марку Цару поздрављамо срчаног претечу оне храбре чете младих књижевника, који ће сатријети без милости старе идеале...“²⁰

Овако смело, борбено писање представника нове генерације младих, прогресивних писаца изазвало је реакцију. Нова генерација, са својим позитивистичким идејама, слободоумним схватањима и антиклерикалним ставовима, иступала је одлучно и непоколебљиво, са тако убедљивом аргументацијом и јасним, конкретним постављањем ствари, да су се ултрамонтани и конзервативци одмах схетили угрожени у својим позицијама и прешли у контрафанзиви. Из далекога Каира, из аустро-угарског конзулата у Египту, стигао је редакцији *Словинца* читав *Набожно-политички катехизам*, из пера ћесарско-краљевског генералног конзула Павла Реља. Иако се уредништво *Словинца* није слагало са реакционарном садржином овога клерикалног списа, конзул Павло Реља је толико инсистирао да се овај спис штампа, да је уредништво *Словинца*, најзад, морало да попусти. То није била само егзалтирана апотеоза „једино спасавајућој римокатоличкој цркви“ и „прејасној аустријској монархији и хабзбуршкој династији“. То је био истовремено и жучан памфлет против позитивистичке и материјалистичке филозофије, природних и егзактних наука, слободе мисли и слободе савести, републике и демократије, социјалне правде и економске једнакости, уопште против сваког културног напретка као таквог.²¹

Но, није остало само на томе. После *Набожно-политичког катехизма* стигао је уредништву *Словинца* још један спис сличне садржине и са истом сврхом. Само не из Каира, него — из Београда! После аустрајског конзула из Египта устао је у одбрану угроженог хришћанског морала шеф Пресбирија председништва владе Краљевине Србије — Матија Бан! Павло Реља и Матија Бан су васпитаници исте школе и проповедници истог морала, мистичари и метафизичари. У својој *Посланици* Матија Бан са пуно уображене оходости полемиче са Марком Царем и његовим друговима — „лакомисленим новаторима, који држе да ће наћи ијесничке оригиналности чак и у блаватим слојевима реалистичке школе“. Матија Бан се није зауставио само на апстрактном теоретисању

²⁰ *Словинац*, II. X 1883.

²¹ П. Реља, *Набожно-политички катехизам*, *Словинац*, I. X 1884.

и догматичарском придиковању против реалистичке школе. Можда и сам осећајући недовољну убедљивост својих преживљених теорија и хипотеза, Матија Бан је навео као конкретан пример како се нипошто не смеју писати лирске песме — пример Бранка Радичевића! Звучи као парадокс, али је сушта истина да је песник Матија Бан, од режимске штампе и званичне критике слањен као „српски Шекспир“, могао и смео да о песнику Бранку Радичевићу формулише овај и овакав суд:

„Када нам Бранко весело представља момка и девојку гаје се загрљени виљушкају по трави, кад нам пеку други пјесници, још веселије, приноседају каквом су похотљивости притискивали грудима и љубилац дјевојку, или јој откривали прси, па је бацали на постељу... то је њима пластично... Господо моја, чудновато сте забављали! Књижевност је позвана да уличи и оплемени човјека, а не да га бруталаше. Хоћете да будете умјетнички а не тусни реалисти?“²²

Овако „морални“ и „идеални“ рас-калуђер Матија Бан о „неморалном“ и „раскалашном“ Бранку Радичевићу и његовим ученицима и следбеницима.

IV. УРЕДНИК ЗАДАРСКОГ „ВУКА“

Марко Цар није био у могућности да одговори Матији Бану преко дубровачког *Словинаца*, који је крајем децембра 1884. престао да излази, него преко задарског *Вука*, новог књижевног часописа, који је почео излазити 1. јануара 1885. Уредник *Вука* био је сам Марко Цар, један од носилаца новог књижевног покрета. После неколико година новишарског и књижевног рала у Херцег-Новом он је прешао у Задар и запослио се прво као службеник (1879 — 1884), затим, као административни секретар Далматинског сабора (1884—1914). Између *Словинаца* и *Вука* постоји велика и осетна разлика. Док је *Словинац* покушавао да измири и уједини младе и старе, напредне и конзервативне, штампајући подједнако и једне и друге, аотле *Вук* отворено устаје против свих књижевних реакционара, а нарочито против клерикалаца, који су представљали главну сметњу културном напретку. У општем друштвеном мртвилу и културној апатичности, која је владала средином 80-их година у овим крајевима, *Вук* је лично на зелену оазу у сивој пустињи своје конзервативне грађанске средине и свога времена.²³

У једном од својих последњих бројева дубровачки *Словинац* поздравно је срдачном добродошлицом покретање задарског *Вука*, гледајући у њему свога наследника и настављача. Поврх тога,

²² М. Бан, *Посланица, Словинац*, II. XII 1884.

²³ К. Милутиновић, *Задарски „Вук“ и прва појава материјалистичких идеја у књижевности Далмације. Радови Центра ИАЗУ у Задру*, књ. XXIII, 1977.

Словинац је нарочито истакао чињеницу да се нови часопис покрене баш у Задру, коме италијански елемент жели пошто-пото да удари италијански печат. Покретање *Вука* у Задру имало је, према томе, не само књижевно-културни него и национално-политички значај. „Ми се тому од срца радујемо — писао је *Словинац* — прво јер имена која су на челу томе подхвату јамче нам за добар језик и истинити правонас, а друго, јер то бива у Задру, гдје баш треба показати талијанском елементу да смо и ми за нешто добри.“²⁴

Захваљујући напорима свога уредника, Марка Цара, и његових сарадника, *Вук* је заиста показао да Задр има југословенски карактер, јер испуњава све потребне услове да у њему активно ради читава једна група књижевника, да у њему издаје и уређује један интересантан и садржајан књижевни лист, на коме ће сарађивати не само књижевници из Далмације, него и из Црне Горе, Босне, Херцеговине, Хрватске, па чак и из Србије и Војводине. Штампан упоредо и латиницом и ћирилицом, *Вук* је имао изразито југословенско обележје. Већ у уводном, програмском чланку првога броја *Вука* смело су наговештене извесне мисли које су у оно доба, у оној друштвеној средини, одјекивале некако необично, безмало револуционарно. Објашњавајући зашто њихов лист носи баш име *Вук*, Марко Цар истиче револуционарни карактер Вукове борбе за народни језик у књижевности и тумачи да се културне борбе нових генерација имају надовезати за прогресивне тенденције Вуковог покрета: „Наша је цијел да се опремо, ако не пренагло а оно постојаном упорношћу, убитачном конзерватизму у књижевности; и ето са чега записасмо на својој застави име бесмртног оца наше младе књижевности, које име значи уједно преврат и напредак.“²⁵ Садржина *Вука*, посматрана као целина и упоређена са осталим књижевним листовима, тога времена, значила је такође — преврат и напредак!

У чланку *Против смокова листа*, Марко Цар смело и оштро критикује штуре, филистарске и морализаторске идеје, изражене у *Набожно-политичком катехизму* Павла Реље и у *Посланица* Матије Бана. Отворено устајући против религиозне мистике и метафизике, догматичарског морала и теолошких доктрина Павла Реље, Марко Цар духовито вели „да је с Хегелом задњи метафизичар пропао, да су рушевине старог свијета у последње вријеме сасвим пометене, и да се сада подижу горде и сјајне зграде новог свијета“.²⁶ Насупрот Канта и Хегела, Бифона и Күвијера, он ставља Спенсера, Дарвина и Хекла. У оно време и у оној средини, којој су били ауторитет Павао Реља и Матија Бан, већ само истичање једнога Спенсера, једнога Дарвина и једнога Хекла значило је крупан револуционарни преступ. Устајући против малограђан-

²⁴ *Словинац*, II, XII 1894.

²⁵ *Вук*, I, I 1885.

²⁶ Исто, 15, I 1885.

ског лицемерства и филистарства Рељиног *Катекизма*, Марко Цар с разлогом истиче да би — ако би поново преовладала таква назадна схватања — „у име логике требало на индекс ставити све оне великане који се огријешили прославом земаљске љубави“, почевши од Хомера, преко Гетеа и Бајрона, па све до модерних песника, па чак да би и саму „Библију ваљало спалити“. У другом делу овога чланка Цар се осврнуо на *Посланицу* Матије Баца, која по својим реакционарним идејама и фарисејским приликама не заостаје за Рељиним *Катекизмом*.

Марко Цар је већ тада, у својој 25. години, осећао неминуовну потребу преображаја целокупног јавног живота и постављање књижевности, науке и културе на нове реалистичке основе. Он је већ тада дубоко и непоколебљиво веровао у културни прогрес. Иако сам није био социјалиста, него присталица републиканске демократије са грађанске левнице, он је показивао истинско разумевање за сва напредна стремљења нових нараштаја. Колико је Марко Цар већ тада дубоко и непоколебљиво веровао у људски прогрес, у победу културе и технике над мистиком и метафизиком, речито показује ова његова визија велике и светле будућности човечанства:

„Не ради се више о боговима и о јунацима, ради се о човјеку. Човјек постаје предметом pjesничких творевина, као и учесничких студија. Психологија продира у књижевност, у филозофију, у зна-ност. У лиричној поезији религиозна лирика уступа мјесто страстивном сликању људских осјећаја; нова прста епопеје ускршава под обликом романа; филозофија забатаљује истраживања онтологичне метафизике и приступа директном проучавању људских ствари...“²⁷

Ово није било само лично мишљење уредника новопокретног задарског листа — оно је било, без претеривања се може рећи, колективно мишљење великога дела тадашњег новог књижевног подмлатка, реалистички оријентисаног у књижевности, материјалистичког у филозофији, критичког у историографији, демократског у политици. Ове идеје провлаче се као црвена нит кроз све бројеве *Вука* од првог до последњег, оне прожимају не само уводнике, чланке, критике и полемике, него чак и приказе, белешке и вести, са врло малим и ретким одступањима код незнатног броја сарадника (на пример, у књижевним писмима Дашка Живаљевића). Као целина посматран, лист је чинио одличан утисак, био је жив и занимљив, актуелан и разноврстан. Већина сарадника били су млади људи, за талашњу публику нова имена, која још нису била стекла ширу репутацију и већи ауторитет. Од старијих, признатих писаца јавио се једино академик Милан Б. Милићевић. Остали сарадници били су: Јосип Берса, Лазар Томановић, Томо Крстов Поповић, Владимир Тројановић, Петар Касандрић, Павле Орловић, Данило Живаљевић, и други. Главни сарадник листа био је сам уредник, Марко Цар; он је

²⁷ Исто, 15, I 1885.

објављивао написе не само под својим потписом, него и под псеудонимом: Максим Балшић, Непотписане белешке и вести потичу већином из пера Марка Цара, а мањим делом из пера Јосипа Берсе и Петра Касандића, који су такође вредно сарађивали на листу. Вук је излазио од 1. јануара до 10. јуна 1885. Лист је штампан у 1 000 примерака.²⁸ Изшло је укупно 10 бројева.

Праву унутрашњу физиономију Вука дао је, у својим критичким текстовима, Марко Цар. У свом принципијелном уводнику *О критици* он је изнео начела и проблематику модерне књижевне и уметничке критике, наравно у условима тадашњег развоја наше друштвене мисли. Први у нас, Марко Цар је одлучно устао против дилетантизма у критици:

„Прошло је вријеме критичног дилетантизма. Од модерног се критичара изискива, поред класичног и знаменитог изображења, потпуно познавање нових литература, и осим тога дубоко познавање историје и филозофије, како би могао да тумачи унутрашње и спољашње мијене и преврате у литератури, обзиром на мијене и преврате у духовима, особама и просвјети.“²⁹

У истом чланку Марко Цар поставља и проблематику новог научног проучавања историје књижевности: „Историја књижевности није више проста збирка раштрканих мисли без међусобног савеза, без одношаја са онима који су их зачели и израдили. Она нам се, напротив, приказује као низ прстена једног те истог ланца, као голема летија гдје од памтивијека крочи човјечанство . . .“

У чланку *Ми пјевамо глухијема* Марко Цар констатује извесне истине, које у оно доба још нису биле прихваћене од свих и многим звучале као јерес. Тако, на пример, о постепеном нестајању привилегисаних класа: „Политички и друштвени преврати, који се на земљи састоје измијенице, увек су по себи рушили, и мало по мало ишчезавају сви повлаштени staleжи . . .“ Или, о победи науке: „Знност иде увијек напријед, њезина су цијеншења својина човјечанства, и народ, који се не буде на њу обзирао, изазваће на себе презрење свих осталих народа.“³⁰

У последњем броју Вука, одговарајући на нови нападај Паула Реље, Марко Цар је поново одлучно устао у одбрану нових научних истина и културних тековина. Он вели: „У очима г. Реље, дивни Дарвинов рад, велика теорија која је обасјала својом свјетлошћу сву природну историју, велика теорија и сва истраживања којима иста даде повода, све је то за њега без вријемности, „надринапредак нове знаности.“³¹ На Западу се о Дарвиновој

²⁸ Према усменом саопштењу М. Цара аутору ове студије.

²⁹ *Vuk*, 15. II 1885.

³⁰ Исто, 15. II 1885.

³¹ Исто, 10. VI 1885.

теорији тада уопште нише није ни дискутовало, јер је она у научном свету била већ оштре прихваћена, али код нас је до тога дошло са великим задоцњењем, јер је чак и највећи наш природњак тога доба, Јосиф Панчић, професор биологије на Великој школи у Београду, био противник Дарвинове теорије, а он је за собом повео и многе друге.

Потребно је осврнути се и на књижевне белешке и културне вести, које осветљавају не само унутрашњу физиономију Вука, него знатно доприносе детаљнијем познавању и ближем разумевању књижевних и културних симпатија и антипатија читавог идеолошко-политичког и друштвеног става тадашњег панег књижевног подмлатка у Далмацији. Наш нови нараштај је имао правилан став у национално-политичким борбама и сукобима између Срба и Хрвата тога времена. Вук је стајао на једном широком југословенском становишту и шибao шовинистичке тенденције и на једној и на другој страни. У свом последњем броју, опраштајући се од својих читалаца, релакција Вука се са разлогом жали на шовинистичку нетрпељивост и на српској и на хрватској страни:

„Једнима Вук не бијаше довољно бизантинац, а другима довољно старчевићанац; једни му замјераху што у звијезде не кује једино ћирилицу и руски кнут, а други што не проповиједа етимолошки правосис и прошлу славу краља Звонимира... Али ми не хоћасмо ништа да занат грабимо *Katoličkoj Dalmaciji* и *Арашкови рабош*. Бићемо људи тијесна мозга, али ми у том погледу мишљасмо с нам је за сада најпријечне да постајемо људи, па тек онда Срби и Хрвати. То ми хтједосмо, али подла већина, којој се хоће глупог тамјана плаћених шарлатана, видећи да, по старом крсту, не ошаккујемо Косово и не вичемо: „Бог и Хрвати!“; видећи да не пјевамо више Кватерника и светог Пантелију, задрхта јемиграције: *«Vade retro, Satana!»* И наш *Vuk*, при најбољој вољи уредништва, мора ево, ради материјалних недоскутица, да престане излазити...“³²

Док су *Католичка Далмација*, са клерикалним и великохрватским шовинистичким паролама, и *Арашкови рабош*, са великосрпским националистичким тенденцијама, имали довољан број претплатника и могли и даље да излазе, дотле је Вук, са својом напредном садржином и висококултурним ставом, дошао у финансијску кризу и морао да обустави своје издавање.

Најзад, потребно је још само забележити да је Вук оптро критиковао сваку појаву реакције не само код нас, него и у страном свету. Тако, на пример, говорећи о драконској цензури у Русији Вук пише: „У Русији била су забрањена, по јавним библиотекама и читаоницама, дјела Дарвина, Лобока, Хакслија, Молешота, Спенсера и осталих великана, који у наше доба, срством знаности, смјело филозофију препородише. Напредна руска штампа гласно осуђује (у колико јој то допушта државна цензура)

³² Исто, 10. VI 1885.

овај неудобни атентат на народну просвјету са стране аутократичне руске владе, која се узалуд напире да на пут стане продирућој лучи просвјете...“³⁸

С друге стране, Вук је са искреним симпатијама бележио сваку значајнију појаву у страном културном свету. Од највећег је значаја мала, на први поглед неупадљива, али изванредно речита белешка о смрти Жила Валеса: „Умро је ових дана у Паризу Жил Валес, уредник познатог листа *Cri du peuple*. Бијаше један од главнијех зачетника Париске комуне 1871. и један од најдаровитијих чланова књижевне и политичке *Bohème* у Паризу. Уз остала дјела написао је *Les Refractaires*, мајсторску у својој грозоти слику из живота париске гладујуће интелгенције.“³⁹ У оно време, свега десетак година после угушења Париске комуне, оваквим речима забележити смрт Жила Валеса значило је, у најмању руку, велику смелост.

У тадашњим друштвеним, политичким и културним условима у Далмацији овакав лист није могао бити дужета века. Али, иако је излазио свега пола године, он је био запажен чим се појавио, пробудио је успаване савести своје средине, изазвао страсне полемике и дискусије широм наших приморских земаља, пречистио многе појмове које су савременицима биле још нејасне, и изорао дубоке бразде на књижевном пољу тога доба. Више још, овај лист је показао да је Задар био већ тада један значајан југословенски културно-просветни центар на Јадрану.

Посматрајући цео овај књижевни и културни покрет из удаљене историјске перспективе, а у светлости доцнијих италијанских предентистичких аспирација, данас јасно увиђамо да је он имао не само књижевно-историјски него и национално-политички значај. Док су талијанаша по приморским градовима уопште, а у Задру нарочито, још увек волили борбе за аутономију Далмације, докле су млади интелектуалци Срби и Хрвати у том истом Задру излазили часопис, који је био усмерен против свих клерикалних, шовинистичких и регресивних преокупација. Он је смело крчио нове путеве братству југословенских народа на једном широко демократском, слободоумном и напредном плану, гледајући у будућност, верујући у позитивне народне снаге и припремајући потребне услове да нове илеје добу до пунога изражаја и снажно заталасају нове параштаје.

V. ЕСЕЈИСТА И КЊИЖЕВНИ КРИТИЧАР

Марко Цар је и као есејиста и књижевни критичар, нарочито у својим млађим годинама, пре свега борац за друштвени, политички и културни прогрес. Већ у своме првом значајнијем

³⁸ Исто, 15, II 1885.

³⁹ Исто, I, III 1885.

есеју, Марко Цар је дао речитог израза својим напредним идејама опрштавајући лик Цозуа Кардучија, песника-борца слободарског, демократског и револуционарног покрета Младе Италије. По својим политичким уверењима Кардучи је био демократа и републиканац, присталица Мацинија и Гарибалдија, с једне стране, а одлучни противник Добертијевих клерикалаца и Машцонијевих конзервативних романтичара, с друге стране. Мацини и Гарибалди су се борили за ослобођење италијанских државица од туђинског јарма и њихово уједињење у једну слободну и демократску италијанску републику. Насупрот томе, клерикалици и конзервативци пропагирани су ослобођење и уједињење Италије под хегемонијом Ватикана. Док су Мацини и Гарибалди хтели споразум и сарадњу са Јужним Словенима на бази pune једнакости и равноправности, докле је клерикалцима било главно покатоличавање и ушњажење „шизматика на Балкану“.

У својим слободарским стремљењима Кардучи је, између осталог, исневао и један значајан циклус сонета у славу Велике француске револуције. Тај циклус се неким немачким конзервативним критичарима није свилео, и један од њих, Карл Хилебранд, рекао је у једном свом чланку да је Кардучи „баналан кад велича француску револуцију“. У свом есеју о Кардучију Марко Цар успешно побија немачког критичара не само политичким и социолошким него и културно-историјским аргументима:

„Нећемо да испитујемо докле и у колико сванење 1789. године може да преснику постане врлом инспирирације; кад би хтјели да се упуштамо у таква истраживања, не би нам заиста мелостајало примјера оглашених људи, који се тијем идеалом задануше, као па пример Енглеи Карлаја и Колриџ, Нијемци Хајне и Берне, запосени приврженици Француске Револуције, који проклањаху нечовјечни рат што га уопштисне аристократије и деспотизми вођаху и воде, под плаштем републике, великој демократској идеји. Једно бисмо само питање поставили ученом Нијемцу: ко је, у становито доба, одвицао више генајалних умјетника, Атина великот Перикла или Рим развијел Цезара, Фиоренција демократске владавине или Фиоренција пошљедних Медичија, Венеција лава крилатог или Венеција фелд-маршала Радецкога?“³⁵

Бранилац Велике француске револуције од њених критичара, Марко Цар се олушевљавао и слободоумном француском управом у Илирији, за време Наполеона Бонапарте, Дандола и Мармона. У своме некрологу о Виктору Игоу, Марко Цар је изразио жалост оне Далмације, која се некада грејала „на жарком сунцу великог француског имена...“³⁶

У либералној Европи друге половине XIX века постојао је читав култ према оним песницима који су се залагали за сло-

³⁵ М. Цар, *Моје симпатије I*, Задар, 1895, 17.

³⁶ М. Балашећ, *Viktor Hugo, Vuk*, 10, VI 1885. Ауторство утврдио М. Цар.

бодарску борбу малих, поробљених и потлачених народа против националног ушетавања и феудалног искоришћавања. Један од најпопуларнијих песника тога доба био је, ван сваке сумње, велики енглески песник Џорџ Бајрон. Стога је сасвим разумљиво што је Бајронова стогодишњица прослављена широм Европе као велики културни догађај, који је одјекнуо и у нашој јавности тога доба. Међу првима јавио се Марко Цар значајним чланком *О Бајроновој стогодишњици*. Док су други величали Бајрона као генијалног песника и префињеног уметника, докле га је Марко Цар славно нарочито као хероја који је сав сагорео у борби за слободу:

„На споменику што га је Бајрону, 1881. године, у Мисолунгу подигао грчки народ, те којим хтједе да у мрамору овјеквјечни успомну на свога великодушног заточника, урезане су ове просте, али јасроните ријечи: „Бајрону, заточнику слободе. Тако је заиста. За остали културни свијет Бајрон остаје моћни и оригинални лирик *Дон Жуан*; за Грчку је он био дарежљиви бранитељ њезине слободе. Сав свијет у њему штудје великог пјесника; Омирова постојбина штудје у њему великог хероја.“¹⁷

Борба шпанске револуционарне демократије против монархије и династије у Шпанији 50-их и 60-их година XIX века испуњава једну од најсветлијих страница у историји храброг шпанског народа. У своме значајномесеју о Емилију Кастелару Марко Цар је оцртао историјски лик првог председника Шпанске републике, првоборца шпанске републиканске демократије и носиоца тадашњег шпанског слободарства, који се храбро и неустрашиво борио против модерне инквизиције. Кастелар је био идеал већ Уједињене омладине српске, и Светозар Милетић је у својој *Застави* (1869—1870) штампао чувене Кастеларове политичке беседе *О слободи савести* и *О основним правима човека*, у преводу и са коментарима Светозара Савковића. Први српски социјалисти такође су се одушевљавали Кастеларовом борбом, и сам Светозар Марковић је превео и у *Раднику* (1871—1872) објавио знамениту Кастеларову беседу у одбрану слободе мисли. Четврт века доцније Марко Цар преводи значајне одломке из Кастеларове историјске расправе *Србија и Српство* и велича његову херојску борбу против монархистичке тираније у Шпанији. Говорећи о Кастеларовој улози у Јулској револуцији у Шпанији (1854) Марко Цар, на основу савесно проучене историјске грађе, овако описује Кастеларово прво иступање пред широку публику, која га лично још није познавала:

„У Мадриду и у његовој околини владало је тих дана неисказано весеље; јавни зборови држаху се на све стране, уз необичну галаму и певање народне химне. Кастелару се учини да је изгубио час... Једног јутра наиђе путем једног пријатеља, који му скрене пажњу на јавни збор у Краљевском позоришту... Кад он стиже у

¹⁷ М. Цар, *О Бајроновој стогодишњици (1788—1888)*, Стражилово, Нови Сад, 18. II 1888. Уврштено у Моје симпатије, I, 75—78.

партер, говорници су се већим дијелом већ изрјесали и публицы, прилично заморена, почиње да се проресује. Ипак, он не клону духом него се пријави за ријеч. Ступивши на позорницу, поздрави окупљени свијет олим ријечима: „Господо! Ја сам овдје дошао да се борим за демократију...“ У публицы настала жамор и прекидање. Голобрадо лише и слабакчи глас говорников не могаше, очевидно, да се допаду слушаоцима... Неки из гомиле довикнуше му чак: „Доста! Доста! Други пут!“ Али се Кастелар не даде збушити и побе дље:

— Дошао сам да вам кажем да сам понизан, најпопозивији случај шпанске демократије. Када се благородне идеје, као што је ова наша, зачну у људској свијести, онс су кадре да обасјају дучом истише и најудаченију будућност... Али кад се једна назадна идеја хоће људима силном да натурн, симболи те идеје зову се: Карло VI, Фердинанд VII, Марија Кристина, Фердинанд Напуљски и Наполеон Мали...

Говорник не бејаше ове ријечи још ни добро изустно, а оно га поздрави урнебесни аплауз. Слушаоци патрише са свију страна да изближе упознају познанога делију, који тако дивно говораше. Назад, свака ријеч, свака реченица изазва најживље одобравање; скромни новинар постаде, одједанпут, популаран човјек у цјелој Шпанији...“

Овако је Марко Цар обавештавао југословенску читалачку публику 80-тих и 90-тих година прошлога века, у доба када су наши народи проживљавали тешике дане под непријатељским режимима у национално хетерогеној и многојезичкој Хабзбуршкој Монархији. Иако није смео отворено да напада бечкога ћесара, јер му ни један лист на територији Аустро-Угарске то не би штампао, Марко Цар је плански величао републиканске борце у Италији, Шпанији, Француској и другим земљама, индиректно исповедајући своја републиканска убеђења на жив, занимљив и духовит начин.

У таквим неповољним друштвено-политичким условима, наговештавајући своје смелије мисли само у завијеним алузијама и наговештајима, сзоповским стилем и језиком, обавештавао је Марко Цар југословенску читалачку публику о великим ликовима не само из стране него и из наше историје, књижевности, уметности и културног живота уопште. Могао би се навести читав низ есеја Марка Цара о нашим домаћим писцима и културним радницима, да би се показало да је и у њиховим делима истицао увек не само њихове књижевне и научне квалитете, него и њихове друштвене средине и њихово доба са свима њиховим социјално-економским, национално-политичким и културно-историјским специфичностима и условљеностима. Примера ради, ми ћемо овде указати само на неколико конкретних примера, али врло занимљивих и карактеристичних. То су пре свега, његови есеји о Његошу и о Стефану Митрову Љубиши. Иако написан и објављен још 1887, есеј о Његошу даје се и данас читати са живим интересовањем и несумњивим задовољством. Да би Његоша

¹⁰ М. Цар, *Емилио Кастелар, Бранкови коло*, Сремски Карловци, 18. VII 1895.

и његово стваралачко дело учинио приступачнијим и разумљивим странаој читалачкој публици, којој је овај есеј био првобитно намењен и објављен на италијанском и француском језику. Марко Цар је дао краatak преглед историјског развоја Црне Горе пре истребљења потурцима, који догађај назива „црногорским сицилијанским вечерњем“ или „црногорском вартоломејском ноћи“.³⁹

Када је Марко Цар 1887. објавио први пут овај свој есеј у римском часопису *Fanfulla della Domenica*, још није била публикована позната расправа Илариона Руварца *Montenegrina*, у којој је доказивао да је и Црна Гора у XVI и XVII веку била под турском феудалном влашћу.⁴⁰ Руварчеву тезу је покушао да победи прво Лазар Томановић,⁴¹ затим Марко Драгсвић, Павле Ровишки и други историчари, који су доказивали да Црна Гора никад није била под Турцима. Марко Цар није улазио у ову полемику, али је очевидно на страни Лазара Томановића и његових једноминиљеника, јер је приликом поновних објављивања свога есеја о Његошу (1913—1932) у новим издањима својих одабраних есеја, остао код свога ранијег мишљења да је Црна Гора „сачувала своју слободу“, усвајајући Томановићеву тезу.⁴²

Марко Цар је упоредио Његоша са највећим песницима светске књижевности, са једним Хомером, са једним Дантеом и са једним Шекспиром:

„Горски Вијенац је највећи Његошев умотвор, у њему се огледа аспект Хомеров, уз полет и пророчку озбиљност Дантеову... Ту нема ни песничког гизда, ни лажног идеализма, ни романтичке извртнености. Његошева фиктивна лица, као год и његови земљани, нису ни у чему валик на пастирчиће Грезове, ни на Фрагонарове маркизиће, то су до краја људи аутентични, као што уме да их створи поетија Хомерова или Шекспирова.“⁴³

Не мање је карактеристичан есеј о Љубиши. Говорећи о његовим приповеткама из народног живота Боке Которске, Марко Цар констатује да оне „покрај свих техничких недостатака њених, иду несумњиво међу најискреније документе човечје природе уопште, а српског народног карактера напосе; међу документе, које ће филозоф и моралист у свако доба са коришћу и задовољством читати. Као умјетник могао је Љубиша од потоњих српских приповједача бити кудикамо и надмашен, али као зналац народне душе, као тумач народног хумора и филозофије,

³⁹ М. Цар, *Истар Петровић Његош, Моје симпатије*, I, треће издање, Београд, 1932, 10.

⁴⁰ Ј. Руварац, *Montenegrina, прилози историји Црне Горе*, прештампано из *Бранкова кола*, Сремски Карловци, 1898.

⁴¹ Л. Томановић, *Г. Руварац и Montenegrina*, прештампано из *Бранкова кола*, Сремски Карловци, 1899.

⁴² Овај сложени проблем поставио је на правилну научну основу, на темељу својих истраживања у турским историјским архивима, тек Б. Бурђев у своме значајном делу *Турски власт у Црној Гори у XVI и XVII веку*, Сарајево 1953.

⁴³ М. Цар, *II, П. Његош*, исто, 23 — 24.

као сликар народне прошлости и народног говора Љубиша остаје јединствен". Марко Цар је тачно уочио нераздвојну повезаност Љубишних типова са народом из којег су поникли и са крајем коме припадају:

„Љубишнини селаци нису само овејани Срби по духу и беседи; они су, к томе, и синови оног чаробног краја што се стере од Општин Рта до Котора и Будве, и који су Млечићи назвали Боком которском. Макар те људе из њихове средине, па их пресели у ма који други српски крај, они неће бити више оно што су. Њихова осећања и њихови погледи неминован су продукт земље, обичаја, традиција, међу којима су никли и одрасли. Писац их је похватио у њиховој конкретности, у њиховим најситнијим преливима, дружелјни се с људима, употребљавајући њихов прост и, у својој језгровитости, тако сликовит говор, не зазирући ни од идиотизама, ни од граматичких омашака, само кад је у њима назирао пеку карактеристичку народног осећања и умовања.“⁴⁴

У истом есеју Марко Цар је устао против неправедне критике Јована Скерлића о Љубиши.⁴⁵ Пре свега, он је убедљивим аргументима одбранио Љубишу од Скерлићеве оптужбе да је позната Љубишина приповетка *Скоцидјевојка* само имитација Манџонијевих *Вереника*.⁴⁶ Затим, Марко Цар је доказао да Скерлић није био у праву када је тврдио „да је Љубиша био прости бележник народних умотворина, попут Вука Врчевића“. Док је Врчевић „радио као прости сабирач“ — докле је „Љубиша стварао као уметник“. Победијајући Скерлићево тврђење да у Љубишним приповеткама нема психологије, Марко Цар вели да су Љубишнини ликови у стању „да заинтересују и одушеве не само фолклористе и етнологе, него и најсуптилнијег психолога и посматрача потајних нагона и трзаја човечје душе“. Напоследку, бранећи лепоту и чистоту Љубишиног језика од Скерлићеве критике, Марко Цар констатује:

⁴⁴ М. Цар, *С. М. Љубиша*, исто, 40.

⁴⁵ Ј. Скерлић, *С. М. Љубиша*, *Писци и књиге*, II, 236 — 261.

⁴⁶ У посебном чланку *Погођени критичари С. М. Љубише* (*Мисао*, V, 6, 1921), М. Цар наводи ове појединости: „У самој ствари тај приповод, за који Скерлић не износи никаква доказа, шти је нов, шти је инала, као што је требало, био критички демонстриран. Није нов, јер су га и други, прије њега, подизали, поводши се сувише олако за *Примједбама* Дубровчанина Кастралема у *Словину* 1882. Није демонстриран, јер су докази које је Кастралема против Љубише изнео сувише лабави, и показују само једно: да су српски и талијански писац обрадили једну исту тему (несрећну љубав двоје младих пучана, којима злурани и мрљни душмани срећу кобе) и да између Љубишних и Манџонијевих лица има, додуше, неке својне аналогије, али само спољне. Да је пак Љубиша у својој приповести најпросто препричао Манџонијеве *Веренике*, то шти је Кастралема доказао, шти је његов задоцнели гласоноша богиа како срећно подгрејао“. Стијено Кастралема, професор Дубровачке гимназије, први пут је покушао да изнесе своју хипотезу о Љубишним „нозајмицама“ из Манџонија у свом напису: *Критичке примједбе „Приповијестима“ Штепана М. Љубише* (напосе штампано из *Словина*), Дубровник 1882, стр. 3. После М. Цара Љубишу је узео у одбрану и В. Живојиновић у документованом чланку: *С. М. Љубиша и Ј. Скерлић*, *Мисао*, књ. XXIX, св. I и 2, 1929.

„Најзад, што се тиче провинцијализма и неразумљивости Љубишиног језика, кад би тај приговор вредио за Љубишу, он би у исто време требало да вреди и за Његоша, који је такође у свом делу употребно знати број провинцијализма и локалних речи. Међутим, тај језик, по призивању самог Скерлића, храни у себи „неискрпно благо снажних и снаковитих речи, живописних израза и ванредно лепу конструкцију реченица“, чега свега нема „у тугом и простачком говору наше варошке пинцарске бифтарије“...“⁴⁷

Можда ћеће бити без интереса напоменути да је и сам Скерлић доцније увидео да је био у заблуди и, бар до неке, изменио свој претерано строги суд о Љубиши. У свом чланку о Петру Кочићу, оцењујући другу књигу његова дела *С планине и испод планине* (1904), и указујући на вредност *Јазавца пред судом*, Скерлић је („овог пута боље инспирисан“, вели Марко Цар) са признањем истакао: „Још једна ствар која ће се морати свакоме допсти у овој приповести, то је језик којим је она написана, одабран, чист, тчан, звучан народни језик српски, језик којим су писали Његош и Љубиша.“⁴⁸

Нова истраживања савремених југословенских књижевних критичара и литерарних историчара показала су да је оцена Марка Цара о Љубиши ближа историјској истини од Скерлићеве.

Сасвим су друге врсте Цареве есеји о Сими Матавуљу. Док је Љубишу требало бранити од његових претерано строгих критичара, дотле је Матавуља требало само анализирати и оцењивати према савременим европским мерилима. Мало је српских и југословенских писаца било тако брзо и скоро једнодушно прихваћено и признато као Матавуљ. Повлачећи паралелу између двојице истакнутих приморских писаца Марко Цар је констатовао:

„Матавуљ је, после Стјепана Митрова Љубише писао најизраженијим и најбогатијим српским језиком. Његово искуштво над Љубишом састоји се пак у томе, што је његов језик много правнији, књижевнији. Као први писац, Симо Матавуљ био је учешћем великих писаца италијанских и француских, а то значи писаца којима су главне одлике кристална јасноћа, концизност и строга прикладност израза.“⁴⁹

По Марку Цару, Матавуљ је типичан писац Далмације: ту се родио, провео своје детињство и рану младост; ту се формирао и интелектуално изградио. Отуда је разумљиво да је доживљај Далмације видно присутан и превасходан у његовом стваралачком опусу: „Непосредно познавање места дало је његовим описима крајева и портретима људи такав један изглед истинитости и природности, какав бисмо узалуд тражили у радовима чисте фантазије. Далмација је писцу дала живе моделе оних паланачких зеленаша; оних старих, повучених, до комичности методичних, приморских капеланз, и оних гојазних фратара, с којима се тако

⁴⁷ М. Цар, *С. М. Љубиша*, исто, 57.

⁴⁸ Ј. Скерлић, *Петар Кочић, Писци и књиге*, V, 161.

⁴⁹ М. Цар, *Симо Матавуљ*, исто, 136.

често у његовим приповеткама сретамо.“ Матавудеве „розонетке“ приче, на пример, пластично и аутентично спиртавају живе, реалистичке типове из Херцег-Новога: „Ненадни повратак из Америке дивовског Амруша, јунака приповетке *Нови свијет у старом Розонету*, и односна узбуна у Новоме граду (тј. у Херцег-Новом), па чак и она његова узречница „Како зовеш“ — све је то узето и на лаку одговара најстрожијој реалности.“³⁰

Као што се смело ухватио у коштац са Јованом Скерлићем и устао у одбрану Стефана Митрова Љубише, Марко Цар се тако исто отворено супротставно познатој негативној критици Љубомира Недића о Змају Јовану Јовановићу. У то време Недић је још увек уживао глас неприкосновеног књижевног судије, на чију се оцену полагала велика важност, а Марко Цар налазио се тек у првој фази свога развоја. Он није ни покушао да своју одбрану Змајеве поезије објави у београдском *Српском прегледу*, часопису Љубомира Недића, него у карловачком *Брашковом колу*, часопису Паје Марковића — Адамова. Оба су часописа добро уређивана, али је овај други имао већи публицитет, јер је био приступачнији широј читалачкој публици. Адамов је одмах осетно вредност текста и уврстио га на видном месту, у два броја свога часописа.³¹ Марко Цар је прво укратко изложио основне тачке Недићеве критике Змајеве поезије, а затим је испричао и прокоментарисао Хајнеову причу о пауку:

„Читајући ова и овака разлагања, мени је на ум пала она Хајнеова прича о пауку који је (паук, а не песник) извесном приликом корео пчелу што се скита од цвета до цвета и отуда сабира грабу за своје кошнице. „Погледај мене — заприштиће гордо паук — ја своју паучину вадим махом из својих груди“. — „Јесте — одговори пчела — али ти плетеш паучину, док ја стварам мед.“

Ја овим не мислим, разумем се, да Змајеве критичаре поређујем са пауцима, нити ми је намера да њихове сентенције стављам на нивоу са научном; хтео бих најпросто да речима једног великог песника, који се и сам понекад у другога утвдио, покажем како је неправедно и излишно од песника захтевати да је апсолутно оригиналан, и како оригиналности (изворности) може да буде и тамо где нема никаква парочитог талента. Уосталом, ако су велики песници, који су знали да туђе асимилирају, били само сјајни изузетци, онда треба признати да је тих сјајних изузетака у књижевној историји било врло много; толико много, да су својим бројем загризли и само правило.“³²

³⁰ Исто, 139.

³¹ М. Цар, *О поезији Змајевој (критичке примједбе)*, *Брашкovo коло*, бр. 21 и 22, 1895. Овај је текст са малим стилским исправкама, дошпије уврштен у Моје симпатије (треће издање) под насловом: *Змај Јован Јовановић*. Овде ће се цитирати према овој другој верзији.

³² Бранелин Змајеве мајсторске преневе од неоснованих Недићевих приговора; М. Цар је констатовао: „Лакоћа с којом су неки песници туђе благо у се примали, место да се износи као аргумент против њихове индивидуалности имала би насупрот, да се сматра као знак њихове духовне и уметничке пријемљивости, као знак да су сродне аспете туђег духа знали запазити, адекватно асимиловати и, у својим умотворинама, у истој форми изразити.“

Док је Љубомир Недић оштро критиковао Змајеве родољубиве, политичке, социјалне, сатиричне и хумористичне песме и покушавао на све могуће начине да докаже да оне не спадају у праву поезију, Марко Цар му супротставља ове своје убедљиве аргументе:

„...у суду бих се казати да од свих песничке изних, који дадоше обележје тек заснованој народној књижевности... ниједан, ако изузмемо Бранка, није боље ни потпуније одговорио тим условима, но Змај Јован Јовановић. Мало је песника и у других народа било који су, попут њега, приказали тежње свога времена и свога народа. С њима је српски народ, дугим низом година, сањао, уздицао, смејао се, па и зубима шкрицао; он је ваљда, у песми, најзначајнији представник душевног живота српског народа у другој половини XIX века; у његовим грудима набоше најтоплијег одјека сле исодређене тежње и неиспуњене жеље последњих наших нараштаја.“³³

Бранећи Змаја као лиричара од неправедне Недићеве критике и од његових малициозних приговора, Марко Цар му поставља ова децидирана питања:

„Критичко око и пространо знање београдског професора ја високо ценим; ценим га можда као мало ко други; али, крај свега поштовања које према њему гајим, кад у његовој књизи наиђем на призивање да се др Недић није никад могао да одуцхви *Булићима*, да су му те песме сувише хладне и да немају праве унутрашње (дакле чисто песничке) лепоте, — онда ја морам да се у чуду запитам: да ли је уважени критичар икад, на својој кожи, осетио жаоке Венериног стрелца? И после: зна ли он, уопште, шта је то срећна љубав и страдање од љубави?“³⁴

Љубомир Недић на ова конкретно постављена питања није уопште одговорио, али је време, тај хладни и неумитни судија, дао за право Марку Цару, који је доживео ту ретку сатисфакцију да је дочекао и 25-годишњицу Змајеве смрти, и 100-годишњицу његовог рођења, којом приликом се поново говорило и писало о његовој поезији, али из сасвим других аспеката, него, што је то у своје време покушавао да учини Љубомир Недић. Марко Цар је могао с неприкривеним задовољством констатовати да су Недићеви судови одбачени и из основе ревидирани.³⁵ Царева

³³ Исто, 99.

³⁴ Исто, 101.

³⁵ У есеју *Славуљев узлет* (Мисао, септембар — октобар 1929), М. Цар истиче: „Фрушкогорски славуљ, омиљени и још никако пеламењени песник наше дечице, Чика Јова Змај, након 25 година откако је за увек ућутао, доживео је у своје прекогробноме животу једну неслућану част: част да и мртвона средина, која му је дуго времена неспречку славу спорила, или ју је знатно крила, призна у пуној мери његове одлике као љубавног лиричара.“ У есеју *Змајеви идеали* (*Летопис Матице српске*, књ. 337, св. 1—3, 1933), М. Цар ушозорава: „Данашњи свет, како изгледа, Змаја највише слави и цени као дечјег песника и љубавног лиричара. Нема сумње да је он својим љубавним песмама освојио срца потоњих нараштаја; али, његова величина као човека не лежи толико у песмама, у којима је опевао радости и жалости свога и дечјег срца, колико у оним рефлексивним и често борбеним стиховима, у којима је храбро устајао за права свога народа и омадању подстицао да се отресе дупевне таме и ускори зору лепшег народног живота.“

одбрана Змајеве поезије с признањем је запажена и од савремених књижевних критичара и литерарних историчара.⁵⁶

Марко Цар је писао запажене есеје и књижевне критике не само о српским него и о хрватским писцима. Број ових текстова није ни мали, ни безначајан. Између осталог, он је писао и о двојици од највећих хрватских писаца, о Петру Прерадовићу и Антућу Густаву Матошу, са дубоким познавањем и уважењем у сфери њихових стваралачких физиономија. О Прерадовићу одржао је и значајно предавање на свечаној академији о 100-годишњици његовог рођења, у Хрватској читаоници у Задру 10. марта 1918. Није случајно што је баш Марку Цару поверен овај часни задатак: он је био у то време један од најугледнијих не само задарских него и далматинских књижевника и протагониста братства и јединства југословенских народа. Од посебног је значења што је ово предавање одржано баш у Задру, главном граду Далмације, и то гакорећи уочи распада Хабсбуршке Монархије и стварања заједничке југословенске државе. Свестан историјског тренутка, у коме Задар прославља 100-годишњицу великог песника, Марко Цар је рекао:

„Потпуно дорастао своме песничком позиву, и зазирући од празног и бесмисленог јурења за тренутним укусом, Прерадовић је, по побудама своје душе, на првом месту певао народу о народу. Износћи народни карактер и левоће народног језика, он је те левоће у први мах осећао по пеком атавистичком инстинкту, а доцније све свесније и свесније. Он је песмом својом народ бодро на рад и храбрио на истрајност. С јаким болом у срцу посматрао је раздор између Срба и Хрвата, не губећи ипак наду да ће богодани разбор и проширена просвета, кад-тад, и ту беду свладати. Прерадовић то за живота није дочекао, али ако је у његовој власти да одлекуда, „с рајских врата“, посматра ову данас у крви отрезлу долину суза, његова ће душа од радости занграти, видећи остварено оно за чим је на земљи узалуд чежула, јер се сво, Богу хвала, Срби и Хрвати, попут измирене браће у његовој балади, данас међу собом грле и сложено постављају основе заједничкој будућности...“⁵⁷

Када је изговарао ове речи на Прерадовићевој прослави у Задру, Марко Цар није могао ни слутити да ће — после завршетка рата — Задар бити ишчупан из своје отаџбине и прикључен туђој држави.

⁵⁶ Тако, на пример, Златан Јакшић, професор историје српске књижевности на Филозофском факултету у Задру, у чланку *Марко Цар есејист* (*Задарска ревија*, год. IX, бр. 6, 1960), цитира и анализира његово тумачење Змаја и с разлогом истиче: „Овом приликом ми желимо показати из једном дијелом примјеру — на Царевом есеју о Змају Јовану Јовановићу — на који начин се Марко Цар, уносћи у критику нова, модернија и напреднија схватања, супротставља, конзервативним схватањима, која су се у његово доба појавила у српској књижевној критици, и до које се мјере он, у извјесним моментима, својим ставовима и оцјенама успјева приближити нашем времену.“

⁵⁷ М. Цар, *Петар Прерадовић, Моје симпатије I*, треће издање, 51—52.

Марко Цар је посветио пуну пажњу и једноме од највећих хрватских модерних писаца А. Г. Матошу, који је имао с једне стране ватрених присталица, а с друге стране огорчених противника. У сваком случају, он је једна од најинтересантнијих и најсложенијих личности модерне хрватске књижевности, а његово перо „међу најбољима у Хрватској”. Бранећи Матоша од приговора његових многобројних противника, Марко Цар је значајки оцртао његову карактеристику са свима унутрашњим противуречностима:

„Матош је — вели његови противници — савише заједљив, сувише језичав, Могуће. Но његове академске грдње су понајвише редактоване мајсторски, литерарно лепе. Под фразолошком луском осећаш увек књижевника, који се труди да борилачу суровост и окршајну збукну ублажи осмејком лирске грације. Дабсме, књижевни атлет вади понекад да се малоко јуначи, да се размече снагом својих мишића; си се, додуше, бори из увјерсња, али уједно воли да послушакује а зекет „светлог оружја”, те ће понекипут на себе турити читав убојни арсенал, само да је већи дармар и бојни хука. Но немојмо се варати: његови ударци нису тек неки лепа гест; они су врло често и непроболне ране.”⁵⁸

Приказујући и оцењујући велике српске и хрватске писце и њихова значајнија дела по југословенским часописима и листовима, а затим препампавајући ове есеје у посебне књиге (*Моје симпатије*), Марко Цар је знатно допринео бољем познавању и дубљем разумевању наших националних вредности. Осим тога, он је писао о југословенским писцима и на страним језицима, у италијанским, француским и руским часописима и листовима, желећи да допринесе познавању југословенских литература у великом страном свету, и то у оно време када се о југословенским писцима и њиховим делима мало знало и слабо водило рачуна.⁵⁹ Своје есеје о Његошу, Вуку, Змају и другим југословенским писцима, објављене у италијанским часописима, сабрао је и публиковао и у засебној књизи.⁶⁰

VI. ПУТОПИСАЦ И ЕСТЕТИЧАР

Марко Цар је један од најзначајнијих српских путописаца. Овим књижевним радом бавио се од ране младости, преко својих зрелих година, све до дубоке старости. Осим краћих путописа, објављиваних с времена на време по часописима и листовима, он је публиковао и неколико већих путописа, у посебним књигама: *Венеција* (Задар, 1888); *У Латинима* (Задар, 1894); *Кроз Умбрију*

⁵⁸ М. Цар, *A. G. Matosch*, исто, 88.

⁵⁹ Сарађивао је па италијанским часописима: *Scintille*, *Fanfulla della domenica*, *Rivista contemporanea*, *Rassegna Internazionale*; па француском часопису *Nouvelle Revue*; па руском часопису: *Славјанскоје обоаренне*.

⁶⁰ М. Цар, *Studi slavi di letteratura ed arte*, Zura, 1890.

и Тоскану (Београд, 1895); *Од Јадрана до Балкана* (Задар, 1898); *Наше приморје* (прво издање, Дубровник, 1910; друго издање, Београд, 1923); *Естетичка писма* (Београд, 1920); *Дубровник и околица* (Београд, 1928).

Када је реч о првим путописима Марка Цара, потребно је одмах констатовати чињеницу да су се они временски појавили пре објављивања првих путописа Јована Дучића и Исидоре Секулић, да су у нашу тадашњу још сиромашну путописну књижевност уносили нове тонове и да су се у многоме разликовали од текстова својих претходника. Један од првих, који је уочио и указао на вредност Царевих путописа био је Богдан Поповић. Оцењујући прву књигу *Мојих симпатија*, он се осврнуо и на његове путописе:

„А та збирка, онаква какву нам данас даје Г. Цар, остаје као мала, сретно и китњасто удешена галерија лепе уоквирених слика, коју бисмо пролазили у друштву са духовитим и занимљивим чичероном. Да су слике у њој лепе, знали смо још док галерија није била састављена, а колико је Г. Цар занимљив чичероне, знају сви који су прочитали лепе путописе његове *Венеција* и *У Латвији!*“⁶¹

О путописима Марка Цара писано је у нашој литератури и посебно. Тако је, на пример, Добривоје Алимпић покушао да оцрта његов лик као путописца, истичући нарочито његов посебни афинитет за сагледавање и своцрање уметничких вредности:

„... његови путописи ките описима и историјатима појединих уметничких дела, првенствено сликарских, затим вајарских и архитектонских. Ти описи заузимају толико места у његовим путописима, да се описи природе и људи губе, слабе. И то је боље; боље, јер Марко Цар не осећа толико лепоте природе или, још тачније, не ужива толико у лепоти природе, колико ужива у уметничким лепотама, у уметничким делима. Отуда Марко Цар и има вишег и јачег израза кад описује неко уметничко дело па кад описује какав леп пејзаж.“⁶²

Међутим, то још не значи да он нема афинитета и за сагледавање и свокацију природних лепота. Његови описи Напуља и Каприја у *Естетичким писмима* или Дубровника и Боке Которске у путопису *Наше приморје* показују да Марко Цар има разумевања и за виђење и реконструкцију природних лепота. Само, док се дивн красотама своје Боке, његову радост помућује сазнање да је Хабсбуршка Монархија оскрнављала лепоту Боке — тврђамама и касарнама! Не сме се губити из вида околност да је овај путопис писан још за време аустријске владавине, када је

⁶¹ В. Поповић, „Моје симпатије“ М. Цара, *Сутски преглед*, Београд, 28. II 1895.

⁶² Д. Алимпић, *Марко Цар као путописац*, *Вола*, Београд, год. III, бр. I, 1928.

Бока била претворена у бастион према Црној Гори, у коју су Бокељи упирали своје погледе.⁶³

Друго издање *Нашег приморја* разликује се од првога по томе, што су додата још два текста: уводни састав, у коме је у главним потезима приказан историјски развој Далмације од најстаријих времена до Уједињења, и путопис о Макарској. У првоме тексту Марко Цар оцртава развојни пут ове покрајине у борби против страних поробљивача:

„Далмација! Мислиш и осећања што их та реч у нама буди, врло су разноврсна према томе из кога су краја људи који ту реч понекад изговоре. Код многих наших људи ова четири слога могу да изазову само неку нишу или мање нејасну усмену о старој слави и јунаштву; за њих је Далмација нарочито постојбина песника и јунака, отаџбина Гундулићева и Качићева, соколово гнездо из ког су некад изашли Јанковићи, Смиљанићи и Маџушићи. Други опет, нарочито суходемци, виде у Далмацији такође јуначко агла, а у Далмацијцима чувене ратнике из ускочког доба и бунтовнике који су се, у наше дане, са двоглавим орлом кавали; али је за њих Далмација, изнад свега осталог, присојно тле, земља са које, у пролеће, извија мирис шарених бокора и у којој се плаво пространство јужнога неба такмичи са недогледном пучином морском.“⁶⁴

У својим *Естетичким писмима*, писаним 1911. из Рима и Напуља једној пријатељици у Далмацији, а објављеним прво у *Српском књижевном гласнику* (1913), а у посебној књизи тек после првог светског рата, Марко Цар је изнео своје шетње и утиске из ова два главна града Италије са много интересантних детаља и карактеристичних појединости. Ту он даје своје импресије и рефлексије о читавом низу италијанских и других сликара, вајара, градитеља, песника и филозофа, са уживљавањем у њихову стваралачку физиономију и њихов менталитет. У једноме од својих писама из Рима, Марко Цар покушава да укаже на дилеме и контроверзе које су тадашњу књижевну публику у Италији поделиле у два противничка табора у спору око оцене личности и дела италијанског песника Габриела Д'Анунција:

„Спор је, ако се не варам, био у овоме: шта је управо Д'Анунцио? Велики уметник, или само велики стилист, литерарни жонглер? Како да се протумачи необичан успех његових књига, свеопћа јага, готово опсесија за овим писцем, бесни фанатизам његових присталица и немирна граја његових противника? Који су извори и основи његовог књижевног рада? Је ли могуће да јеј тај човек тек један мистификатор у великом стилу, који је „обмануо простоту“ благом нокупљеним по иностранству, у Француској, у Немачкој, у Енгле-

⁶³ М. Цар пише: „И заиста, док се на китњастим обалама лутернског језера и чувеног Лино Маџоре подижу бајне виле и раскошни хотели, овде нас на улазу Бока, између Оштрог Рта и Отока Жаплице, па онда између Кобиде и Луштице, дочекују на зимзеленим висовима мрки шанчеви и оклоњене куле, начичкане Круповим топовима.“

⁶⁴ М. Цар, *Наше Приморје, слике и утисци с Приморја*, Српска књижевна задруга, књ. 173, Београд, 1923, 7.

ској, у Русији? И, најзад, да ли ће његово дело бити од трајне вредности, или је оно, као многа данашња умна манифестација, проста варка, одсеб прсвртљиве моде?⁶⁵

Марко Цар је искористио свој боравак у Риму да види и темељно разгледа интернационалну уметничку изложбу, прирећену у оквиру прославе 50-годишњице постојања Краљевине Италије. У једноме од својих *Естетичких писама*, могла најинтересантнијим текстом у овој књизи, он је посветио посебну пажњу приказу и оцени ове велике изложбе, која је представљала уметнички догађај у светским релацијама: „Посетилац има утисак као да се овом изложбом хтела да прослави не педесета областница галијанске краљевине, но педесета облетница међународне уметности.“ На овој изложби први пут је дошла до изражаја и до светскога признања — југословенска уметност. Марко Цар констатује:

„За нас Јужне Словене она има ту велику знаменитост, што се на њој један огранак Јужног Словенства, у павијону Краљевине Србије, први пут ухватио у коло са културним народима као продуктор лепих вештина. Срби и Хрвати, којима је у део пало да заједничким напором тај први корак учине, нису овом приликом изнели пред европску публику све што је њихова млада уметност пробраније створила али као афирмација једног новог госта за симпозијум светске уметности, овај је први корак обележио један знаменити успех. И треба одмах казати: томе успеху придонела су највише, по својој концепцији често настрана, али увек снажно изражена дела вајара Ивана Мештровића. Ја, додуше, писам особити пријатељ Мештровићева уметничког правца и његове естетике, али морам констатовати да овај наш уметник сачињава главну атракцију српског павијона, а можда и његов *raison d'être*.“⁶⁶

У оно време, када је Марко Цар писао овај текст (1911), Мештровићева уметност још није била једнодушно призната и потпуно афирмативно оцењена. Док су Богдан Половић, Бранко Лазаревић, Исидора Секулић, Јован Дучић, Милан Ракић, Вељко Петровић, Милан Бурчић и други естетичари, књижевни и уметнички критичари већ тада одавали признање Мештровићевој уметности — Марко Цар је још увек стављао извесне резерве и објекције:

„Киклонске Мештровићеве скулптуре, нарочито сфинге и каријатиде — у уметничковој мисли намислени будућем Косовском храму — доказом су, бесумње, ванредне снаге и извежбаности у третирању нагог тела. Овај наш оригинални уметник, што се вајарске технике тиче, успео је ли с правом зазвати и најбоље стране колеге. Мештровићеве фигуре одишу, доиста, необичном снагом и животом, али су оне уједно продукт и речито сведочанство једне естетике која се виолептино одмиче од грчке традиције и као да пазире свој идеал у изражавању чудноватности и ружкоће.“⁶⁷

⁶⁵ М. Цар, *Естетичка писма*, Београд, 1920, 78.

⁶⁶ Исто, 87.

⁶⁷ Исто, 93.

Међутим, иако се није одушевљавао Мештровићевим уметничким концепцијама и његовом посебном естетиком, Марко Цар је са пуно пажње пратио развој његовог великог стваралачког талента и истакло она достигнућа, која су — према његовом мишљењу — била највиша и најпозитивнија:

„Признајући свакако времену и модерној техници што им се признати мора, рекао бих, уопште говорећи, да смер уметности мора данас да се састоји у некој рашпотежи између његовања традиција из прошлости и разних уметничких тежња садашњости. То је иначе канда увидео и сам Мештровић, ако ћемо да судимо по неким његовим радовима који не стоје ни у каквој вези са фрагментима косовског храма и са циклусом Марка Краљевића, а тако једно дело је Мештровићево „Сећање“, најлепша и можда најинтелигентнија студија коју је он, уопште и створио. И у овој је радњи својој уметник хтео да буде реалист, али је успут наишао на идеал и подлегао његовом чару. У једну саму главу сабио је читав један женски карактер. Он, бунтовник, који би хтео да се одметне од старих мајстора, пије се никад онима у таквој мери приближио.“⁸⁸

Задржали смо се нешто дуже на Царевој критичкој анализи Мештровићеве уметности, да бисмо показали на једном конкретном примеру у којој је он мери умео да уђе у психологију уметничког стварања и код оних, са чијом се естетиком не слаже, и тежио да буде објективни, и у оцени њихових стваралачких достигнућа. Иако су му Мештровићеве уметничке концепције биле стране, Марко Цар је покушавао и делимично успевао да се уживи и у пространи свет његових визија и да истакне не само оно што га је одбијало, него и оно што га је привлачило и одушевљавало.

Изразит западњак, зналац и васпитаник романских култура, у првом реду италијанске и француске књижевности и уметности, Марко Цар је у једном од својих писама из Рима (1911) повукао паралелу између немачке и италијанске културе с овим аргументима:

„Ах, пријатељице драга, како ли та толико раструбљена немачка хегемонија хладноме проматрачу друкчија изгледа, кад је уочи са гледшта старе талијанске културе! Што се мене тиче, ја сам у немачкој историји замио тражио орловски полет талијанске Ренесансе и слободњачки слан Француске Револуције. Немачка поезија могла је, заправо, да ме кадшто задиви, али ме одушевила није никад. Кад се у мислима осврнем на уметничке галерије које сам гледао у Бечу, Минхену и Арцхелну, прве слике које ми пред очима искрсну, то су ремек-дела прослављених старих мајстора, што се тамо преселише из „сунцем обасјане Италије“ („the sunny Italy“, као што лепо кажу Енглези).“⁸⁹

Начелни противник сваке хегемоније, и следствено томе, тзв. „културне хегемоније великих народа“, Марко Цар је у истом

⁸⁸ Исто, 99.

⁸⁹ Исто, 191.

писму оштро жигосао протагонисте немачке културне хегемоније над југословенским народима".⁷⁰

У своје време, Марко Цар је као путописац био високо цењен. Један српски књижевни критичар, који је писао специјално о његовим путописима, обележио га је чак за најбољег српског путописца.⁷¹ Овакав је суд очигледно претеран и персалан. Путописи Марка Цара нису „најбољи путописи“ у српској књижевности, али — и ако се они оцењују према савременим критичким мерцима — остаје ван спора да неизоставно спадају међу најбоље српске путописе. И данашњи литерарни историчари афирмативно оцењују њихову вредност. Тако, на пример, Олга Ступаревић, приказујући и оцењујући путописе о Италији у српској књижевности, даје овакав афирмативан суд о путописима Марка Цара:

„Први пут се у поетички путопис појављују, као тежишне, речи „утицај“ и „осећај“, а преко њих први пут личност путописца, једним стваралачким свесним поступком, бива уведена у путопис. У италијанским путописима Марка Цара, та личност је непрекидно присутна: она бира места на која ће нас одвести, саопштава нам своја осећања и уводи нас у своја размислања... Следи променљиву нит сопствених утисака и осећаја, заподенути неуспелан разговор о себи, о путу и узред откривати дела знања о историји, култури и уметности земље кроз коју се пролази, бити разноврстан и обавештен, а лак и пријатан саговорник своје читаоцу на том путу, одговарало је књижевној природи Марка Цара, импресионистичкој и есејистичкој у првом реду. У нишу путописа интересних насјом — дидактичком, националном, педагошком, социјалном или политичком — путопис Марка Цара делује својом лакоћом, живошћу и занимљивошћу. Онај путописац занста путује, занста гледа око себе и ужива у ономе што види, делећи то уживање са својим читаоцем. И он описује и даје потребне податке, али то код њега тече плако, као узред, у пролазу: његово знање не оптерећује. Ако би овом путопису требало дати неки блажи назив, онда би то спак тако био назив есејистичког путописца.“⁷²

И као путописац, и као есејиста, и као књижевни и уметнички критичар, Марко Цар је био истовремено и естетичар, и то у оно време и у оној друштвеној средини прогресивни естетичар,

⁷⁰ М. Цар пише: „Чак и међу нама, Јужним Словенима, има људи који у тобожњу културну хегемонију немачког племена верују слепачки, као у неку догму, упаточ свима сјајним подвизима и афирмацијама романског света на ралим пољима људске радности у новије доба. И, што је најчудноватије, али у извесном погледу веома карактеристично, томе произвољном мишљењу неки наши јавни радници — васпитаници немачких школа — додеше израза чак и у јасној питању.“

⁷¹ Д. Анимић (*М. Цар као путописац*, *Воља*, III, 1, 1928), пише: „Сви путописи Марка Цара писани су добрим, јасним, уметничким стилем и чистим, доним језиком. Слике и описи одишу свежином и љубављу, и остављају јак и трајан утицај. Цитати и црте из историје, лепо употребљени, омогућавају јачи утицај и дубље разумевање. Пријатни и занимљиви за читање, ови путописи представљају дивне примерке наше путописне књижевности. То су наши најбољи путописи.“

⁷² О. Ступаревић, *Српски путопис о Италији*, *Упоредна истраживања I*, Београд 1976, 127.

koji je odlučno odbacivao nemacku idealističku filozofiju i metafiziku, s jedne strane, i frañusku salonску „уметност ради уметности“ (*«l'art pour l'art»*), s друге стране. Пишући о Патку Нодилоу, Марко Цар је узгред додирнуо и његове естетичке концепције, које су биле, ако не идентичне, али врло близке и присне и његовим сопственим схватањима:

„Код таквог стирког стајалишта сасвим је природно било што је овај наш књижевник, као посматрич и лични учесник у литерарном покрету свога народа, зазирао од природе формуле *«l'art pour l'art»* и устајао сваком приликом за умјетност (књижевност) на основу хуманом и националом. Као сви они који су, у млађим годинама, своју књижевну жељ тасили на изворима литература класичних, Нодило је био противан не само прекрutom натурализму и смисленој књижевној сродим, него и оваком артизму који је сам себи сврха; али је он, с друге стране, био ушпјек зато да се књижевнику не спутава воља у име вјере, лажнога морала или зло схваћеног патриотизма.“⁷³

Марку Цару се замерало да је и као естетичар, и као путописац — традиционалиста! Међутим, ако се његова појава посматра историјски, у своме времену и у својој средини, неминовно ће се доћи до сазнања да је у безмало свим његовим текстовима било нечета новог, што је изазивало приговоре и од стране ултрамонтанаца и из табора православањих клерикалаца, који су се у подједнакој мери осетили угрожени на својим назаним позицијама. Ти отпори конзервативних снага са грађанске деснице показују и потврђују, између осталог, да објективност захтева да се констатује да Марко Цар ни као путописац, ни као естетичар, ипак није био традиционалиста.

VII. ПУБЛИЦИСТА

За време свога скоро 40-годишњег бављења у Задру (1879—1919) Марко Цар је био прво спољашњи сарадник, а затим и члан редакције *Српског листа* (1880—1888), а после његове забране *Српског гласа* (1885—1905), органа Српске народне странке на Приморју под руководством знаменитог народног борца Саве Бјелановића (1850—1897). То није био само орган једне политичке странке, него читавог српског јавног мњења у Приморју и један од важних југословенских опозиционих гласила уопште. Поред Милетићеве *Заставе*, Политовог *Браника* и Павловићевог *Панчеваца*, Бјелановићев лист је представљао веродостојан одраз српског опозиционог јавног мњења у Хабзбуршкој Монархији у другој половини XIX века. Према оцени Марка Цара:

„У историји српске журналистике *Српски лист*, потоњи *Српски глас*, заузео је одвојено мјесто... Јер овај лист није био само носилац једне политичке мисли, застава под којом се окупљало приморско Српство, већ је он за свој нараштај био и знаменита

⁷³ М. Цар, *Патко Нодило*, *Српски књижевни гласник*, 16, 11 1913.

школа писменosti. Бјелановић се није борио само за народна права и политичке идеје, него је он пером у руци дјеловао и као заслужан пионир српске просвјете. Он је брижљиво пратио, бљежио и бистрим погледом оцјењивао све културне појаве у и изван Српства и Словеније. С великим маром бљежио је сваки економски и културни напредак, сваку важнију књижевну појаву у својем народу.⁷⁴

Стални сарадници Бјелановићевог листа били су: Лазар Томаковић, Урош Тројановић, Људевит Вуличевић, Душан Баљак и Марко Цар.⁷⁵ Осим њих, лист је имао своје редовне дописнике у свима важнијим приморским местима од Трста до Скадра, затим из Црне Горе и Босне и Херцеговине, а повремено дописнике из безмало свих југословенских и словенских политичких и културних центара. Главни сарадник листа био је сам Бјелановић, општепризнати политички руководилац приморских Срба — „приморски Милетин“, како су га често називали, упоређујући га са Светозаром Милетинцем. Бјелановић је обично сам писао уводнице, који су били често брао занимања и изазивали живе дискусије и полемике, нарочито са клерикалцима, које је предводио каноник Миховил Павлиновић. Сукоб између Павлиновића и Бјелановића, уствари између католичких клерикалаца и српских народњака, представља једно од најзначајнијих идеолошких сучавања у политичкој историји југословенског Јадрана у другој половини XIX века. Марко Цар овако објашњава политички став клерикалаца према Бечу и његовим политичким претензијама:

„Када је последице првог бокелског уступака (1869.) дошла у Далмацију па власт тп. народна странка, срушивши дотадашњу превласт однарођене талијанске олигархије, она убрзо скрену са старог, начелног пута, и удари новим клерикално-владарничким правцем, камо ју је нарочито гуркао признати првак и вођа њен, пош Миховил Павлиновић, Аустрији која — потиснута из Немачке и Италије — бјеше истом окренула очи Балкану, требао је згодан савезник и она га нађе у католичким вођама народног покрета у Хрватској и Далмацији... Они повјероваше обећањима њемачког Drang-a као да ће им тобоже он из гроба подићи Звонимирово краљевство, које је имало обухватити не само ужу Хрватску са Славонијом и Сријемом, него и Далмацију с Дубровником, Боку Которску с Босном и Херцеговином.“⁷⁶

⁷⁴ М. Цар, *Сава Бјелановић*, Мала библиотека Матице српске у Дубровнику, књ. 2, 1911, 10.

⁷⁵ Приказујући другу књигу *Мојих симпатија*, есеја Марка Цара, *Српски глас* с признањем историје и његове политичке заслуге за Српску народну странку и *Српски глас*: „Овај лист, као и један други, може најбоље да оцјени Марка Цара. Јер би овај лист од 14 година већ могао да прича српскоме свијету, да наш Марко умје да ради успјешно не само на књижевном пољу, него и на овом политичком. Оно је прво знао цијели српски свијет, а ово друго ми сада казујемо цијелом српском свијету. Јер овај лист дугује Цару велики дуг ради његовог успјешног, плодног и пожртвоваоног рада већ читавијех 14 година.“ (*Српски глас*, 24. VI 1897.)

⁷⁶ М. Цар, *Сава Бјелановић*, 17.

Док су се Миховил Павлиновић и његови јединомисљеници одушевљавали обновом „Звојничког краљевства“ — дотле је Марко Цар доказивао да Хабзбуршка Монархија жели да образује „Велику Хријатску“ једино „из својих рођених интереса“ не водећи рачуна о захтевима и интересима самог хрватског народа и осталих југословенских народа. Павлиновић је износио своје великохрватске, клерикално-аустријске идеје у књизи *Хрватски разговор*⁷⁷ и у брошури *Мисао хрватска и мисао српска у Далмацији* (Задар, 1882). На ово је Бјелановић одговорио својом брошуром *Дон Михо на бранику* (1882). Насупрот националистичким и шовинистичким ставовима клерикалаца Бјелановић развија своје демократске, слободарске и напредне концепције, усмерене против сваке друштвене, политичке, културне и верске реакције. Марко Цар обележава Павлиновићеву брошуру као „политички памфлет“ и као „право огледало његове неспосљивости према Српству и правослаљу (који су појмови за њега, уосталом, били идентични), као и његове кратковиде политике уопће. Та је политика углавном ишла за тим да завлади и развоји католике од православних, те да ове задње прикаже као елементар државним интересима противан, бунтовнички“. Павлиновић је нападао Бјелановића и његове сараднике да „не хају за вјеру“, да „вријеђају католичку цркву“, да су „фрамасуни и антипаписте“ итд. Међутим, сам Бјелановић је већ у свом првом програмском чланку јасно и изричито рекао:

„Слободу савјести ми имамо поврх свега и поштовати и бранити зато, што ће се усвајањем тога начела изгладити вјерске омиљке и мржње, које су по Славне убитачне биле, а особито по нас Србе, кадлајући нам пародност на вјерске странке. Благотворни уплив слободе уклопиће и ту препону нашој слози, а ми га већ данас осјећамо, кад можемо међу своје блијезити одабрану киту Срба католика, у којима ћемо сигурно наћи пријатеља и од вјере и од узданице.“⁷⁸

Насупрот упорним тежњама католичких клерикалаца да се у свима нашим земљама формирају верске странке, у многоме налик на верске секте, под доминантним утицајем појединачних цркава и под руководством клера, Бјелановић преко *Српског листа* „започиње своју пропаганду у корист слободне мисли“. Он отворено оптужује клерикалце да „тешко гријеше, гријеше својом безусловном подложношћу влади, без народне користи, а у вјерским питањима гријеше што уздржанају поповско господство и раде за интересе поповске. Клерикалство шикад није моћ-

⁷⁷ Прво издање ове књиге изашло је под насловом *Разговори у Задру* 1876; друго издање под насловом *Пучки списи у Задру* 1876; треће издање под насловом *Разговори о словенству, југословенству, србохрватству у Задру* 1876; четврто издање под насловом *Хрватски разговори у Задру* 1877.

⁷⁸ Програм „Српског листа“, *Српски лист*, гласило за српске интересе на Приморју, Задар, 14. I 1880.

није и уданвије било него што је сада, а на ово клерикалство накалмила се политика, која није народна и која исколиштини тоболац пуни, а народ у пропаст воли". Нападајући ту и такву ненародну политику клерикалца, Бјелановић је шаљао у првом реду на самога носиоца клерикалне политике из Приморју, Миховила Павлиновића.⁷⁷

У студији о Сави Бјелановићу, Марко Цар брани свога вођу и учитеља од Павлиновићевих оптужби да вређа само католичку цркву као такву. Доказа ради, он цитира ове Бјелановићеве убелавиве аргументе, којима побива Павлиновићеве оптужбе:

„Како и кад смо ми вријеђали католичку вјеру? Ако ми исповиједамо слободна начела и цијенимо тековине модерне науке, ми тијем заузимаемо такав положај, на који се католичка вјера не смије жалити. Ако ми не хајемо за вјеру ни за цркву, то шам је слободно не само осјећати него и јавно исповиједати. У таквом нашем држању нема уврједас, бар не уврједас искључиво за католичку цркву, а Павлиновић нема права ни власти да нас на други пут нагони, још мање да нас на ломачу води... Ми смо оплаквали смрт научењака Дарвина. Вријеђамо ли тијем хришћанску вјеру и цркву?... Али ако је наше писање уврједљиво било, оно је једнако уврједљиво за православну, као и за католичку цркву. Неки наши чланци (највише чланци католика Људевита Вуличевића) ипјесу намада по воли многијем свештеницима, али с истим разлогом могу и православни на њих своју зловољу исказивати.“⁸⁰

Сава Бјелановић и његови сарадници и једоумишљеници били су начелни противници не само католичког клерикализма него уопште сваког клерикализма као таквог, дубоко убеђени да је сваки клерикализам усмерен против слободе мисли, против демократије и против сваког друштвеног, политичког и културног напретка.⁸¹

У ватри полемике, Сава Бјелановић, Људевит Вуличевић и Марко Цар ишли су по који пут сувише далеко и — устајући с разлогом против „вјерскога прозелитизма“ као таквога — критиковали су и самога бискупа Штросмајера и његову окружницу о култу Бирила и Методија, и његове концепције о измирењу Истока и Запада. У ватри полемике, они су идентификовали Штросмајера са Миховилом Павлиновићем! Међутим, у богатој Штросмајеровој кореспонденцији налази се читав низ доказа ко-

⁷⁷ Објективност захтева да се констатује да је М. Цар општро размислио две фазе у Павлиновићевом политичком развоју: прву фазу, када је заједно са својим побратимом протом Јованом Сундљичићем посетио Србију, Војводину и Црну Гору, и певао песме Београду, Новом Саду и Цетињу, и другу фазу, када је пропагирао аустријску окупацију Босне и Херцеговине.

⁷⁸ С. Бјелановић, *Дон Михо на брашну*, Задар, 1882, 55—56.

⁷⁹ О сукобима С. Бјелановића и вође православних клерикалца Николаја Милаши, ректора Богословије у Задру и потоњег владике дамањинске епархије, видети детаљније у књизи К. Милаутиновића *Војвођина и Далмација 1760—1914*, Нови Сад, 1973, 310—317, 331—340.

ји демантују произвољна тврђења да је и он био експонент ватиканске политике међу југословенским народима. Иако католички бискуп, спутаван црквеном дисциплином, сам Штросмајер никада није био ултрамонтанац.⁴²

Док су католички клерикалци, на челу са Павлиновићем ушрали своје погледи у Беч и у Ватикан — дотле су српски народњаци, под руководством Саве Бјелановића, градили везе са Србијом и Црном Гором. Клерикалци су преко своје штампе, и на све могуће друге начине, покушавали да дискредитују углас Србије и Црне Горе у очима широких народних маса, а сам Павлиновић је писао: „Српство је мање вриједно у повијести, у државном, у народном и у културном животу . . . Донста из Петрограда није још спнула свјетлост истине и правде, да нас може обасјати, камо ли из Београда и Цетиња!“⁴³

Као један од најближих сарадника Саве Бјелановића, Марко Цар је био дубоко упућен у појединости његове национално-политичке борбе и сматрао се, с разлогом, позваним да објасни све фазе и перипетије у развоју политичких идеја и уопште јавне делатности свога вође и учитеља. Тако, између осталог, Марко Цар је покушао и несумњиво успео да одбрани Бјелановића од произвољних оптужби да је противник Хрвата уопште и српско-хрватског зближења посебно. Марко Цар износи конкретне појединости које показују у којој су мери ове оптужбе биле лишене реалне основе: већ први преговори о зближењу са Хрватима (1888), започети у Задру нераздвојно су везани за име Саве Бјелановића. Дотађаји су се развијали овим током:

„Дајбуди радикалнији елементи у страни⁴⁴ дивље грају на „задарски компромис“, јер да се у њему бајаги не узимају довољно у заштиту интереси српскога народа.⁴⁵ И, наравна ствар, кривнице за то „жртвовање интереса народних“ бацала се, иако потмуло, у првом реду на самог вођу. Ти још добро нешчврсна фрондери, не имајући бољих разлога да оправдају своју противност српско-хрватском зближењу, хватаху се за обичне фразе негативне природе, као што су „утрожене интереси Српства“, „кривње српске индивидуалности“, „*Tinco Danaos et dona ferentes*“ ит. д. . . Они се дакле свом снагом опријетне Савицим смјеровима заборављајући да је народно

⁴² К. Милутиновић, *Штросмајер и југословенско питање*, Нови Сад, 1976, 230—246, 247—258, 259—267.

⁴³ М. Павлиновић, *Мисија хрватска и мисао српска у Далмацији*, Задр 1882, 65.

⁴⁴ Ово је очигледна оманка. Упитан на кога је алудирао, М. Цар је одговорио аутору ове студије да се та алузија односила на православне клерикалце око Никодима Милаша, који су пружали највише отпора прихватању „задарског компромиса“.

⁴⁵ М. Цар спомиње „задарски компромис“ између Српске народне и Хрватске странке, али га не цитира, јер је претпостављао да ће читаоци његове студије знати у чему се он састоји. Сам текст први је објавио Лујо Војновић у брошури: *Српскохрватско питање у Далмацији. (Неколико искренијех ријечи народу)* Слџет 1889, 43. Историјат овога покушаја изложио је К. Милутиновић, исто, 340—344.

збратимљене на основу једнакости двају племена и, према томе, народно оснажење лежало већ у општом програму Српске странке на Приморју, и да је Бјелановић, борећи се за пегољу против залутале браће, смијерао не да их тријеби и тамани, него да их освјешћује и задобија за своје идеје.⁸⁶

Марко Цар је био први, који је одао дужно и заслужено признање Сави Бјелановићу што је — упркос националистичким и шовинистичким страстима и на једној и на другој страни — успео да се уздигне изнад тих застрањивања, међусобних нетрпељивости и унутрашњих противречности, да осети проблем у својој сложености и да укаже на правилно решење. Посматрајући целокупан биланс истрајних животних напора и стварне резултате рада Саве Бјелановића, Марко Цар је дошао до овог исправног закључка:

„Тек десет година након Савине смрти, и пошто се настављати његова федеративног програма изложише у неколико јалових покушаја, успјеле најзад његова мисао да се наметне претежнијем дијелу воља народних, и српско-хрватско зближење постаде једно значајно историјско дјело, чији је замашај, чије су мишљенице данас свакоме јасне. У том прекогробном тријумфу Савине смиренито родољубиве политике ми назиремо — уз главно његово дјело, организовање српског живота у Далмацији — најљепшу страну његова јашног рада...“⁸⁷

Овако је писао Марко Цар 1911, после Ријечке и Задарске резолуције и након великих победа Хрватско-српске коалиције на посланичким изборима за Хрватски сабор, када је дошла до пунога изражаја правилност политичке линије поборника српско-хрватског зближења. Сава Бјелановић ове значајне успехе братске солидарности Срба и Хрвата није дочекао, јер је умро пре него што је ова политика почела да доноси прве реалне резултате и практичне политичке успехе, али су ове победе дочекали његови сарадници и суборци, међу којима се налазио и Марко Цар, један од достојних настављача Бјелановићеве политичке линије.⁸⁸

Исто као Бјелановић, тако је и Марко Цар од клерикалаца и франковаца био нападан као тобожњи присталица великосрпске политике и противник Хрвата. Међутим, ништа неистинитије и неправедније од таквих произвољних оптужби. Иако начелни

⁸⁶ М. Цар, *Сава Бјелановић*, 75—76.

⁸⁷ Исто, 76—77.

⁸⁸ Ј. Скерлић (*Српски књижевни гласник*, I. IX 1911), приказујући и оцењујући Цареву књигу о Бјелановићу, са заслуженим признањем истиче: „Г. Цар је у својој младости радио поред Бјелановића, оснивача и вође Српске странке на Приморју, даровитог уредника старог *Српског гласа*. Г. Цар је сада дао живу и топлу слику овога одличног публицисте српског који је, ван сваке сумње, имао лепших књижевних способности. Заслуге и таленат Саве Бјелановића овде су јако истакнуте, и Г. Цар је подигао леп споменик своме пријатељу и учитељу. Шта више, он нас је и убедио у своје мишљење, и свакако би добро било издати једну антологију Бјелановићевих публицистичких и књижевних радова, јер тај честити народни борац посведансно је у ситан новинарски новац раскивао злато свог списатељског талента.“

противник обнове „Звонимировог краљевства“ и формирања „Велике Хрватске“. Марко Цар се никада није заносио великосрпским идејама и није био противник Хрвата. Навешћемо овде само један конкретан пример, иако бисмо могли навести читав низ. То је некролог о великом хрватском историчару, народном препородитељу и југословенском идеологу Натку Нодилу. Марко Цар приказује Нодила као великог претечу братства и јединства југословенских народа:

„Осамљен са својим погледима, он је за најжешћег српско-хрватског изродног трвења настојао ушиск да међу завабеном омладињу протурну идеју народног јединства и братске слоге... И тај час нашој добе. Године 1897. уједињена хрватска и српска омладина издаде *Народну мисао*, истичући међу својим политичко-народним постулатима оно за чим је душа Нодилова одвајкала чезнула. Јединство Срба и Хрвата бјеше, збиља, камен темелњи његове политике. На ушпт омладине, шта ли он мисли о новој оријентацији. Нодило ће потпуно одобрити преокрет у млађој генерацији и казати енергично: „Ви, нараштаји бољи од старијег, спор сто рјешавате пласментним надахнућем врелога срца. Ми смо сићушне поводе прецизни и сваки, прегосте да гојите љубав међусобну, а баш у тој љубави и лежи цијело рјешење.“ Србе и Хрвате, по његовом схватању, може да дијели само вјера или јалова утакмица око умисљених хегемонија у прошлости. „Но ако вјера има да дијели — закључује Нодило — онда то равнало, негде уобичајено, за данашње народе не важи. Чини ли се дјелом због историјске прошлости, онда би Хрвате и Србе требало меканом руком и дужним поштовањем сирати у музеј старина, на тми и вјечни починак.“²⁰

Марко Цар је у Натку Нодилу гледао достојног предводитеља и учитеља нових хрватских нараштаја на југословенском Јадрану, као што је у Сави Бјелановићу гледао носиоца националних, интелектуалних и моралних стремљења нових српских генерација на Приморју. Сваки од њих био је савест свога народа у датим историјским условима.

У Натку Нодилу гледао је Марко Цар не само великог васолога братства и јединства, него и заслужног научника, који је био дубоко убеђен „да је наука позвана не само да осветљује путове живота, већ да постојано стоји у његовој служби.“ Нодило је био одлучно противан застарјелом погледу да се знаност има да ограђује од живота и у друштвеном раду, на неки начин, дјелује за себе; он је, напротив имао амбицију да својим вршњацима и својим сународницима буде и практично од користи“. Од Нодилових историјских дела Марко Цар је нарочито ценио његову студију *Постање свјетовне папшке власти (724—774)*, у којој је оштроумно и документовано побијао клерикалну тезу о тобожњој легитимности постанка папшке „свјетовне власти“. Према оцени Марка Цара, у побијању клерикалне тезе Нодило је „баш сјајно успио, дошавши до закључка да у историјским изворима нема трага „сухом злату легитимности“, већ да је па-

²⁰ М. Цар, *Натко Нодило*, *Српски књижевни гласник*, 16. II 1913.

пинска држава постала дјеловањем посве развратним". Док су клерикалци оштро и безобзирно нападали Нодила као „отпадника од јединоспасавајуће католичке вјере и правоваљаних црквених учења" — докле је Марко Цар нарочито инсистирао на чињеницама да Нодилови закључци базирају увек на савесно проученим историјским изворима, да је свака његова констатација научно доказана и да је његова објективност и у најспоријим и најсложенијим питањима несумњива, док то код његових клерикалних противника није случај.

Принципијелан противник немачке идеалистичке филозофије и метафизике, Марко Цар је с признањем истицао да је Нодило „зазирао од претенциозног њемачког модернизма, а нарочито од њемачке метафизике и насртљивог њиховог национализма... Њемачка историјска школа са својом укоченом педагогијом и својом микроскопском „документацијом", није годила овом научнику који бијаше навикао на широку синтезу и простране видике историчара из старине и историчара француских". Нодило је био противник немачке науке „гвозденога детерминизма", који је искључивао свако удубљивање у морални лик тумача и носилаца историјских збивања.

Слободан мислилац и начелни противник сваког верског догматизма и религиозног мистицизма, Марко Цар је не само ватрено бранио Нодила од клерикалаца и реакционара свих врста и категорија, него је међу прима оплакао његову смрт као општи национални губитак и приказао његов рад читалачкој публици преко *Српског књижевног гласника*, који је баш у то доба, под Скерлићевим уредништвом, високо подигао заставу слободне мисли на Словенском Југу.

VIII. ЗА ЈАДРАНСКУ ОРИЈЕНТАЦИЈУ

Марко Цар, који је 1885. у Задру покренуо и уређивао књижевни часопис *Вук*, тешко се мирно са неуспехом свога првог покушаја и водио се и даље намером да учини још један покушај, само на ширим основама и са чвршћом материјалном базом. Свестан раније стечених искустава, он је дошао до сазнања да је нужно обезбедити подршку једнога ширега круга далматинских и бокељских интелектуалаца, јавних радника и привредника, који ће у почетку док часопис не стане на своје ноге — пружати нужну финансијску помоћ. После дугих организационих припрема, Марко Цар је написао и штампао један проглас, којим је наговестио покретање „смотре за књижевност, умјетност и друштвени живот", под насловом *Живот*, која ће изlazити у Задру под његовим уредништвом. Од овога прогласа, колико је познато, није до данас сачуван ни један примерак, али је изазвао интересантну полемику о јадранској оријентацији између два супротна схватања. Poleмику је започео задарски *Народни лист*,

вероватно сам уредник Јурај Бианкини, који се осернуо на објављени проглас и покушао да се супротстави аргументима изниским и образложеним у самом прогласу:

„У тој приступној реччи особито се наглашује улаив западне културе на Далмацију, која би била одсудна на образовање њене индивидуалности. Мило нам је, да г. Цар покреће књижевну смотру у Далмацији, која ће сигурно потакнути многе задњемале снаге на рад и користити нашој литератури; али, не мислимо, да је баш нужно толико изицати у нашој литератури неку посебну индивидуалност Далмације, која не одговара реалности. Данас се може казати, да и у Хрватској и у Србији имаде писаца, који нису ништа мање „западни“ од наших књижевника. Обћа култура данас изједначаје. Мислимо да у нашим приликама није ни опортунo изицати толико неки регионални партикуларизам, особито не на периферијама. У политичким борбама једнога народа литература игра — не последњу улогу!“*

Ова општа критика задарског *Народног листа* унела је забуну и пометњу не само међу будућим сарадницима, који су обећали сарадњу новоме часопису, него и међу оне, који су га према договору имали финансијски помагати. Марко Цар је то одмах дознао и покушао да одговори преко *Народног листа*, али је уредник Бианкини — из неразумљивих разлога — одбио да му штампа одговор.⁹¹ После тога, Марко Цар се у истој ствари обратио Крвсту Домиковићу, уреднику *Дубровника*, и овај је одмах штампао његов одговор, у коме се каже између осталог:

„Ко је прочитао напрт наше приступне ријечи (која је, узгред речено, разаслана само извјесном броју пресумптивних сарадника), морао је стећи увјерење како се нови лист спрема да по својим снагама већује далматинску прошлост и регионални живот у садашњости... Да ли се пак у претежно далматинском карактеру, што га хтједосмо да дамо листу, има да уочи тежња за партикуларизмом, или чак сепаратизмом, то остављамо да расуде тријезна публика, која се не поводи за пагањанима а ргиог... Коће ли се пак ово наше слезтање сложити са часовитим тежњама и обзирима „војујуће политике“, то нам је, додуше, сасвим индиферентно.“⁹²

На крају свога одговора, после низа убедљивих аргумената у одбрану правилности јадранске оријентације, Марко Цар је упутио Јурју Бианкинију и његовим једномисленицима ову речиту поруку:

„Ми држимо да је доста било жалових теоријских расправа. Након 30 година празног доктринарства и препирања око имсна и идеалних хегемонија, не би можда лоше било, кад би браћа Срби и Хрвати прешли мало на поље реалности, на поље стварног рада. За нас би књижевнике то значило: манимо се александринизма и реторике; ударимо стазом — живота!“⁹³

* Из књижевног и умјетничког свиета, „Живот“, *Народни лист*, Задар, 22. VI 1912.

⁹¹ Саопштење М. Цара аутору ове студије.

⁹² М. Цар, *Pro nascituro*, *Дубровник*, 4. XII 1912.

⁹³ Исто, 4. XII 1912.

Одговор Марка Цара оставио је добар утисак. Поред великог броја писама и телеграма, које је примио из разних места Далмације и Боке Которске, са њим се јавно солидарисао међу првима књижевник, историчар и дипломата Лујо Војновић, и то уводним чланком у истом листу *Дубровник*.⁹⁴ Бранећи Марка Цара од тешких оптужби да је партикулариста и, чак, сепаратиста — како га је покушао представити Бианкини — Лујо Војновић је одлучно устао против малограђанског политикаства:

„Наш народни публицистички магистар органит,⁹⁵ упутив оне ријечи на адресу будућег *Života*, проговорно је искључиво политичарски. Али га на ово поље не може и не смије слиједити нити један наш приморски књижевник, неће ли да учини у један крајни књижевни подухват смртоносну клицу, која се издваја из те нама тако уласне маније политизирања о свему и свачему. Регионализам, кад није спопним тјесногрудна сепаратизма, кад је онакав какав се кристалном јасноћом издваја из програма *Života*, лијепа је, добра и здрава ствар. У регионализму струји прави народни живот. Он сам даје смисао и јачину, садржину и *raison d'être* народном јединству или тежњи на то јединство, као што притоци дају снаге и величанства једној ријеци.“⁹⁶

Лујо Војновић је у истом чланку, упозорио на тешке унутрашње противуречности у политичким и културно-просветним ставовима самога Бианкиниа:

„Жао ми је, дјакле, да један лист, који од 50 година заступа управо тај исти принцип, у размакнућим границама веће идеје народног уједињења, да један такав лист, рекох, критикује сада један књижевни програм коме он сам, у главним пртама, дугује своје најљепше успјехе. И примјетићу, узгред, да је тад наш многопоштовани пријатељ Бианкини заслужио да га његов сопствени лист у првом реду прекори са сепаратизма, кад је оно изнио врло подесни предлог о оснивању једне Академије Лијских Вјештина у — Далмацији!“⁹⁷

На крају свога уводника, Лујо Војновић се јавно солидарисао са програмом планираног часописа *Живот* и пасдира за једну ширу словенско-романску симбиозу, за једну медитеранску културу и цивилизацију:

„И ми бисмо заиста могли постићи тај циљ, прпећи из многобројних енергија наше приморске отаџбине све стољешима нагомиране елементе Љепоте, Културе, Традиције, Грађанске независности, све цијетове дрвине латинско-словенске алијансе нашега малог свијета

⁹⁴ Л. Војновић (*Први окршај, Дубровник*, 18. VI 1912) пише: „Примјелбе *Народног листа* и мене су непријатно дирнуле. Не може се, држим, ни боље, ни јасније, ни достојанственије одговорити на приговор регионализма и тежње на сепаратизам него што је то учинио М. Цар. Ја хоћу само да се мало ријечи изјавим свој сопствени безусловни приставак на овај одговор. Потписујем тога сарде оне ријечи и само бих желео надодати неколико кратких размисљања, да прескочим у помоћ племенитом покретачу *Живота* у овом првом окршају, још пред излазак тако мудро замисљене далматинске ревије.“

⁹⁵ Алузивија на задарском *Народни лист*.

⁹⁶ Л. Војновић, *Први окршај, Дубровник*, 18. VII 1912.

⁹⁷ Исто, 18. VII 1912.

на мору. Одрска или заборав свих ових елемената нашега дубљета Ја, довели су наше друштво до бесплодног, магловитог и чисто фразолошког унитаризма ...⁹⁸

У оно доба, средином бурне 1912. године, у доба наздравителског унитаризма и национализма, ове речи Луја Војновића — исто као и одговор Марка Цара — одударали су од тадашње уснахирене и грозничаве атмосфере и одјекивале су снажно, необично и скоро револуционарно. Међутим, и поред свих њихових убедљивих аргумената, ефекат Бианкињевих поклича против партикуларизма и сепаратизма био је у том историјском тренутку ипак јачи и продорнији од свих њихових противдоказа и супротстављања. Његов аларм унео је прво нервозу, а затим отпоре код оних грађанских демократских кругова, који су у почетку обећали материјална средства, али који су у последњем тренутку повукли дату реч.⁹⁹ Остављен без њихове помоћи, Марко Цар је тешка срца морао да одустане од остварења својих лепих планова и од новог часописа није се појавио ни већ припремљени први број. Бианкињево упозорење садржавало је у себи „смртоносну клицу“, која је у самом зичетку покосила цео покушај.

IX. ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Када је Задар, после распада Хабсбуршке Монархије, окупиран од италијанских трупа, питање припадности Задра још није било решено на Мировној конференцији у Паризу (1919—1920), него је преспупштено директним преговорима између југословенске и италијанске владе. Питање Задра, заједно с осталим спорним пограничним питањима, решено је тек Рапалским уговором, потписаним 12. XI 1920. По том уговору Задар је пришао Краљевини Италији. Међутим, Марко Цар није сачекао закључење Рапалског уговора, него је већ у јесен 1919. напустио Задар — у коме је живео и делао безмало 40 година — и допутовао у Београд, где је нашао своју нову отаџбину. На управу земље била је тада друга коалициона влада демократа и социјалиста под председништвом Љубе Давидовића; у тој влади била су и два истакнута политичара из Далмације: потпредседник владе Јурај Бианкини (са којим је Марко Цар 1912. водио полемичку због покушаја покретања часописа *Живот*) и министар спољних послова Лите Трумбић. За време ове владе Марко Цар је постављен за инспектора Уметничког одељења Министарства просвете.¹⁰⁰

У раздобљу између два светска рата несрећене политичке и друштвене прилике у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца утицале су, сасвим природно, и на развој нове књижевности и

⁹⁸ Исто, 18. VII 1912.

⁹⁹ Саопштење М. Цара аутору ове студије.

¹⁰⁰ Исто.

културе. Првих десетак година после рата, у доба централистичког Видовданског устава, „Обзнане“ и реакционарног „Закона о заштити државе“, лажне демократије и лажне уставности, наш књижевни и културни живот био је предаваљен мутним таласима и псеудомодернизма. „Млади“ и „нови“ објавили су крсташки рат читавом књижевном и културном наслеђу, кидали са разумом и осећањима, одбацивали граматiku и синтаксу, негирали све што је реално и природно, а уместо тога уносили у књижевни и културни живот хаос и бесмисао, мистику и метафизику, аштракције и халуцинације. После проглашења Шестојануарске диктатуре и у току дошпијих ненародних профашистичких режима, долази до нових груписања и формација. Уместо раније, бесмислене поделе на „младе“ и „старе“, „предратне“ и „поратне“, писци се сврставају у две групе: напредне, с једне стране, и реакционарне, с друге стране. И сада се догађа оно што је природно: без обзира на године, међу прогресивним писцима налазе се и старији преко 70 година, а међу реакционарима и млади људи испод 40 година. Многи од некадашњих „младих“ експонирају се у тој мери за реакцију да покрећу и уређују извесне часописе и листове са непрекривеном политичком тенденцијом, у смислу потпомагања појединих ненародних режима, који су омогућавали покретање и издавање таквих публикација (*XX век, Идеје, Смиљ, Хришћански живот* итд.).

Име Марка Цара није се могло наћи на страницама ових и оваквих часописа и листова. Остајући непоколебљиво веран политичким идејама своје младости, Марко Цар је баш у то доба сарађивао на многим демократски оријентисаним часописима и листовима, објављујући у њима низ актуелних чланака о слободи критике и јавне дискусије, о слободи штампе и обнови демократије, о фашизму и расизму, и многим другим политичким и социјалним проблемима. Отворено и без резерве, наравно, уколико је то тадашња цензура допуштала, Марко Цар је осуђивао реакцију, величао борце за слободу и демократију, истицао право на самосталан живот малих народа и малих држава, и на тај начин доприносио и свој удео да тадашња читалачка публика буде поуздано обавештена о овим крупним проблемима садашњице.

Баш у то време, док је Југославијом беснео бели терор шестојануарске диктатуре, одигравали су се у Шпанији крупни догађаји: збачен је са престола краљ Алфонсо XIII, који је владао апсолутистички, и проглашена је демократска република (1931). То је изазвало разумљиво олушевљење широм слободољубивог света. Шпанија је постала центар пажње, и свуда се говорило о проглашењу шпанске републике. Ми, тадашњи студенти историјских наука на Филозофском факултету у Београду, желели смо да то некако видније обележимо, али на који начин? Јавно величање проглашења шпанске републике било је строго забрањено, али ми смо се досетили. Знали смо да је Марко Цар зналац страних језика и литература, између осталог и шпанског језика,

и да је писао и о шпанској књижевности и историји. Мени, као тадашњем председнику Студентског историјског друштва, стављено је у дужност да посетим Марка Цара и да га позовем да одржи предавање о Кастелару као историчару. Нашао сам га код куће и самах прешао на ствар. Пријатно га је изненадио када сам му испоручио позив управе нашега друштва и споменуо његов есај о Кастелару. Пристао је да одржи тражено предавање и додао да ће говорити не само о историчару него и о филозофу, књижевнику и државнику Кастелару. Међутим, у свом предавању (30. III 1932) он је споменуо, између осталог, и Кастеларову борбу против монархије и његов избор за првог председника Шпанске Републике. То је изазвало френетичан аплауз читаве дворане.

Исте године краљ Александар је сменио владу генерала Петра Живковића, која је управљала земљом помоћу бесог терора, и довео на државно кормило краткотрајну владу Војислава Маринковића. Цензура и драконска полицијска стега била је мало попустела, и опозиција је то одмах осетила и почела слободније да говори и пише. Баш те године широм Шпаније прослављала се стогодишњица од рођења Емилио Кастелара и та прослава узела је размере читаве једне националне манифестације. Републичанска Шпанија славила је успомену на првог председника Прве Шпанске Републике. Тим поводом написао је Марко Цар значајан чланак о Кастелару, а уредништво *Политике* објавило га је на видном месту, на првој и другој страни листа. У уводу свога текста он је рекао:

„Догађај је, у данашњим приликама у Шпанији, добио нарочиту важност и нарочито значење, јер је млада република, славећи успомену великог говорника, хтело да ода почаст једном од својих идеалних праћораци, човеку који се за данашњи режим храбро и предано залагао делом свога века. Рођен у земљи бујне природе, у којој су муди по нарашћ борбени и воле да се загревају повим и напредним идејама, Кастелар је још као млад човек и студент филозофије на Универзитету изашао на глас међу својим друговима. Неки од њих постадоше дошњаци у јашном животу његови одлучни политички противњаци, али су у то доба сви били једнога мишљења: да ће, најме, Емилио постати један истакнути писац и један велики говорник. Кастелар је то мишљење својих другова сјајно оправдао.“¹⁰¹

Спомињући Кастеларову чувену *Теорију прогреса* (1854), која је у оно доба представљала велики културни догађај од европског значаја, Марко Цар констатује:

„Писац у њему најпре, у збијеној синтези, износи слику своје отаџбине у далској и блиској прошлости, а затим својим зсмљацима показује којим би путем, у новом времену, требало да зсмља побе. У томе делу свом, као и у својим јашним говорима и у члацима које је писао за новине, он свугдејс поступа као уверени шмашни политичких слобода повога времена.“¹⁰²

¹⁰¹ М. Цар, *Емилио Кастелар, Политика*, 5. X 1932.

¹⁰² Исто, 5. X 1932.

Расправљајући о Кастеларовом антиклерикализму, Марко Цар је у истом чланку додирнуо и његов критички став према ватиканском империјализму као таквом:

„Кастелар је био један слободан мислилац који је често устајао против Ватикана и његове мрачне пропаганде у Шпанији и шпанској Америци. Као борац за грађанску слободу и слободу савести задужио је он цело културно људство.“¹⁰³

На завршетку својих излагања Марко Цар је овако синтетизовао свој општи суд о Кастелару:

„Кастелар — да на крају ових радова још боље окарактерисамо његову личност — тврдо је вјеровало да је историја просвећености једно што и историја слободe. Он је постојано тврдио да се свет просвећује умом, али да га треба облагородавати срцем; да су много заслужили људи који знају мислити, али да су културно заслужнији људи који знају мрети; да је разум светлост која греје, али да је љубав патра у којој се прекаљују светови.“¹⁰⁴

Царев чланак у оно време, у другој фази шестојануарске диктатуре, изазвао је општу пажњу и био је цитиран, у целини или у изводу, у многим југословенским листовима.

У раздобљу између два рата Марко Цар је био један од најактивнијих радника у Српској књижевној задрузи, прво у својству члана Књижевног одбора (1920—1937), а затим као председник (1937—1941). Својим радом стекао је несумњивих заслуга за правилан развој ове старе и значајне српске културно-просветне установе, на чијим се издањима, у традиционалним плавим корицама, литерарно васпитавале и културно уздизале многе генерације не само у Србији него и у осталим југословенским земљама и покрајинама. Стојећи на челу ове установе у тешким годинама пред други светски рат, Марко Цар је имао смелости да инсистира и на издавање одабраних дела из напредне литературе. Тако, на пример, његова је заслуга што је Српска књижевна задруга издала *Изабране списе* Светозара Марковића, са значајним предговором Јаше Продановића и у редакцији и са значајним коментарима Божидара Ковачевића (1937). У тадашњим тешким политичким приликама, када је цензура касатила сваку напредну мисао, то је био велики културни подвиг, скоро читав подвиг.

Српска књижевна задруга објавила је као 266. књигу својих редовних издања критички избор из богатог есејистичког опуса Марка Цара под непретенциозним насловом *Есеји* (1936). То је збирка одабраних есејистичких текстова из естетике, теорије књижевности и филозофије уметности. Осим тога, он је написао низ предговора појединим Задругиним издањима из југословенских и страних књижевности.¹⁰⁵

¹⁰³ Исто, 5. X 1932.

¹⁰⁴ Исто, 5. X 1932.

¹⁰⁵ Од ових текстова посебно се истичу предговори *Магавуљених Биљешкама једног писца* (1939), збирци Светозара Борковића *Међу својима* (1921), аутобиографији Влаха Буковца *Мој живот* (1925), *Песмама и прози* Вакома Леопардија у преводу Сибја Милчића (1937).

За време своје двадесетогодишње активности у Српској књижевној задрузи Марко Цар је написао низ рецензија о рукописима који су попуђени овој установи за издавање у редовним колима или у емиграци *Савременик*. Међу овим рецензијама било је већином афирмативних, али је било и неколико негативних. Многи даровити млади писци ушли су у Задругина издања на основу Царевих рецензија, али догађало се да су се неки од ових писаца, чији рукописи нису били прихваћени, напали увређени и напали не само рецензента него и саму Задругу, која се саглашавала са његовим оценама. Услед тога долазило је и до отворених сукоба и до полемика преко штампе.¹⁰⁶ И у таквим ретким случајевима Марко Цар сачувао је свој мир и остао на висини, не спуштајући се на ниво личних увреда и обрачунавања. Са извесних страна покушавало се да се цео сукоб представи као — „размимоилажњење генерација“.¹⁰⁷ Међутим, то није био сукоб између „старих“ и „млађих“, него између супротних гледања на књижевно и уметничко стваралаштво. Мишљења су и овог пута била подељена. Није било ни победника, ни побеђених. Не само писци, него ни читалачка публика није била једнодушна. Објективност захтева да се констатује да Српска књижевна задруга на овога пута није дезавуисала Марка Цара, него га је — неколико година допније — изабрала за свога председника. То је била највећа сатисфакција, коју је доживео у току свог дугог живота.

Не мање значајна била је и дугогодишња сарадња Марка Цара у Матици српској. Први свој рад¹⁰⁸ објавио је у *Летопису МС* још 1889, за време док га је уређивао Антошије Хашић. Продужио је своју сарадњу за време уредништва Милана Савића, и под релаксијом Тихомира Остојића; активно је сарађивао у раздобљу између два светска рата; а последњи пут јавио се у *Летопису МС* у свесци за фебруар 1952. Овај његов последњи текст у *Летопису МС* била је зналачки написана оцена *Историја Далмације* од Луја Војиновића, објављена на француском језику.¹⁰⁹ Од 1889. до 1952, у раздобљу од 63 године, Марко Цар је у *Летопису МС* објавио низ својих есеја, путописа, историјских студија, естетичких расправа, критика, оцена и приказа. Осим тога, сарађивао је и на *Годишњаку МС* и на *Гласу МС*. Укупно у Матичним емиграцијама објавио је близу 200 текстова. Годишња скупштина Матице српске 1933. изабрала је Марка Цара за почасног члана, а месни одбор Матице српске у Београду на својој оснивачкој скупштини (22. XI 1934) изабрао га је за свога првог председника. Иницијативом Матице напредних жена, секције Матице

¹⁰⁶ О. Ступаревих, *Српски путопис о Италији, Упоредна истраживања*, I, 162—164.

¹⁰⁷ С. Дukiћ, *Пре и сад, Време*, бр. 2624, 1929.

¹⁰⁸ М. Цар, *Бајрон у Италији, Летопис МС*, књ. 160, стр. 92—101, 1889.

¹⁰⁹ L. de Volnovitch, *Histoire de Dalmatie, Paris, Hachette, 1934.*

сриске, у Новом Саду је прослављена 75-годишњица живота и 60-годишњица књижевног рада Марка Цара 15. XII 1934.¹¹⁰

Од Царевих чланака, објављених у *Летопису МС* за време профашистичке владе Милана Стојадиновића, споменућемо само оне најкарактеристичније, који су били нарочито запажени и цитирани у оновременој опозиционој штампи. Тако, на пример, у значајном чланку *Сумрак старих идеологија и рађање нових* Марко Цар је подвргао оштрој критичкој анализи тадашње немачке и италијанске нацистичке и фашистичке идеологије и оквалификовао их као крајње реакционарне. Расправљајући о новој верзији Ничеове пангерманске концепције (*«Übermensch»* — *«Übervolk»*), он констатује:

„И, што је најгоре, напореда с тим, развијала се у све то већој мери и сурова и антикултурна Ничеова доктрина о систематском стремљењу ка неограниченој моћи... Отуда сваком позната производна тврдња: да су сви остали народи остарили и орогули, док само један међу њима брешће младошћу и здрављем; отуда друга самовољна тврдња: да народи позвани да врше неку културну мисију не требају да се руководе септименталношћу, него да одважно теже своје шљу, рушећи и газећи све што им стоји на путу. А пошто је немачко племе за такву мисију одређено већ по својој појној организацији и својој чисто аријској крви, то се сматрало као сасвим природно и по себи разумљиво да Немци имају пред осталим народима да предначе.“¹¹¹

Трагајући за коренима „нових идеологија“ Марко Цар упозорава на чињеницу да је претеча расизма био, у ствари, већ гроф Жозеф Артур Гобино, који је први покушао да постави тезу о супериорности аријске расе.¹¹² По Марку Цару, „расистичка теорија грофа Гобиноа и његових данашњих следбеника основана је на једном сувише непоузданом и колебљивом принципу, а да би могла да послужи као поуздано мерило за класификацију народа, односно за одређивање степена њихове културе и способности за живот“. Расистичка теорија је „у потпуној противречности са свима начелима етике и филозофије, на којима је изграђена била данашња европска цивилизација“. Марко Цар објашњава пут од „ничезма“ и „гобинизма“ до расизма:

„Велики међународни сукоб од 1914—1918. године, чије се последице и данас осјећају, био је добрим делом резултат апсурдног и мршавог принципа „Стремити ка моћи“, из кога се после рата изло-

¹¹⁰ Том приликом на свечаној академији предавање о његовом књижевном раду одржао је Милан Марковић, професор упоредне историје књижевности на Филозофском факултету у Београду; предавање је у целини објављено у *Летопису МС*, књ. 342, св. I, 1935.

¹¹¹ М. Цар, *Сумрак старих идеологија и рађање нових*, *Летопис МС*, књ. 350, св. 5—6, 1938.

¹¹² J. A. Gobineau, *Essai sur l'inégalité des races humaines*, Paris, 1854. Његову тезу први је у Немачкој прихватио Лудвиг Шеман, професор Универзитета у Фрајбургу, и основао посебно друштво за пропацирање „гобинизма“.

гла једна врло опасна идеологија, такозвани расизам, који би човечанство хтело да подели на више и ниже расе, и тиме досадашњу класну борбу замени борбом између оних који себе сматрају за савршенија бића, и оних који, тобоже, пису још потпуно сволукави. По мишљењу расиста, сама је природа одредила судбину инфериорних раса и тиме супериорним дала право да их на свој начин „цивилизују“. Међутим, ако је истина, као што се стално тврди, да Европа треба трајног мира, да би могла да се интензивно ода привредном, социјалном и просветном раду, онда је прека нужуда да се уклоне све мештачке сметње и двојбености, које стоје на путу моралном и материјалном зближавању народа. Тако данас мисле, и то данас желе сви мирољубиви народи, који хоће слободно да живе и да се приредно и културно развијају.“¹¹³

Марко Цар је, с једне стране, општро осуђивао фашизам и нацизам, а с друге стране са неприкривеним одушевљењем пратио и поздрављао све покушаје пружања отпора таквим режимима и њиховим назадним идеологијама. Посебно га је обрадовало значајно предавање великог немачког напредног књижевника Томаса Мана о будућој победи демократије. Ово је предавање он одржао у 15 градова Сједињених Америчких Држава, затим га је допунио и проширио, и најзад објавио у посебној књизи у Швајцарској.¹¹⁴ Марко Цар је набавио ову Манову књигу, пројектовао и приказао у посебном чланку, који је послао уредништву *Летописа МС*. У уводу се каже између осталог:

„Ми смо ову књигу с пажњом прочитали и морамо одмах казати да са таквом једном дијалектичком снагом и убедљивошћу, као што је то овде учинио Томас Ман, није још нико успео да оживи стару, у историји више пута потврђену истину, да се и најцивилизованарији народи увек са извесне стране сучељавају са исконским варварством, онако отприлике као што је и најуглачаније жечељо увек изложено могућности да се првобитна рба за њ поново узхвати. Сувршио је истицати како писац ове књиге није непријатељски расположен ни према италијанском, ни према свом рођеном немачком народу, већ само начелно противан несавременом систему којим се данас у Италији и у Немачкој влада.“¹¹⁵

Марко Цар је дао исцрпну анализу Манове књиге, цитирао у преводу карактеристична места у одбрани угрожених слобода и демократије, сагласно се са његовом осудом нацизма и фашизма, и на крају констатовао:

„Због свега тога, ова занимљива и у највећој мери актуелна књига долази да подмири једну живу потребу савремене демократије. Беседе Томаса Мана чине нам се у овом тренутку као узвишене песме, посвећена хуманизму и миру међу народима.“¹¹⁶

¹¹³ М. Цар, исто.

¹¹⁴ Т. Mann, *Vom zukünftigen Sieg der Demokratie. Zweite Auflage. Verlag Oprecht, Zürich, 1938.*

¹¹⁵ М. Цар, *Криза и услови за обнову демократије. (Поводом једног значајног предавања Томаса Мана.) Летопис МС, књ. 351, св. 1, 1939.*

¹¹⁶ Исто.

Уредништво *Летописа МС* осетило је историјски значај одржаног предавања Томаса Маша и уврстило је чланак Марка Цара на уводно место.

Идуће године (1939) прослављала се широм света 150-годишњица Велике француске револуције. Том приликом европска јавност није била једнодушна у оцени овога догађаја од светско-историјског значења. Док је напредна јавност одавала дужно и заслужено признање пишијаторима и носиоцима ових великих збивања, докле је нацистичка и фашистичка штампа покушавала на све могуће начине да их потцени, омаловажи и прикаже у искривљеном облику. Марко Цар је такође узео учешћа у овим дискусијама и полемикама. У двоброју *Летописа МС* посвећеном Великој француској револуцији¹¹⁷ написао је чланак у коме је рекао између осталог:

„Међу најсветлије дане које је француски народ, на богатом мозанку своје националне историје, белом каменом обележио, иду, несумњиво, велики дани 1789. године, или, другим речима, велики дани Француске Револуције...“¹¹⁸

У раздобљу између два светска рата, поред активне сарадње у Српској књижевној задрузи и у Матици српској, Марко Цар је био активан и као дописни члан Српске академије наука, Одељења за књижевност и уметност, изабран на предлог Богдана Поповића још 1923.¹¹⁹ Као дописни члан написао је низ реферата о књигама поднесеним Академији за награду и на тај начин допринео афирмацији многих талентованих младих писаца. Био је предлаган и за редовног члана Академије, али је приликом гласања остао у мањини са једним гласом.¹²⁰ Републиканцима није било места међу редовним члановима Српске краљевске академије.¹²¹

X. У ВИХОРУ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Пред сам почетак рата, осећајући да се олуја приближује, а знајући шта га у Београду као антифашисту чека, Марко Цар је отишао у свој родни град Херцег-Нови, претпостављајући да

¹¹⁷ У истом двоброју објављени су текстови Богдана Поповића (*У славу Француске*), Јаше Продановића (*Француска 1789. године*), Јована М. Јовановића (*Око Рајне*) и других сарадника.

¹¹⁸ М. Цар, *Светли дани француског народа*, *Летопис МС*, књ. 352, св. 1—2, 1939.

¹¹⁹ *Марко Цар*, *Годишњак СКА*, књ. XXXII, стр. 166—168, 1924.

¹²⁰ Саопштење Богдана Поповића аутору ове студије.

¹²¹ Исти је случај био са Јашом Продановићем, који је 1936. изабран за дописног члана, а тек 1946. за редовног члана, и са Љубомиром Стојановићем, који је 10 година (1913—1923) био секретар Академије, али је као један од оснивача и први председник Југословенске републиканске странке (1920—1930) морао поднети оставку на секретарски положај.

ће га тамо оставити на миру. Међутим, убрзо после уласка италијанских окупаторских трупа у Боку Которску, наступили су прогони родољуба и антифашиста. Међу првима на ударцу био је Марко Цар. После дугих и мучних саслушавања, италијански фашисти су га крајем 1941. године из Херцег-Новог „одвели и конфинирали у Задар“.¹²²

У Задру је затекао многе старе пријатеље, који су ту остали и после италијанске окупације (1918). Један давнашњи пријатељ указао му је гостопримство у своме дому (*Viale della Vittoria 6*). Али, италијански фашисти ни у Задру нису оставили на миру Марка Цара: он је за њих био само „сумњив странац“, и то још из — Београда! С једне стране: честа саслушавања у полицији и преметачине у стану. С друге стране: учестана савезничка бомбардовања Задра. Све је то допринело да је затражио пропусницу за Италију, гдје ће се о његовом присуству мање водити рачуна. Задарске власти једва су дочекале прилику да се ослободе „сумњивог странца“, дале су му пропусницу и он је прешао у Италију, у другој половини августа 1942.¹²³

Марко Цар је после тешких часова, проживљених у Херцег-Новом и Задру у првој фази ратне олује, нашао привремено уточиште у малом италијанском градићу Спини, у непосредној близини Перубе, гдје је остао до краја рата. За све време свога боравка у Италији он је осећао дубоку носталгију. Сачувана су два његова писма књижевнику Милану Бурчину, некадашњем уреднику *Нове Европе*, у коме је часопису и он сам некада сарађивао, пуна искрених носталгичних осећања. У писму, датираном у Спини 3. IX 1942, Марко Цар се са топлином сећа својих пријатеља који су остали у окупираној отаџбини:

„Дао Бог да их све у добром здрављу и миру затечем, када се (и ако се) поново у своју милу, другу, отаџбину враћим, што је за мене, човека већ јако оптерећена годинама, свакако један велики проблем.“¹²⁴

И дочекао је крај рата и ослобођење, дошао у везу са амбасадором нове Југославије, добио место у авиону и долетео у Београд почетком 1945. Када је изишао из авиона, на аеродрому класнуо је и вољубио земљу.¹²⁵ Као Аптеј, осетио је нову снагу при додиру мајке земље.

¹²² Према писму Максима Злоковића, данас професора у Тивту, од 28. II 1977. Он се у два-три наврата састајао и разговарао са Марком Царем у Херцег-Новом, пре његове конфинације.

¹²³ Саопштење М. Цара аутору ове студије.

¹²⁴ Писмо М. Цара од 3. IX 1942. М. Бурчину (Заоставштина М. Бурчина).

¹²⁵ Писмо Б. Ховачевића од 17. IV 1977. аутору ове студије.

XI. У НОВОЈ, СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ

Вративши се у отаџбину после свршетка другог светског рата, Марко Цар се одмах укључио у акцију на културној обнови ослобођене и препорођене земље. Иако већ у дубокој старости, он није седео скрштених руку, није се повукао из јавног живота, него је стално еволуирао напред ка ширим хоризонтима. Републиканац још из ране младости, сарадник и једномшљеник Јаше Продановића још из прелатних година, Марко Цар сада постаје активан члан Југословенске републиканске странке и Народног фронта. Док је за све време трајања Краљевине Југославије била у најоштријој опозицији према монархистичким странкама и владајућим класама, Републиканска странка сада улази у владу маршала Тита, а Јаша Продановић постаје прво министар за Србију, а затим потпредседник савезне владе, и остаје то све до своје смрти (1948).

Марко Цар нише и објављује у страначком органу *Републици* читав низ запажених чланака, и то не само из књижевности, уметности и културе, него и из актуелне друштвено-политичке проблематике. Колико је уредништво *Републике* ценило његову сарадњу понајбоље показује чињеница да су неки од ових његових чланака објављивани на видном месту, а често и на првој страни листа. Чланци су му били запажени, а неки и прештампавани, у целини или у изводу.

Већ у своме првом политичком чланку написаном после ослобођења и наше народне револуције, под карактеристичним насловом *Ка истинском демократству*, Марко Цар се јасно и отворено декларира за нову, самоуправну, социјалистичку демократију:

„Демократија — да у току овог нашега сажето обележимо и пљену политичко-научну суштину — јесте модерни начин управљања државом, начин који се оспира на слободној и удруженој вољи држављана, вољних и решених да несметано исповедају своја веровања и да ту исту слободу признају и осталим људима у заједничкој држави, па то било у погледу политичком, или у погледу управном. Укратко казано: демократија једно је исто што и самоуправна владавина слободних људи у слободно заснованој, или слободно обновљеној држави.“¹²⁶

У својим освртима „шта се поднело, да бисмо остали људи“, Марко Цар је био један ретроспективан поглед на токове другог светског рата и снажно жигосао поробљивачку политику фашистичких „осовинских“ сила:

„Дрском злоупотребом пародног повесења један бесавестан немачки демагог из бивше аустроугарске монархије, ратни машајак и мрзилац целог нас — немачког људства, истурен стицајем прилика

¹²⁶ М. Цар, *Ка истинском демократству*, *Република*, Београд, 23. IV 1946.

на политичку арену и nezапамћеним цинизмом узбарјачен на достојанство шефа државе и врховног вође немачке војске, razyгaao je cкyпa ca cвoјим фашистичким ортаком са западне обале Јадрана, један бајцетски рат... Безмало пет година трајала је крвава разбојничка трка по разним земаљама дивљачки опљачкане Европе... Узгуд се побеснели Хитлер упињао да слободу народа под свој нацистички јарам степе и културни свет грубом силом уназад, вративши га пештачки у мрачно стање Средњег века... Али се у историји тако замашни скокови, као што је познато, не праве ни унапред ни уназад, и зато је кратковиди и брзоплети шеф нацизма морао да својим лудалким покушајем доживи савршени неуспех.¹²⁷

У истом чланку Марко Цар је одао дужно и заслужено признање херојској народноослободитељској борби пробуђених југословенских народа под руководством КПЈ и Јосипа Броза Тита.

„У тој закључној фази исполнског медала — ишло нам је што можемо да то констатујемо — одиграо је наш народ, у борби са непријатељским снагама, своју улогу на начин достојан великих предака које се, током целог XIX века, јуначки борише за своје и својих сународњака ослобођење од турског и аустроугарског господства. Синјови и упуци тих, рекосмо, класичних прегалица олинковаше се сјајно и у тек добореном ослободилачком рату, посећни се храбро са нестрасмерно јачим непријатељем, раме уз раме са јуначком југословенском војском славног војсковође маршала Тита.“¹²⁸

У чланку *Слобода* (са геслом „Ни праве слободе без реда, ни правог реда без слободе“) Марко Цар одлучно устаје против анархије и анархиста:

„Слобода без реда води правце анархији, а правог реда ниш је кад било, ниш може да га буде тамо, где се његови основи, било озго било оддо, произвољно ремете и подривају. Није нужно напомињати како ред, у овом смислу схваћен, значи најпросто цивилизација и култура.“¹²⁹

Марко Цар је писао и о најкрупнијим проблемима велике међународне политике, о новом методу у решавању интернационалних сукоба, о политици активне коезистенције, међусобног договарања и споразумевања:

„Гледаште се у том погледу из основа предутојачило: данас се међународни спорови решавају (или ће, тачније говорити, имати да се решавају) опште признатим путем помирљиве нагодбе. Народи долазе мало по мало до уверења да се с људима с оне стране границе не мора увек разговарати са зашетоу пушком у рукама, а да је много корисније и хуманије с њима одржавати пријатељске односе и, по могућности, стално сарађивати на културном и привредном пољу. Они се, уз то, све више и више клоне старе и зме навике, да све „своје“ прецењују, а и најбоље „туђе“ потцењују, из неког наивног и криво схваћеног патриотизма... Отуда, очевидно, и већ унеколико запажљива тежња за раскрштавањем са уским и себичним нацио-

¹²⁷ М. Цар, *Осврти, Република*, 21. V 1946.

¹²⁸ Исто, 21. V 1946.

¹²⁹ М. Цар, *Слобода, Република*, 27. VIII 1946.

нализмом, која се данас опажа код неких мањих народа. Ти мањи народи се данас с тешком муком извлаче из ратом нагомиланих рушевина и предано залажу за насва међународног братства."¹²⁰

Поводом одржавања „Недеље Шпаније“ у Југославији (1949) уредништво *Републике* обратило се Марку Цару са молбом да напише чланак из историје слободољубивог шпанског народа. Он се одазвао овом позиву и написао чланак о Кастелару, чијом се борбом олушевљавао од ране младости до дубоке старости, о коме је писао у три наврата. И овај је чланак био запажен и афирмативно оцењен.¹²¹

И у својим последњим данима Марко Цар је остао литерарно активан и — упркос годинама — својом старачком руком писао чланке, који су се одликовали свежишом његовог снажног духа, који је и у последњим лушудним тренуцима умео местимице да засветли ранијим сјајем. Свега десет дана пред смрт *Република* је објавила његов последњи чланак, у којем је опртао ликове зачетника модерне српске народне културе.¹²² И сам културни борац по превасходству, Марко Цар као да је хтео последњим потезима свога пера да ола дужно и заслужено признање својим великим претходницима.

Марко Цар је умро, такоречи са пером у руци, у 94. години живота, у Београду 1. новембра 1953. Југословенска штампа (*Борба, Политика, Република, Побједа, Вјесник, Српска ријеч* и др.) и часописи (*Гласник САНУ, Легатис МС, Стварање, Сусрети, Живот, Задарска ревија* и др.) донели су низ некролога, одајући признање његовом раду и његовим заслугама. Сахрањен је о државном трошку. Његови посмртни остаци били су изложени у капели Новог гробља у Београду, а испраћају су присуствовали представници научних, књижевних и културно-просветних установа и друштава, његови пријатељи, сарадници и поштоваоци. Опраштајући се у име Српске академије наука и уметности академик Стеван Јаковљевић рекао је између осталог:

„Ретки су људи, као што је био Марко Цар, који су на основу својих симпатија, управо своје љубави према књижевности, уз свој обични посао, који је био на сасвим другим пољима, стално се

¹²⁰ М. Цар, *Начело народности и национални фронтови, Република*, 15. X 1946.

¹²¹ М. Цар, *Емилио Кастелар, шпански политичар, револуционар и књижевник, Република*, 19. IV 1949. Редакција је објавила чланак с овим коментаром: „Желећи да и са своје стране допринесе прослави Недеље Шпаније, *Република* доноси овај интересантан чланак нашега познатог књижевника Марка Цара, одличног познаваоца шпанске историје, књижевности и културе... Данас, када слободољубиви шпански народ води херојски борбу против крвавог Франковог режима, Кастелар је поново актуелан, јер је у своја доба први подигао заставу револуционарне демократије у Шпанији и својом несаломљивом борбом знатно допринео рушењу шпанског монархистичког режима у својој поробљеној и потлаченој отаџбини Шпанији.”

¹²² М. Цар, *Достигеј, Вук, Бранко, Данцић, Република*, 20. X 1953.

враћали књижевности. Он је несумњиво један од најистакнутијих творца књижевног есеја. Његове најглавније књиге у том правцу *Моје симпатије* ... имале су велики успех у тадашњем зашем друштву ... Он је написао неколико књига са својих путовања ... у којима је показао не само дубину наше змае и артних земаља, кроз које је пролазио, већ и своју високу књижевну културу."¹³³

Стеван Јаковљевић је одао признање и публицистичкој делатности Марка Цара:

„Он се одазивао на многе појаве културног и уметничког живота код нас умевући увек, у својим написима, да изабере прогресивно стаповиште и по садржини и стилу. Његови чланци писани у другом пизу година стекли су му репутацију једног од наших најуравнотеженијих и најистакнутијих културних публициста."¹³⁴

На комеморативној седници Института за књижевност САНУ говорио је о књижевном лику Марка Цара књижевник Божидар Ковачевић, који је између осталог рекао:

„Марко Цар је почео као песник и приповедач, али је највише трага оставио у области књижевног огледа, те се истицао међу бољим есејистима све док се пису појавили Љубомир Некић и Богдан Поповић, па чак и тада он је својим ванредним познавањем великих страних литература вршио врло корисну посредничку улогу ... Цар је несумњито за време свога најинтензивнијег књижевног рада између 1890. и 1910. учинио знатне услуге нашој књижевности као један од суптилних тумача наше, а нарочито иностране лепе књижевности."¹³⁵

Према његовој последњој жељи, Марко Цар се мртав вратио у свој завичај, у нашу дивну Боку, у свој родни град Херцег-Нови.¹³⁶ Ту му је народ његовог родног краја одао последње почасти и достојео га испратио до његовог вечног боравишта, до малог гробља стародревног манастира Савине, одакле се пружа чаробан поглед на његову драгу Бокву, коју је још у детињству с дивљењем посматрао и доцније описивао у својим путописима и приповеткама. Ту, над његовим гробом, уздиже се данас споменик, на чијем врху стоји његова биста, дело познатог далматинског вајара Петра Палавичинија, који је у бронзи извајао маркантни лик овог значајног писца и културног борца.

XII. КОНТРОВЕРЗНЕ ОЦЕНЕ О МАРКУ ЦАРУ

Мало је писаца у југословенским литературама о којима је тако много писано и из разних аспектата као о Марку Цару.¹³⁷ Једни су га хвалили, други грдали, трећи били резервисани. Пај-

¹³³ Ст. Јаковљевић, *Марко Цар*, *Гласник САНУ*, књ. V, св. 2, 1953.

¹³⁴ Исто. После Ст. Јаковљевића опростиван су се: академик Милош Бургић у име Српске књижевне задруге; Божидар Ковачевић у име Удружења књижевника Србије и Савеза књижевника Југославије; Коста Милутиновић у име редакције *Републике*.

¹³⁵ Б. Ковачевић, *Марко Цар*, *Гласник САНУ*, књ. V, св. 2, 1953.

¹³⁶ *Посмртни остаци Марка Цара пренесени у Херцег-Нови*, *Политика*, 4. XI 1953.

¹³⁷ Д. Берић, *Марко Цар*, *Лексикон писца Југославије 1*, Нови Сад 1972, 418—420.

афирмативније писали су о њему Павле Орловић у дубровачком *Словинцу* и Сава Бјелановић у задарском *Сртском листу*, а најнегативније Владимир Вујић у *Народној одбрани*, за време редакције Велибора Јовића.¹³⁸ До крупних неслатаца у оцени књижевне вредности и значаја Марка Цара дошло је и између двојице најеминентнијих српских и југословенских књижевних критичара, Богдана Поповића и Јована Скерлића. Приказујући и оцењујући Цареве есеје са различитих аспеката и из других перспектива, они су подвргли његове текстове критичкој анализи и дошли до супротних закључака. Богдан Поповић је дао исцрпну и минутнозну критичку оцену прве књиге Царевих есеја.¹³⁹ То је једна од првих већих оцена, објављена месец дана после изласка из штампане саме књиге. Оцена је афирмативна, али ипак зато садржи неколико важних критичких примедба. Критичар одмах улази у срж ствари: „Ми смо књигу Г. Цара, ако тако можемо рећи, надушак прочитали и данас је топло препоручујемо српској публици.“ За слике из страних литература каже да су „занимљиво и лепо изведене“, а посебно истиче „две одличне студије из српске књижевности, о Његошу и о Љубиши“. Богдан Поповић третира Марка Цара као еклектичара:

„Ми у низу писаца о којима нам Г. Цар говори у својој књизи писмо умели да пронађемо ближе везе које их међу собом спајају, њихово заједничко обележје, речју, критерију по којој их је Г. Цар одабрао из реда осталих писаца и одликовао својом нарочитом симпатијом. Ти писци не спадају у једну те исту духовну породицу ни по својим мислима, ни по своме начину писања. Ми нисмо могли по њима познати коју врсту духова или уметника Г. Цар највише воли. Скоро једино што у њих има заједничкога, то је што су, поготово сви, писци првог реда, сваки у свом роду. Али Г. Марко Цар је еклектичар; његове су симпатије, као што уосталом и треба да буде код доброг критичара, врло разноврсне и у исто време подједнако распоређене између појединих писаца“¹⁴⁰

Критички анализирајући и оцењујући вредност његових есеја, Богдан Поповић износи неколико начелних објекција. Најкрупнија је ова:

„Наиме, Г. Цар више прича но што расправља. У својим књижевним сликама он се не задржава на појединим стварима нарочито карактеристичним за овог или оног писца... На место тога, он нам занимљиво и лепо, као што он то уме, прича анегдоте из живота својих писаца. То није рђаво, ни изјмање, и напротив. Анегдоте и животописни подаци из живота чувених људи увек су занимљиви, и често, кад су добро прообради и вешто срећени, као што је готово увек случај и код Г. Цара, дају доста тачно и живо моралну слику дописаних писаца. Али нам ти подаци и анегдоте дају мало обавештења о књижевном раду њиховом.“¹⁴¹

¹³⁸ В. Вујић, *Писаћи сто из прошлог века*, *Народна одбрана*, књ. VI, бр. 14, 1931.

¹³⁹ М. Цар, *Моје симпатије*, *Књижевне слике и студије*, Задар, 1895.

¹⁴⁰ Б. Поповић, *Моје симпатије*, *Сртски преглед*, Београд, 28. II 1895.

¹⁴¹ Исто, 28. II 1895.

Богдан Поповић се не зауставља само на начелним објекцијима, него наводи и конкретне примере:

„Да ли је Г. Цар своје писање утађао према српској публици, кад је, место сваког објашњења алајске строфе и разлика које постоје између њеног склопа и традиционалног стиха галијанског, навео само „двije — три китице“ из Кардучијеве сдс *На станици?* Колико ће бити читалаца српских који знају шта је алајска строфа? И колико их има који уопште умеју да читају и најобичније стихове галијанске?“¹⁴²

У тесној и нераздвојној вези с овом замерком стоји и Поповићев умесан приговор о многим цитатима на страним језицима:

„Ми бисмо у истом смислу замерили Г. Цару што своје наводе, немачке, француске, талијанске и латинске, никде не преводи. Мало ће бити српских читалаца који су стигли савладати све те језике. И мало ће их бити којима је довољно рећи: велики реханатски песник, па да знају да је реч о Асолардију; а још мање ће их бити, који ће разумети алузију пишчеву поводом другог псевдонима Кардучијевог, Римски Епотрије.“¹⁴³

Од Царевих есеја о југословенским писцима Богдан Поповић је посебно истакао његове текстове о Његошу, Стефану Митрову Љубиши и Војиславу Илићу, у којима је дао „објашњења и подробнија расправљања питања која се везују за поједине писце.“¹⁴⁴

После iscrпне критичке анализе свих текстова прве књиге *Мојих симпатија*, Богдан Поповић је овако формулисао свој глобални суд:

„Ми, који смо књижевни рад Г. Цара пратили још од његова превода *Госпође с Камелијама*,¹⁴⁵ који смо имали прилике, да се лично уверимо колико је Г. Цар у тегају европских књижевности, ми смо с радошћу поздравили ову прву збирку његових књижевно критичких радова, и желели бисмо само да што више читалаца подеље са нама задовољство које смо сами имали читајући ову књигу Петову. Г. Цар је једна наша симпатија.“¹⁴⁶

Задржали смо се нешто дуже на овој оцени Богдана Поповића зато, што је то била прва критичка оцена прве књиге *Мојих симпатија*, и то из пера једнога од најпозванијих стручњака.

¹⁴² Исто, 28. II 1895.

¹⁴³ Исто, 28. II 1895.

¹⁴⁴ Б. Поповић даје овакав суд о есеју о Војиславу: „У овој последњој прилици Г. Цар није имао ништа да приказује, ништа да прича, но је имао нешто свога да каже, и нешто парочито да рече и да расправи, и то је најбоље од свега што је досад рекао.“

¹⁴⁵ Овај познати роман Александра Диме сина у преводу М. Цара доживео је четири издања: прво, у Дубровнику 1882; друго, у Загребу 1891; треће, у Београду 1923; четврто, опет у Београду 1952. Ово последње издање је најбоље и донеси два занимљива предговора, један од М. Цара, и други од редактора овога превода Б. Ковачевића.

¹⁴⁶ *Српски преглед*, 28. II 1895.

Са себи својственом објективношћу он је истовремено указао и на позитивне и на негативне особине Царевих есеја, без преувеличавања ни једних, ни других.

Јован Скерлић овога пута није тако постојано. С једне стране, он није дубље сагледао оно што је у списима Марка Цара било добро и прогресивно. С друге стране, он је сувише инсистирао на његовим слабостима и недостацима. Оцењујући његову збирку приповедака *Приморке*, Скерлић је о њој изрекао неповољан суд:

„Све те приповетке имају занимљиве предмете, и са интересом се читају. Има у њима пријатних описа живописних типова и средина (Гаумци у Каштелкибнику) и драматичних догађаја (Гаје косовци суде). Све то је писано са књижевном пажљивошћу, са много више пажљивости по спонтаности. Г. Цар у овој књизи има критичарских особина које му сметају да буде добар приповедача. Све се у овом свету плаћа, и критичарима није лато да буду добри приповедачи. Они сувише добро познају занат и рад по рецепту, да би могли у приповести и поезији бити спонтани, своји, природни и некњишки. На жалост, то нам је општа судбина! Уосталом, после Стјепана Митрова Љубиће, Сима Матавуља и Ива Бишпака, који су нас размамили, није тако лак посао давати добре далматинске приповетке.“¹⁴⁷

Нема сумње, да Скерлић није упоређивао Марка Цара као приповедача са најбољим далматинским приповедачима, његов суд би вероватно био мање неповољан.

О Царевим есејима Скерлић је писао у три наврата. Приказујући и оцењујући другу књигу *Мојих симпатија*¹⁴⁸ он је инсистирао на Царевим „угледањима“ и „позајмицама“, и покушавао да полемично са цитираном оцном Богдана Поповића. У оцни друге књиге *Мојих симпатија* Скерлић је већ знатно блажи и упозорава и на Цареве позитивне особине, које су — по његовом мишљењу — дошле до изражаја у есејима о далматинским писцима.¹⁴⁹ Скерлић је увидео да је према Марку Цару био претерано строг, увео га је у своју *Историју нове српске књижевности* и констатовао:

„Далматинац родом, књижевно васпитан код талијанских писаца, он је парочито и радо писао о писцима романских књижевности, талијанским и француским, као и домаћим, далматинским писцима из XIX века. Бавио се и уметничким путовањем, и у том правцу дао неколико књига... Поред тога дао је неколико свезака приповедака... где је показао више књижевног знања но оригиналног талента. За дуги низ година он је успешно упознавао талијанску публику са српском и хрватском књижевношћу.“¹⁵⁰

¹⁴⁷ Ј. Скерлић, *Две нове књиге Марка Цара, Српски књижевни гласник*, I, IX 1911.

¹⁴⁸ Ј. Скерлић, *Моје симпатије II, Дело*, Београд, књ. XVI, бр. 1, 1897.

¹⁴⁹ Ј. Скерлић, *Моје симпатије III, Одјек*, Београд, год. III, бр. 21, 1904.

¹⁵⁰ Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, III издање, 427.

Међутим, и овом приликом, уводши Марка Цара у своју *Историју*, Скерлић је поновио своју ранију објекцију о његовој неоригиналности:

„Где је реч о страним писцима, Цар је без оригиналности, и често се досадше ослања на оно што су други писали. Много је бољи, самосталнији и кориснији када пише о домаћим писцима... Иначе, књижевно образован, жива духа, лак на писању, он је умео да буде занимљив и да стече читаоце. Марко Цар и Светозир Николајевић имају заслуга што су радили на књижевном образовању српске публике и у српској књижевности одомаћивали књижевни есеј и студију.“¹⁵¹

Скерлићево мишљење да Марко Цар у својим есејима о страним писцима није довољно оригиналан и да у његовим текстовима има сувише „угласања“ и „позајмица“ преузели су од њега многи доцнији књижевни критичари и понављали га у разним варијацијама, у већини случајева без потребне објективности и не водећи довољно рачуна о Царевим заслугама за наш књижевни развој. Можда је најбољи одговор на све ове приговоре дао Милан Марковић, у своме предавању на прослави 60-годишњице књижевног рада Марка Цара:

„Често му се пребацивало да је, прихватајући традицију својих учитеља, мање наш и мање оригиналан. Та пребацивања не могу да служе на част онима који су их чинили... Сви ми који се књигом бавимо знамо врло добро да је проблем уметничког стварања везан за читав низ чиница које је потребно познавати... Анализа претходи суду, или боље: образовање наших мисли везано је за анализу туђих. Ако један писац и да другом писцу није сугестија, то најмање има да значи да ће оне ићи на штету онога који прима те сугестије. Постоји невероватно много студија о Шекспиру, од којих добар део расправља исте питања на која често даје истоветне или сличне одговоре. У проучавању једнога писца о коме је много пута писано и о коме су изречени многи судови најмање је могућа самошћност.“¹⁵²

Марку Цару је, између осталог, приговорено и то да у његовим текстовима има сувише цитата, да пати од — „цитатоманије“. У томе приговору можда има зрнце истине, али се при томе обично заборавља да он не цитира цитирања ради, него да би поткрепио правилност тезе коју доказује. Осим тога, он не цитира зато да би показао своју ерудицију, него зато да што убедљивије образложи и аргументује своја мишљења и схватања. Марко Цар зна и поштује стару истину да је увек боље и корисније веродостојно цитирати туђа мишљења него их само препричавати. И у најаутентичнијим препричавањима увек има у мањој или већој мери извесна примеса произвољности.

¹⁵¹ М. Марковић, *Марко Цар, Летопис МС*, књ. 342, св. 1, 1935.

¹⁵² В. Живојинић, *Есеји Марка Цара*, Мисао, Београд, књ. XXXVII, св. 7—8, 1931.

Богдан Поповић, који је први поздравно појаву прве збирке есеја Марка Цара, није остао усамљен са својом афирмативном оценом. Посе њега дошли су други, млађи, са исто тако позитивним судоцима. Тако, на пример, књижевних Велимир Живојиновић (*В. Масука*) овако је окарактерисао Цареву есејистику:

„По свом критичарском ставу г. Марко Цар пагине оном што се зове импресионистичка критика. У њој он налази закљон од догматизма и од свега што би пагонило на обухватноје принципе једног систематског естетско-филозофског схватања. По свом укусу, одговарајући у латинском културном кругу (римском, италијанском, француском), он је љубитељ јасности и усклађености, уверен да човек не мора бити мутан да би изгледао научен. По свом темпераменту, пресвасходно питомом, он је шкловник углађености, која није само један леп машир, него и знак једне више разборитости и једне финије културе.“¹⁵³

Посматран у својој друштвеној средини и у своме времену, као књижевник, публициста и културни борац који је радио и писао пуних 75 година — дуже него и један наш писац на Словенском Југу — Марко Цар представља несумњиво једну крупну личност југословенског књижевног, културног и друштвено-политичког живота. Тек када се састави библиографија свих његових штампаних радова, када се објави све што је од вредности у његовој списатељској заоставштини и када се начини критички избор из читавог његовог разноврсног стваралачког опуса, тек тада ће се моћи донети објективан суд о његовој укупној вредности и одредити му место које ће заузети у историји књижевности.

Критички говорећи, филозофске и естетичарске концепције Марка Цара одавно су превазиђене новијим, савременијим и напреднијим. Многе његове књижевне идеје, које су некад звучале пркосно и револуционарно, данас изгледају бледе и анемичне. Његове приповетке, некад цењене и превођене на стране језике, данас више не улазе у репрезентативне антологије југословенских приповедача. Међутим, неки његови путописи спадају и данас међу најбоље српске путописе, а многи његови судови као есејисте и књижевног критичара одржали су се било у целини, било у појединостима. Његово је место у свакој антологији српске књижевне критике.¹⁵⁴ О Марку Цару се данас већ пишу докторске дисертације.¹⁵⁵

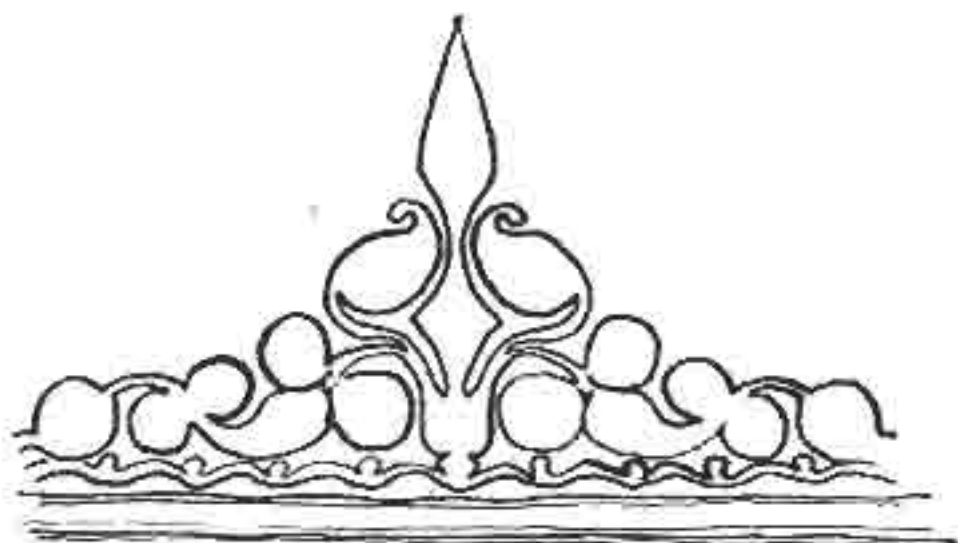
¹⁵³ Царев есеј *Величина Његошевог духа* уврстио је Љубомир Петровић у своју *Антологију српске критике* (Београд 1929).

¹⁵⁴ Према обавештењу проф. др Николе Стипчевића, Олга Ступаревић, асистент Филозофског факултета у Београду (на катедри за италијански језик и књижевност) ради дисертацију *Критички рад Марка Цара и његове везе с италијанском књижевношћу*.

¹⁵⁵ Од тих признања које је добио за свој рад, Марку Цару је био најдражи овај поздрав свога побратима Симе Матавуља, који је гласио: „Драги Марко, честитам ти прославу 25 обљетнице твога књижевног рада. Међу тисућама које те данас величају, ја сам, жинго, једини, који имам повода да у овој јавној прослави учествујем и осјећањем присујим,

Културни борац пре свега, Марко Цар се целог свог дугога века храбро и неустрашиво борио за слободу мисли и слободу савести, против шистике и метафизике, религиозног фанатизма и клерикализма, ускогрудног национализма и шовинизма, тираније и реакције на свим линијама и фронтovima. У младости хватао се у коштац са америкашима, са каноником Миховилом Павановићем, са кооптом Костом Војновићем, са дон Ивом Проданом, уредником *Католичке Далмације*, и са православним владикама Стефаном Кнежевићем и Никодимом Милашем. У старости водио је полемике са нцистима и фашистима, и био протеран из свога родног града. Данас једна лепа улица у Херцег-Новом носи његово име.¹²

Марко Цар урезао је своје дело и своје име у књижевну и културну историју свога народа.

готово домаћим, једни који, одајући ти хвалу, имам и сам од тога утјехе и радости и дике. Ти то знаш, стари друже, а и јавности се испричао, како смо се у младости (ти готово у дјетинству), у твоје лијеном завичају, запајали љепотама природним и умјетним, како смо се загријевали сновима и начовама за будућност, како смо се заједно упутили на књижевни посао, како смо шели упорело, упоредним путовима до данашњег дана, пратећи се узајамним симпатијама, остајући вјерни угледима из младости и, најпослије, у тајанственој борби за име, која није лакша од борбе за хљеб, извојевале побједу. Хвалим те, Марко, што си многу љепоту из дивног, робног ти краја уишо у књигу; — што си се вјерно држао дагњеских обавка, такође бесмртних и српском духу прикладних; — што си вагда пуном искреношћу, без обзира на предрасуде и на рецепте мандарина, излазио пред свијет; — што си србовао на велику своју материјалну штету." (С. Матавуљ, *Марку Цару, Бранково коло*, књ. IX, бр. 37, 1903.)

Марко Цар

Гроб Марка Цара код министра Савице

МАРКО ЦАР

МОЈЕ СИМПАТИЈЕ

КЊИЖЕВНЕ СЛИКЕ И СТУДИЈЕ

У ЗАДРУ

ИЗДАВАЊЕ ПУБЛИЦИСТИЧКОГ ОРГАНА

1907

152

MARKO ČAR

ZA KRŠEJIVE DNEVI

- KNJIŽEVNI POKUŠAJI -

U DUBROVNIKU
Nakladom knjižare Dragutina Pretnera
1883.

R é s u m é

DAS LITERARISCHE PORTRAIT MARKO CAR'S

Dr. Kosta MILUTINOVIC

Der Verfasser beschreibt im ersten Abschnitt die Jugend des Schriftstellers Marko Car (1859—1953), die er in Boka Kotorska (Bucht von Kotor) verbrachte, weiter seine Schulzeit in Herceg-Noví und Kotor.

Der zweite Teil behandelt den Beginn seiner publizistischen Tätigkeit als Korrespondent des politischen Blattes *Zastava* (Die Fahne), des Organs der Serbischen Volkspartei der Wojwodina, dessen Redakteur Svetozar Miletić war.

Der dritte Abschnitt schildert die Mitarbeit Marko Car's an der literarischen Zeitschrift *Slovinac*, die der Schriftsteller Luko Zore, ausgehend von jugoslawischen Standpunkten, in Dubrovnik leitete.

Im vierten Teil ist das Wirken Marko Car's als Redakteur der in Zadar im Jahre 1885 herausgegebenen Literaturzeitschrift *Vuk* umrissen. Auf den Seiten dieser fortschrittlichen Zeitschrift kamen in der Literatur Dalmatiens das erste Mal neue, materialistische Ideen zum Ausdruck.

Das fünfte Kapitel gibt die Darstellung und Bewertung Marko Car's als Essayisten und literarischen Kritikers aus der Sicht seiner Mitte und seiner Zeit.

Der sechste Teil bringt die Darstellung seines Schaffens als Verfasser von Reisebeschreibungen und als Ästhetiker.

Im siebenten Abschnitt ist Marko Car als ein von jugoslawischen Positionen ausgehender Publizist beschrieben.

Im achten Kapitel ist ein Rückblick auf den erfolglosen Versuch der Gründung einer adriatisch weiträumig orientierten Literaturzeitschrift *Zivot* (Das Leben) im Jahre 1912 gegeben.

Der neunte Teil bringt die Beschreibung und Bewertung der schriftstellerischen und publizistischen Tätigkeit Marko Car's in Belgrad zwischen den zwei Weltkriegen.

Im zehnten Absatz ist des Leben Marko Car's während des Zweiten Weltkriegs beschrieben, als er zuerst in seiner Heimatstadt Herceg-Noví, danach in Zadar und später in Spina bei Perugia von den italienischen Faschisten konfiniert war.

Das elfte Kapitel zeigt das Wirken Marko Car's im neuen sozialistischen Jugoslawien. Obwohl schon hochbetagt, zog er sich aus dem öffentlichen Leben nicht zurück, sondern ging noch weiteren Horizonten entgegen. Republikaner schon in der frühen Jugend, Gleichgesinnter Jaša Prodanović's in den Vorkriegsjahren, wird er aktives Mitglied der Jugoslawischen Republikanischen Partei und der Volksfront sowie Mitarbeiter des Blattes *Republika*.

Im zwölften Abschnitt sind kontroverse Bewertungen der Persönlichkeit und des Werks von Marko Car wiedergegeben. Von der frühen Jugend bis zu seinem Tode wurde er einerseits anerkannt und geachtet, andererseits negiert und gering eingeschätzt. Doch zweifellos hat Marko Car seinen Namen und sein Werk in die Literatur- und Kulturgeschichte seines Volkes eingeprägt.

PORIJEKLO I ŽIVOT LAZARA TOMANOVIĆA

Pod kraj života i povodom smrti doktora prava Lazara Tomanovića objavljeno je više radova sa biografskim podacima. Najbolji je Jaše Prodanovića,¹ mada ima grešaka, a ostali su oskudni podacima, neki i pogrešne podatke sadrže, a osnovna im je slabost što su prigodničarski, pa im je sadržajnost sporedna a frazeologija ništa ne kazuje.² Objavljen je i njegov autograf³ iz 1926, u kojem on težište stavlja na svoj novinarski i književni rad, a u biografskom dijelu ima čak i netačnosti. Zbog svih ovih razloga, i značaja Lazara Tomanovića kao stvaraoća, državnika i novinara, potrebno je da se dadne potpunija obrada života ovog našeg velikana.

U svom putopisu 1868. sam pisac naglašava da su bokeljski Tomanovići porijeklom od cuckih Tomanovića: «...grana od tog slavnog korijena, od kog se odcijepiše zbog bratske krvi, i najprije u Morinj, i poslije u Lepetane naseliše, kao kmetovi na vlasteoska dobra peraška i dobrocka, koja su sada njihova, dočim od vlastele nema traga.»⁴ U svom članku piše M. V. Đurković⁵ da je vitez Tripo Đurov Tomanović bio pomorski kapetan, imao svoj brod i učestvovao u grčkom oslobodilačkom ratu 1821—28. Njegov sin Andrija

¹ Tomanović Lazar: Narodna enciklopedija SHS, knj. 4, 559—60.

² Anonim: Dr Lazo Tomanović, Bosanska vila, Sarajevo, 15. II 1898, 3, 33—36.

Anonim: Dr Lazar Tomanović, Branik, N. Sad, 83, 12 (25), IV 1907.

³ Anonim: Dr Lazar Tomanović, Matica srpska 1826—1926, spomenica, 1927, 630, 623.

⁴ Anonim: Zasluge za Srpstvo dr Lazara Tomanovića, Politika, Bgd., 4. XI 1932.

Anonim: Sahrana dr Lazara Tomanovića, Politika, 5. XI 1932.

⁵ C.: Smrt dr Laza Tomanovića, Zapis, Cetinje, knj. 11, 6, 6. XII 1932, 359—60.

Pavle Popović: Dr Lazar Tomanović, Prilozi KJIF, 1933, knj. 13, 239.

V. Corović: Jovan N. Tomić, Prilozi KJIF, knj. 12, 83—84.

T. Đukić: Pregled književnog rada, Cetinje, 1951, 344—46.

⁶ M. P. Kostić: Biografija dr Lazara Tomanovića, Stvaranje, Cetinje, 1962, 9.

⁷ L. Tomanović: Zaliv kotorski, Matica, N. Sad, 1868.

⁸ Jedna epizoda iz života Vasa Brajovića, Nova Zeta, 1890, IV, 141—42.

takođe je bio pomorski kapetan i vlasnik broda, a imao je sinove Boža, Teofila i Lazara, te kćer Sofiju, koja je umrla u godinama kad je prispjela za udaju, kako piše Lazar u pomenutom putopisu. Među pomorskim kapetanima su Georgije i Filip Tomanović, koji se potpisuju 16. aprila 1876. na pismu — adresi dr Svezozaru Miletiću sa većim brojem bokeljskih građana, a ovo na Lazarevu inicijativu.⁸ Od tih Tomanovića je i prof. Špiro Tomanović, muž Lazareve kćeri Rosande. Po uzoru na pretke, pomorstvu se posvetio Lazarev brat Božo, koji je imao svoj brod *Petroslava* 1881 — 82, a kasnije je radio u tršćanskom pomorskom preduzeću⁹ »Lojd«. Drugi brat Teofilo bavio se trgovinom i obdjelavanjem imanja u Lepetanima,¹⁰ a njegovi su sinovi Branko, vajar Luka i profesor univerziteta Vaso Tomanović, poznati filolog. Ovo malo podataka jasno kazuje o plejadi istaknutih lepetanskih Tomanovića. O njihovom sudjelovanju u pomorstvu pisao je poznati bokeljski istraživač.¹⁰

U predgovoru svoje monografije »Ruvarac i Montencrina« piše da je bio stipendista Tekelijanuma i potpisuje se »Dr L. Tomanović Tekelijanac«. U Rukopisnom odeljenju Matice srpske u Novom Sadu nalazi se zapisnik glavne skupštine MS od 2—3. (14—15) septembra 1868. na kojoj je pod 17. tačkom rješavano o stipendijama. Ova skupština usvojila je predlog književnog odbora MS da »sedmoškolac iz Zadra« Lazar A. Tomanović dobije stipendiju za školovanje. Stipendija je data iz zavještanja grofa doktora prava Save Tekelije (1761 — 1842) i do 1879. bilo je 179 njegovih korisnika. Među njima je samo Tomanović bio sa teritorije koja nije obuhvatala »kraljevinu Ugarsku«, što je dokaz njegovog ugleda još tada kod upravnih organa Matice srpske. Nalazimo ga i u spiskovima stipendista za 1872/73. i 1874. kao studenta prava, a stipendija je iznosila 300 forinti. Za neke druge stipendiste nalaze se u Rukopisnom odjeljenju mnoga dokumenta (molbe, krštenice, izvodi iz indeksa studentskog), a za Tomanovića samo u pomenutom zapisniku i spiskovima stipendista. Biće to pokupila i premjestila u svoje arhive austrijska policija zbog Tomanovićeve novinarske i druge djelatnosti, pa joj zapeo za oči taj njegov rad. Ipak, iz ovih oskudnih podataka znamo da je Lazar Tomanović primao ovu stipendiju od oktobra 1868. do aprila 1874. kad je promovisan za doktora prava.

Lazar je kasno počeo školovanje u Lepetanima pa u manastiru Savini, s tim da se posveti svešteničkom pozivu. Nastavio je učenje gimnazije u Zadru do završetka sedmog razreda, a za ovo školo-

⁸ Pisma I., Tomanovića, Rukopisno odeljenje MS (ROMS), N. Sad.

⁹ Špiro Tomanović, *Zetski glasnik*, Cetinje, 1932, 27.

¹⁰ L. Tomanović: Po povratku s Brankove svečanosti, putopis, Crnogorika, 1884.

⁹ J. Milović: Luka Tomanović o sebi i djelu, *Stvaranje*, Tgd., 31/1976, 2.

¹⁰ Maksim Zloković: Pomorstvo Lastve, *Godišnjak Pom. m. u Kotoru*, 12/1965.

vanje koristio je stipendiju iz zavještanja bokeljskog dobrotvora Nikole Musića, kako on sam piše u svom pismu Antoniju-Tonu Hadžiću 12. avgusta¹¹ 1868, tadašnjem sekretaru Matice srpske i uredniku lista »Matica«. Iz pisma se još vidi da mu je bio omrzao sveštenički poziv, pa je tražio načina kako da ga se oslobodi i nastavi školovanje. Zahvaljujući odobrenoj stipendiji, oboje mu je uspjelo. Osmi razred gimnazije i maturalni ispit završio je školske 1868—69. u srpskoj gimnaziji u Novom Sadu (sada Gimnazija »Zmaj Jova Jovanović«). Od jeseni 1869. do ljeta 1873. primao je stipendiju kao student prava. Prvu godinu morao je da sluša na Pravnom fakultetu u Pešti, a drugu, treću i četvrtu bio je u Gracu na tamponsnjem pravnom fakultetu. Poslije diplomiranja prava u Gracu, radio je tokom ljeta 1873. na Cetinju kao sekretar Senata crnogorskog. Pošto je dobio saglasnost za produženje stipendije, napustio je ovu dužnost i pripremio se za »strogi ispit«, kako on naziva rigorozu radi promovisanja za doktora pravnih nauka, a promocija je bila 1. aprila 1874. Iz ovoga je jasno da griješi J. Prodanović kad piše u Narodnoj enciklopediji, uz ostalo: »Pre svršetka prava bio je neko vreme sekretar Senata u Crnoj Gori.« On je tu dužnost obavljao po završetku prava a prije doktoriranja.

Tekelijina stipendija nije bila dovoljna za njegovo izdržavanje tokom studija, naročito u Gracu. Zato traži i nalazi novčanu pomoć od crnogorskog kneza Nikole, koji mu je dva puta poslao po nekoliko stotina novčanih jedinica. Dobijao je i nešto honorara za objavljeni prevod Gveracijevog romana i za druge njegove radove, pa za saradnju u listu *Zastava*. Tako se Lazar snalazio tokom školovanja i uspješno ga završio.

Lazareva majka Jana rođena je u prečanjskoj porodici Miletić, sa pridjevkom Glavati. I njen otac bio je pomorski kapetan i brodoglasnik, kao i Lazarev otac Andrija.

Dobijanje stipendije mimo odredaba Tekelijinog zavještanja jasno kazuje o Lazarevom ugledu u očima predlagača i članova glavne skupštine Matice srpske u Novom Sadu. Taj ugled on je zaradio svojom neumornom djelatnošću i stvaralaštvom. Još krajem 1865. nalazi se među pokretačima rukopisnog zadarskog lista¹² *Prvenac*, od 1866. javlja se među saradnicima zadarskog godišnjaka *Srpsko-dalmatinski magazin*, koji mu 1868. objavljuje raspravu *O krsnom imenu*, koja je te godine izašla i u posebnom izdanju. U ono vrijeme ovakvo djelo, pogotovu kad je sadržajno uspješno kao ova Lazareva rasprava, bilo je odlična preporuka kod ondašnjih čitalaca, kod onih koji su bili u odboru MS. Ovim uspjesima pridružuje se Lazareva saradnja u novosadskom listu *Zastava* od aprila

¹¹ Pisma L. Tomanovića, ROMS. — Ima 45 pisama i telegrama a sadrže važne podatke, pa bi ih trebalo objaviti. Uzaludno sam ih nudio Istorijskim zapisima 1967. Biće da nijesam elitant.

¹² Kosta Milutinović: *Vojvodina i Dalmacija 1760—1914*, N. Sad, 1973, 86—98 i druge str.

1868, pa u listu «Matica» od avgusta 1868. sa putopisom *Zaliv kotorski*. U svim tim radovima iz Lazarevog pera kipti žarko rodoljublje, čestitost, znanje i poznavanje materije o kojoj piše. Protiv takvog kandidata glasati značilo bi svetogrđe među srpskim rodoljubima oko Matice srpske. Bilo je mnogo lakše zažmuriti na oba oka, ako je trebalo, pa se ogriješiti prema odredbama pravilnika o stipendiranju. Predlagači i glasači odbora mogli su biti bez dileme oko pitanja hoće li stipendista opravdati njihovo povjerenje. Dotadašnji njegovi uspjesi obećavali su, a konačni uspjeh — doktorat prava — potpuno je opravdao to povjerenje. I više od toga, Lazar je svim ovim postavio dobre temelje svom trajnom ugledu kod svih rodoljuba na tlu Crne Gore, Dalmacije, u koju je onda administrativno spadala i Boka, i Vojvodine, pa i među mnogim Srbijancima, Hrvatima i Slovencima. Postao je opštepoznata i poštovana ličnost na slovenskom jugu. Sav kasniji rad je samo dodavao ovom ugledu do 1907, kad nastaje prelom u njegovom ugledu, a počinje kampa-nja klevetanja i podmetanja.

Lazar je učestvovao na četvrtoj skupštini Ujedinjene omladine srpske u Kikindi, kao diskutant, a u listu «Zastava» opširno je pisao o njenom radu (1869, br. 102, 104, 105, 106). Prije toga, u članku «U posljednjem času» (br. 86, 23. jul) predlaže da se ova skupština održi na Cetinju. Razlozi su: patriotski podstrek poletu omladinskog pokreta u Dalmaciji i Hercegovini, a mogućnost slobode dogovora i izjašnjavanja «je najbolje zagarantovana na Cetinju».

Prilikom krštenja crnogorskog nasljednika Danila — Aleksandra septembra 1871, Lazar je tada, kako izgleda prvi put, boravio na Cetinju nekoliko dana i uzeo učešća u tamošnjim političkim dogovoranjima i planovima koji su pravljani. Tu se upoznao sa dr Lazom Kostićem, onda već čuvenim književnikom, i sa slikarom Aksentijem Marodićem (1840—1910), sa kojim se pobratimio i kasnije mu posvetio svoj putopis *Osam dana po Crnoj Gori*, objavljen u *Javoru* 1884—85, pa nekoliko putopisnih reportaža u *Novoj Zeti*.

Od Tomanovića su dva puta tražili sekretari Matice srpske autobiografiju: Tihomir Ostojić 1913, a dr Milan Kostić 1926. Od prve nema traga, a rukopis druge «Sta sam radio» objavio je Kostić 1962. Evo dijela te autobiografije prema mom ispisu u Rukopisnom odjeljenju:

«Rodio sam se 30. marta 1845. u Lepetanima. Tu sam svršio 3 razreda osnovne škole, a četvrti u Hercegrovom, kao đak manastira Savine, gdje me stavio vladika Stefan Knežević, jer je Nikola Musić ovome manastiru zavještao svoje nepokretno imanje, da se tu pripremaju đaci za svještenečki čin.» Dalje piše o svom učenju gimnazije u Zadru i Novom Sadu i o studiranju u Pešti i Gracu uz pomoć stipendije i kneza Nikole.

Poslije doktoriranja prava, Lazar službuje u sudu u Kotoru do ljeta 1876. Sa većim brojem Bokelja ide kao dobrovoljac jula

1876. u Crnu Goru da se bori. Zbog protesta austrijskog vojnog izaslanika pukovnika Gustava Temela, Bokelji su morali da se isključe iz ovog ratovanja. Tomanović je otišao na Cetinje i uređivao list Glas Crnogorca do zaključenja primirja novembra 1876, mjesto Sima Popovića, koji je bio u pratnji knjaza Nikole po Hercegovini i po Crnoj Gori. On je bio stvarni urednik, a Popović se vodio kao takav, jer je to zvanično bio, mada stvarno odsutan. I ovo kazuje koliko je povjerenje uživao još tada kod crnogorskog vladara i uticajnih njegovih saradnika. Kad se vratio u Kotor, ubrzo je izabran, krajem 1876, za narodnog poslanika u Dalmatinskom saboru sa Stefanom Ljubišom. Tomanović je bio protivkandidat konta Đorđa Vojnovića, dotadašnjeg predsjednika Dalmatinskog sabora, ali je on dobio većinu glasova. Verifikacioni odbor predložio je poništenje oba mandata (Lazarevog i Ljubišinog), ali je sabor odobrio Lazarev mandat.

Kao poslanik nastavio je Tomanović svoju djelatnost kao govornik i kao saradnik raznih listova. On je u italijanskoj štampi pisao o borbi naroda Bosne i Hercegovine i o pravima Srbije i Crne Gore na proširenje i oslobođenje svojih sunarodnika. Suprotstavio mu se konte dr Kosta-Konstantin Vojnović, onda rektor Univerziteta u Zagrebu. Lazar je sa njim polemisao i ovaj se ućutao. Povodom smrti S. Ljubiše objavio je članak u *Zastavi*, a kad je pokrenut u Zadru *Srpski list* 1880, on se i ovdje javlja kao saradnik. Tomanović je doprinio i osnivanju poslaničkog Srpskog kluba u Zadru. Kad su u njemu počele neke međusobne razmirice oko taktike i politike, Tomanović je dao ostavku jula 1880. na svoj poslanički mandat.

Lazar se oženio Petroslavom rođenom Radulović (1853—1880), rodom iz Hercegnovoga. I ona je poticala iz porodice pomoraca. Živjeli su u braku tri i po godine, imali su djecu Milutina i Rosandu, a umrla je poslije teške i kratke bolesti. Povodom njene smrti izašla je ova značajna bilješka:

»Petroslava Tomanović,« verna ljuba našega prijatelja Dra Laza Tomanovića, književnika srpskog i nekadanjeg glavnoga saradnika naše »Zastave«, preminula je nedavno u Hercegnovome, ostavivši za sobom tužnu majku i supruga i dvoje nejake siročadi, Milutina i Rosandu.« U istom listu (br. 43, 44, 45) i u posebnoj knjizi objavljen je njen prevod 1880. pedagoške rasprave Elvire Zinjani *Ovako ćeš tvoju ćerku vaspitati*. Uz prvi nastavak je i bilješka uredništva, prema Lazarevim podacima, u kojoj se naglašava njena načitanost, pa »... ona je tako poznavala srpsku književnost noviju, da joj malo ima para na ovijem stranama i među učenijem ljudima. Zmaja i Branka na izust je znala«. Njen djever Božo je u njenu uspomenu nazvao svoj brod »Petroslava«, kako sam već pomenuo. Ovi podaci govore o liku ove Bokeljke, a njen prevod ima danas isključivo bibliografsku vrijednost, pošto je njegova sadržina u

¹¹ Javor, N. Sad, 32, 10. avgust 1880.

svakom pogledu: prevaziđena. Lazar je ostao doživotni udovac, čitavih pedeset dvije godine svoga daljeg života, a dvoje malodobne djece je podigao i školovao, uz pomoć svoje tašte Jelene Radulović do njene smrti u ljeto 1888.

Poslije žerine smrti i ostavke na poslanički mandat, Lazar je radio kao advokatski pripravnik u Herceg-Novom. Nije polagao advokatski ispit, kako sam tvrdi, zbog mogućnosti da »budem optužen za prevaru« radi nekih formalno-pravnih razloga. Još se tražilo da se izjasni javno o nečemu, a »Ja se nijesam htjeo poniziti i odreći svoje prošlosti, nego sam primio pomuđeno mi mjesto urednika »Glasa Crnogorca«, da zamijenim dra Lazara Kostića«. Iz ovoga se nazire da bi morao dati neku javnu izjavu lojalnosti i privrženosti austrijskom poretku, što nije htio da učini. U drugom dijelu ove njegove rečenice netačno je da je pošao da zamijeni L. Kostića. Da li je tu grešku načinio zbog zaboravnosti ili čega drugog, ne vrijedi nagađati, ali činjenice pobijaju ovu njegovu tvrdnju.

Tomanović je ostao u Herceg-Novom kao advokatski pripravnik do ljeta 1888. Oktobra 1888. čitamo vijest:¹⁴ »*Grlica* je ušla u štampu pod uredništvom g. dra Lazara Tomanovića, koji se konačno nastanio na Cetinju i primio državnu službu«. U istom listu čitamo da je novembra 1888. održana sjednica cetinjske čitavnice i da je Tomanović izabran u njen odbor. Od januara 1889. do aprila 1891. uređuje časopis *Nova Zeta* i često u njemu saraduje. Ukratko, sve do 1918. život dr Lazara Tomanovića vezan je za Cetinje, izuzev kratke boravke službeno ili radi odmora, koji je provodio najčešće u rodnim Lepetanima. On je kao urednik ovoga časopisa i kasnije lista »Glas Crnogorca« resorski pripadao Ministarstvu prosvjete Crne Gore, na čijem je čelu u ovo vrijeme, do smrti aprila 1892, Jovan Pavlović, a zatim vojvoda Simo Popović, oba rodom iz Vojvodine. U vrijeme njegovog dolaska na Cetinje, Kostić je urednik *Glasa Crnogorca* i to će da ostane sve do proljeća 1891, pa se zato ne može govoriti o ponudi Tomanoviću 1888. da preuzme uredništvo ovoga lista. Da je Kostić dobro stajao na crnogorskom dvoru sve do marta 1891, svjedoči nam sam Tomanović sadržajem svoga članka *Pečizeta*.¹⁵ Ovdje je riječ o Kostićevoj pedesetj godišnjici života i proslavi povodom toga na Cetinju. Toj proslavi je prisustvovao i održao govor tada ugledni pjesnik i crnogorski brigadir Jovan Popović Lipovac, adutant kneza Nikole.

Početak maja 1891. ipak je otišao iz Crne Gore dr Lazar Kostić, kako sam piše u demantiju u novosadskom listu »Naše doba« (1891, br. 38). Kostić odbija bilo kakvu krivicu kneza Nikole u vezi njegovog odlaska sa Cetinja, a pripisuje je ministru prosvjete J. Pavloviću, sa kojim se lično sukobio, a ovaj mu je bio prvi pretpostavljeni. Kostić je u cetinjskoj državnoj štampariji štampao

¹⁴ Glas Crnogorca, Cetinje, 42, 16. oktobra 1888, str. 2.

¹⁵ Nova Zeta, 1891, 3, 61—62.

1890. svoje djelo *Uskokova ljubav*, ali nije platio troškove štampanja, čime je izvršio zloupotrebu službenog položaja i ovlaštenja kao drugopretpostavljeni starješina štamparije. Pavlović je za ovo saznao tek aprila 1891, i tražio da on plati te troškove. Kostića je ovo naljutilo i uvrijedilo, pa je pod nekim izgovorom sašao u primorje i odande podnio ostavku na službu. Ipak, izmišljotine bečke »Prese« i pomenutog »Naše doba« ukorijenile su se kao »istine«, pa se uporno pronose u pisanju historičara o Lazaru Kostiću. Niko nije pročitao ili namjerno previđa njegov demanti. Ako se ovaj smatra kao neka Kostićeva izmišljotina, onda je to »viša matematika« onih koji prihvataju laž za istinu, a ne samog L. Kostića.

Jula 1892. list »Naše doba« u članku »Šta biva u Crnoj Gori« (br. 54) piše ponovo o bježanju iz ove zemlje L. Kostića, a za njim mitropolita Save Kosanovića, Maša Vrbice, Blaža Petrovića i vojvode Šima Popovića. I kasnije povremeno na stranicama ovoga lista ima sličnih izmišljotina, pa moraju da ih pobijaju crnogorski novinari.¹⁶ Što se tiče bečkog lista »Presas«, on se bio prosto specijalizovao za iznošenje kleveta i laži o Crnoj Gori i njenim istaknutim ličnostima, a to je činio po tajnim nalogima vladajućih krugova Beča.

Odlazak vojvode Maša Vrbice (1833—98) razjašnjen je kao razlog njegovih grešaka i jako ispoljenog austrofilstva, podložnosti austrijskom diplomati na Cetinju Gustavu Temelu, zbog čega je smijenjen 1882. sa dužnosti ministra unutrašnjih djela.¹⁷ On je kasnije dobio veliki posjed od austrijskog cara i na njemu živio do smrti.

Blažo Dragov Petrović-Njegoš (1855—1918) bio je srednjoškolac po obrazovanju a dugo je obavljao dužnost ađutanta kneza Nikole. Rukovodili su ga neki lični razlozi više nego politički da napusti Cetinje i pređe u Beograd, gdje živi doživotno sa porodicom. Ako je i političko neslaganje po srijedi, nemamo zasad dokaza da je imao neke osobito napredne stavove. Čini mi se da je više po srijedi karijerizam nego ma šta drugo.

Kosanović je bio pošao u Carigrad i tamo boravio privremeno kao ruski i crnogorski kandidat za mitropolita u Skoplju. Upliv austrijskog poslanika u Carigradu (Istanbulu) onemogućio je ovu kandidaturu, jer je Kosanović bio odavno, od 1885, omrznut od bečkih vlastodržaca.¹⁸

¹⁶ S. V. Vrčević: *Gadna kleveta*, Onogošt, 4. XI 1899. — Isti: *Srbija i Crna Gora*, Isto, 25. XI 1899, 27. — Ovaj list je finansirala ondašnja mađarska vlada da bi joj služio za političke intrige i razdor kod srpskih čitalaca. A da bi bio privlačniji, objavljuje i korisne književne i druge sadržaje. Među njegovim saradnicima su Crnogorci: Radoje Roganović s rodoljubivim pjesmama 1891—92, Isaije Tomić 1896—97, izvodima iz dnevnika Bogdana Memedovića, Kosta Lješević putopisom 1897.

¹⁷ H. Kapidžić: *Prilozi za istoriju BiH*, Sarajevo 1956, 133. — L. Tomanić: *Iz pisama umrlih zaslužnih Srba*, Novi život, Bgd., 1926, 4, 102—110.

¹⁸ Novak Ražnatović: *Rad vlada Crne Gore i Srbije, na postavljanju srpskih mitropolita u Prizrenu i Skoplju*, *Istor. zapisi*, Tgd., 1965, 2, 221—34. — P. Šušljic: *Dolazak mitropolita Save Kosanovića u Crnu Goru*, *Zapisi*, knj. XII, 1939, 221—23.

Simo Popović vjerovatno je 1892. bio pošao nekim službenim ili ličnim poslom van Crne Gore. Inače, poznato je opšte da je on bio crnogorski ministar prosvjete upravo od 1895. do 1902, kad je dao ostavku i cobio penziju.¹⁹ A razlog njegove ostavke nije baš za pohvalu, jer se suprotstavljao uvođenju parlamentarizma i drugih reformi, koje su uvedene 1905.

Ipak, recimo koju o »bjekstvima« nekih Crnogoraca iz svoje domovine i stvarnim bjekstvima izvanjaca u nju između 1870. i 1910, dakle za čitavih četrdeset godina, ali bez pretenzije na iscrpnost. Ovo je zgodno upravo izložiti u Tomanovićevoj biografiji, pošto je i on jedan od izvanjaca koji je potražio spas na crnogorskom tlu od šikana austrijske policije i ostalih organa.

Prvi među svojevrsnim uskocima u Crnu Goru bio je već pominjani vojvoda dr Simo Popović, a slijedili su ga pominjani Jovan Pavlović, Lazar Kostić, prof. Ilija Beara,²⁰ dr L. Tomanović, Mitar Ivelić,²¹ prof. Stevan Vrčević,²² Niko Ivanković, prof. Jovo Ljepava, apotekar Jovo Dreča, kaluđer dobrićevski Simeon Borčković, dr medicine Đorđe Petković,²³ kaluđer Leontije Ninković, učitelji Mile Peruničić i Sreten Vukosavljević, kasnije poznati partizanski političari, pored većkog broja drugih istaknutih ličnosti i običnih ljudi. Sve njih dotjerali su u crnogorske krše ideološki razlozi i ugroženost od terora na teritoriji Austrije ili Turske, odakle su svi ovi bjegunci, izuzev Srbijanaca dr Đ. Petkovića. Gotovo svi oni bili su se ispoljili kao rodoljubi u svojim zavičajima, pa ih je to ugrožavalo a kod crnogorskih vlastodržaca preporučivalo. Oni su kao školovani bili i potrebni crnogorskim upravljacima zbog oskudice u intelektualnim kadrovima iz matične sredine. Samo nekoliko njih postiglo je veliku karijeru: J. Pavlović, F. Jergović, S. Popović, dr Lazar Tomanović tek pod starost, a ostali su, zavisno od kvalifikacija, bili činovnici, učitelji, profesori, ljekari i ostalo.

Između 1882. i 1910. otišlo je dosta Crnogoraca iz svoje postojbine i doživotno. Prvi su bili braća Tomo i Pero Oraovci, koji odlaze u Srbiju (Tomo) i u Bugarsku²⁴ (Pero). Pero Oraovac je praktično sa školovanja u Rusiji prešao u Bugarsku i ostao doživotno, a istakao se kao političar. Tomo je između dva svjetska rata htio u svojim radovima da prikaže svoj odlazak kao neko političko herojstvo i radikalnu orijentisanost, a sve to pisanje svodi se na političku

¹⁹ S. Vukmanović: Popović Simo, Enciklopedija Jugoslavije, 1965, 6, 561.

²⁰ L. Tomanović: Ilija Beara (1844—1877), Nova Zeta, 1889, 4. — P. Miljanić: Samoubijstvo prof. Beare, Glas Crnogorca, 1888, 3, 4.

²¹ N. R. Miljanić: Književnici braća Ivelići, Boka 8, Herceg-Novl, 1976.

²² N. R. Miljanić: Novinar i književnik Stevan Vrčević, Boka 6—7, Herceg-Novl, 1975.

²³ N. R. Miljanić: Dr Đorđe Petković, Srpski arhiv za celokupno lekarstvo, Bgd., 97/1969, 6, 701—703.

²⁴ N. R. Miljanić: Dva Crnogorca — bugarski ljekari, Acta historica m., I, v., Bgd., 9/1969, 1—2, 281—83.

samoreklamnu. Pravnik Tomaš Vukotić, koji je bio na visokim upravnim položajima (okružni kapetan i predsjednik suda), otišao je dubrovoljno u emigraciju i nastanio se na tlu austrijskom, što jako podsjeća na opisane »motive i pobude« Maša Vrbice. Sama širokogrudost austrijskih vlasti je dim koji govori o zapretanoj žetavici. Kapetan Savo Ivanović i učitelj Marko Backović, pisci dva pamfleta laži i kleveta,²⁵ žrtve su svojih bolesnih ambicija i avanturizma, kako kazuju sama njihova »djela« svojim sadržajem. Profesor Jovan Roganović, pravnik Novak Mićov Miljanić (oko 1845. do oko 1905), elektroinženjer Rade Šćepanov Gardašević²⁶ (1880—1913) tokom školovanja u Rusiji otuđili su se u tuđini, a privukle su ih i zamamljive ugodnosti života, pa su tamo ostali na radu. Roganović i Miljanić su se još oženili, što znači da je i ljepota ruskih djevuški imala svog upliva na držanje nekih naših ljudi. Anto Gvozdenović²⁷ privučen je najprije svojim ljekarskim pozivom, a zatim ugodnostima života u ruskoj sredini i postignutim uspjesima, pa je zato došao u domovinu tek pod stare dane da joj posluži. Pominjani general i pjesnik Jovan Popović Lipovac poseban je slučaj u crnogorskoj političkoj istoriji. Još kao dijete u kolijevci obrco se među političkim emigrantima sa svojim ocem Đokom. Vratio se po amnestiji kneza Nikole kao školovan oficir 1873, nalazi se među bosanskim ustanicima 1875, potom je ruski oficir i stiže zasluge u gušenju ustanka u današnjem Turkestanu 1879—1881, a za te zasluge dobiva od ruskog cara imanje (feud). Nalazi se među onima koji su pokušali da se probiju na pobunjeničko područje u Hercegovini 1882, ali je uhvaćen i onemogućen, a dobro je prošao zahvaljujući pripadnosti ruskoj vojsci. Dolazi potom u Crnu Goru, slušbuje, ženi se Jokom Radonić, koja mu rađa dva sina. Kad su prispjeli za više školovanje, odlazi na svoje imanje u Rusiju i nastavlja službu u ruskoj vojsci za vrijeme rusko-japanskog i prvog svjetskog rata kao general-major. Stariji njegov sin kao ruski poručnik pokušava bez uspjeha da organizuje atentat na Lenjina, a sva porodica bježi ispred Crvene garde na francuski brod u odeskoj luci i stiže u Francusku. Tu general Lipovac ubrzo umire od neke teške i kratke bolesti 1919. Od 1905. imamo pojačanu emigraciju crnogorskih intelektualaca zbog političkog grupisanja u razne stranke i borbe sa

²⁵ Nekoliko krvavih slika iz albuma Petrović-Njegoša, bez pod., str. 320. — Stampana je u Beogradu o trošku M. Obrenovića, po V. Vinaveru: Ivanj-danski atentat i Crnogorci, Istorijski glasnik, Bgd., 1958, 1—2. — Ivanović je zatim protjeran iz Srbije, mjesto da dobije obećani položaj, pa je našao uhljebije kod neke udovice u Pazovi. — Pisma Sava Ivanovića, Dnevni list, Bgd., 14, 15. avgust 1903. — Crna Gora pri kraju XIX vijeka, bez pod. — Objavljeno je prije ubistva Backovića od srbijanskih hajduka po nagovoru nekih opozicionera Obrenovića, koji su u pafletu veličani skupa s Austrijom. Ubijen je 1896.

²⁶ N. R. Miljanić: Prvi crnogorski inženjeri, Pobjeda, Tgd., 10. januar 1971.

²⁷ N. R. Miljanić: Dr Anto Gvozdenović, Srpski arhiv, Bgd., 97/1969, 4, 505—509.

vladajućim režimom, a veliki dio tereta pada upravo na leđa dr Lazara Tomanovića kao državnika. Za vrijeme njegove vlade održana su dva procesa poznata kao Bombaška afera 1908. i Kolašinska afera 1909.

Pošto je uredio 27 svezaka časopisa *Nova Zeta* sa puno uspjeha, što treba posebno da se opiše, pristupio je uređivanju lista *Glas Crnogorca*. Tomanović je na ovom poslu radio od maja 1891. (br. 22) do januara 1903. (br. 3). Za ovih jedanaest godina njegovog urednikovanja izašla je oko sedam stotina brojeva ovog prvog i najdugovječnijeg crnogorskog lista. Na njegovim stranicama Tomanović je objavio brojne članke, ali i najveći broj svoga doprinosa crnogorskoj književnoj kritici, što zaslužuje posebnu obradu.

Uporedo sa ovom dužnosti, on je godinama u upravi Cetinjske čitaonice, a više godina je njen predsjednik ili potpredsjednik. Član je i Odbora za proslavu četiri stotine godina obodsko-cetinjske štamparije, o čemu piše i neke radove. Crnogorski je predstavnik na vjenčanju Italijanskog nasljednika i crnogorske kneginjice Jelene 1896, kojom prilikom je dobio italijansko odlikovanje. Učestvuje na proslavi Gutenbergovog otkrića štampe u Njemačkoj kao crnogorski izaslanik i drži govor o postanku i radu crnogorske štamparije krajem 15. vijeka. Tom prilikom je primljen i od lokalnog njemačkog princa zeta kneza Nikole i njegove žene Ane, rođene Petrović Njegoš. Obavlja i druge javne dužnosti počasne, koje su kratkotrajne ili dužeg trajanja, kao što je članstvo u Odboru za proslavu dvije stotine godina dinastije Petrović Njegoš 1897. Ova proslava jako je uzbudila određene krugove u Srbiji, posebno dinastie Obrenoviće, koji plaćaju Ilarionu Ruvarcu i on piše poznatu svoju *Montenegrimu*. Tomanović mu je odgovorio svojom knjigom »G. Ruvarac i Montenegrina«. Zatim se javio Jovan Tomić sa svojim raspravama, pa se Tomanović i sa njim upušta u polemiku. To sve radi pored redovne uredničke dužnosti. Iz ovog vremena je i njegovo najslavnije djelo *Petar drugi Petrović Njegoš kao vladalac*, izdato na Cetinju 1896. i nagradeno. U svojoj autobiografiji žali se Lazar na knjaza Nikolu što je morao da plati štampanje ovoga svoga rada. Znači, ponavlja se slučaj L. Kostića, ali dosta godina kasnije. A ovoga puta je vinovnik knez Nikola, a ne 1891. Ja se ne upuštam u umjesnost te ljutnje i nekog ubjeđenja da nije trebalo plaćati državnoj štampariji za štampanje svojih djela, ali mi je ipak ovo shvatanje čudnovato, neshvatljivo.

Knjaževim ukazom januara 1903. Tomanović je postavljen za sudiju Velikog (Kasacionog, Vrhovnog) suda na Cetinju. Ukazom od 5. marta 1905. postavljen je za predsjednika ovoga suda, koju je dužnost obavljao do aprila 1907. pa ponovo od juna 1912. do prestanka crnogorske vlasti januara 1916. U međuvremenu je bio predsjednik ministarskog savjeta i ministar spoljnih poslova, a jedno vrijeme je obavljao i dužnost ministra pravde. Mandat za sastav

vlade dobio je 4. aprila²⁸ 1907. (po st. kal.) na predlog dotadašnje klubaške vlade, a ostavku vlade dao je 6. juna 1912. Prema pisanju dr Nikole Škerovića,²⁹ klubaši su se nadali da je Tomanović dobričina preko koga će moći da sprovede svoju politiku, što će reći da su ga smatrali za slabića i mekušca. To najbolje svjedoči koliko su malo poznavali njegovu ličnost i njegovu ideološku opredijeljenost koju je on izložio u brojnim svojim radovima. Ovo još kazuje koliko su ti predlagači (tzv. troćoška vlada) i njihovi istomišljenici bili politički žutokljunci, graditelji kula u vazduhu, a od takvih nikad i nijedna politička doktrina nije imala mnogo koristi. Mjesto da bude »Trojanski konj« političkog avanturizma, on se pokazao njegov »bič božji«, koji je pomogao crnogorskom suverenu da se svede na mjeru tolerancije klubaška politika i da postane prava politika, a ne buktinja strasti i praznih nadmudrivanja, kako svjedoče sadržaji zapisnika sa sjednica Crnogorske narodne skupštine od novembra 1905. do juna 1907. Tomanović je čitavog života ignorisao partijsko grupisanje i nastupao kao politički neutralac, a stvarno je svojom državničkom praksom 1907 — 1912. potvrdio politološko načelo da nema i ne može biti političkog neutralizma i neopredijeljenosti. On je poslužio knezu Nikoli, a djelimično i pravašima, pa je knez (odnosno kralj) mogao poslije njegovog silaska sa vlasti da manevriše politički i sa klubašima kao vladajućom strankom, jer postupaju opreznije, smišljenije i, uglavnom, politički umjersnije. Tomanović je bio prisno vezan za kralja Nikolu zbog ubijeđenosti u njegovu državničku i književničku darovitost, zbog poštovanja ličnih i dinastičkih zasluga za slobodu i čast naših naroda. O takvom gledanju na genija kneza Nikole i Petrović Njegoše ima dosta dokaza u njegovim novinarskim člancima još iz 1868, u književnim kritikama Nikolinih djela, u putopisu *Osam dana po Crnoj Gori*, u polemikama sa Ruvarcem i Tomićem i drugdje. To nije karijerističko ulagivanje, već idejno uvjerenje, bez obzira na to da li neko u tome vidi vrlinu ili zabludu i tragediju Tomanovićevu. Za vrijeme njegovog predsjednikovanja crnogorska dinastija je podignuta na stepen kraljevske dinastije avgusta 1910. Tomanović je glavni pisac knjige *Pedeset godina na prijestolu*, koja sadrži obilje podataka o crnogorskom razvitku od 1860. do 1910. i time veliča vladavinu kralja Nikole. Bolji spomenik kralju nije se mogao podići, a Tomanović je sigurno od svega srca radio na njegovoj zamisli i uobličenju, kao svojevrzni kipar i darovit čovjek.

Od januara 1908. do januara 1912. Tomanovićeva vlada podnijela je na usvajanje Narodnoj skupštini trideset pet zakona, a

²⁸ Ukazi, Glas Crnogorca, 1903, 1 — postavljenje za velikosudiju, — 1905, 9 — postavljenje za predsjednika Velikog suda, — 1907, 16 — Tomanovićeva vlada, — 1907, 29 — zakazani izbori za 18. oktobar, — 1909, 15 — ostavka ministra Vojvodića, — 1910, 40 — nova vlada Tomanovića, — 1911, 35 — izmjene u sastavu vlade Tomanovića. — U ovom listu su objavljeni i svi novi zakoni i podzakonski pravni akti.

²⁹ Crna Gora na osvitku XX vijeka, Bgd., 1964, 168—250.

donijela je priličan broj raznih podzakonskih³⁰ akata, čime je stabilizovala crnogorski pravni poredak a suzila proizvoljnost i ličnu volju birokratije. Zaključila je ugovore o trgovini sa Njemačkom, Grčkom, Holandijom, Rusijom, Velikom Britanijom, Turskom, Švajcarskom i Rumunijom, a sa nekima od ovih država i ugovore o pomorskom saobraćaju. Tomanović je uspio da zaključi 8. aprila 1909. pogodbu o poništenju člana 29. Berlinskog ugovora iz 1878. po kojem je Austro-Ugarska imala pravo nadzora nad crnogorskom morskom obalom, što je krnjilo njen suverenitet. Za ovo je iskorišćena aneksiona kriza koja je nastala 1908.

Ova vlada otvorila je nižu gimnaziju u Podgorici (Titogradu) septembra 1907. a radila je na daljem unapređivanju osnovnog školstva, stipendiranju i školovanju potrebnih stručnjaka u inostranstvu, na razvoju i korišćenju saobraćaja i na svim ostalim djelatnostima. Po svojim poduhvatima i ostvarenjima bila je to vrlo efikasna i dinamična vlada, rekao bih i najuspješnija.

Lični sastav Tomanovićeve vlade u aprilu 1907. bio je slijedeći: L. Tomanović, predsjednik, ministar pravde i zastupnik ministra spoljnih djela, brigadir Mitar Martinović ministar vojni, brigadir vojvoda Lakić Vojvodić ministar unutrašnjih djela, pravnik Dušan Vukotić ministar finansija i građevina, prof. Jovan Plamenac ministar prosvjete. Aprila 1909. dao je ostavku ministar Vojvodić, a njegov resor pripao je J. Plamencu. U vladu je ušao dr prava Sekula Drljević kao ministar pravde i zastupnik ministra prosvjete. Januara 1910. dali su ostavku J. Plamenac i S. Drljević, pa je Tomanović preuzeo resor unutrašnjih djela, a prof. Pero Vučković postao je ministar prosvjete i zastupnik ministra pravde. Septembra 1910. podnijela je ostavku sva vlada, pa su iz nje otišli M. Martinović i D. Vukotić, a resori su podijeljeni: Tomanović predsjednik, ministar spoljnih djela i zastupnik ministra pravde, inž. Marko Đukanović ministar unutrašnjih djela, brigadir Ivo Đurović ministar vojni, prof. Filip Jergović ministar finansija i građevina, a prof. P. Vučković ministar prosvjete. Avgusta 1911. izvršene su nove promjene u vladi, pa je brigadir serdar J. Vukotić ministar vojni, pravnik Milo Dožić ministar pravde i zastupnik ministra prosvjete, Dušan Gregović ministar spoljnih djela, a Đukanović i Jergović zadržali su svoje resore. Vučković je ispao iz vlade zbog sukoba oko pitanja nadležnosti sa direktorom cetinjske gimnazije Mirkom Mijuškovićem,³¹ o čemu je napisao čitavu knjigu.

Za vrijeme Tomanovićeve vlade dobježale su u Crnu Goru ove istaknute ličnosti: istoričar Leontije Ninković³² (1873—1946),

³⁰ N. R. Miljanić: Bibliografija crnogorskih pravnih akata, Právni zbornik, 3, Tgd., 1970, 85—90, 95—97, 100—103, 107, 126—130.

³¹ P. Vučković: Istina o suspendovanju, Cetinje 1911, 121. — Zanimljivo je da L. Tomanović nije podržao svog ministra, jer je našao da nije dobru postupio, a nije zabranio štampanje ove knjige, mada ga optužuju da je gušio slobodu štampe.

³² N. R. Miljanić: Leontije Ninković, Glas Trebinja, 27. juli 1967.

književnik Veljko Milićević, sociolog i političar Sreten Vukosavljević, političar Mile Peruničić i više stotina Hercegovaca, pa nekoliko hiljada Albanaca u vrijeme malisorskog ustanka.

Prilikom prvih izbora 14. novembra 1905. i drugih 14. septembra 1906. za Narodnu skupštinu, Tomanović je virilni, po položaju poslanik ova dva saziva. Za izbore 18. oktobra 1907. kandidovan je za izborne srezove Cetinja i Banjanska kapetanija i u oba je izabran. Zadržao je mandat Banjanske kapetanije, a drugi je ustupio. Prije njega, u prvom sazivu je bio banjanski poslanik komandir serdar Marko Đokov Radović (1855 — 1916), a u drugom pop Spiro Gligović. Na izborima 1911. u ovoj kapetaniji postao je poslanik seljak Mitar Kilibarda, a L. Tomanović je cetinjski poslanik do izbora 1913.

Tokom austrijske okupacije januara 1916. do novembra 1918. Tomanović nije interniran zbog starosti i živi povučeno na Cetinju čitavo to vrijeme. Od mitropolita Mitrofana Buna, rodom Bokelja, određen je u komisiju za prenos zemnih ostataka vladike Petra II sa Lovćena na Cetinje, jer su to prenošenje naredile okupatorske vlasti. Ovaj poduhvat je iscrpno opisao i uspio da objavi u listu *Zastava* 1921, pošto ga je uzaludno nudio uredništvu *Istopisa* MS još od 1919.

Kao predsjednik vlade podvrgnut je bijesnoj klevetničkoj kampanji u austrijskoj, srbijanskoj i još nekoj štampi. Uz njega su ostali novosadski *Branik* i neki beogradski i južnoslovenski listovi, pored crnogorskih. Izmišljen je »tajni ugovor« crnogorsko-austrijski sa potpisima L. Tomanovića i grofa Gluhovskog, koji nije ni bio u to vrijeme austrijski ministar spoljnih poslova, čime su lažovi na startu otkrili sebe. To je zapaženo, ali dirigovanim listovima nije smetalo da nastave svoju kampanju izmišljanja i klevetanja. Čak je ne procjenjuje ni Škerović na pomenutom mjestu, pa i po njemu Tomanović ispada austrofil zbog neke uglađene diplomatske izjave, a uz njega i knez Nikola, što je čista glupost. Da je doktor Tomanović bio austrofil, ne bi imao gorkih godina, osobito 1880 — 1888, već bi uživao na dobro plaćenim mjestima u carskoj i kraljevskoj administraciji. Škerović prikazuje kao smišljen vladin teror samoubistvo psihopate i neka ubistva na osnovu međusobnih obračuna zavadenih. On od M. Martinovića pravi jakog čovjeka vlade, a Tomanovića njegovom sjenkom, čime ostaje na procjeni »troćoškaste vlade« njegove ličnosti, mada je on jedini ostao stalno na svom mjestu, a sve ostale ministre je izmijenjao, neke i više puta. Nije mi poznato da su slabici sposobni za takve poduhvate i tako dugo. Ima kod Škerovića i drugih slabosti i pogrešaka u prikazu rada Tomanovića i njegove vlade, a sve zbog nekritičkog pristupa sadržaju građe koju izlaže u svom djelu. U svom intervjuu *Braniku* 1912. Tomanović je raskrinkao kao falsifikat »tajni ugovor«, a kasnije su i drugi dali ubjedljive dokaze o tome kao izumu ondašnje vlade u Beogradu, koji je lansiran preko prof. Radovana Perovića-Tunguza i »prevoda« srbijanskog gene-

rala Magdalina sa njemačkog jezika iz »Crne knjige«. ³³ Objavljanjem pisama svojih ličnih i političkih prijatelja u beogradskom časopisu *Novi život* 1926, Tomanović je iznio dosta dokaza o moralnoj podršci i savjetima za vrijeme ove kampanje da ne klone u svojoj misiji ministra-predsjednika.

Po svršetku prvog svjetskog rata imao je nevolja oko regulisanja penzije i tek je 1924. konačno riješio ovo važno pitanje ličnog opstanka. On za ovo zahvaljuje u jednom neobjavljenom pismu nekim političkim protivnicima iz vremena predsjednikovanja, koje ne imenuje, ali kaže da su Crnogorci. Poznati demagog i narodni neprijatelj episkop Velimirović napadao ga je u nekom govoru za vrijeme svečanosti oko povraćaja kostiju vladike Petra II na Lovćen. Organizatori nijesu našli za potrebno da ga pozovu na ovu svečanost, a imao je i drugih neprijatnosti u svom životu poslije 1918.

Živi u Herceg-Novom i povremeno se javlja u raznim listovima i časopisima književnim ocjenama i člancima raznog sadržaja, kako se vidi iz moje nepotpune bibliografije njegovih radova. ³⁴ Naknadno sam našao još preko trideset njegovih radova u zadarskom *Srpskom listu* odnosno glasu od 1888. iz 1880, 1885, 1886, 1887. i 1888, u zadarskom *Vuku* 1885. i cetinjskim *Zapisima* iz 1930. i 1932, pa u *Zetskom glasniku* 1931. (br. 42—43). Za njega se može reći da je umro sa perom u ruci, pošto je polovinom oktobra 1932. objavljen njegov zadnji meni poznati rad, na oko dvadeset dana prije smrti.

Njegov sin Milutin završio je u Kotoru šest razreda gimnazije, pa školu za konjičke oficire u Torinu i vojnu akademiju u Modeni. Potom slušbuje na Cetinju kao knjažev odnosno kraljev ordonans-oficir i već je 1909. dobio čin komandira konjički kapetan Milutin Tomanović, kako stoji u knjaževom ukazu, objavljenom u 33. broju *Glasa Crnogorca*. Sa dvorom je izbjegao u inostranstvo i bio je ministar vojni januara — maja 1917. u vladi brigadira Mila Matanovića. Po završetku rata slušbuje u činu potpukovnika i pukovnika jugoslovenske vojske do penzionisanja.

Kći Rosanda završila je cetinjski Djevojački institut i udala se 1899. za prof. Spira Tomanovića, koji je umro 1932. Prema mojim privatnim saznanjima još je živa kad ovo pišem 1976.

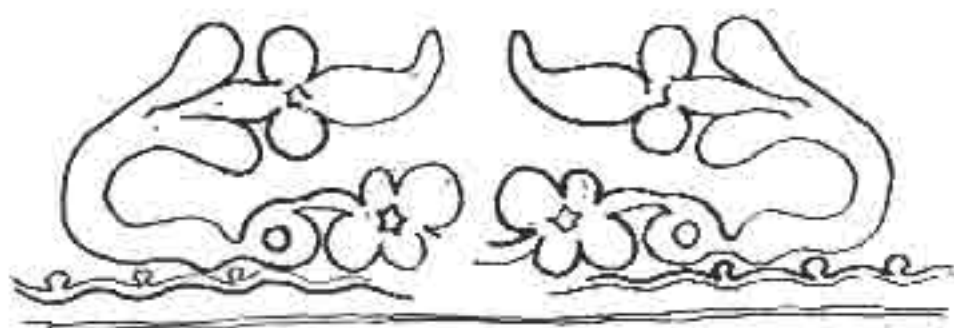
Lazar Tomanović umro je u Herceg-Novom 2. novembra, a sahranjen je 4. novembra u groblju kod manastira Savine. Umro je 1932. a ne 1933. kako poneki pišu. Prilikom njegove smrti obavljena je kalkulacija slave, pa mu se mrtvom priznalo što mu se živom poricalo, a prećutkivalo se što mu se priznavalo. Isticane su »zasluge za srpstvo Lazara Tomanovića«, a ćutalo se o njegovom stvarar-

³³ Anonim (V. Mandušić): O »tajnim ugovorima« između Austrije i Crne Gore, Neji kod Pariza, 1919, 32. — R. Dragičević: Tajni ugovor Crne Gore s Austrijom, Cetinje, 1968. — N. Ražnatović: Rusko posredovanje u crnogorsko-srpskim odnosima, Istorijski zapisi, Tgd., 1962, 3—4, 540—62.

³⁴ Bibliografija radova dr Lazara Tomanovića, Boka 5, Herceg-Novi, 1973, 123—140.

laštvu kao da nikad nije pero zamoćio. Za života su mu upravo priznavali mnogi stvaralački talenat i doprinos našoj nauci, književnosti i književnoj kritici, dok mu od 1907. ne priznaju nikakve zasluge rodoljuba, već ga proglašavaju za izroda, austrofila i ostalo, sve što je nepošteno. Prećutano je i to da je imao crnogorska odlikovanja, kao da nijesu ni postojala, a pomenuta su srbijanska, italijanska, ruska, rumunska i turska, kojih ako je skupa bilo koliko samih crnogorskih. To je bilo »po čudi vremena« u kojem se pisalo 1932, a tu čud su određivali ondašnji policajci i ostali, snage sa kakvima se Tomanović hrvao 1868 — 1888. na tlu Austro-Ugarske, pa onda od 1918. do smrti na tlu Jugoslavije. Takav je bio njegov životni usud, da mu nenarodna policija stalno stoji za petama. I zbog toga treba da se kaže jednom, ma i u ovako malom obimu, ko je bio i šta je značio Lazar Tomanović.

R é s u m é

L'ORIGINE ET LA VIE DE LAZAR TOMANOVIC

Novak R. MILJANIC

Les Tomanović de Boka sont d'origine de la tribu Cuca, du Monténégro. Le père et le grand-père, du côté maternel, de Lazar Tomanović avaient été navigateurs. Lazar est né le 25 mars 1845 au village de Lepelane, près de Kotor. Après avoir terminé l'école primaire, il a été au gymnase à Zadar, de 1862 à 1868, mais il l'a terminé à Novi Sad en 1869. Ensuite, il a étudié le droit à Budapest de 1869 à 1870, puis à Graz jusqu'en 1873. Il a passé ses examens comme docteur de droit en avril 1874 à Graz.

Il s'est employé durant quelques mois à Cetinje, puis de 1874 à 1888 il effectue les charges de juge assesseur et d'avocat assesseur, à Kotor et à Herceg-Novî. Ensuite il est retourné à Cetinje jusqu'en janvier 1916, remplissant les fonctions suivantes: rédacteur du calendrier Grlica (Fourterelle), rédacteur du journal Nova Zeta (Nouvelle Zeta), juge du Tribunal de Grande Instance de 1903 à 1905, président du même Tribunal de 1905 à 1907 et Premier Ministre d'avril 1907 à juin 1912. Comme retraité, il a vécu à Herceg-Novî de 1919 jusqu'à sa mort, le 2 novembre 1932.

Il a été député de Boka Kotorska à l'Assemblée Nationale Dalmate à Zadar de 1875 à 1880, puis celui de l'Assemblée des Capitaines à Banjani de 1907 à 1911, puis de Cetinje de 1911 à 1913 à l'Assemblée Nationale Monténégroise à Cetinje. En outre, il a été le député viril de 1905 à 1907 et de 1913 à 1916.

De 1866 à 1932, il a publié de nombreux ouvrages de genres différents (plus d'une centaine): articles journalistiques, poèmes, critiques littéraires, critiques et nouvelles, articles historiques, commentaires et études, polémiques, reportages de voyages, récits de voyages à travers le Golfe de Boka Kotorska (1868) et *Huit jours dans le Monténégro* (journal Javor (Erable) 1885—1886), commentaires au sujet de la question nationale, commentaires au sujet de la législation du Monténégro (1906) et articles politiques. Il a collaboré dans beaucoup de journaux et de revues en langue serbo-croate et en langue italienne (1875—1877). Ses plus importants ouvrages sont: *Petar II Petrović Njegoš comme souverain* (1896) et *Cinquante ans sur le trône du Monténégro* (1910). De la langue italienne, il a traduit beaucoup de poèmes entre autre le poème d'Ugo Foscolo à propos des tombeaux, ainsi que la roman de Francesco D. *Le Siège de Florence* (1871).

СТАНОВНИШТВО МОЈДЕЖА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XVIII ВИЈЕКА

На подручју тзв. Комунилади топањске у доба млетачке владавине вршени су повремени пописи становништва у циљу требовања соли за исхрану пописаног становништва. Пописе о којима је ријеч вршили су главари села или пароси (односно вишепароси). Колико можемо пратити кроз сачувану архивску документацију овог периода¹ овакви пописи становништва вршени су (по појединим мјестима, селима и засецима) за године 1750, 1751, 1758, 1763, 1771, 1772, 1773, 1777, 1778, и 1789. Међутим, у многим од ових годишта недостају пописни документи за поједина села. Стога нека од ових села можемо пратити само у понеким од ових годишта, друга села у другим годиштима, а веома мали број њих можемо пратити кроз сва годишта.

Овим радом задржавамо се само на подацима за село МОЈДЕЖ. Архивска документација за ово село сачувана је само за године: 1751, 1758, 1763, 1771, 1772, и 1789, па смо стога у могућности да односне податке пратимо само кроз ових шест наведених годишта.

Сви пописни документи за Мојдеж писани су старом ћирилицом и на нашем језику. Датирање докумената вршено је по старом календару.

Пошто су и пописи за село Мојдеж (као и за сва остала села и засеке) сачињени без неког посебног система и реда, то се негдје уредно наводе имена и презимена домаћина, негдје се умјесто тога наводи само лично и очево име, а понегађе су подаци још недостатнији. Стога ћемо се, код извођења података за свако пописно годиште, држати реда којег смо се држали и приликом објављивања сличних података за Топају.² Наиме, пошто прези-

¹ Наравно, није искључено (чак је и врло вјероватно), да је ових пописа било више, али да се много пописних докумената током дугот времена изгубило.

² Ријеч је о мом раду: „Становништво Топаје у другој половини XVIII вијека“, Бокс — књ. 4, Херцег-Нови 1972, стр. 69—90.

мена држимо изрочито важним, код иллагина података из сваког пописног годишта прво ћемо уводно указати на презимена домаћина која се у тој години јављају (наводећи их абecedним редом). Иза тога наводићемо и све остале податке и то овим редом: прво породице чији су домаћини у документима наведени по презимену, иза њих породице чији су домаћини означени само својим личним именом и именом оца (односно, ако се ради о удовицама: личним именом и именом мужа), а сасвим на крају и ове породице или појединце за које су подаци у документима још оскуднији.

ПОДАЦИ ИЗ 1751. ГОДИНЕ

Пописни документ сачињен је ћиричким писмом и по породицама (тј. по кућама) 1. марта по старом календару, а овјерен од стране главара Бура Брајовића 6. марта исте године, такође по старом календару. Према подацима из пописа укупан број житеља села Мојдежа у овој години износио је 526 душа.

У овом се пописном документу сусрећемо са слиједелим презименима: Авдрић, Брајовић, Думовић, Бурановић, Буриновић, Кецојевић, Котленичић, Краљевић, Кулиновић, Марковић, Милић, Миловић, Поповић, Поробић, Парнез, Радунчић, Радужевић, Шабо,³ Шиндик, Влаовић, Вујовић, Вујачић, Вилон, Зипанчић и Зорић. Наравно, овај попис презимена не пружа ни приближно праву слику јер за велики број домаћина пописни документ не садржи презиме него се за њих наводи само лично и очево име, односно за удовице лично и мужевљево име, а понегдје ни толико. Међутим, пажљивим праћењем пописних података за касније године долази се и до нових презимена и до знатног повећана броја пописаних чији подаци садрже презиме (а не само очево име).

Пописни документ за ову годину пружа нам, по домаћинствима, слиједели податке:

Кнез Бура Брајовић — 17 душа, Вилон⁴ Кецојевић — 16 душа, Бошко Брајовић — 10 душа, Иван Брајовић — 9 душа, Бура Котленичић — 8 душа, Бура Кулиновић — 8 душа, Перо Поповић — 7 душа, Мијат Поповић — 9 душа, Марко Зорић — 6 душа, Шћепан Зипанчић — 15 душа, Иван Думовић — 14 душа, Јован Думовић — 8 душа, Јован Марковић — 13 душа, Петар Влаовић — 9 душа, Јова Влаовић — 7 душа, Бура Миловић — 11 душа, Станица Радунчић — 7 душа, Бура Вујовић — 12 душа, Вилон Поробић — 10 душа, Мијанло Парнез — 10 душа, Мијанло Шабо — 6 душа, Станко Вилон — 6 душа, Иван Миловић — 7 душа, Илија Милић — 7 душа, Лука Вујачић — 8 душа, Милутић

³ Шабо — каснији Шабовићи.

⁴ Вилон = Филон.

Радујевић — 5 душа, Јово Бурановић — 10 душа, Јаков Краљевић — 7 душа, Перо Андрић — 10 душа, Марко Андрић — 9 душа, Томо Буриновић — 5 душа, Митар Шицлик — 10 душа, Јово Иванов — 5 душа, Јово Шћепанов — 4 душе, Перо Попов — 10 душа, Томо Савин — 11 душа, Васо Лучин — 5 душа, Трипо Стојков — 7 душа, Буран Шћепанов — 8 душа, Драшко Мирчетин — 8 душа, Сава Лучин — 3 душе, Шћепан Митров — 7 душа, Томан Митров — 8 душа, Перо Гаврилов — 10 душа, Ујко Симов — 9 душа, Сава Вуков — 12 душа, Митар Бошков — 7 душа, Мијат Вукетин — 8 душа, Митар Вучетин — 9 душа, Иван Симов — 8 душа, Симо Јованов — 12 душа, Тришко Буков — 8 душа, Јово Бетков — 8 душа, Митар Мијатов — 6 душа, Митар Вукашинов — 8 душа, Перо Миланов — 6 душа, Никола Вујалинов — 5 душа, Лазар Савин — 4 душе, Шћепан Бошков — 10 душа, сирота Маре Бурчина — 2 душе,⁵ поп Јово — 13 душа, сирота Стоја — 2 душе, Маре сирота — 3 душе, сирота Манде — 4 душе.

Докуменат је датиран са 1. марта 1751. год. по старом календару,⁶ а овјеру је извршио тадашњи главар села Буро Брајовић 6. марта исте године, такође по старом календару.⁷ Студирајући податке у документу (као и рукопис којим је исти писан) може се утврдити сљедеће. Прије свега погрешан је збир пописаних душа. Наиме, у званичној овјери стоји да је збир пописаних душа 524, а он у ствари тачно износи 526 душа. Грешка потиче највјероватније отуда што је податак „сирота Маре Бурчина — 2 душе“ унесен накнадно и рукописом другачијим од онога којим је написан пописни документ. Стога вјероватно овај податак није узет у обзир (а можда није ни постојао) приликом извођења укупног збира и овјере. Испод овјере главара стоји билешка Матије Јововића, канцелијера Комунигали топаљске, из које се разабире

⁵ Податак „сирота Маре Бурчина“ убачен је накнадно у пописни документ (на крају списка) и другим рукописом, што је изазвало забуну при савјешњу укупног броја пописаних. О томе више.

⁶ То јасно произлази из заглавља документа у којем стоји дословце записано: „пота од Мојдежа и душа на 1 марта 1751 — погрчаски душе у Мојдежу“.

⁷ Текст овјере је сачуван и дословце гласи: „На 6 марта — 1751 — погрчаски — ја Буро Брајовић главар од Мојдежа авермавам ову ноту одуша петстотина и двадесет и четри помојој души и примам зансте душе соли стара сто и тридесет и један — ја Буро Вуиновић подписа занстота Бура бивши молел од пета пеумијући он писати.“

„Авермавам“ = афермавам, потврђујем (од итал. ријечи affermare = потврдити).

„одуша“ = од душа, тј. од становника.

„помојој души“ = по савјести, савјесно.

да му је овај испис био предан од стране кнеза Бура Брајовића дана 19. марта 1751. године по новом календару. На основу овог документа за становништво Мојдежа 1751. године требовано је 131 стар⁹ соли.⁸

ПОДАЦИ ИЗ 1758. ГОДИНЕ

И овај пописни докуменат (за 1758. годину) написан је ћирилицом. Садржи попис становништва по кућама, тј. по породицама. Докуменат служи у исте сврхе као и онај рашки (за добијање и расподјелу соли), а сачињен је 1. марта 1758. године по старом календару. Према овом попису укупан број становника села Мојдежа у 1758. години износио је 576 душа.

⁸ Пошто се стално сријестамо са овом мјером за со („стар“) дужни смо о тој дати и века објашњења.

Мажуравић за ову мјеру (стар) даје ово објашњење: стар, м., sextarius, modius, sestertius, таа, стајо; по Ду Цан. и средњелат. ликови стара, пак стариум; тако и т. 1080, по Рич. доц. 130. и д. стара мјера за жито, сол итд.; мјера павластито за ситне ствари, шенице, сол итд. В. мјера, а ил. Schrad. 530. По Tabella »stajo veneto« већи је од бечког вагана, али спомиње се у Дубровнику као мјера текућине »stato di 12 cuE« = 6 бечких мезата (maas). — Рјеч. к стат., Сењ. стат. чл. 99 и др. (sestertius, за сол и вино итд.) — види Владимир Мажуравић: Приноси за хрватски правно-новјестни рјечник, изд. ЈАЗУ, Загреб 1908—1922, стр. 1367, год „1. стар“.

Херков се исправно с очитом резервом односи на овакво Мажуравићево објашњење стара (Златко Херков: Мјере Хрватског приморја с особитим освртом на солне мјере и солну трговину, Ријека 1971, стр. 47)

В. Новак сматра да је по свој прилици наше приморје ову мјеру преузело од Млетака, пошто су с Венецијом одржавале трговачке везе и отуда се посебно изабављала морска со. Он „стар“ сматра првенствено солном мјером (В. Новак: Супетарски картулар, Загреб 1953, стр. 216).

За нас је овдје од посебног значаја да покушамо утврдити колико је (по тежини) износио СТАР у ово пријеме. Наиме, интересује нас искључиво венецијански стар, јер су многи трговачки градови уздуж наше данишње обале Јадрана имали воје посебне „старе“, који ни издалека нису одговарали венецијанском стару (иа се стога овим мјерама нећемо овдје ни бавити).

Венецијански стар за маленкост је варирао током времена, али је увијек износио нешто преко 80 литара, а ишио је чак и до нешто преко 83 лит. Тако, у XVI вијеку он износи негдје око 83,33 л, почетком XVIII вијека за његову вриједност имамо два податка: 83,716 л и 81,99733 л (види: Херков: *оп. цит.*, стр. 53 и тамо наведену архивску документацију и литературу). Код Боурдона (*Elementi di aritmetica di Bourdon*, Милано 1861) за »stato o stajo« налазимо податак да је носио 82,3787 лит.

Према горњем, ма да не можемо прецизно утврдити тежину венецијанског стара соли у том периоду, можемо ипак са доста сигурности закључити да је он могао износити негдје од 82 па до нешто преко 83 литре. Треба притом имати на уму да се овдје ради о старима као солној мјери и не мијешати их са старом као житном мјером (јер би ово ипаче тражило многа додатна објашњења).

⁹ Овај пописни докуменат се чува у Херцеговском архиву (ХА): фасц. СССLXXXIX (Тошњански архив) 1751. год., лист бр. 2.

Презимена која се сријетају у овом попису јесу: Андрић, Брајовић, Кеџосвић,¹⁰ Буриновић, Краљевић, Миловић, Парпез, Радунчић, Рајовић, Шабо, Шицкић, Влаовић и Зипанчић. И оваје попис не пружа праву слику постојесних презимена јер су многе породице пописане личним и очевим именом домаћина (односно личним или личним и мужевљевим именом удовице), а негде су подаци још оскуднији.

Из пописног документа за ову годину разабиру се слиједещи подаци:

Кућа кнеза Бура — 18 душа,¹¹ Бошка Брајовића — 10 душа, Вилипа Кеџосвића — 9 душа, Глига Кеџосвића — 8 душа, Трипка Зипанчића — 4 душе, Коста Влаовића — 8 душа, Митра Миловића — 9 душа, Сташице Радунчића — 7 душа, Јова Парпеза — 9 душа, Михаила Шабо — 6 душа, Рајовића . . . (недостаје име) — 4 душе, Јакова Краљевића — 5 душа, Пера Андрића — 12 душа, Марка Андрића — 6 душа, Лазара Андрића — 5 душа, Тома Буриновића — 5 душа, Сава Шицкића — 10 душа, Николе Зипанчића — 5 душа, жене Вилипи Влаовића — 3 душе, Јова Иванова — 6 душа, Николе Иванова — 6 душа, Јевта Иванова — 4 душе, Бура Иванова — 8 душа, Танасија Миова — 4 душе, Јова Стјепанова — 6 душа, Тодора Бурова — 7 душа, Марка Савина — 7 душа, Пера Попова — 6 душа, Алексе Попова — 10 душа, Ивана Стјепанова — 5 душа, Пера Попова — 10 душа, Тома Савина — 10 душа, Вука Лукина — 4 душе, Марка Стјепанова — 11 душа, Сава Стјепанова — 7 душа, Бурана Стјепанова — 6 душа, Тодора Драшкова — 8 душа, Тодора Милошева — 7 душа, Миата Иванова — 7 душа, Сима Иванова — 4 душе, Стјепана Митрова — 7 душа, Томана Митрова — 6 душа, Ивана Бошкова — 12 душа, Сима Перова — 11 душа, Николе Иванова — 6 душа, Бурана Иванова — 7 душа, Пера Гаврилова — 11 душа, Бура Вукова — 14 душа, Унка (сир!) Симова — 9 душа, Миа Николина — 4 душе, Сава Вукова — 10 душа, Митра Бошкова — 4 душе, Мијата Вукетина — 8 душа, Митра Вукетина — 10 душа, Стјепана Бошкова — 11 душа, Остоје Иванова — 8 душа, Сима Иванова — 8 душа, Прока Иванова — 4 душе, Тривка Бурана — 7 душа, Стјепана Лазова — 5 душа, Јова Беткова — 7 душа, Јова Стојанова — 14 душа, Митра Милова 6 — душа, Митра Милова — 6 душа, Сава Иванова — 5 7 душа, Николе Иванова — 6 душа, Бурана Иванова — 7 душа, Пера Мијаљова — 5 душа, Николе Вујадинова — 5 душа, Јова Илија — 7 душа, Ивана Вукова — 6 душа, Вука Лукина — 7 душа, Јова Буранова — 7 душа, Сима Петрова — 6 душа, Јована Перова — 5 душа, Андрије Глигова — 3 душе, поца Јока — 16

¹⁰ Ово презиме се у неким пописним документима јавља као Кеџосвић, а у неким (као што је и оваје случај) као Кеџосвић. Вјероватно се радило о недоследности пописивача, која је била резултат његове слабе писмености.

¹¹ Ради се без сумње о кући Бура Брајовића.

душа, сироте Марс — 3 душе, калуђера Мија — 2 душе, сироте Марс — 3 душе,¹³ сироте Стоје — 2 душе, сироте Буричине — 2 душе, Јако Јова сироте — 4 душе.

У заглављу овог документа стоји: „С. Г. Б.“ на први марта 1759. погрчански¹⁴ ...“ из чега би се у први мах могло закључити да је овај докуменат сачињен у 1759. години по старом календару. Међутим, то није тако (очигледно је грешка у ознаци године) јер је он у ствари сачињен 1. марта 1758. године по старом календару. Као прво, то произлази из околности што су мјесеца марта 1758. године извршени пописи за читаву Комунитад топаљску (тј. за Топау и за сва села: Сасовиће, Камено, Жлијсби, Бијела, Баошиће, Миочевиће — Кумбор, Бенковиће, Куте, Мокрине, Требесин, Ратишевину, Поде и Мојдеж), па је попис за Мојдеж, о којем је овдје ријеч, само дио тог укупног пописа споменуте године, који је обухватио читаву Комунитад. Други и још непосреднији доказ лежи у чињеници што је овај исти докуменат поднесен Канцеларији Комунитад топаљске дана 4. марта 1758. године по старом календару, што се јасно види из уредовне биљешке канцелара Симе Вукадинова, која биљешка се налази на дну овог документа. Иначе, овај пописни докуменат сачинио је сам канцелар Комунитад Симе Вукадинов, по казивању и на молбу тадашњег главаре села Мојдежа Буре Брајовића, пошто је овај био неписмен. На основу овог документа главар Мојдежа је за своје село требовао од Комунитад 144 стара соли, што је све видљиво из одговарајућих забиљешки на документу.¹⁵

ПОДАЦИ ИЗ 1763. ГОДИНЕ

Након пописа из 1758. године први наредни сачувани попис становништва села Мојдежа је онај из 1763. године. И он је сачињен у исте сврхе као и претходни (ради требовања соли за становништво). Докуменат је писан ћирилицом и сачињен 1. марта 1763. године по старом календару. Према овом попису произлази да је споменутог дана Мојдеж имао укупно 461 становника.

Презимена која се у овом попису помињу јесу: Андрић, Брајовић, Брковић, Думовић, Кеџевић, Кулиновић, Милић, Мило-

¹³ Уишда у очи да је податак за „сироту Мару“ двапут увесен. Према томе, или се ради о погрешном и двоструком увођењу једног те истог податка или су пак (што није никако искључено) у селу постојале двије „сироте Марс“, чија су домаћинства у оба случаја бројила по три члана.

¹⁴ С. Г. Б. = Слава Господу Богу.

¹⁵ Свугдје гдје у овим документима стоји „погрчански“ (или „погрчаски“) овим термином се означава датирање по старом календару.

¹⁶ ХЛ: фасц. СССХС/ПУМА (Политичко-управни мјестачки архив); лист бр. 13.

вић, Париез, Поповић, Радојевић, Радунчић, Шабо, Шиндик, Влаовић, Вујовић, Велаш, Вилов, Вујачић, Зипанчић и Зорић.

Ево и детаљних података овог пописа:

Кућа кнеза Бура Брајовића — 12 душа, Бошка Брајовића — 10 душа, Филипа Кеџевића — 4 душе, Глига Кеџевића — 9 душа, Јевта Кеџевића — 6 душа, Марка Кулиновића — 6 душа, Тодора Кулиновића — 3 душе, Марка Зорића — 8 душа, Пера Поповића — 5 душа, Алексе Поповића — 5 душа, Трипка Зипанчића — 4 душе, Марка Зипанчића — 6 душа, Саве Зипанчића — 6 душа, Сима Брајовића — 4 душе, Тодора Думовића — 5 душа, Мијата Думовића — 7 душа, Сима Думовића — 3 душе, Ивана Брковића — 7 душа, Марка Влаовића — 9 душа, Митра Миловића — 9 душа, Станише Радунчића — 7 душа, Пера Радунчића — 7 душа, Марка Вујовића — 8 душа, Мијата Вујовића — 3 душе, Сима Велаша — 7 душа, Прока Велаша — 4 душе, Јова Париез — 10 душа, Михаила Шабо — 5 душа, Митра Вилова — 7 душа, Митра Милића — 5 душа, Саве Миловића — 6 душа, Тодора Милића — 8 душа, Вука Вујачића — 3 душе, Милутина Радојевића — 2 душе, Пера Андрића — 6 душа, Илије Андрића — 4 душе, Марка Андрића — 7 душа, Лазара Андрића — 6 душа, Шћепана Шиндика — 4 душе, Сава Шиндика — 4 душе, Јована Вукова — 5 душа, Јова Иванова — 8 душа, Николе Иванова — 7 душа, Бура Јовова — 6 душа, Атанасиа Миова — 5 душа, Јова Шћепанова — 6 душа, Јована Шћепанова — 5 душа, Лазара Мијатова — 4 душе, Пера Попова — 8 душа, Тома Савина — 10 душа, Васа Лучина — 3 душе, Бурана Шћепанова — 5 душа, Драшка Ковача — 8 душа, Шћепана Митрова — 4 душе, Томана Митрова — 5 душа, Николе Јованова — 6 душа, Панга Митрова — 3 душе, Саве Вукова — 10 душа, Мијата Вукегина — 5 душа, Митра Бошкова — 4 душе, Митра Вучетина — 8 душа, Алексе Петрова — 5 душа, Остоје Иванова — 4 душе, Јова Иванова — 5 душа, Трипка Бурова — 7 душа, Јова Беткова — 9 душа, Шћепана Лазарева — 6 душа, Јова Стојанова — 10 душа, Митра Вукашинова — 5 душа, Сима Јованова — 4 душе, Пера Миланова — 6 душа, Николе Миланова — 3 душе, Николе Вујадинова — 3 душе, Јована Петрова — 4 душе, Митра Јаковова — 4 душе, пона Јова — 11 душа, сироте Јане — 2 душе, калуђера Миа — 2 душе, сироте Маре — 2 душе, сироте Стане — 1 душа, сироте Јеле — 2 душе.

Истога дана када је и састављен (тј. 1. марта 1763. год. по старом календару) овај је документ био поднешен канцеларији Комунитати топаљске од стране кнеза од Мојдежа Бура Брајовића, како се то види из званичне биљешке канцелара Комунитати Саве Мирковића.¹⁶

¹⁶ ХА: фасц. СССХСІ/ПУМА, лист бр. 10.

ПОДАЦИ ИЗ 1771. ГОДИНЕ

Први наредни попис становништва села Мојдежа јесте овај, сачињен осам година касније, тј. 1771. године. Пошто је било уобичајено да се пописи праве првог марта,¹⁷ то је и овај попис сачињен 1. марта 1771. године, али по старом календару (као, уосталом, и сви ранији). Сачинио га је поп Лука Лучић, парох од Мојдежа, који га је и овјерио. Према овом попису Мојдеж је 1771. године имао 538 житеља.

Овај попис је нешто богатији презименима од ранијих па је утолико и интересантији јер пружа знатно потпунију слику у том правцу. Презимена која се у овом попису спомињу јесу: Андрић, Брајовић, Брковић, Чворовић, Думовић, Бевеница, Бурановић, Кеџевић, Котленичић, Котленић, Кулиновић, Лучић, Милић, Миловић, Париез, Поповић, Поробић, Радоевић, Радунчић, Шиндик, Шабо, Влаовић, Велаш, Вилов, Вујачић, Вујовић, Зипанчић, Зорић и Жариновић (?).¹⁸

Пописни подаци по кућама дају сљедећу слику:

Кућа кнеза Бура Брајовића — 9 душа, Саве Бошкова Брајовића — 8 душа, Јова Иванова Брајовића — 8 душа, Николе Иванова Брајовића — 7 душа, Николе Јованова Брајовића — 7 душа, Вилипа Кеџевића — 6 душа, Рада Кеџевића — 8 душа, Евта¹⁹ Кеџевића — 5 душа, Бура Котленичића — 5 душа, Танасија Котленичића — 6 душа, Дамјана Кулиновића — 9 душа, Марка Кулиновића — 5 душа, сироте Стане Кулиновић — 2 душе, Јова Поповића — 5 душа, Ивана Поповића — 5 душа, Лазара Поповића — 6 душа, Марка Зорића — 4 душе, Пера Поповића — 7 душа, Тома Савина Поповића — 12 душа, Васа Лучина Поповића — 5 душа, Тривка Зипанчића — 4 душе, Васа Маркова Зипанчића — 5 душа, Бура Савина Зипанчића — 6 душа, Сима Брајовића — 8 душа, Тодора Думовића — 2 душе, Мијата Думовића — 7 душа, Сима Јованова Думовића — 4 душе, Николе Савина Котленића — 4 душе, Шћепана Митрова Чворовића — 6 душа, Томана Митрова Чворовића — 5 душа, Ивана Брковића — 11 душа, Марка Влаовића — 12 душа, Николе Влаовића — 5 душа, сироте Маре

¹⁷ Вјероватно стога што је по млетачком рачувању («more veneto») година почињала са првим мартом.

¹⁸ За ово презиме нисмо сасвим сигурни јер је у документу врло нечитко написано, па постоји могућност грешке у дешифрирању. На ово презиме нисмо налазили ни у једном досадашњем попису становника села Мојдежа, као ни у оним каснијим (из година 1772, и 1789, о којима ће бити касније ријечи). Међутим, пописни податак, у односу на лице које у овом попису носи ово презиме, имали смо и у претходном пописном документу (из 1763. год.), само се у њему појављује без презимена, као „сирота Јеле — 2 душе“, а у овом пописном документу као „сирота Јеле Жариновић — 2 душе“ (наравно, претпостављајући да смо у овом документу презиме тачно прочитали).

¹⁹ Евто = Јевто (Јефто).

Влаовић — 3 душе, Сава Буранова Миловића — 2 душе, сироте Стане Миловић — 4 душе, Станише Радунчића — 7 душа, Пера Гаврилова Радунчића — 7 душа, Марка Вујовића — 9 душа, Пера Андрића — 7 душа, Јована Бурановића — 8 душа, Милутина Радоевића — 2 душе, Илије Андрића — 4 душе, Данила Андрића — 3 душе, Лазара Андрића — 6 душа, Сава Андрића — 4 душе, сироте Јеле Жариновића — 2 душе,²⁰ Саве Шиндика — 4 душе, Андрије Шиндика — 2 душе, Вука Лучина Вујачића — 5 душа, Тодора Милића — 6 душа, Бура Милића — 5 душа, Николе Вујачинова Бевенице — 4 душе, Васа Перова Бевенице — 4 душе, Сима Јованова Бевенице — 6 душа, Глига Мијатова Милића — 5 душа, Саве Миловића — 5 душа, Јова Миловића — 5 душа, Михаила Шабо — 4 душе, Пера Вилова — 3 душе, Митра Вилова — 8 душа, Јова Парнеза — 12 душа, Сима Велаша — 9 душа, Прока Велаша — 3 душе, Шћепана Поробића — 9 душа, Вилипа Поробића — 12 душа, Алексе Поповића — 5 душа, Бура Шћепанова — 5 душа,²¹ Евта Попова — 10 душа, Тодора Драшкова — 7 душа, Илије Радова — 6 душа, Митра Јаковова — 6 душа, Марс Радманове — 4 душе, Николе Миланова — 2 душе, Митра Вукашинова — 3 душе, Јова Иванова — 4 душе, Јова Шћепанова — 6 душа, Руже Иванове — 1 душа, Мијата Тривкова — 9 душа, Остоје Ивановова — 5 душа, Јова Бегкова — 15 душа, Панга Митрова — 5 душа, Саве Вукова — 13 душа, Мијата Николина — 7 душа, Јова Перова — 4 душе, Митра Бошкова — 7 душа, Кузмана Мијатова — 2 душе, Митра Вучетина — 10 душа, Јова Алексића — 5 душа, сироте Саре — 1 душа, попа Луке — 2 душе,²² сироте Достине — 4 душе, сироте Стоје — 3 душе.

На основу овог пописног документа тадашњи кнез села Буро Брајовић требовао је со за становништво Мојдежа за ту годину, а на документу га је (по његовој молби) потписао Андрија Јововић, пошто је кнез био неписмен.²³

ПОДАЦИ ИЗ 1772. ГОДИНЕ

Срећом, сачуван је и пописни документ већ из слиједеће 1772. године. Овај је документ посебно важан због тога што су у њему углавном сви житељи Мојдежа — изузев само неколико случајева — пописани са својим презименима. Тако нам, међусобним упоређивањем, овај документ освјетљава поближе и онај из претходне 1771. године, а евентуално (гледе презимена) може

²⁰ За овај податак видјети примјелбу 18.

²¹ Код имена Бура Шћепанова постоји још једна ријеч (која вјероватно означава презиме), али је тако нечитка да ју је немогуће дешифрирати.

²² Вјероватно се ради о попу Луки Лучићу, који је и саставио овај попис.

²³ ХА, фасц. СССХСН/ПУМА, лист 11.

добрим дијелом помоћи и за расвјетљавање многих података из ранијих пописа. Овај пописни докуменат сачинили су поп Лука Лучић, парох села Мојдежа, и поп Тодор Милановић. Нисмо сигурни, али нам се чини вјероватним да је већ тада и поп Тодор Милановић био свештеник у Мојдежу. Наиме, у пописном документу из 1789. године (а то је, последице овога, још једини пописни докуменат за Мојдеж који се сачувао) наводи се и да је поп Тодор Милановић парох из Мојдежа. Но, било како било, ова двојица свештеника сачинили су овај пописни документ за Мојдеж 1. марта 1772. године по старом календару. У документу наводе да су га сачинили „... по души људи који кажују и по кућеници²⁴ нашој“.

Према резултатима овог пописа укупан број становника Мојдежа у овој години износио је 540.

Презимена која се у овом попису наводе јесу: Андрић, Брајовић, Брковић, Чворовић, Думовић, Бевеница, Бурановић, Кецојевић, Котлаш, Кулиновић, Котасеничић, Милић, Миласвић, Поповић, Поробић, Радојевић, Радунчић, Режић, Шабо, Шивдик, Унковић,²⁵ Велаш, Вилон, Влаовић, Вујачић, Вујовић, Зипанчић и Зорић.

Пописни докуменат пружа слиједеће податке:

Кнез Буро Брајовић — 9 душа, Сава Брајовић — 7 душа, Никола Брајовић — 7 душа, Јово Брајовић — 8 душа, Никола Брајовић — 7 душа, Раде Кецојевић — 7 душа, Вилон Кецојевић — 6 душа, Јефто Кецојевић — 5 душа, Буро Котлаш — 6 душа, Танасије Котлаш — 6 душа, Дамјан Кулиновић — 8 душа, Марко Кулиновић — 5 душа, Стана сирота Кулиновића — 2 душе, Јово Поповић — 6 душа, Иван Поповић — 5 душа, Алекса Поповић — 6 душа, Лазар Поповић — 5 душа, Марко Зорић — 8 душа, Перо Поповић — 10 душа, Томо Поповић — 12 душа, Васо Поповић — 5 душа, Јефто Поповић — 8 душа, Тришко Зипанчић — 4 душе, сирота Сара Зипанчић — 2 душе, Васо Зипанчић — 4 душе, Буро Зипанчић — 5 душа, Буран Зипанчић — 7 душа, Симо Брајовић — 7 душа, Тодор Думовић — 3 душе, Милош Думовић — 8 душа, Симо Думовић — 3 душе, Никола Котасеничић — 4 душе, Шћепан Чворовић — 7 душа, Томан Чворовић — 4 душе, Иван Брковић — 12 душа, Марко Влаовић — 13 душа, Никола Влаовић — 6 душа, Јово Влаовић — 3 душе, Сава Миловић — 2 душе, сирота Стане Миловић — 4 душе, Станиша Радунчић — 8 душа, Перо Радунчић — 8 душа, Марко Вујовић — 9 душа, Андрија Брковић — 3 душе, Сава Вујовић — 13 душа, сирота Достина Унковића — 3 душе,²⁶ Мијат Вујовић — 8 душа, Кузман Уковић — 3 душе, Митар Режић — 12 душа, Проко Велаш — 4 душе, Јово Режић — 4 душе, сирота Стоја Режића — 3 душе, Симо Велаш — 9 душа, Остоја Уковић — 5 душа, Јово Уковић — 4 душе, сирота Ружа Уковић —

²⁴ По кућеници = по савјести.

²⁵ Ово презиме у документу пише се додуже увијек као „Уковић“, но вјерујемо да би се могло радити о презимену Унковић (?).

²⁶ Вилон биљешку 25.

1 душа, Јово Поробић — 15 душа, Шћепан Поробић — 8 душа, Вилан Поробић — 11 душа, Јово Поробић — 11 душа, Мијанло Шабо — 4 душе, Митар Вилан — 8 душа, Перо Вилан — 4 душе, Глиго Милић — 5 душа, Сава Миловић — 7 душа, сирота Мара Миловић — 3 душе, Митар Бевеница — 4 душе, Симо Бевеница — 6 душа, Никола Бевеница — 2 душе, Васо Бевеница — 5 душа, Никола Бевеница — 4 душе, Тодор Милић — 6 душа, сирота Сара Милић — 4 душе, Буро Милић — 5 душа, Вуко Вујачић — 5 душа,²⁷ Јово Буранивић — 8 душа, Перо Андрић — 8 душа, Милутија Радојевић — 2 душе, Илија Андрић — 4 душе, Давидо Андрић — 3 душе, Сава Андрић — 4 душе, Лазар Андрић — 6 душа, Сава Шиндик — 4 душе, Андрија Шиндик — 2 душе, Тодор Драшков — 7 душа, Илија Радов — 7 душа, Митар Бошков — 7 душа, Мијат Тривко(в) — 6 душа, Митар Јаковов — 6 душа, поп Лука — 4 душе,²⁸ сирота Јела — 2 душе.²⁹

На оригиналу пописног документа је изведен збир од 539 душа. Међутим, тачним сабирањем горњих података добија се збир од 540, па се очигледно оваје разлика о грешки у сабирању од стране пописивача.

На основу података из овог пописног документа кнез села Мојдежа Буро Брајовић извршио је 27. маја исте године требовање соли за пописано становништво.³⁰

ПОДАЦИ ИЗ 1789. ГОДИНЕ

У периоду од 1772. па до 1789. године извршено је неколико пописа за села Топалске комунитаци. Тако сигурно знамо да је пописа било у годинама 1773, 1777. и 1778, јер се из ових година сачувало нешто пописних докумената и то само за поједине дијелове (и села) Комунитаци. Међу њима не налазе се документи о попису села Мојдежа (највјероватније су изгубљени током времена). Према томе, први пописни документ за село Мојдеж на којег налазимо и који је остао сачуван након 1772. године јесте овај из 1789. године. Наравно, и овај документ о попису (као и сви досадашњи који су се односили на Мојдеж) писан је ћирилицом, а сачинио га је тадашњи парох села Мојдежа Теодор Милановић 1. марта 1789. године. На документу нема ознаке из које

²⁷ У оригиналу пописног документа иза овог податка (о породици Вука Вујачића) стајао је податак „Марко Перов — 2 душе“, па је касније овај податак прецртан, а испод тога написано „дулата“ (што значи: поштено, анулирано).

²⁸ Ради се највјероватније о попу Луки Лучићу (који је, заједно са попом Тодором Милановићем, саставио овај документ). Знамо, наиме, да је поп Лука Лучић у то вријеме био парох у Мојдежу.

²⁹ То је она иста Јела чије презиме смо (додуше без довољно сигурности за апсолутну тврђу) у ранијем попису прочитали као: Жариновић. Види биљешку 18.

³⁰ ХА: фасц. СССХСIII/ПУМА, лист бр. 14.

би се могло видјети да ли је датирање извршено по старом или по новом календару, али вјерујемо да је и овдје датирање извршено по старом календару, као што је то био и раније редовито случај (тим прије што је докуменат сачињено православно свештеник, а они су практицирали датирање вршити по старом календару).

Презимена која у овом пописном документу сријестамо јесу: Андрић, Брајовић, Бркановић, Думовић, Бевеница, Кеџовић, Котлаш, Кулиновић, Милић, Миловић, Париез, Поповић, Поробић, Радковић, Радучић, Режић, Шабо, Шиндик, Велаш, Вилов, Вујовић, Зипанчић и Зорић.

Пописни докуменат за ову годину даје сиједеће податке о становништву Мојдежа:

Кнез Никола Брајовић — 9 душа, Сава Брајовић — 12 душа, Никола Брајовић — 9 душа, Мијат Брајовић — 6 душа, Раде Кеџовић — 8 душа, Марко Кеџовић — 6 душа, Јово Кеџовић — 3 душе, Буро Котлаш — 4 душе, Јово Котлаш — 2 душе, Танасије Котлаш — 6 душа, Борбе Кулиновић — 7 душа, Тодор Кулиновић — 3 душе, Алекса Поповић — 6 душа, Сава Поповић — 2 душе, Перо Поповић — 4 душе, Лазар Поповић — 8 душа, Никола Зорић — 8 душа, Васо Зипанчић — 3 душе,³¹ Мијат Зипанчић — 5 душа, Јоко Зипанчић — 3 душе, Мијат Думовић — 5 душа, Симо Думовић — 3 душе, Сава Думовић — 6 душа, Тодор Бркановић — 7 душа, Тодор Радковић — 7 душа, Симо Брајовић — 7 душа, Јоко Брајовић — 8 душа, Јоко Влаовић — 6 душа, Косто Влаовић — 2 душе, Илија Влаовић — 6 душа, Никола Влаовић — 3 душе, Алекса Влаовић — 2 душе, Митар Миловић — 1 душа, Спасоје Радучић — 8 душа,³² Илија Радучић — 6 душа, Марко Вујовић — 4 душе, Косто Вујовић — 6 душа, Ристо Вујовић — 4 душе, Јована Вујовића — 2 душе, Мијат Вујовић — 6 душа, Јово Вујовић — 10 душа, Перо Режић — 14 душа, Симо Режић — 7 душа, Јоко Режић — 2 душе, Проко Велаш — 5 душа, Игњат Велаш — 4 душе, Глиго Поробић — 6 душа, Шћепан Поробић — 11 душа, Марко Поробић — 6 душа, Перо Поробић — 5 душа, Тодор Поробић — 7 душа, Јово Париез — 11 душа, Марко Шабо — 8 душа, Перо Вилов — 5 душа, Митар Вилов — 6 душа, Сава Миловић — 6 душа, Кристо Миловић — 3 душе, Симо Бевеница — 7 душа, Васо Бевеница — 4 душе, Никола Бевеница — 2 душе, Вуко Бевеница — 6 душа, Илија Милић — 5 душа, Стане Милића — 4 душе, Јоко Андрић — 5 душа, Марко Андрић — 2 душе, Данило Андрић — 4 душе, Томана Андрића — 1 душа, Мио Андрић — 8 душа, Сава Шиндик — 4 душе,³³ Андрија Шиндик — 5 душа,

³¹ У оригиналу је (очигледно омашком у писању) записано „Зипачић“ умјесто: Зипанчић.

³² И овдје је у оригиналу (свакако грешком у писању) записано „Радучић“ умјесто: Радучић.

³³ Пописивач је понекад чинио грешке у писању испуштајући по једно слово. Тако је и овдје у ориг. документу омашком написаво „Шиндик“ умјесто: Шиндик (како би исправно требало да стоји).

Сава Јованов — 5 душа, Јово Перов — 6 душа, Томо Савин — 5 душа, Васо Лучин — 6 душа, Евто Попов — 13 душа, Никола Савин — 5 душа, Илија Шћепанов — 2 душе, Симана Андрија — 3 душе, Јоко Томанов — 3 душе, Симо Или — 4 душе, Сава Буранов — 2 душе, Мато Перов — 4 душе, Јово Митров — 10 душа, Остоја Иванов — 5 душа, Јово Иванов — 3 душе, Мијат Тривков — 8 душа, Симана Лучина — 5 душа, Сава Шћепанов — 6 душа, Вуко Вујачин — 9 душа, Мато Симов — 2 душе, сирота Стане — 1 душа, сирота Маре — 2 душе, Јово шумар — 6 душа,³⁴ Татар Јаков — 4 душе,³⁵ сирота Стане — 1 душа.

Према горњим подацима укупан број становника Мојдежа у 1789. години износио је 506.

Из једне службене забиљешке на документу, који је по налогу и у име кнеза Николице Брајовића написао Никола Дуковић³⁶ (јер је кнез био неписмен), види се да је на основу овог пописног документа спомнути кнез села требовао се за пописано становништво, преко тадашњег канцелијера Комунитадн топаљске Митра Мирковића, али биљешка није датирана (стоји само: „Данас примих . . .“ итд.). Других биљешака на документу нема.³⁷

³⁴ Држимо да се оваје ради о налимку према зашмању, а не о презимену.

³⁵ Вјерујемо да би се и оваје могло радити о налимку, а не о презимену (мада у то нисмо сигурни).

³⁶ Овај Никола Дуковић се иначе нидаје не спомиње у попису. Логично би ипак било очекивати да је то био неки од пописаних житеља села Мојдежа. У попису, међутим, на једном мјесту налазимо на податак: „Сава Думовић — 6 душа, Никола Савин — 5 душа . . .“ Није искључено да се оваје радило о том Николи, вјероватно сину Саве Думовића. Према томе (ако би се ова претпоставка прихватила) његово би презиме било Думовић, а не Дуковић, што би указивало на још једну грешку у писању код пописивача. Наравно, ово све као евентуално и донекле вјероватно, јер за категоричку тврђњу нам недостају чврсти докази.

³⁷ ХЛ: фасц. СССХСVII/ПУМА, лист бр. 6.

R é s u m é

LES HABITANTS DE MOJDEŽ DANS LA SECONDE MOITIÉ DU XVIIIÈME SIÈCLE.

Dr. Đorđe MILOVIĆ

Sur la base des recherches jusqu'à présent inconnues des archives vénitienes du XVIIIème siècle (période de la domination vénitienne à Boka Kotorska), conservées aux archives de Herceg-Novi, l'auteur donne des exposés au sujet des habitants du village de Mojdež (qui à cette époque faisait partie de la — ainsi dite — Komunitadi de Topla) et ceci pour les années 1751, 1758, 1763, 1771, 1772 et 1789. Les documents sont conservés rien que pour les années plus haut citées.

Pour chaque année particulièrement, avec les remarques nécessaires et les commentaires scientifiques, l'auteur donne la liste des noms trouvés dans le document retrouvé, ensuite il donne des détails pour les familles inscrites in extenso.

Dr Slavko MIJUSKOVIC

HERCEGNOVLJANIN ALEKSANDAR MITROVIĆ — BRANILAC OPTUŽENIH IZ USTANKA MORNARA U BOKI FEBRUARA 1918.

Daleko više nego svojim dugogodišnjim radom na polju politike, publicistike, nauke i književnosti, dr Aleksandar Mitrović je danas poznat po svojoj zaista smjeloj i veoma angažovanoj odbrani, pred prijekim austrougarskim sudom optuženih mornara iz ustanka u Boki od 1. do 3. novembra 1918. godine, o kojoj je odbrani dosta pisano. Međutim, sva njegova mnogostruka i veoma obimna djelatnost danas je skoro potpuno zaboravljena. A naše enciklopedije nijesu ni registrovale njegovo ime.

U kraju u kojem je rođen i u kojem je dugo vremena djelovao i stvarao, zadržalo se kod starijih ljudi uglavnom sjećanje na one sudove koje su o njemu davali njegovi politički neprijatelji, nastojeći da ga u nepoštednoj borbi, često pretjerujući pa i izmišljajući, eliminišu sa političke pozornice. Provjeravajući sva ona denigriranja koja su njegovi politički neprijatelji izrekli na njegov račun, mi bismo danas mogli i naći nešto istine u njima, ali takve ili slične istine mi bismo isto tako pronašli i kod drugih političkih ličnosti njegova vremena i kraja, kod kojih su lične ambicije i koristi bile glavni movens političkog djelovanja.

Mi ne mislimo prikazati branioca optuženih mornara ni prema onome što su o njemu govorili ili pisali bilo njegovi politički neprijatelji ili prijatelji, jer bismo svakako i u jednom i u drugom slučaju promašili našu ocjenu o njemu, niti mislimo da u ovom prilogu damo jednu iscrpnu monografiju, već ćemo se ograničiti samo na njegove biografske i bibliografske podatke, koje ćemo donijeti onako kako ih je poč. don Anton Milošević, čiji rukopis imamo u rukama, bio pripremio za Enciklopediju Jugoslavije prije više od dvadeset godina, ali se ovaj rukopis tamo nije pojavio. Miloševićeva neobjavljena enciklopedijska jedinica o Mitroviću glasi:

»Mitrović Aleksandar, književnik (Herceg-Novi, 20. IX 1870. — Kotor, 6. II 1921). Gimnaziju je svršio u Kotoru. Pravne i filozofske

nauke izučio je u Zagrebu, Beču i Gracu, gdje je 1893. postao doktor prava. Advokatsku pripravničku praksu vršio je u Kotoru. Bio je najprije advokat u Kninu, pa u Herceg-Novom i na kraju u Kotoru. Godine 1908. bio je izabran za narodnog zastupnika bokeljskih vanjskih opština na Dalmatinskom saboru u Zadru. Mnogo se bavio knjigom. Njegov je rad obilan i raznovrstan: novinarske, pravne, folklorističke i političke naravi. Napisao je više stotina radova, naučnih, političkih i beletrističkih, i objavio ih u listovima i časopisima: »Bosanska vila«, »Srbobran«, »Nova Zeta«, »Zastava«, »Vijenac«, »Obzor«, »Brankovo kolo«, »Diritto croato«, »Dnevni list«, »Novi Trebević«, »Srpski glas«, »Srpski magazin«, »Piccolo«, »Avvenire« (rimski), »Delo«, »Branik«, »Zora«, »Stražilovo«, »Arhiv Beogradskog univerziteta«, »Mjesečnik«, »Narodni list«, »Trgovinski glasnik«, »Branik«, »Samouprava«, »Nedeljni list«, »Stampa«, »Jedinstvo«, »Srpska riječ«, »Bosnische Post«, »Risorgimento«.

Važnija djela: »Razne srpske narodne pjesme«, Novi Sad 1838, »Boj na Kosovu«, Novi Sad 1889, »Quattro poeti serbi«, Pulj 1890, »Uzajamnost Južnih Slovena«, Zagreb 1891, »Boj na Kosovu« (drugo dopunjeno izdanje), Novi Sad 1891, »Državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine«, Zagreb 1893, »Srbi i Hrvati«, Dubrovnik 1896, »Dvojni i trojni savez«, Beograd 1898, »Da se objasnimo i mi«, Zadar 1899, »Dva hrvatska mučenika«, Zadar 1899, »Današnje diplomatsko i konzularno pravo«, Beograd 1899, »Sa Vltave na Nišavu«, I sv., Zadar 1898. i II sv., Zadar 1899, »Ženidba i udadba u Sjevernoj Dalmaciji«, Beograd 1906, »Odgovornost bilježnika (notara)«, Beograd 1906, »Još o ženidbi i udadbi u Sjevernoj Dalmaciji«, Beograd 1907, »Advokati u Austriji«, Beograd 1907, »Antropofiteja«, Beograd 1907, »Smrt majke Jugovića«, Beograd 1907, »Mein Besuch bei einer Zauberfrau in Norddalmatien«, Leipzig 1907, »Erotik und Skatologie im Zauberbann und Bannspruch«, Leipzig 1907, »Der Geruchsinn in der vita sexualis«, Leipzig 1907, »Nekoliko pravnih običaja i pojmova u Sjevernoj Dalmaciji«, Beograd 1907, »Pactum antichreticum u Sjevernoj Dalmaciji«, Beograd 1908, »Prilog proučavanju narodnog života u Sjevernoj Dalmaciji«, Prvo kolo, Beograd 1908, »Erotische und skatologische Sprichwörter dalmatischer Serben«, Leipzig 1908, »Geschlechtliche Krankheiten in Glauben, Sitte und Brauch der Völker«, Leipzig 1908, »Iz narodnog života u Sjevernoj Dalmaciji«, Zagreb 1908, »Advokati i sudije u Austriji«, Beograd 1908, »Prilozi proučavanju narodnog života u Sjevernoj Dalmaciji«, Drugo kolo, Beograd 1909, »Das Acherzelig (!) als Ehezauber (!)«, Leipzig 1909, »Die Eheirrung im Brauch und nach dem Gewonheitsrecht der Völker«, Leipzig 1909, »Von der Blutschande«, Leipzig 1909, »Liebezauber der Völker«, Leipzig 1909, »Von Frauenblut«, Leipzig 1909, »Von Gattunguridrigen Paarungen«, Leipzig 1909, »Dvadeset godina političke borbe na Primorju (1880—1900. g.)«, Kotor 1910, »Krsno ime nije ni hrišćanskog, ni slovenskog ni srpskog porijekla«, Sarajevo 1912, »Pravni običaji u našem narodu«, Sarajevo 1913.

Djela u rukopisu: »Druga knjiga o političkoj borbi na Primorju (1900—1915)«, »Prve dvije godine Svjetskog rata«, »iz advokatske kancelarije«.

LIT: »Bosanska vila«, Sarajevo 1909, br. 16; »Srpski vitez«, Beograd, 15. V 1909, br. 2; »Boka — veliki ilustrovani kalendar za 1911.«, Kotor 1910, str. 73—74; »Bokeški glasnik«, Kotor 1921, br. 10.

Kako se vidi iz gornje biografije, advokat Mitrović je bio jedan od četiri poslanika Boke u Dalmatinskom saboru. Njegova djelatnost u tom svojstvu potakla je neke Bokelje da zagovaraju njegovu kandidaturu za poslanika Boke pri Carevinskom vijeću u Beču, kada je 1910. godine, smrću dotadašnjeg poslanika Mihaila Bjeladinovića, to mjesto ostalo upražnjeno. Do Mitrovićevog kandidovanja uopšte nije došlo jer su njegovi politički neprijatelji nastojali da to osujete, a izgleda da ni sam Mitrović nije želio da se kandiduje. U zvaničnim krugovima na Cetinju smatralo se da bi Mitrović bio najpodesnija ličnost da zastupa interese Boke u Carevinskom vijeću, pa je zbog toga i Cetinjski vjesnik od 13. novembra 1910. godine pisao: »Smrću Bjeladinovića upražnjeno je mjesto poslanika na Carevinskom vijeću koga šalje Boka i kako to mjesto treba uskoro popuniti, to se već otpočelo živo da se radi na kandidaciji novog poslanika. Sudeći po onome što se zbiva, Srbi u Boki nijesu u tome složni; kandidata će biti više, ali se može reći da je najozbiljniji kandidat dr Aleksandar Mitrović, poslanik na Dalmatinskom saboru, koji sada stalno živi u Herceg-Novom. Uz njega kandiduju još neke ličnosti, ali one ni u kom slučaju ne mogu se uporediti sa Mitrovićem, koji uživa glas ozbiljna i trezvena čovjeka, a koji je naročito popularan u svome kraju. Prema tome se može sa gotovošću računati da će nasljednik Bjeladinovićeve u Carevinskom vijeću biti Mitrović i pored toga što se protivu njega podzemno radi na sve strane, što se pobunjuju Srbi, što se bezobzirno protivu njegove kandidature agituje i što se podmeću druge ličnosti kao kandidati. Najzad, izborom njegovim najviše bi se i dobilo, jer bi on dostojno zastupao interese Srba u Boki, onako isto kao što ih zastupa u Dalmatinskom saboru«.

Ovim člankom iz Cetinjskog vjesnika smatrali smo vrijednim dopuniti inače veoma sumarne biografske podatke koje je pružio Milošević. Članak je svakako karakterističan i potvrđuje mišljenja nekih Bokelja da je Mitrović bio najjači i najagilniji intelektualac u svojoj sredini. Možda su se baš i zbog toga njegove greške pretjerano uveličavale. U svakom slučaju, on je svojim muškim i samopregornim stavom u odbrani optuženih mornara u izvjesnoj mjeri demantovao neke od glasina koje su uporno protiv njega kolale, a koje su širili njegovi politički neprijatelji.

R é s u m é

de l'article

**ALEKSANDAR MITROVIĆ HABITANT DE HERCEG-NOVI — DÉFENSEUR
DES ACCUSÉS DE L'INSURRECTION DES MARINS À BOKA
EN FÉVRIER 1918.**

Dr. Slavko MIJUSKOVIC

Dans ce petit supplément, l'auteur donne des détails biographiques et bibliographiques au sujet de l'avocat Aleksandar Mitrović, défenseur très audacieux des accusés de l'insurrection bien connue des marins à Boka Kotorska en 1918. Mitrović a été, non seulement un avocat très capable, mais aussi un écrivain et un savant très fécond, toutefois comme tel il est presque tombé dans l'oubli.

КЊИЖЕВНИК НИКО ВУЧЕТИЋ

У животном путу Николе — Ника Вучетића и његове најближе родбине огледа се животни удес великог броја његових земљака. Због тога би требало да се пише о њему, кад и не би било његовог прилично обимног књижевног стваралаштва.

Нико се јавио у књижевности као дјечји пјесник и као младик 1901, али је у то вријеме било још младих који су се огледали у пјесништву, а сликар АНАСТАС БОЦАРИЋ (Будава 1864 — Пераст 1944) био је први који је објавио китицу дјечјих пјесама у низу оних који су његовали овај жанр, а својим рођењем и осталим припалали црногорском поднебљу. Зато ћу узгредно да саопштим неколико података о тим савременицима Вучетића и о прваку Боцарићу.

Боцарић је у Змајевом листу „Невен“ објавио пјеснице: Милади (8/1887, 8), Куда ћу (1887, 9), Јогушица (1887, 24), Учите се децо (1887, 24), Мала читаоница (10/1889, 9), Вилина невоља (1889, 10) и Далматинче (1899, 1). Ова посљедња у свему је истог садржаја са првом, изузев наслова, па ми се чини да је њу уредник поново објавио из политичких разлога, промијенивши јој име, чиме је истакао политичко значење њеног садржаја. То је родољубива пјесма са цртежом бродоћа „Слога“ уз стихове. Оваквим насловом бродоћа-цртежа и измјеном наслова појачан је политички смисао пјесме. И остале пјесме су илустроване цртежима, који су у складу са њиховим садржајем, уз ауторизацију: А. Боцарић, А. Боцарић Буљанин, Сликао самоуки Србин А. Боцарић. Уз потписе су и године израде: 1886, 1887, 1888, 1889. Пјесма „Куда ћу“ садржајем и цртежом је изразито социјална. У њој се описује безнадежно стање дјетета, које је остало без оба родитеља и без имовине је. Много година касније Боцарић је објавио родољубиву пјесму *Достоин* у листу *Цариградски гласник* (10/1904, 4), а од прозе предговор збирци пјесама хоће Мурад-И-Милпа „Са минарета и олтара“ (Н. Сад, стр. 33, без других података). У њему препоручује пјесме због њиховог садржаја у којем

се говори о слози и вјерској толеранцији. Овим је Бодарић показао да је остао вјеран оном идеалу за који се залагао у својим момачким годинама цртежом и стихом још 1886. и 1887.

Осим Бодарића сарађују у Певену пјесмама: митрополит Сава Косановић — Бедо хаџи Сава (1886), Вуканшин Гаговић (1900, 1901), Ристо М. Поповић-Чушић (1900), Јован Иванчијевић композицијама, можда и компонованим пјесмама (1886, 1888, 1889), а сликар Илија Шобајић цртежима (1900).

Пошто има нетачности и празнина у енциклопедијским издањима (Енциклопедија Југославије, Енциклопедија ликовних умјетности) о Бодарићу, указаћу на неколико података о њему. Службовао је као учитељ, понекад се назива наставник, цртања на Цетињу, у Задру, Загребу, Београду, у српској нижој гимназији у Цариграду (1901—1902), у српским гимназијама у Скопљу (1906—1907) и Солуну (1907—1909), а између два свјетска рата у Учитељској школи у Новом Саду до пензионисања 1932. Имао је дјецу, Милицу, рођену у Задру 1892. и Саву, рођену у Загребу 1894, а обоје су ученици српске гимназије у Солуну 1907—1909, како се види из података у *Споменици скопске гимназије* (1934, 138, 147, 186). Подаци о рођењу његове дјеце свјелоче и о времену његовог рада у Задру и у Загребу.

Од Вучетића су мало старији по рођењу и свом пјесничком почетништву два „чула од дјеце“ Милица Петровић-Његош и Душан С. Зечевић-Невесињац. Зечевић (1882—1895) провео је сав свој живот у родном Невесињу, а објавио је три родољубиве пјесме у панчевачком *Споменику* (1893, 1894, посмртно 1896). Милица Петровић Његош (Цетиње, 14. VII 1882 — Београд, 20. VI 1906) објавила је неколико пјесама и превода са руског. Три пјесме објавила је у *Бранкову Колу*: Јална мајка (2/1896, 40), Волиш ли песме (1898, 7), Нестала си (1898, 28), а једну у новосадском листу *Женски свет*: Николи (1898, 5, 70). У *Бранкову Колу* објављени су 1898. и њени преводи пјесама А. Крутлова и А. Мицкијевића, које је ауторизовала са М. П. Међу њима је чувена пјесма *Три Бурдиса* (1898, 6, 166). Властите пјесме потписивала је: Милица Петровић Његош или Милица Петровић, уз навођење Београда као мјеста живљења, па је неспорно ауторство. Она је сахрањена у 20. парцели Новог гробља у Београду, а уз њу родитељи: Блажо (1855—1918), Јока (1863—1922) и сестра Зорица (1884—1893), поред неке извање родбине. У Миличиним пјесмама је испољена мајчина туга за умрлим дјететом и болесничка расположења, а била је дјевојчица кад је објављена њена прва пјесма. Дуго је боловала од туберкулозе, па је то стање, изгледа, условило садржаје пјесама, које свједоче о њеном пјесничком дару.

Извјесни „Милорад... Котор“, како се потписивао, објавио је више добрих пјесама у сомборском дјечјем часопису *Голуб* (1895, 1896, 1902). Зашто није дао више података о себи, није ми

познато, а можда ће ово помоћи да се нешто открије у самој Боки. Ове дјечје пјесме су описне и поучне, па политички разлози нијесу условили овакво потписивање.

Истражујући податке о нашим мало познатим или сасвим заборављеним књижевницима, често сам наилазио на потпис: Нико Б. Вучетић-Бокелски... Цариград. То би остало неискоришћено да се нијесам обратио Олги Мијановић из Котора, кћерки црногорског пјесника Новице Ј. Николића. Она ми је послала извјесне податке, збирку пјесама и писмо Никовог брата Марка од 25. јуна 1963. То ми је омогућило да сачиним опис живота овог књижевника. Све слабости описа проистичу из оскудности података. Збирку и писмо вратио сам другарици Мијановић након коришћења података.

Нико се родио у Цариграду (Истамбулу) 14. (2) фебруара¹ 1884. од оца Борба — Бура Вучетића, родом из Будве, и Јованке рођ. Рамадановић, родом из Котора. Бура је био чиновник у представништву поморског предузећа „Лоја“ из Трста у Цариграду, а живио је у предграђу Пера, као и остали Бокелци настаниени у овом граду, чувеном по њепоти и ужасним вјерским поколима и погромима за вријеме турског царизма. Имао је више синова, које је школовао, па су се растурили по свијету. Петар је као поморац доспјео у Њујорк и у њему умро 1957, Милан у Алжир, гдје је тешко оболио и умро, Марко је до 1931. радио у Русији, одакле је прешао у Трст и био жив до 1963, кад је прекинуо преписку са родбином у нашој земљи, вјерује се због смрти. Бура је често давао поклоне у поштом или у природи српској школи у Цариграду,² у којој су учили његови синови. Због родољубивог рада добио је од црногорског владара кнеза Николе Даниловића орден IV реда.³ Као бак ове школе Нико се истицао учењем и добрим свирањем на виолици за вријеме школских приредби.⁴ По Марковом писму, и по писању Ј. В. 1912, Нико је завршио Правни факултет у Београду, а затим Школу политичких наука (Ecole des Sciences politique) у Паризу. Потом је службовао као секретар српског посланства у Паризу. Умро је током првог свјетског рата, по тврђењу брата Марка, а 1918, по Олги Мијановић. Био је ожењен са Маргитом Рина, Францускињом, која је као удовица службовала и умрла у Бејруту, а Нико се са њом упознао и оженио у Цариграду, по Марковом тврђењу. Она је са Ником

¹ Ј. В.: Један оријентални пјесник (Нико Вучетић — Бокелски, рођен у Цариграду), Застава, Н. Сал, југарње издање, год. 47. и 12. (25) мај 1912. — Писци рада указује на француски дилепти лист Стамбула (Stamboul), као извор података. — Узалуд сам овај лист тражио у Н. Салу.

² Јавна благодарност, Цариградски гласник, 2/1896, бр. 3, стр. 4; 4/1898, 6, 4; 5/1899, 5, 4; 6/1900, 4, 4. — Светосавско славање, Исто, 10/1904, 4, 3—4. — Српска цариградска школа, Исто, 11/1905, 6, 3.

³ Борбе Вучетић, Цариградски гласник, 1905, 4, 3.

⁴ Д.: Светосавско славање у Цариграду, Цариградски гласник, 1904, 4, 3—4.

коаутор трагедије *У смртном часу*, која је на француском изведена 14. априла 1912. на позорници Франсоа Копеа у Паризу, а посвећена је „куму Драгутину Т-ћу“ и његовом животном удесу. На нашем језику су наведени као аутори Нико Б. Вучетић-Бокељски и Маргита Ника Вучетић-Рина, а не Маргарита Парикшан, како више њен Бевер Марко у свом писму.

Нико је преводно са француског, италијанског, њемачког и енглеског језика, а сигурно је знао и турски језик, као Цариграђанин по рођењу и школовању у основној школи и гимназији. У њима је морао да учи турски језик. Његов полиглотизам оставио је видног трага и на његово стваралаштво на нашем језику. У пјесмама се више служи екавштином, а у прози ијекавштином, али има и мијешања ових нарјечја у истом саставу, што је разумљиво кад се има у виду његово странствовање. Могла би да се напише посебна филолошка расправа о одликама језика овога нашег књижевника, који је читавог свог живота био отуђен, али је свим својим интелектуалним одликама настојао да буде што ближи завичају својих родитеља.

О непознавању стваралаштва Нике Б. Вучетића-Бокељског дали су доказе и састављачи наше *Библиографије* (Згб., 7, 277—278). Они су све пјесме приписали једном Николи Вучетићу, мала знају за разне потписе бокељског Н. Вучетића: Н. Б. Вучетић, Бокељски, Нико Бокељски, па и за чланак у „Застави“ из 1912, како се види на одговарајућим мјестима овог издања. Међутим, тамо су заједно стрпане пјесме два пјесника — Николе Вучетића. Један је овај бокељски, а други лекар др Никола Вучетић (1861—1942), родом из Баније, а умро у Београду. Овај есеј, надам се, помоћи ће да се та збирка отклони у будућим издањима. Банијски Н. Вучетић био је плодан и разноврстан писац. Поред сарадње у различитим часописима и листовима још негдје од 1882. (лакше прије рођења бокељског Н. Вучетића), објавио је између два свјетска рата више збирки приповиједака и пјесама, па збирку стваралаштва своје рано умрле кћери. Он је објавио и више радова из области медицине.

Нико Буров Вучетић јавио се у књижевности као пјесник у сомборском дјечјем часопису *Голуб* (1901, 13; 1902, 2, 7, 11, 15, 16; 1903, 11, 13, 18, 19; 1907, 10; 1908, 3, 5, 7, 8, 10; 1910, 1, 2, 3, 5; 1912, 5). Објавио је у овом часопису 1913 (3—8) своју „игру у две радњице“ *Младенци Христу на сусрет*. Радња се збива на Топчвдерском брду о божићу у дворцу богаташа и у сиротињској кући. Ова драмска обрада је формално религиозна, као обичај, али је садржајно оштра критика богаташког егоизма и нечовјечности, лакше изразито социјалног садржаја. У овом часопису објавио је укупно двадесет четири пјесме, које су на поменутом мјесту у Библиографији приписане једном Николи Вучетићу, мала има тамо доста пјесама и банијског Н. Вучетића. Јављао се Нико Б. Вучетић са по којом пјесмом и у другим часописима и листовима: панчевачки *Споменак* (1902, 6), Змајев *Певен* (1902, 4, 6),

Цариградски гласник (1903, 39; 1904, 25), панчевачки Грађанин (9/1904, 29), Народни лист (6/1905, 71, 100), Петитски вјесник (3/1909, 45, 100), Труба (1909, 30), београдске Вечерње новости (17/1909, 87), новосадска Застава, јутарње издање (1912, 103, 287; 1913, 287, 293) и новосадска Жена (3/1913, 2, 5; 1914, 1, 3, 4). Ових педесетак пјесама у периодици само су длио његовог пјесничког дјела. Он је објавио и збирку пјесама *Срце и љубав*, која је изда-та у Београду⁵ 1908. Збирка има 162 странице, садржи око сто педесет његових пјесама и мањи длио његових превода пјесама са разних језика и од разних пјесника, међу којима су неки свјет-ски чувени писци. Извјестан број његових пјесама је раније био објављен у поменутој периодици 1901 — 1907. Мени познати при-мјерак је доста оштећен. У Боку Которску доста је као поклон са пјесниковом посветом рођаци, па га је Олга Мијановић путем наследства стекла. Вучетић је имао 1912. у рукопису и збирку пјесама *По ђуди времена*, која је чекала милост неког београд-ског издавача, како пише Ј. В. у Застави 1912. Вјероватно је тај рукопис изгубљен, прошао.

Колико је добро владао француским језиком Вучетић, доказ су подаци да је на овом језику објављивао у француској перио-дици пјесме и више расправа о разним питањима. Објавио је и посебну студију о бокелском устанку *Un soulèvement dans les Vosches de Sarago 1869*.

Пјесме Ника Вучетића су по садржају и тематици дјечје, љубавне, родољубиве, описне, медитативне и неколике хумори-стичне. Има их успјесних и слабих, као код свих пјесника. Са Ву-четићем пригорска књижевност има још једног представника дјечје књижевности, поред оних о којима сам писао септембра 1974. у ревији *Овдје*, и ових о којима је било ријечи узгред у овом есеју. Вучетић се придружује и оној плејади, бројној, при-горских пјесника, који су његовали љубавну поезију, почевши од Петра II, Николе I, Јована Поповића Лишовца, Бура и Лазара Перовића, Новице Николића, па редом осталих пригорских пјес-ника до 1915. Неке своје пјесме објавио је Вучетић више пута, односно у више периодика, или у овима и у поменутој збирци из 1908. Обзиром на његову сарадњу и у француској периодици, само је длио његовог пјесничког стваралаштва оно о чему знамо и оваје пишемо.

О пјесничтву Вучетића писао је и посветио му једну пјесму француски књижевник Морис Ростан (рођ. 1891), син чувених књижевника Едмона (1868 — 1918) и Лујзе-Розе (1871 — 1953). Овај закашњели француски романтичар био је одушевљен ства-ралаштвом пјесника Ника Б. Вучетића-Бокелског.

Вучетић се огледао и као драмски писац на нашем и на фран-цуском језику. Поред поменутог драмолета у дјечјем часопису

⁵ А.: Срце и љубав, Голуб, Сомбор, год. 30, 1. април 1908, 7, 110.

„Голуб“, објавио је у новосадском часопису „Жена“ више драмских дјела:

Свилена хаљина (1913, 7), једночинка, комедијна,

Главни згодитак (1913, 4), скица у двије појаве, шала,

Комична просидба (1913, 9), једночинка, комедијна,

У самртном часу (1914, 3), трагедија у два чина, превод коаутора Н. Вучетића са француског мало прије описаног дјела,

Скромност или Црна ружа (1914, 5), једночинка, комедијна.

Са француског је превео и прозу Ернеста Тисоа „Двије руске душе“, а превод је објављен у „Жени“ (1913, 8). Када узмемо у обзир и његову сарадњу као pjesника у овом часопису, сам по себи се намеће закључак да је он био главни сарадник 1913—1914. Часопис је уређивала Милица Томић, кћи познатог војвођанског политичара Светозара Милетића, а супруга политичара Јаше Томића, радикаског првака међу војвођанским Србима. Је ли то имало какве везе са оваквом предусретљивошћу према Н. Вучетићу, није ми познато, а претпоставке (нагађања) не волим.

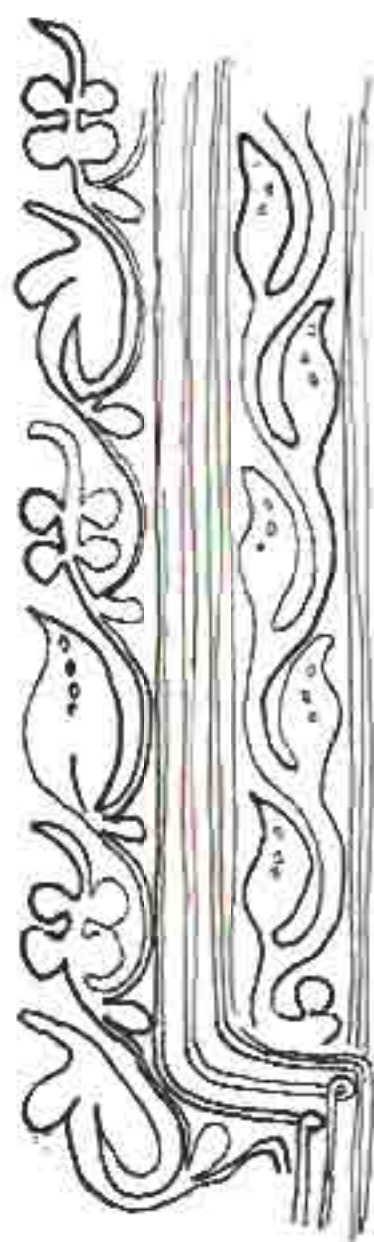
У свом драмском стваралаштву извргава подсмјеху и осуди разне малограђанске (не)згоде у животу београдске градске средине са очигледном намјером да дјелује васпитно, да поправи стање. Једино је трагедија „У самртном часу“ сентиментална жалопојка над животним удесом свога кума Драгутина Т.

Носталгија за Боком Которском, коју никад није видио, према оном што знам о њему, снажно је изражена у његовом стваралаштву. Да је само прошао, проједрио њеним заливом, сигурно би то описао или опјевао, али нијесам нашао трага о томе. Оно додавање надимка „Боксљ“ и „Боксљски“ на нашем и на француском језику, највише говори колико му је Бока била драга. Ту чежњу за њом могли су да развију у његовом психичком животу само његови родитељи својим казивањима и носталгичним расположењима у разговорима са сином Ником. Он је и својим службовањем потврдио своје родољубље и приврженост домовини својих предака. Као зналац више страних језика, правник и политолог није могао нигдаје боље да послужи него у дипломатској служби, коју је и вршио. Са колико је успјеха то вршио, знаће само онај који проучи његову дјелатност на основу дипломатског архива бивше Краљевине Србије.

Овај есеј половичан је због недостатка подробнијих података о Вучетићевој сарадњи у француској периодици између 1908. и 1918, по прилици, и због празнина о његовом животу и раду. Међутим, није ми било могуће да прикупим и те податке, па сметрам да је боље објелоданити и овај крњи садржај него чекати на недокучиво за мене. Ово може да буде добар повод онима који су у прилици да завире у стару српску дипломатску архиву и у француску периодику, па и у стваралаштво самог Мориса Ро-

стана. При томе је потребна опрезност како се не би помијешало стваралаштво двојице Николѧ Вучетића, јер је и банијски Вучетић писао на француском језику.

Корисно је да поменем и то како сам узалудно тражио његову збирку „Срце и љубав“ у богатој и чувсној библиотеци Матице српске у Новом Саду. Из писма Никовог брата Марка 1963. види се да је он ту збирку први пут видео кад је био у посјети шездесетих година овога вијека код Влада Врчевића и његових синова Слободана и Славољуба у Сарајеву. То би био други познати примјерак збирке, поред онога код Олге Мијановић-Николић, али је у моћи других да предузму нешто како би један или оба ова примјерка досијели у неку научну библиотеку откупом или поклоном.

R é s u m é

L'ÉCRIVAIN NIKO VUCETIĆ

Novak R. MILJANIĆ

Il appartient à la pléiade des poètes pour les enfants du Monténégro et de Boka Kotorska, vers la fin du XIXème et du début du XXème siècle (A. Bocarić, M. Petrović-Njegoš et autres).

Vučetić est né à Constantinople (Istanbul) le 14 (2) février 1884 où son père était fonctionnaire d'une Compagnie Maritime de Trieste. Dans sa ville natale, il a terminé l'école primaire et le gymnase. Il a étudié le droit à Belgrade et l'école des sciences politiques à Paris. Il a été ensuite en fonctions à la Légation du Royaume de Serbie à Paris jusqu'à sa mort en 1918. Il était marié avec une Française Marguerite Rinat qui a été coauteur d'un petit drame. Il a entretenu des relations amicales avec l'écrivain français Maurice Rostand qui a écrit à propos de sa création littéraire dans les périodiques français.

En 1901, il s'est manifesté par ses poèmes pour les enfants et plus tard, il a publié des poèmes d'amour, patriotiques, descriptifs et méditatifs. Il a collaboré dans de nombreux journaux et revues serbo-croates et dans certains journaux et revues français. Il a publié une collection de poèmes particuliers et des traductions de la poésie des autres peuples «Cœur et Amour» à Belgrade, en 1908. Il a publié aussi cinq petits drames et un de caractère tragique. Il a écrit ses poèmes de 1901 à 1914.

Il signait: N. DJ. VUCETIĆ, NIKO VUCETIĆ-BOKELJSKI (de BOKA) NIKO BOKELJSKI.

МАНАСТИР САВИНА

ПОВОДОМ ДВЈЕСТОГОДИШЊИЦЕ ПОЧЕТКА ГРАДЊЕ ВЕЛИКЕ ЦРКВЕ

Ове године завршава се 200. година од почетка градње велике цркве ман. Савине. Одлука о градњи донесена је на „манастирском договору на дан 15. јануарна 1775.: М. В. по гречески“.¹

Са тог манастирског договора „дава се сва потребна област“, овлаштење или пуномоћ, архимандриту Данилу Јоанорајовићу и јеромонаху Никанору Богетићу, да затраже од надлежне млетачке власти „приложне помоћи и обране“ као и „мирно владање земаља које у милост високога дара ужива се у манастиру истом“, те дозволу „за начинити изнова цркву“.²

Јоанорајовић и Богетић су се одмах, 26. I 1776. г. упутали у Млетке³ и млетачком дужду Алојзију Моћенигу изложили своју молбу.

Послије затражених и добијених информација, о манастиру Савини и његовом братству, од генералног провидура у Задру, млетачки дужа издаје дукал дана 25. јула 1776. г., којим се дозвољава „да монаси о своме трошку могу рестаурирати и проширити (постојећу) цркву на терену око ње (њено власништво)“. Даље у дукалу стоји: „Одлучујемо да од сада унапријед то манастирско братство у циљу поштовање његових установа буде предмет бриге

¹ Шематизам епархије бококоторске, дубровачке и спичанске за 1892. г., стр. 37. и 38. — Скраћеница у датуму „М. В.“ значи по венецијанском начину рачунања година. По венецијански нова година почиње 1. марта. „По гречески“ значи датирање по јулијанском (старом) календару, како се у православној цркви и данас рачуна. Дакле, „15. јануарна 1775.: М. В. по гречески“ јесте 26. јануара 1776. године.

² Шематизам..., као под I. Овај докуменат је датиран венецијанским начитом, али григоријанским (попним) календаром.

³ Младен Црногорчевић, Манастир Савина у Боки Которској, Београд 1901, стр. 18.

и надзора те ванредне власти (Ванредног провидура у Котору). А у ту сврху ваља марљивост учиниће да овај дукал буде регистрован на увид вашим насљедницима.

Издато у нашој луждевској палачи дана 25. јула, индикта ГХ 1776.

П. А. Гратсвол, секретар⁴

Добивши у руке овај дукал, архимандрит Јоанорајовић га доноси дана 17. XI 1776. у Котор ванредном провидуру Вићенцу Дона.

Оригинал је задржан у архиви, а његов препис дат Управи ман. Савине са слиједшим текстом овјере:

„Дана 17. XI 1776. г.

Даје се на знање и у овом аутентичном препису да је његов оригинал био приказановом пресвијетлом ванредном провидуру Вићенцу Дона под данашњим даном, од пречасног архимандрита Данила Јоанорајовића, старјешине манастира блажеле Дјеве у Савини, у предграђу Херцег-Новога. Овај докуменат је регистрован (преписан) у књизи прогласа, терминација и дукала, која се држи у секретаријату његове екселенције, која је и царедила тачно извршење садржаја дукала.

Лауро Макиједо, писар и подсекретар⁵

Из документа са сједнице манастирског братства од 26. I 1776. г. види се да је имовински и лични статус манастира и његовог братства био несигуран. Ванредни провидур у Котору и ниже власти у Боки поступали су потијењивачки према православној манастиру Савини. То нам казује и податак да су Млетчани приликом градње Лазарета у Мељницама „одијели сав исклесани камен кога су калуђери припремили...“⁶ Овакви поступци су логична последица дукала од 11. јула 1449. г. гдје се говори о мјерама у циљу истребљења православља са територије бивше Метохије (Михољског збора у Б. Которској).⁷

Цитираним дукалом од 25. јула 1776, позитивно се рјешавају захтјеви манастира Савине. Дозвољена је рестаурација и проширење цркве. Међутим, саграђена је монументална велика црква, противно слову дукала. Врло занимљив случај. Но то су биле последице године млетачке власти у Боки. Та власт није дочекала

⁴ Превод нам је љубазно уступио проф. др Славко Мијунковић, на чему му срдечно захваљујемо. Препис дукала са овјером је у музеју Савине.

⁵ Максим Злоковић, Млетачка управа у Херцег-Новом, Бока, бр. 3/71, стр. 12. и тамо наведена литература.

⁶ Др С. Мијунковић, Шта значи појам „влаштак“, Историјски записи, бр. 3—4 за 1973. г., стр. 287.

1799. годину, завршетак велике цркве. С друге стране архимандрит Јоанорајовић и јеромонах Богетић, људи стабилни, предузимљиви и одлучни, били су сигурно занимљиви и импресивни за дужда Моћенића. Није искључено да је он представницима Савине дао усмену дозволу за градњу нове цркве. Можда је у том часу сазријевао нови курс млетачке политике према православнима у Бокн. Делегација ман. Савине је сигурно успјела да пресијече један неповољан став.

У Мленима су се Јоанорајовић и Богетић задржали прилично дуго, од јануара до новембра 1776. г. Они тамо свакако нијесу стајали скрштених руку. Код њих се под утицајем раскошних млетачких палата и цркава, за то вријеме, стварао, а можда и створио трајевински план за своју Савицу. Хтјели су да направе нешто лијепо, репрезентативно. Тражили су доброг мајстора. Младен Црногорчевић каже да су из Млстака довели Корчуланца Николу Форетића, пратомајстора, немара велике савинске цркве.⁷ Моћениговим дукалом ман. Савина постаје предмет брине наредног провидура у Котору, „у циљу поштовања његових установа“. То је за манастир и његове монахе непроцењива повластица, а његових делегата велики и успјех и заслуга.

Почетком 1777. године почиње се реализовати велика замисао градње цркве.⁸ Одушевљени монаси прикупљају помоћ код нашег народа и по свим словенским земљама. У томе предњаче Данило Јоанорајовић, Никанор Богетић, Симеон Дракуличкић-Никшић и Инокентије Дабовић. Њихово пожртвовање је огромно. Јоанорајовић умире у Пули 1789, а Дракуличкић у Румунији, у ман. св. Димитрија у Калдарашану 1793, док су сакупљали помоћи, не видјевши остварење своје велике замисли.⁹

Градњу цркве благосиља митрополит Сава Петровић својим писмом са Стањевина, 15. марта 1777. г. Ево његовог садржаја:

„Високопреподобниј Господини отац архимандрит Данил жељају вам свјех благих.

Примио сам више писмо у којем разумијем да сте намјерени обновити и воздвигнути тој свјати храм; ја се томе радујем и веселим душом и срцем; да Бог поспјешит и утврдит Духом свјатим и сохранил тој свјати храм и обитељ цјелу тврду и непоколебиву до скончанија вјека, на славословије и хвалу пресвјатог имени јего. На пољу и заступленије свјем правовјерним христијаном: ходатајством и помошчију пресвјатија Дјеве Марији, пресвјатија матере Бога нашег, да во здравиј и по благих

⁷ М. Црногорчевић, наведено дјело, стр. 18.

⁸ Имамо два датума почетка градње. Запис на звоничку гласи: „1777. индикта 10 мјесеца јануарна“. Други податак је у Летопису Јована Дабопића: „На 1777. г. мјесеца марта 12, деп у манастиру Савини нека се зна когад поче се копати фундамента од цркве нове у понедељник гредје небесе светона поста великога.“ (М. Црногорчевић, навед. дјело, стр. 38.)

⁹ М. Црногорчевић, навед. дјело, стр. 70. и 72.

успјехах начнете и совершите вама најереноје дјело сије. Всесна-
наја и свемогушчаја пчелдраја десница Господња да испунит
недостатки ваши: амин.

Прочеје препоручају Вас совсем братијом милости Божијој,
Марта 15: 1777
Стањевиће Сава Петровић
митрополит скендеријско-приморски¹⁰

Темељ за звоник се градио 1780—81. године.¹¹ Народ Боке
је одушевљено помагао манастир и градњу велике цркве. Много-
бројне сачуване читуле појединих породица то потврђују. Стога
с правом каже Младен Црногорчевић: „Савина је оглашени мана-
стир, који је стекао трајно поштовање међу околним становниш-
твом, а заносно га спомињу и у далеким крајевима.“¹² Наводимо
два занимљива податка из рукописне књиге „Обшчи лист“, која
се чува у витрини музеја међу другим књигама такве врсте.
Запис са првог листа те књиге гласи: „Љето от рождества Христо-
ва 1760. мјесто Махине (село повише Будве), машини дом Госпо-
дина кнеза Луке Краповича изволи се уписати заје у опшчи помени
он и јего наслеђство да дају за свој вјечни помен в манастир
Светоуспенски Савину, на всјакоје љето докле буде њих дом, по
четиридесјат литара пшенице.“¹³ На другом мјесту убиљежено је:
„Мирец (под Ловћеном) на 1751. г. Уобичишесе свјатому манасти-
ру на Савину мирчани да дају на свако годиште обиче сви по
220 литара шенице.“

Посебну пажњу и лаика и стручњака привлачи иконостас
велике цркве. Иконе на њему сликао је поп Симеон Лазовић са
сином Алексијем. Али иконостас и његов дуборез стоје под знаком
питања чије су дјело. Одбачено је мишљење да је то рад Паула
Пеквала, као неосновано.¹⁴ Међутим, ово питање рјешава запис
епскопа Герасима Петрановића у првој књизи записа посјети-
лаца ман. Савине.¹⁵ Запис гласи: „Да се зна, На крсту царских
двери велике цркве стоји уписана година 1797. По општем кази-
вању те је године направљен иконостас речене цркве и то од попа
Симеона Бјелополца Лазовића и да му је помагач био син му
Алексије.“ — Да је поп Симеон Лазовић израдио иконостас и
дуборез могло се закључити и из већ поодавно објављеног текста
уговора сачињеног између њега и савинског архимандрита Ино-
кентија Дабовића у ман. Савини, 2. јуна 1795. г. Тамо стоји да ће
поп Симеон израдити „добро, тврдо, лијепо и нерушимо, то јест,

¹⁰ Писмо је изложено у витрини савинског музеја.

¹¹ М. Црногорчевић, наведено дјело, стр. 18.

¹² Исто, стр. 3.

¹³ Исто, стр. 34.

¹⁴ Душанка Сијерковић-Мошковић, Манастир Савина — Велика црква,
архитектура и иконостас, Бока бр. 6—7, стр. 136.

¹⁵ Књига се налази у манастирској библиотеци.

Matnactip Church

преграду врати templo (иконостас — М. Н.) межу олтарем и црквију, су троје двери" ... „облега се поп Симеон што ... најљепше и тврђе да се потрудиш колурама, цвјетовама, образами (иконама — М. Н.), позлатами испушити ..."

Бококторски иконографи Димитријевићи — Рафаловићи радили су поред сапкања икона и двери и иконостасе. Дивни резбарски рад, царске двери у малој савинској цркви њихов је рад. Силједићи податак казује да је тако радио и поп Симеон Лазовић: „1780 израдио је (поп Симеон) за цркву у Пети једне двери ..."¹⁶

Велика савинска црква нема ктитора једну личност или једну породицу. Њен ктитор је велико словенско племе које је свесрдно помогао „настојаније и труда" арх. Данила Јоанорајовића и „братије јего",¹⁷ да се сагради „повелика и доста украшена и оку пријатна"¹⁸ црква. — Преа том складном грађевином која, по ријечима др Војислава Ј. Бурића, „представља најлепши примерак православне грађевине из епохе барока на Јадрану",¹⁹ проговорила су многа одушевљена пјесничка срца. Његош се са пуно поштовања и захвалности изражава, у писму архим. Макарију Грушићу, о „свјатој лаври савинској".²⁰

Љубомир Ненадовић у одушевљењу пјева:

„И чудим се сунцу како може заћи,
Када лепоте ове неће нигде наћи!"

Драгутин Ј. Илић, 1. маја 1899. г. у књизи утисака записује:

„Зар би могао сунце за валове заћи,
А Савину српску пољубцем не таћи!"

За архим. Дионисија Миковића Савина је „Српски сион".

Савина је изъедрила под своловима велике цркве дивну галерију истинских монаха који су били и велики родољуби, прагаци и посиоци културе и просвјете у времену расламсавања слободарских идеала нашега човјека. — Митрополит Саватије Љубибратић, „обновилац Савине, дао је помоћ Црногорцима 1000 дуката, за откуп митрополита Данила Петровића-Његоша, којег бијаху Турци заробили у Српској (Зета) 1701." г. приликом освећивања тамошње цркве.²¹ У извјештају једног мастачког агента 1787. г. у времену аустрогурског рата, пише „да свештеници Никанор Рогуновић из мап. св. Арханђела на Крки и Данило (Јоано-

¹⁶ Душанка Сијерковић-Мошковић, наведено дјело, стр. 137. и тамо наведена литература.

¹⁷ Запис на звоничку цркве.

¹⁸ М. Црногорчевић, наведено дјело, стр. 71.

¹⁹ Др В. Ј. Бурић, Манастир Савина, Бока бр. 5/73, стр. 20.

²⁰ Његош, Писма I, Београд 1951, стр. 26.

²¹ М. Црногорчевић, наведено дјело, стр. 67. и 68.

рајовић) из Савине стоје у вези са Руским министром.²² Економски критичне 1816. године митрополит Петар I Петровић-Његош добио је позајмицу у Савини од 160 талијера.²³ Да би се оградиле од проаустријског држања еп. Боберића, свецтвеници Боке Которске у Савини држе сједишту, дана 30. X (12. XI) 1917. г.

У манастиру Савини радила је и школа коју су, поред других, завршили и знаменити старјешина Савине Инокентије Дабовић и Митрофан Бан, касније Митрополит цетињски, послац, поред других, и златне Обилаћа медаље за храброст. — Посебна част ман. Савине је и то што је еп. Краљовић изабрао савинског јеромонаха Јосифа Троповића за учитеља школе на Топли, и што је ту школу похађао годину и по Његош.

Савински музеј богат многобројним експонатима дуборезачког и кујунџијског мајсторства, иконографије, рукописа и веза рељефно илуструје сјајну културно-просвјетну дјелатност манастира.

Недавно откривене, очишћене и рестауриране фреске, под надзором др В. Ј. Бурића, у малој цркви, рад Ловре Добричевића, поред умјетничких квалитета непоповљене вриједности, свједоче и о великом духовном ауторитету савинских калуђера, који су успјели да умјетника западњачког стила приводе да слика у византијско-источном стилу.

Данас наш човјек и посјетиоци разних народа и култура стоје задивљени пред племенитим линијама савинске велике цркве и њеним блиставим културно-историјским тековинама.

²² Богољуб Петковић, Махмут паша Бушатлија, И. записи, св. 1—2/57, стр. 221.

²³ Признаница се налази у архиви манастира.

R é s u m é

MONASTÈRE SAVINA

A L'OCCASION DU DEUXIÈME CENTENAIRE DU DÉBUT DE LA CONSTRUCTION DE LA GRANDE ÉGLISE

Marko NIKOLIĆ

L'initiateur pour la construction de la grande église est la confrérie du monastère à la tête de laquelle se trouvait l'archimandrite Danilo Joanorajović. La pétition envoyée au doge de Venise était datée d'après le calendrier vénitien, puisque l'année commençait le 1er mars. La date de la pétition était le 26 janvier 1775, mais en réalité c'était le 26 janvier 1776. C'est à présent que ceci a été constaté, pour la première fois. Par son décret de doge, Alojzo Mocenigo, le 25. VI, 1776 a permis la construction et le mitropolit Sava Petrović a envoyé sa bénédiction le 15. III. 1977. La construction de l'église commence en 1977. Nikola Foretić en a été le constructeur. Les Kitići sont une grande tribu slovène. L'architecture de l'église est une combinaison harmonieuse du style byzantin et roman.

L'iconostase est une œuvre d'art de la peinture et de la sculpture sur bois, ce qui a été confirmé maintenant, pour la première fois, — de pope Simo Lazović et de son fils Aleksije.

La beauté de l'église a inspiré beaucoup de poètes. Le musée du monastère est une illustration, unique dans son genre, de la culture et de l'instruction, ainsi que de l'activité patriotique des moines de Savina.

МОГУЋНОСТИ ЗА РАЗВОЈ ТУРИЗМА НА ПОЛУОСТРВУ ЛУШТИЦИ У БОКИ КОТОРСКОЈ

Узео сам полуострво Луштицу у Боки Которској за тему свог специјалистичког рада, јер сматрам да је ово подручје недовољно испитано, а да крије велике могућности за развој туризма. Када ово кажем, онда првенствено мислим на њену југозападну обалу и увалу Кртоли у унутрашњости Залива. На Луштици постоје велики ненасељени простори који би се идеално могли искористити за развој туризма попут поречке Плаве лагуне или неког другог сличног туристичког комплекса у нашој земљи. Ово су и једини неурбанизовани простори у приобалном подручју предњег дијела Боке Которске, тј. у херцеговској и тиватској општини, са великим изгледима да постану најсавременији пунктови модерног туризма.

Да би ово остварила Луштица прије свега треба да буде лако приступачна, а то подразумева добру прилазност подручју и интерну мобилност, која се може остварити копном и морем.

Природни услови скоро се у потпуности уклапају у опште, добро познате, природне туристичке погодности јужног Јадрана, па је с те стране успјех за развој осигуран.

У свјетлу фактора савремене туристичке популе и на бази структуре туристичке потражње, Луштица нуди могућности за развој различитих облика туризма укључујући: рекреативно купање, спортско-рекреативни туризам, риболовни туризам, излетнички туризам, јахтинг-туризам и климатско лијечење.

Велики број природних туристичких мотива које у перспективи треба претворити у туристичке вриједности, гаранција су да побројани видови могућег туризма имају добре изгледе за брзи развој.

ПОЛОЖАЈ У ОДНОСУ НА БОКУ КОТОРСКУ КАО ЈЕДИНСТВЕНУ ТУРИСТИЧКО-ГЕОГРАФСКУ ЦЈЕЛИНУ

На југоисточном дијелу наше Јадранске обале, дубоко усјечен између приморских Динарских планина, налази се Бококотор-

ски залив. Он чини најразубенији дио овог дијела наше обале. Ова разубеност је настала продором мора у копно последице Вирмске глацијације, у које је вријеме ниво мора био нижи за око 100 м од данашњег. Његов математички положај одређен је крајњим тачкама, и то према сјеверу $42^{\circ}31'00''$, према југу $42^{\circ}23'32''$ према истоку $18^{\circ}46'32''$ и према западу $18^{\circ}30'29''$.

Бококогорски залив је састављен из 4 мала залива: топљанског, тиватског, рисанског и которског и два продора Оштро и Вериге. У његовом саставу налази се и полуострво Луштица које Тиватски и дио Топљанског залива заклања од отвореног мора. Луштица представља дио приморско-витањинско-луштичког биела које је продором Оштро (2950 м ширине) раздвојено на два дијела.

Полуострво Луштица се пружа од југоистока ка сјеверозападу у дужини од 13,2 км. Највећа му је ширина од Рта од Весла до мјеста Петровићи на супротној обали и износи 5,9 км. Највиша тачка на полуострву је врх Обосник са висином од 582 м. Укупна површина полуострва износи 47 км².

Положај полуострва у односу на Залив је значајан јер дјелимично ублажава снагу јужних вјетрова и таласа који продиру у унутрашњост Залива. Међутим, својом релативно малом приморском висином није препрека кишним облацима да, долазећи с мора, изливају падавине у унутрашњост Залива.

Луштица има и стратешки значај јер се са њених врхова контролише улаз у Боку Которску, па је у прошлости у том погледу имала значајну улогу.

Малу копнену границу полуострво има према Доњем Грбљу. Она се налази између Колужинег потока у Тиватском заливу и једне мале увале у југоисточном заливу Траште у дужини од 2,3 км. Ово је у исто вријеме и најужи дио полуострва.

Име Луштица, према С. Накићеновићу, дошло је од њеног изгледа који личи на луску, док Синдик објашњава да је назив настао од ријечи Луг (Лушки). Под овим именом први пут се помиње за вријеме српског краља Радослава (1223—1234) када је овај Луштицу са Кртолима и Доњим Грбљем даровао Котору, што је касније потврдио и цар Душан. Због свог географског положаја Луштица је често мијењала господаре, а сви окупатори Боке господарили су и Луштицом. У предратној Југославији Луштица је била посебна општина, а сада својим већим сјеверозападним дијелом припада херцеговској општини, а мањим југоисточним тиватској.

ПОЛОЖАЈ У ОДНОСУ НА КОМУНИКАЦИЈЕ

У процјени туристичке вриједности полуострва Луштице неопходно је утврдити које врсте комуникација, према величини утицаја, тангирају ово полуострво. Може се примијетити да полу-

острво има изузетно повољан положај према комуникацијама, јер се у његовој непосредној близини (7,5 км) налази аеродром „Тиват“ и Јадранска магистрала (8 км), а преко пристаништа у Тивту и Херцег-Новом повезано је поморским саобраћајним, домаћим и међународним, линијама.

Са аеродромом и Јадранском магистралом Луштица је повезана асфалтним путем I реда преко Кртола до плаже Пржно и узаном асфалтном траком до мјеста Петровићи на сјеверо-источној обали. Од асфалтног пута се у мјесту Радовићи одваја макидамски пут који иде преко читавог полуострва средишном удолином до мјеста Роса на самом сјеверозападном крају Луштице. Други макидамски пут се наставља од асфалтног пута код Петровића и пролази унутрашњом страном полуострва преко Забрџа и Клинаца, гдје се спаја са претходним.

Близина аеродрома и Јадранске магистрале као и могућност коришћења поморског саобраћаја, чине да Луштица има добру саобраћајну везу на домаћем и међународном плану.

Аеродром „Тиват“ — Б категорије — у сезони прима авионе и са међународних линија од којих је за Луштицу сада најважнија линија са Чехословачком, одакле долазе туристи у закупљени хотел „Плави хоризонти“ на плажи Пржно. Јадранском магистралом долазе домаћи и страни туристи који запосједају кампинг просторе на истоименој плажи, другим увалама и бораве у домаћој радности.

Полуострво располаже и са два мања пристаништа у Росама и Кртолима која могу да приме мање путничке бродове, који свакодневно саобраћају једино на линији Херцег-Нови — Роса. Ова линија је знатно појачана у току сезоне и из Роса наставља до плаже Жањци.

Пуштањем у саобраћај пруге Београд — Бар и њеним добрим повезивањем локалним аутобуским линијама према Боки Которској овом подручју је омогућена још боља веза са унутрашњошћу наше земље.

ПОЛОЖАЈ У ОДНОСУ НА ГРАДСКА НАСЕЉА

У односу на градска насеља Луштица има релативно повољан положај. Најближа градска насеља су Тиват и Херцег-Нови. Тиват је у предности јер има копнену везу преко асфалтног пута првог реда у дужини од 10 км па је зато и читав простор Луштице који гравитира према југоистоку упућен на овај град. Према Херцег-Новом гравитира сјеверозападни дио Луштице од Забрџа преко Клинаца до Ралованића и Роса, а веза је искључиво поморска. Ова веза је нешто отежана у зимском периоду услед честих непогода на мору, али је зато у сезони вожња врло пријатна и атрактивна, што нарочито погодује излетничком туризму.

Посебну улогу од осталих градских насеља има Котор чија је удаљеност од полуострва 20 км. Овај стари културни центар Боке не располаже пјешчаним плажама, нити има довољно сунца, па велики број његових „моторизованих“ грађана у сезони користе луштичке плаже.

Према свим овим градовима иду дневне миграције са полуострва, јер већина запосленог становништва ради у привредним организацијама и другим дјелатностима ових градова, нарочито Тивта, Херцег-Новог и Бродоградацишта у Бијелој.

ПОЛОЖАЈ У ОДНОСУ НА ДРУГЕ ТУРИСТИЧКЕ МОТИВЕ

Бока Которска је један од најљепших залива на свијету, па њен обилазак представља јединствени туристички доживљај, који се изванредно може дочарати једино у војњи бродом кроз Задни. Сем тога на овом простору постоји читав низ већих или мањих локалитета познатих по својим природним и антропогеним туристичким мотивима, међу којима се посебно издвајају стари градови: Котор са својим зидинама, поморским музејем, палачама и црквама и Пераст са музејем, палачама и шкољима Госпом од Шкријела и Св. Борђем. Затим Рисан са римским мозаицима и врелом Сопот, те Херцег-Нови са тврђавама, манастиром Савиша, музејом и другим знаменитостима. Осим ових чисто бокељских туристичких мотива које туристи радо обилазе без обзира у којем дијелу Боке стационирају, па и на Луштици, у непосредној близини налази се и национални парк Ловћена са Његошевим маузолејем и градом музеја — Цетињем. Удаљеност до овог локалитета је свега 49 км, а води преко познатих ловћенских серпентина, које представљају посебну атрактивност и са којих се ужива у панорами Бококоторског залива. Само 30 км југоисточно Јадранском магистралом стиже се до атрактивне Будве, која плијени туристе својим плажама и раскошном природом. Ни Дубровник није далеко, јер је од Херцег-Новог удаљен 45 км, па су излети туриста до овог града врло чести и пријатни.

Из наведеног се може уочити да је положај Луштице у односу на друге туристичке мотиве веома повољан и тешко је наћи крај у нашој земљи гдје је на овако малом простору сконцентрисан оvolики број разноврсних и веома атрактивних туристичких мотива.

ПОЛОЖАЈ У ОДНОСУ НА КОНТРАКТИВНУ ЗОНУ

Величина контрактивне зоне је веома важна са становишта кориштења туристичких потенцијала Луштице. Ту зону је веома тешко одредити са општег туристичког становишта, јер је треба посматрати према одређеним врстама туризма. Када се ради о излестничком — рекреативном туризму контрактивна зона се у-

главном ограничава на подручје Боке Которске, Градско становништво Тивта и Котора претежно користи свој љетњи викенд боравши на плажи Пржно, а Херцег-Новог и његове Ривијере на плажи Жањице и острво Мамулу.

Рекреативни туризам који захтијева дужи боравак има за ово подручје ширу контрактивну зону, јер је Јадранском магистралом и преко аеродрома „Тиват“ повезано са свим главним градовима наших република и већим градским центрима у унутрашњости, па чак и са неким европским центрима као што је Праг у Чехословачкој.

Читаво подручје наше обале обухваћено је такозваним „источним медитеранским туристичким током“ на самом тим и ова регија. Туристи средње Европе, дијелом западне и сјеверне, користе наше плаже и море за одмор и рекреацију. У новије вријеме све је интензивније отварање источних европских земаља према нашој обали и њихово укључивање у туристички промет, што је посебно интересантно за овај крај, који је најближи и најбоље саобраћајно повезан са овим земљама (аеродром, пруга Београд — Бар, друмски саобраћај и поморске линије).

КЛИМАТСКИ ФАКТОРИ

Поднебље Боке Которске, као и читаво јужно Приморје, има све одлике медитеранске климе са благим зимама и дугим и топлим љетњим периодом. На микроклиму Луштице утиче неколико фактора, од којих су најважнији утицај мора и њена кречњачка подлога. Прворазредни значај мора је у томе што оно утиче на све климатске елементе и даје им специфично обиљежје. Као акумулатор топлоте и извор водене паре, море директно утиче на температурна кретања и количину падавина. Тако љети спречава велике жеге, које су могуће услед исијавања кречњачке подлоге, а раширењем топлоте у зимском периоду условљава блажу климу.

Температура ваздуха. — Температурна колебања су релативно мала што је уопште одлика медитеранске климе. Пошто метеоролошка посматрања нијесу вршена на самом полуострву, послужило сам се подацима са метеоролошких станица на Оштром рту и у Игалу које могу у свему да одговоре и за ово подручје.

Температура ваздуха је један од пресудних климатских елемената за развој купалишног туризма. Средња вриједност температуре при којој се физиолошка терморегулација своди на најмању мјеру је 18 °С, то значи да овај климатски елемент омогућава пет мјесци сезону купања на Луштици, а у неким екстремним случајевима и знатно дуже.

Годишњи ток средњих мјесечних температура ваздуха за четрнаестогодишњи период (од 1949. до 1962) кретао се овако:

Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	Гол.
8,7	9,9	10,3	14,0	18,1	22,1	25,0	24,8	21,6	17,0	12,9	10,2	16,2

Из табеларног прегледа се види да најнижу средњу мјесечну температуру ваздуха има јануар (8,7 °C), а највишу јули (25,0 °C), док је средња годишња температура 16,2 °C. Јесен је топлија од прољећа за 3,1 °C.

Високе температуре у љетњим мјесецима су последица кречњачке подлоге околних брда која се јако загрију, а које су високим планинама у залеђу заштићена од продора хладног ваздуха са сјевера.

Број дана са температуром преко 25 °C износи 104,7.

Број дана са температуром преко 30 °C износи 32,9.

То значи да је у овом подручју један од три дана у години тонао, а више од 30 дана да се могу назвати тропским са температуром која прелази 30 °C.

Број дана са температуром испод 0 °C износи 3,3 и може се занемарити, јер нема битног утицаја на туристичка кретања. Обзиром на релативно високе средње зимске температуре ово подручје има потенцијалне могућности и за развој зимског туризма.

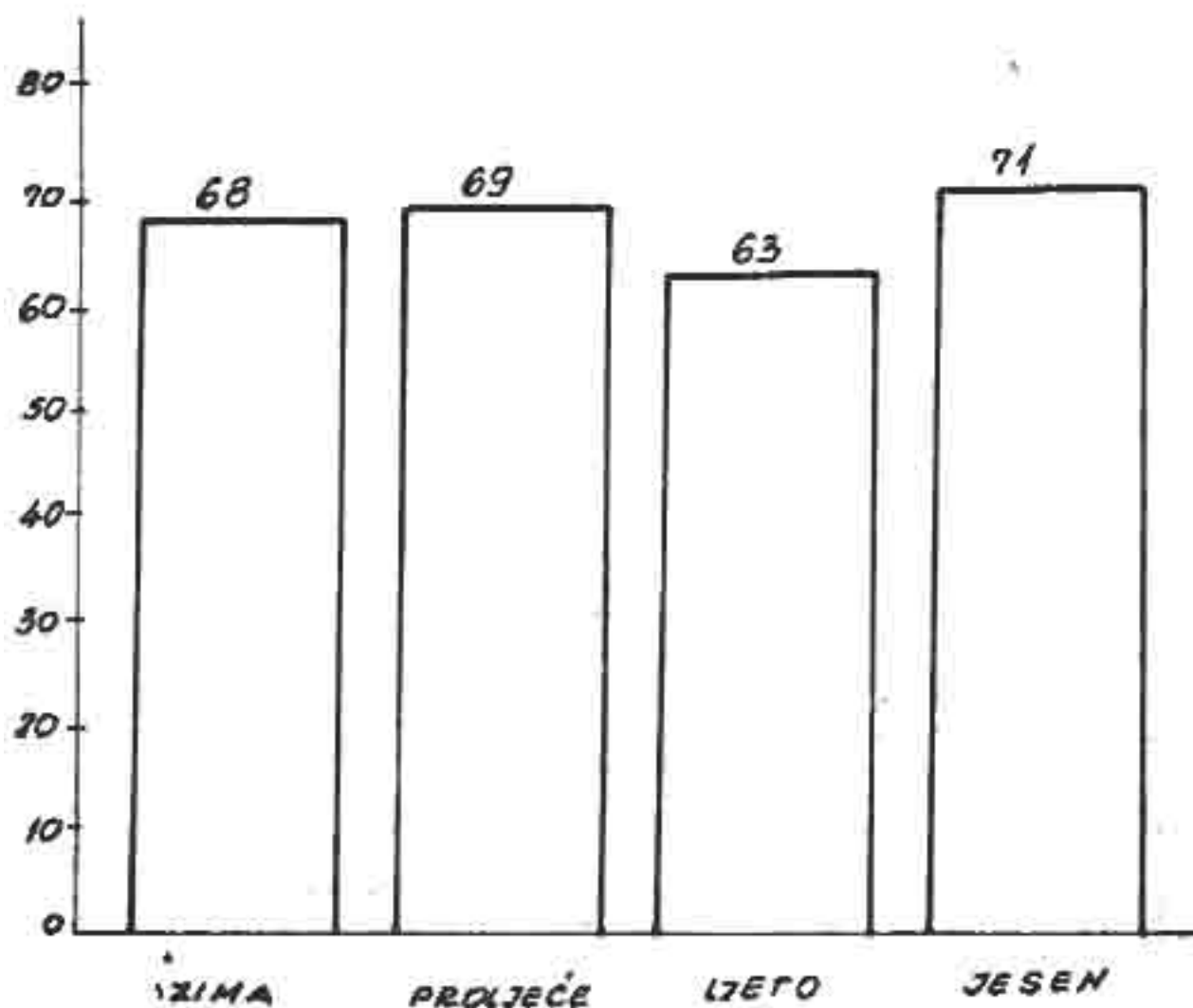
Влажност ваздуха. — Релативна влажност ваздуха се у току читаве године креће у просјеку у границама нормалног. Највећа је влажност ваздуха у јесен, услед обиља падавина, тако да њен максимум може прећи 80%. Најмања влажност је љети, што је и разумљиво обзиром на висину температуре и присуство освјежавајућег вјетра маестрада. Средња релативна влажност по годишњим добима изгледа овако:

— прољеће	69%
— љето	63%
— јесен	71%
— зима	68%

И овај климатски елемент даје оптималне биоклиматске услове за развој туризма, а посебно здравственог. Пријатна релативна влажност за људски организам креће се између 45% и 70%, те према томе ово подручје у потпуности обезбјеђује угодан боравак.

Ваздушни притисак је нижи током љетњег периода, а виши зими. Средњи годишњи минимум је у јулу мјесecu, а максимум у октобру. Вриједности ваздушног притиска виде се из слиједећих података:

SREDNJA RELATIVNA VLAGA U %

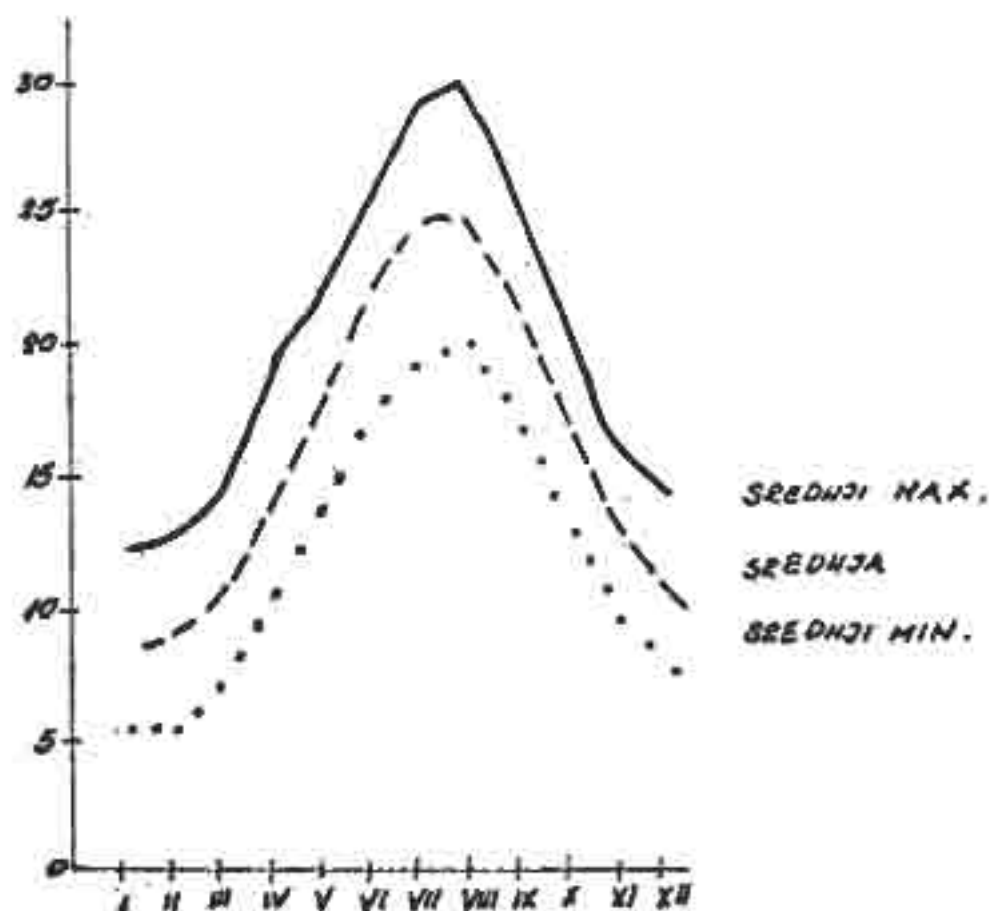
— апсолутни максимум	776,1
— средњи максимум	760,8
— апсолутни минимум	730,1
— средњи минимум	755,7
СРЕДЊИ ПРОСЈЕК:	758,0

Врло су ријетке појаве наглих поремећаја ваздушног притиска и великих осцилација које неповољно дјелују на људски организам, зато је Лупштица веома погодна за боравак и опоравак срчаних болесника. Промјене ваздушног притиска пружају корисне елементе за локално предвиђање времена. Висок ваздушни

притисак предзнак је мјесног времена, а опадање барометарског притиска најављује приближавање депресије и погоршања временске ситуације.

Вјетрови. — Вјетар је значајан климатски елемент који може у знатној мјери да утиче на туристичку атрактивност климе. У зависности од дистрибуције ваздушног притиска током хладног дијела године у подручју доминирају хладан и сув сјеверни вјетар, бура и влажан и топло јужни вјетар јуно. Бура понскад зна кратко да дува и у љетној половини године те тада

SREDNJA TEMPERATURA VAZDUHA

јако расхлади море, чак до испод 18 °C, што веома непогодно дјелује на купалишни туризам. Слична је ситуација и са јулом који обично крајем августа зна да дува два-три дана (понекад и краће) свом силовом, навлачећи кишне облаке, праћене страховитом грмљавином и стварајући често „морске пијавице“ веома опасне по чамце који се тада набу на мору. Иако кратко траје, оваква нагла промјена временске ситуације психолошки дјелује на туристе, који немају стрпљења да издрже тих неколико дана без сунца и купања те у већини случајева напуштају хотеле и остале смјешти-

тајне објекте и враћају се кућама. Киша која тада падне прочисти ваздух и освјежи подручје, тако да је септембар опет веома лијеп и топао, али нажалост још увијек са врло мало туриста.

У топлајем дијелу године јавља се периодични вјетар ка копну, зими маестрал, који дјелује освјежавајуће. Са становишта туризма буре и југо су неповољни, али је зато маестрал посебно важан и повољан. Он почиње да дува прије подне између 10 и 11 сати, у поподневним часовима достиже највећи интензитет, да би већ око 16 часова почео да јењава. Често се десило да га пред сутон замијени „бурин“, лахор с копна, чије трајање ријетко прелази један сат. Поред биоклиматског значаја којег има маестрал, ублажавањем љетњих врућина, он је веома важан и са спорско-рекреативног становишта, јер је идеалан за једрање. Ако се у току љетњих дана не појави маестрал обично је знак да ће се промијенити вријеме, тј. да може доћи до кратких и наглих пљускова.

Захваљујући положају бококоторског залива, доминатни правци вјетрова се разликују од оних у другим подручјима на обадама јужног Јадрана. Процент учестаности вјетрова показују да је најчешће вријеме без вјетрова са 36% тишина. Од свих вјетрова на полуострву највише дувају југоисточни са 14%, док су остали важнији правци источни и сјеверозападни са 11% учестаности. Најјачи је сјевероисточни вјетар — буре, који дува рјеђе, али његов просјечни годишњи интензитет може да достигне снагу 3,4 бофора.

Пошто је у Тивту измјерен највећи постотак тишина у Заливу — 52%, слободан сам закључити да и подручје Кртола на Луштици, које се налази близу Тивта има такође знатно већи број дана са тишинама од осталог дијела полуострва.

Облачност утиче на мању или већу привлачност неког туристичког региона. Привлачни су за туризам они простори који имају мању облачност у току године. Подручје јужног Јадрана једно је од најведријих на Медитерану.

Просјечна годишња облачност је прилично велика, а највећа је у зимској половини године, док је у љетњој минимална. Највећа је облачност када дува југо, а посебно је изражена у новембру мјесецу, када достиже први максимум, док јој је други максимум у јануару.

Преглед броја ведрих и облачних (мутних) дана за период од 1949. до 1962. године:

	Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	Год.
Ведри	5,6	4,3	6,4	6,4	6,6	9,3	18,1	18,5	13,7	8,8	2,7	5,6	106,0
Облачни	13,1	12,9	11,6	9,2	7,8	3,7	1,2	1,1	5,2	9,2	13,1	12,9	101,0

Највећи број ведрих дана је у љетњим мјесецима, јулу и августу, тј. главним мјесецима туристичке сезоне. Мала облачност у љетњој половини године последица је десцендентних ваздушних струјања у простору Медитерана.

Средња годишња облачност у 1/10 покривеног неба износи 5,0/10.

Ако се погледају и апсолутни екстремни облачности уочиће се да су амплитуде највеће опет у зимској половини године (фебруар 6,1), а најмање у љето (јули 2,9):

	Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	Год.
максим.	8,1	8,5	7,5	7,2	7,0	5,1	3,8	4,1	5,5	7,0	8,2	8,1	8,5
миним.	5,1	2,4	2,1	3,7	3,2	2,0	0,9	1,0	2,0	3,5	3,9	5,0	0,9
ампл.	3,0	6,1	5,4	3,5	3,8	3,1	2,9	3,1	3,5	3,5	4,3	3,1	7,6
Средња	6,4	6,6	5,8	5,6	5,3	3,9	2,2	2,1	3,7	5,1	6,7	7,4	5,0

По годишњим добима амплитуда облачности је слиједећа: прољеће (4,2), љето (3,0), јесен (3,7) и зима (4,1).

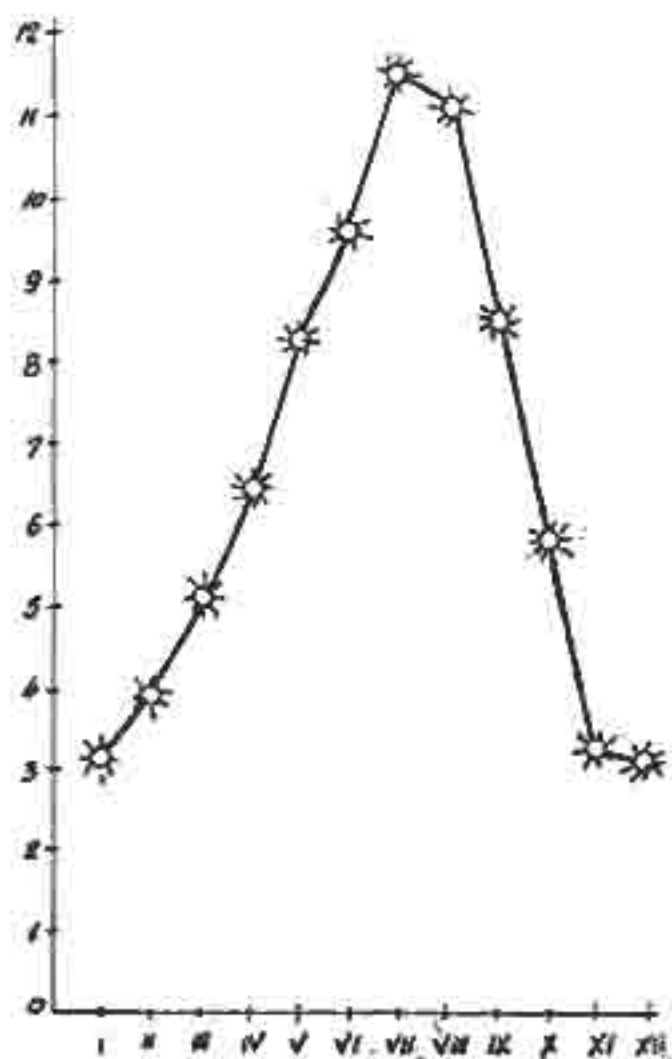
Инсолација. — Инсолација представља један од најатрактивнијих климатских елемената и у највећој мјери утиче на дужину боравка туриста. Сунчево зрачење има велики значај за људски организам. Ультраљубичасти зраци „имају бактерицидна својства и изазивају пигментацију коже, али при прекомјерном дјеловању инсолација ствара тешке поремећаје, пре свега црвенило коже па чак и опекотине...“ 4/40.

На основу извршених мјерења ово подручје има велики број сунчаних сати годишње, нако овлје пада доста атмосферског талога. Подаци измјерени у периоду од 1955. до 1958. године показују да има 2.386 сати са сунчевим сјајем или 6,5 сати дневно. Мислим, подаци које изнесе стручњаци Пројекта Јужни Јадран говоре да се ова цифра пење чак и на 2.426 сати годишње или 6,6 на дан. Пошто последње податке нијесам могао провјерити, нако су много повољнији са становишта туризма, задовољно сам се првим:

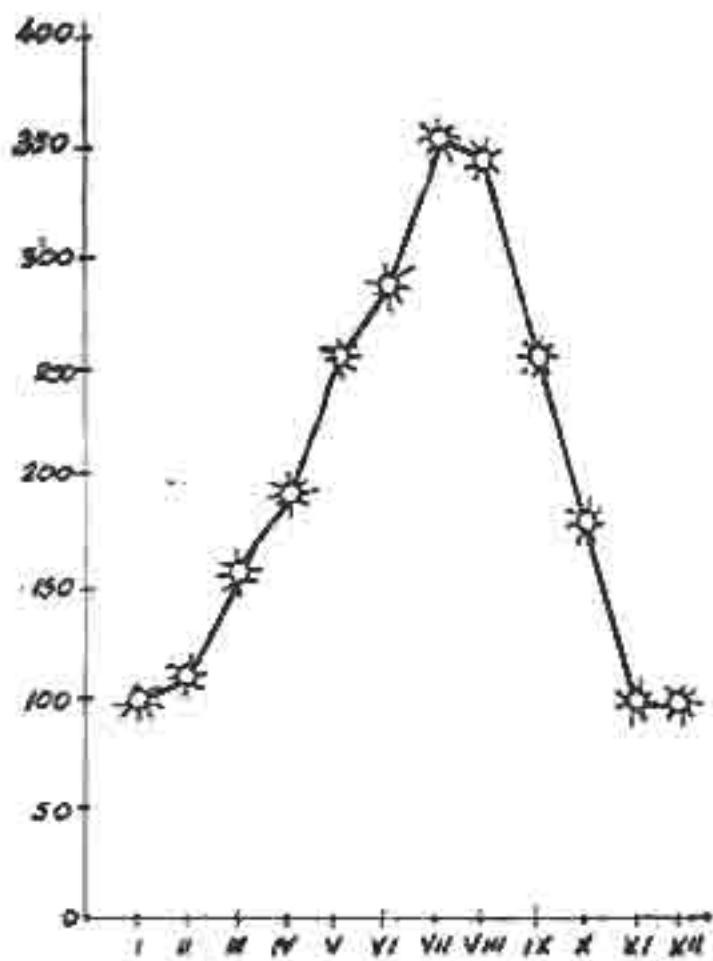
Просјечан број сати са сунчевим сјајем за период од 1955. до 1958.

Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	Год.
100	75	159	181	272	288	359	338	240	181	100	93	2.386

PROSJEČNO GODIŠNJE SIJANJE SUNCA
HERCEGOVINI (1954 - 1962)

U ČASOVIMA ZA JEDAN DAN

UKUPNO U ČASOVIMA

Јули има највећи просјек осунчења, а фебруар најмањи. У љетњим мјесецима трајање сунчевог сјаја износи за јуни, јули и август 328 сати у просјеку или 10,7 сати дневно. Међутим, слободан сам да закључим да јужна експозиција полуострва Луштице има већи број сунчаних сати годишње, јер јој не сметају никакве природне препреке (брда) које умањују осунчаност као што је случај са метеоролошком станицом чије податке користим. Зато бих се сложио са подацима из пројекта Јужни Јадран да Луштица има најмање 2.426 сунчаних сати годишње.

Падавине. — Падавине, као и облачност, у великој мјери утичу на туристичку привлачност одређеног подручја. За туризам је важније да се региструје распоред падавина у току године (па чак и у току дана), него укупна количина падавина годишње. „Море је значајан извор водене паре, а вјетар који долази с југа (југо) влажан је и топао, односи собом веће количине водене паре. Усмјерен према копну, пење се уз стрме и голе падине кречњачких масива и гребена у залеђу. У додиру са хладним слојевима ваздуха настаје кондензација водене паре тако да се из облака излијевају падавине“ 10/19.

У подручју Боке Которске падавине су велике са максимумом у новембру, а минимумом у јулу мјесецу. У залеђу на подручју Кривошија у Црквицама падне преко 5 м атмосферског талога на 1 м², што чини европски рекорд.

Падавине у периоду 1949. до 1958. биле су распоређене на слиједећи начин:

Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	Год.
Средња количина												
218	209	155	118	125	71	25	35	172	204	352	236	1.920
Највишији мјесец												
355	376	406	309	285	184	66	69	547	369	604	420	2.732
У години												
1954.	1951.	1958.	1958.	1954.	1953.	1955.	1956.	1951.	1950.	1952.	1958.	1951.
Најсувији мјесец												
90	6	3	10	8	19	1	6	25	77	29	96	1.183
У години												
1950.	1959.	1953.	1955.	1955.	1950.	1950.	1950.	1954.	1953.	1953.	1953.	1953.
Амплитуда												
265	370	403	299	281	165	65	63	522	292	575	324	1.549

Из прегледа се види да су падавине неједнако распоређене по годишњим добима:

Јесен	Зима	Прољеће	Љето
728 мм	666 мм	398 мм	131 мм
или	или	или	или
37,9%	34,5%	20,8%	6,8%

Највећа количина падавина отпада на јесен и зиму са 72,4% (1391 мм), а на прољеће и љето остаје свега (27,6% (529 мм) тако да, што се тиче падавина, можемо рећи да разликујемо два годишња доба: влажно у јесен и зиму и релативно суво у прољеће и љето.

Овакав распоред падавина нарочито погодује сезонском куланишном туризму.

Број дана са падавинама већим од 1 мм износи у просјеку 128 годишње, а број дана са снјегом је 1,8 и може се занемарити.

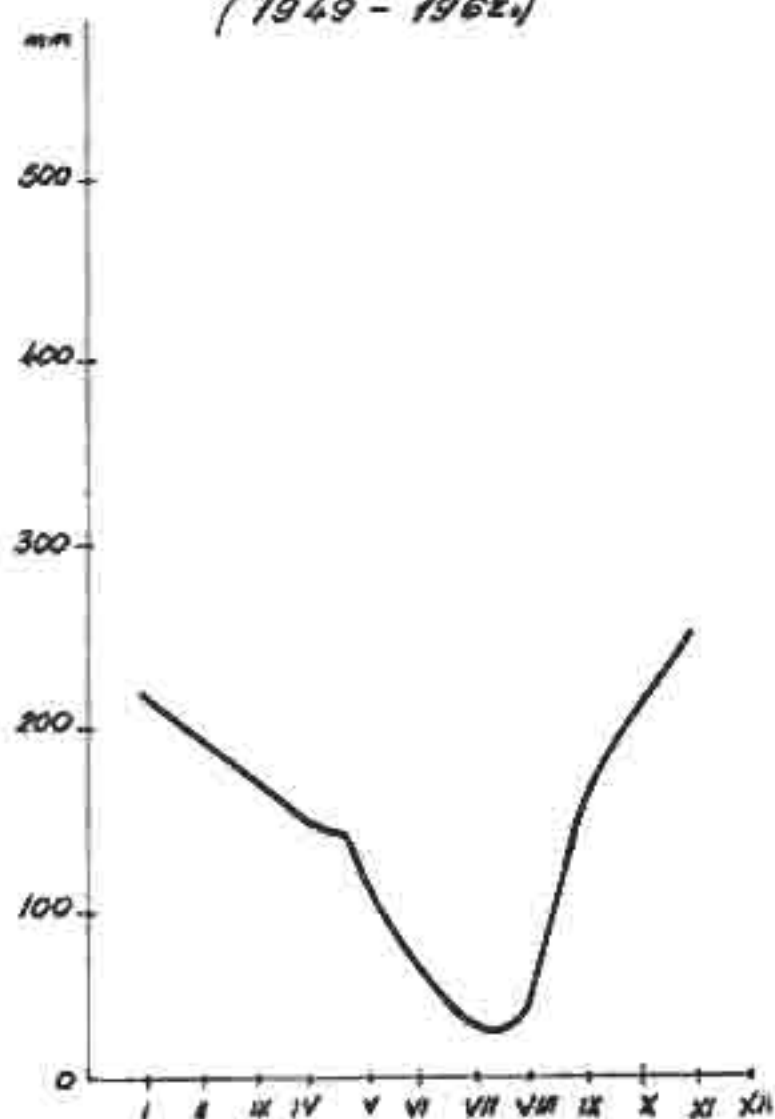
Са становништа туризма важно је испитати колики је број дана са падавинама већим од 1,0 мм односно 10,0 мм у периоду сезоне, па ћемо зато дати конкретне податке ових величина за читаву годину у средњим подацима:

	Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	Год.
Падавине преко 1 mm	12,4	13,9	10,0	8,3	8,9	6,0	3,0	3,4	6,6	9,6	14,3	13,7	110,3
Падавине преко 10 mm	6,7	7,3	4,7	3,9	4,1	2,0	0,9	1,0	3,8	5,5	9,0	7,2	56,1

И ови подаци показују да је љетњи период најсувији и најповољнији са минимумом падавина, а по погодности овог климатског елемента сезона се протеже од маја до краја септембра. Кише које падну у овом периоду кратке су и плаховите, те немају одлику монотоних и досадних јесењих и зимских киша, које негативно утичу на психолошко стање човјека. Зато су љетње кише погодношћиве туристима, па чак могу бити и добро дошле у љетњим спарним данима, ради освјежења и прочишћавања ваздуха. У ствари најчешће се ради о олујама (невире) које настају услед циклонске активности а стварају их облаци кумулонимбуси, праћене су грмљавином, кишом и градом и трају 1 — 2 сата. Предзнаци олује углавном су саниједећи: ујутро спарно, тишина, мутан хоризонт, муње снјевају из јужног и западног квадранта уз претежно ведро небо. Затим почиње гомилање облака кумулуса и кумулонимбуса. Посаде чамца са излетницима морају опрезно посматрати небо, како би на вријеме примијетили знакове који најављују олују.

Пошто кишни облаци већином излучују падавине у унутрашњости залива, може се са доста сигурности тврдити (јер недостају одговарајући метеоролошки подаци) да ниски југозападни дијелови спољне обале Луштице добијају мање падавина од унутрашњих, па је ово разлог више у напорима да се ова обала искористи за развој туризма.

PROSJEČNA GODIŠNJA KOLIČINA PADAVINA U mm
(1949 - 1962)

ХИДРОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Хидрографска својства приобалног мора. — Гледано са становишта купалишног туризма најважније особине морске воде су температура, салинитет, провидност, боја и кретање.

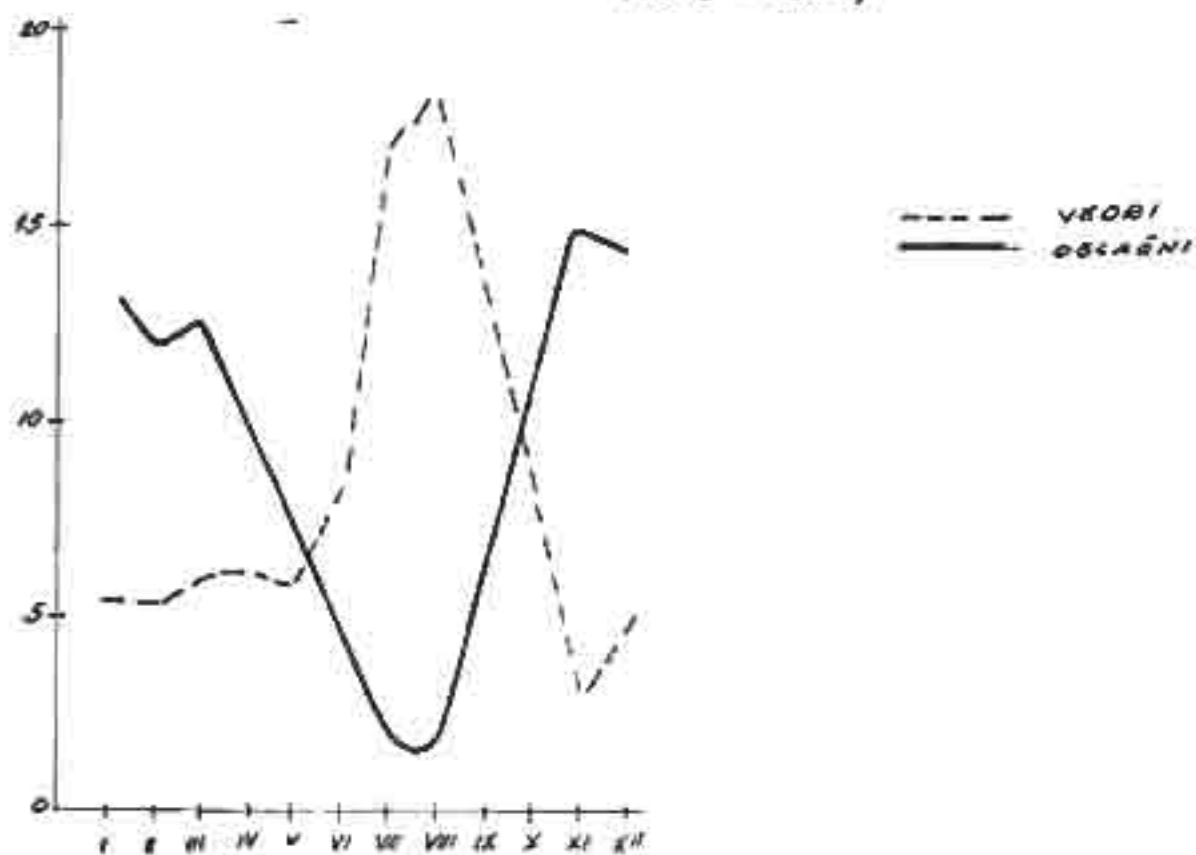
Температура мора је ипак најзначајнија, јер има непосредно физиолошко дејство. Мјерење температуре површинског слоја мора у приобалном појасу Луштице вршено је у новије вријеме и има кратак временски интервал осматрања, али ипак може да послужи као оријентациони показатељ. Осматрања је вршио Завод за биологију мора у Котору.

Средње мјесечне и годишње температуре морске воде:

Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	Год.
У заливу:												
13,6	11,8	12,4	16,3	21,4	25,4	25,2	23,8	22,5	20,2	18,6	11,9	19,4
На отвореном мору:												
13,9	13,1	14,2	15,9	19,4	22,4	23,6	23,9	23,0	23,3	17,2	14,6	18,5

Средња годишња температура морске воде износи у Заливу 19,4, а на отвореном мору 18,5 °С, што значи да је виша од просјечне годишње температуре ваздуха (16,2) за 3,2 °С у унутрашњости Залива, односно 2,3 °С на отвореном мору. Највиша средња мјесечна температура пада на јуни мјесец у Заливу (25,4 °С), а на

PROSJEČAN BROJ VEDRIH I OBLAČNIH DANA
(1949 - 1952)

отвореном мору у августу (23,9 °С), а најнижа у фебруару 11,8 °С односно 13,1 °С. Значајно је да средња температура мора у површинском слоју 5 — 6 мјесеци и у Заливу и на пучини износи преко 20 °С, јер то условљава дужину купалишне сезоне. У љетњем периоду море се често загријава и до 25 °С, па чак и 27 °С. Из података се види да приобално море полуострва Луштице спада у

најтоплије на Јадранској обали. Разлози су: мала географска ширина, дужина инсолације, недостатак површинских слатководних токова и већа дубина.

Ако упоредимо средње температуре мора мјесеци који имају преко 20 °С у приобалном појасу Ровиња, Хвара и Луштице лако ћемо уочити предности подручја које испитујемо:

	МАЈ	ЈУН	ЈУЛ	АВГ.	СЕНТ.	ОКТ.
Ровињ	15,9	20,6	23,3	24,0	22,1	19,0
Хвар	17,5	20,7	22,4	22,7	21,4	19,6
Луштица						
— у заливу	21,4	25,4	25,2	23,8	22,3	20,2
— на пучини	19,4	22,4	23,6	23,9	23,0	23,3

Из прегледа се види да је купалишна сезона знатно дужи на јужном Јадрану и да она може да траје пуних 6 мјесеци.

Салинитет. Јужни дијелови Јадранског мора одликују се великим салинитетом чији просјек у овом дијелу на отвореном мору износи од 38,22 до 38,48‰, док је у Заливу нижи и зависи од годишњег доба, а креће се у површинском слоју од 37,72‰ у јулу до 21,82‰ у априлу. Мали површински салинитет у априлу последица је обилних киша у зимском периоду, а нарочито крајем марта и почетком априла.

У морској води највише има натријум-хлорида, затим јода, брома, калијума, фосфора, стронцијума, селена, урана, флуора, магнезијума и других соли од којих многе имају љековито дејство. „Уколико је морска вода сланија утолико је у њој брже таложење ситних честица (муља, прашине, организама), па је она бистрија и провиднија. Сем тога сланија вода је гушћа па се у њој лакше и боље плива. Према томе, салинитет непосредно преко разних за здравље корисних соли и посредно, због повећања провидности и густоће морске воде је од значаја за туризам“ 5/95.

Провидност и боја представљају естетске атрибуте, а везани су за остале особине морске воде, у првом реду зависе од салинитета, дубине морског дна и поднебља. Провидност и боја су уско везани за одређене туристичке активности као што су полводни риболов и рођење.

Провидност на отвореном мору износи и до 56 м, а према самом Заливом у јуну достиже до 23 м. У унутрашњости залива знатно се смањује и креће се од 17 м у јуну мјесецу до 5,74 м у новембру. Из изложених података се види да је провидност мора у заливу знатно мања од оне на отвореном мору, што зависи од годишњег доба, јачине вјетрова, великих кишних периода површинских токова који замућују воду, затим велике количине фито-

планктона који је најбројнији у јесен и прољеће. Максимална провидност јавља се љети у јутарњим часовима тишина и она је у Заливу око три пута већа него на истим позицијама у новембру мјесцу.

Боја морске воде се креће од модро-плаве на отвореном мору до мутно-зелене у Заливу за вријеме кишних периода. Послије периода сунца љети море је плаво током ведрих дана. „Боја варира у односу на боју облака и утао осунчења. Најчешће је плаво-зелена. Блатни тон боје мора се јавља послје кише, обзиром да бујице доносе материјал. Пошто се плавајући седименти покрету, боја мора поприми жућкасту нијансу.“ 18/96, књ. 2.

„Велика провидност, плава боја и високе температуре воде које су знатно више од температура воде у морима западне и сјеверне Европе, представљају изванредне природне особености које многу могу допринијети развоју туризма у нашем приморју.“ 5/94.

Кретање морске воде. — Са становишта туризма посебно су значајне морске струје за ово подручје. У ствари то је дио јадранске струје која тече из југоисточног правца брзином од око 1 км/час, допичући прво спољне обале полуострва. Уласком у Залив ова струја стално прати унутрашње обале полуострва представљајући даље пут ка унутрашњости Боке Которске. Њено значење за туризам је у томе што доноси чисту морску воду са пучине и њоме опскрбљује читаву обалу Луштице, тако да је купање омогућено увијек у чистој морској води. То није случај са осталим обалама у Боки које, услед хемијске и бродоградбевне индустрије чији отпади иду у море, повратном струјом из унутрашњости Залива загађују плаже, а нарочито плаже херцеговске ривијере. Осим тога струје љети расхлађују, а зими загријавају море у Заливу.

Таласи су највећи од југа и могу да достигну висину до 5 м на страни према отвореном мору, а у Топљанском заливу 4,2 м. Долазећи са великог морског пространства несметано се развијају и великом силом ударају о обалу, а млаз им се разлива преко 20 м у висину. Туристи могу да уживају у фантастичном призору када таласи свом жестином ударају о клифове и хридине уз страховиту хуку и распрскавање водених честица, те крикове галсбова који се нарочито тада узбуне. У увалама а нарочито на плажама Пржино и Жањце дејство таласа слаби, јер се ломе о плитку обалу и на жало стигу умртвљени монотонно плачући нјесковити обалу. У увалама таласи су погодни за спортско-туристичку рекреацију — јахање на таласима.

Јуто љети ријетко дува, обично се појављује један краћи период крајем августа, да би интензивно и дуго почео да развија своју снагу у новембру и децембру. Но и поред тога на спољним обалама полуострва ријетке су тишине (бонаце), већ се претежно осјећа лагано таласање, што опет има своје одређене дражи.

Углавном, за вријеме туристичке сезоне таласи не представљају препреку за спортове на води и рекреацију, јер су врло ријетки.

Са унутрашње стране Залива обале Луштице заплускују таласи хладног и слабовитог вјетра буре који дува из сјevero-источног правца. Они могу максимум нарасти до 60 cm. У заливу су тишине много чешће, а нарочито у ували Кртола, тако да је овај дио приобалног мора погодан за спортове на води као што су пливање, веслање и скијеринг, а једрење у вријеме дувања маестрала.

Остале хидрографске особености. — Луштина је потпуно без извора и површинских токова. То се објашњава њеним кречњачким саставом и релативно малом сабирном површином. Субмарински извори су ријетки и појављују се само на два мјеста, код Петровића и Роса, послије кишног периода. У Кртолима се покушало са копањем бунара, али без већег успјеха јер је пронађена вода била сланаста и није се могла употријебити за пиће, већ само за прање. Ово је велики недостатак за живот и привреду овог подручја, а посебно за туризам.

МОРФОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Луштинско било се карактерише својим једноставним геолошким саставом. Састављено је од кретацјских кречњака. Флиш се нигдје није одржао, већ је сират, тако да је потпуно оголићена кречњачка подлога. По петрографском саставу заступљени су рудински кречњаци и доломити, а слојеви су различито оријентисани. Било је представљено са два гребена и једном средишњом удолином динарског правца. Удолина је прекривена резидијалном глинном — црвеницом.

Разуђеност обале. — „Сви морфолошки елементи маритимне зоне су створени у директној зависности од геолошког састава терена, његових тектонских облика и ерозивних процеса. Стога, заливи и увале су створени на прилично флишним и меким глиновитим стијенама које су мање отпорне на абразију. Дијелови тврђих и углавном кречњачких и силикатних стијена образовали су острва, полуострва, клифове и ртове.“ 18/57 књ. 2.

Обала Луштице је неједнако разуђена на унутрашњој и спољашној страни полуострва. Југозападна — спољна страна обале је изложена јаком дејству морских таласа, па је, у зависности од распореда кречњачких слојева, абразија створила разне облике типне разуђености: мање заливе, увале, клифове, ртове и пећине.

Клифови су настали на мјестима гдје су слојеви хоризонтални са обалом или падају супротно од обале. Њихова висина се креће од 10 до 20 м и могли би послужити као лијени „видиковци“ са којих би туристи посматрали обалу и море, а нарочито

би уживали у заласку сунца „у море“ и спектру боја који се тада јавља. Испод клифова или у њиховој близини налазе се пећине малог пространства. Највећа пећина налази се код рта Мала Гора. Ту испод клифа високог 20 метара створена је пећина са два отвора позната под туристичким називом „Плава шниља“. Постоји још неколико мањих пећина од којих је највећа пећина од Добреча у истоименој ували, дубока 10 метара. Заливи и увале су различитог постанка. Највећи залив полуострва је Траште на југоисточној обали. Настао је радом абразије на мјесту некадашње флишне удолине. Веома је плитак и неприступачан за веће бродове. Увале или како их још зову „заливи ријаског типа“ настале су последице позитивног помјерања обалске линије. Од сјеверозапада ка југоистоку спољне обале увале се смјењују једна за другом више или мање површице овим редом: Добреч, Жањице, Мириште, Луштица, Златна Лука, Мала Гора, Тијесна Лука, Добра Лука, Мебећа и Пржно. Ове увале су углавном плитке, а дио им је састављено од облутака различите величине, а рјеђе и пијеска. Обале су им терасасте, осим код увала Мала Гора, Златна Лука и Тијесна Лука, гдје су обале високе, вертикалне и стјеновите, а полсјећају у малом на заливчиће типа „каланк“ на француској Азурној обали. Ове пуне увале су као створене за одмор, па се у току туристичке сезоне за њих не може рећи да су пуне, јер су радо посјећене од стране туриста који долазе малим бродима из Херцег-Новог и других мјеста у Заливу, у њима се задржавају по читав дан уживајући у тишини, свјежој и бистриној мору.

Унутрашња сјеверноисточна обала је скоро правoliniјска без иједног облика разуђености, осим у самом углу Кртола, гдје се налазе мали заливчићи звани „ока“ веома подесни као природне марине. Ова обала је стјеновита, условљена надом слојева према мору и стрмим странама полуострва. Минималним дејством таласа створених буром настала су шкрапаста удубљења која чине обалу још неприступачнијом.

Осим у заливима и увалама, те дуж Кртола гдје је обала плитка, читав остали дио обале је стрм и дубок. Тако изобата од 20 метара иде непосредно уз обалу, сем на поменутих мјестима гдје се удаљава 30 до 50 метара.

Пред увалом Жањиц на удаљености од 1.700 метара налази се острвце — шкољ Мамула, на топографским картама означен као острво Ластавица, са плажом од облутака на својој сјеверној страни. Иначе са свих осталих страна острво је стрмо и неприступачно са наглим дубинама. Скоро је потпуно округлог облика са пречником сса 200 метара.

Од осталих морфолошких облика вриједно је поменути шкрале и вртаче у атару села Клиши и Забрве, затим веома лијепу пространу и питому Радованичку удолину.

БИЉНИ И ЖИВОТИЊСКИ СВИЈЕТ

Биљни свијет. — Биљни свијет једне области зависи од више фактора од којих су најважнији педолошки, климатски и друштвени. Педолошки услови су овдје задовољавајући само за одребене биљне врсте које расту на црвеници. Од климатских фактора је нарочито важна температура и падавине. Услјед њихових високих вриједности у зимској половини године природна вегетација је већином зимзелена.

На састав вегетације и њен распоред утичу и друштвени фактори. Тако се из познатих докумената зна да је раније на полуострву било храстових и борових шума, али су оне уништене. Према подацима којима располаже херцеговачки Архив, изгледа да су те шуме највише уништили Млечани за потребе бродоградње, а и при утврђивању градова.

Данас овдје има само понеки храст и нешто борове и чемпреса у заливу Траште, Росама, Радованићима и још на појединим мјестима.

Природна вегетација на полуострву је углавном заступљена цбунастим зимзеленим биљкама, тврдог лишћа — макијом. Најчешће врсте су: плашика или магиња (*arbutus unedo*) „јавља се у облику грма, рјеђе дрва. Јако је распрострањена и један од најљепших украса макије. Посебно је привлачна слика коју ова биљка пружа у јесен, када дозријевају брадавичасте округле плодове, у почетку жути, касније наранчасто-црвени и коначно црвени, а већ се појављују и бјелкасти цвјетови у гроздасто висећим цватима.“ 10/31.

Мјештани од њених плодова праве познату ракију „магињачу“. Од осталих представника макије поменућемо: чесвину (*quercus ilex*), зеленику (*phillyrea media*), лемприку (*viburnum tinus*) лишћу маслину (*olea europaea*), смреку (*juniperus oxycedrus*), чемпрес (*juniperus phoenicea*), ловорику (*laurus nobilis*), рогач (*ceratonia siliqua*) и жукву (*spartium junceum*). Од поменутих врста лавор или лаворика је неодвојено везан за културу човјек, јер су лист, цвјет и плод од најстаријих времена симболи славе, захвалности и признања. Осим тога од ове биљке имамо вишеструку корист: лишће служи као миробија, плодови дају уље које се користи у медицини, а дрво је веома тврдо па се добро обрађује и има употребу у столарству.

Приземна флора је заступљена, поред осталог, и неким корисним биљкама као што су: бухач, шљез, пелин, камилца и нана који имају употребу у фармакологији, а својим мирисима угодно дјелују на туристе који се одмарају или шетају у овом амбијенту.

„У нашем еумедитеранском вегетационом појасу посебно се истиче биљна физиономија луштичког полуострва. Поред већ описане макије овдје постоје многобројни маслињаци, који говоре

о значајној привредној грани коју је ова култура представљала у раније доба." 10/44. Ови маслињаци данас представљају изузетну важност за развој туризма, јер се у њиховом хладу могу одмарати бројни туристи од љетњих жега. Погодни су за изградњу трим стаза и других терена за рекреацију, а посебно су идеални за кампинг.

Овај биљни свијет је неједнако распоређен на објема странама полуострва. Док је на сјеверозападној страни сав зимзеленог карактера и почиње од саме морске обале па до највише тачке полуострва (Обосника), дотле је на југозападној страни дјелимично помјешан са листопадним врстама. На овој страни вегетација не почиње одмах од обале већ на неких 15 до 30 метара од ње. Томе је узрок слана морска вода која бачена таласима пада на овај простор и чини га непогодним за вегетацију.

На крају треба напоменути и неке екзотичне врсте које на полуострву у новије вријеме добијају све више мјеста, нарочито по вртovima и малим парковима. То су олеандер (*pergium oleander*), јука (*yucca gloriosa*) агава (*agava americana*), индијанска смоква (*oruntia ficus indica*), а посебно мимоза (*acacia dealbata*). Мимоза је поријеклом из Аустралије, а успијева код нас једино у предњем дијелу бококогорског залива и то у завјетрини. Њени златно-жути миришљави цвјетови у крупним гроздовима диван су украс сваког врта. Она стиче све већи значај оснивањем „Празника мимозе“ — посебне туристичке манифестације овог краја у зимском периоду.

Животињски свијет. — Фауну не чини велики број врста, а не може се говорити ни о масовности постојећих врста и то у првом реду због недостатка извора и површинских токова, тј. појила. Од сисара на полуострву најбројнији су шакал, зец и лисица, а има још ласица и куна. Рептили и амфибије су заступљени змијама шаркама и поскоцима, гуштерима и корњачама. Од птица значајније су јаребице камењарке, дивљи голуб, гугутке, чавке, косови, шеве и врапци. На пустим обалама према отвореном мору има пуно галебова који ту свијају своја гнезда.

Иако наведени животињски свијет располаже са неколико значајних врста посебно интересантних са становишта ловног туризма (лисице, ласице, куне, јаребице камењарке) ипак, обзиром на њихов врло мали број, не може бити ни говора о ловном туризму.

Живот у приобалном мору. — Око читавог полуострва у обалској зони има доста рибљих врста, а нарочито је нама богата обала према отвореном мору. Дно мора уз обалу је кораљасто-каменито, а мјестимично и пјесковито. Ту се налазе станишта керњи, зубатаца, морина, грујева, а мало даље од обале налазе се ловишта пагара, ромбуна и друге рибе „од камена“. На пјешчаном дну најчешћи су брашници, ораде и циполи, а у шупљинама под-

водних гребена има доста ракова — јастога. Од корала врло су чести тзв. црвени корали. Мекушци су заступљени алгијама, лоботницама, синама и читавим низом шкољака.

У кристално чистом мору, прозирном и преко 20 метара дубине уочљив је у љети јутарњој гишини разноврстан подводни рибљи свијет, па је посебно уживање посматрати тај неограбени морски акваријум. Из прегледа се види да је ово подручје прави рај за спортске риболовце, те има велике претензије за развој риболовног туризма.

НАЈАТРАКТИВНИЈИ ТУРИСТИЧКИ МОТИВИ

1. Природни

Плажа Жањиц

Основни подаци:

- дужина плаже — 300 метара
- ширина плаже — 15 метара
- површина плаже — 4.500 м²
- капацитет (5 м² по купачу) — 900 купача
- нагиб према дну 10%
- нагиб према залеђу 15%
- врста плаже: шљунак (облутак)
- вегетација на плажи: стари маслињаци
- вегетација на падинама брда: маслињаци, борови и макија,
- оријентација плаже: сјевер — југ
- вјетрови на плажи: маестрал, југо
- степен загађености плаже: нема загађености
- опремљеност плаже: ресторан, електрична енергија, пристаниште
- смјештајни капацитети: 4 собе са по два кревета
- специфичност: подводни риболов
- капацитет простора: 2.500 туриста

У овој ували има извјесних трагова урбанизације. Тешко је приступачно са коша, јер до ње води уски макадамски пут у врло лошем стању.

„У Луштици се налази једна од ријетких плажа тзв. Жањиц, на десној обали од улаза у Боковоторски залив према острву Мамула (тврђави из аустријске владавине, познатој из оба свјетска рата по злогласном заточењу великог броја бокељских родољуба). Помињемо ову плажу због пространог старог маслињака у њеној непосредној близини, под чијим разгранатим крошњама налазе пријатан одмор и рекреацију њени бројни посјетници. Ово је

ријетко атрактиван амбијент мора и бујне вегетације, који се заједно са острвцем Мамула налази на истуреној тачки херцеговског подручја. У непосредној близини налази се чувена Плава шиља." 10/14.

Плажа Пржио

Основни подаци:

- дужина плаже 350 м
- ширина плаже 30 до 50 м
- површина плаже 14.500 м²
- капацитет (5 м² по купачу) 2.900 купача
- нагиб према дну 3%
- нагиб према залеву 10%
- врста плаже: фино пијесак „пржина“
- вегетација на плажи: групе борова и маслињаци
- вегетација у позадини: макија
- оријентација плаже: југоисток — сјеверозапад
- вјетрови на плажи: југо, масстрал
- степен загађености плаже: нема загађености
- опремљеност простора: електрично освјетљење, водовод, асфалтни пут првог реда, тушеви на плажи и клоск
- смјештајни капацитети: хотел Б категорије са 400 лежаја
- аутокамп за 100 аутомобила
- специфичност: пијесак на плажи има лековито дејство на реуматична обољења, у близини рибарско насеље Битова
- капацитет простора: 3.650 туриста (према плану јужни Јадран).

Пржио заузима најдубљи дио залива Траште. Плажа има облик потковице и заштићена је на крајевима са два гребена који нагло тону у море.

Пржио је једна од најљепших плажа на јужном Јадрану, али је још увијек недовољно афирмисана на ширем подручју туристичке тражње.

Увале

Мећеба (звана Обладна) је смјештена у најзападнијем дијелу залива Траште, оријентисана је ка југоистоку. Има терасасту стјеновиту обалу са малом плажом дужине 150 м од ситног пијеска. Позадина увале је обрасла макијом и прошарана са по којим бором. Нема трагова урбанизације, а приступ је омогућен врло лошим уским макадамским путем. Има погодан простор за кампање.

Добра Лука. — Име су јој дали рибари, јер је веома погодна као склониште „од сваког вјетра“ за рибарске чамце, па чак и веће брашијере, у случају наглог и јаког невремена. Оријентисана је према југу ка отвореном мору, има стјеновиту обалу са двије мале шљунковите плаже одвојене једним уским гребеном скоро по средини. Педесетак метара од обале почиње појас макије. Приступачна је с копна уским макадамским путем и нема трагова урбанизације.

Златна Лука и Тијесна Лука су уске дубоке увале у виду издуженог троугла, чија је најкраћа страна окренута према отвореном мору. Настале су селективном абразијом. Висине окомитих стјеновитих страна, на којима се јасно уочавају кречњачки слојеви, достижу 20 — 30 метара. На дну увала налази се жало од ситног пијеска. Тешко су приступачне с копна, а са мора су погодне за чамце у вријеме тишина. Импресивно дјелују, посматране из чамаца, својим стрмим странама и бистром морском водом кроз коју се види каменито дно са богатством биљног и животињског свијета. Подсјећају на „каланке“ са Азурне обале. У овим увалама су истраживали нафту, али резултати нијесу били задовољавајући. Увале су љети веома посјећене јер привлаче својом изолованашћу и скровиташћу. Посебно су интересантне за оне туристе који желе мир и самоћу, а све веће интересовање побуђују код нудиста.

Добреч је мала и плитка увала недалеко од Роса. Плажа је састављена од крупних облутака, а позадина јеј обрасла густом макијом. Са копна је приступачна једино пјешачком стазом која иде од Роса стрмом падином брда. Ова плажа се мало користи, јер је атрактивна Жањичка плажа у непосредној близини.

Кртоле је једина увала на унутрашњој сјевероисточној обали и налази се у самом углу између тиватског поља, званог Солила, и почетка полуострва. Са сјеверостока је одвојена од тиватског залива острвима Страдиоти (Св. Марко) и Превлака (Острво црнијећа) и представља простор са највише тишина у заливу. Веома је плитка и има пјесковиту — муљевиту плажу у подручју Солила. Најновијим испитивањима доказано је да муљ на обали Солила има љековито дејство, слично оном у Игалу, па постоје велики изгледи за развој здравственог туризма у скорој будућности. Ивица увале води асфалтни пут првог реда, а располаже и са пристаништем за мање бродове. Увала је у сезони веома посјећена, а њене мирне воде по читав дан парају брзи моторни чамци Медитеран клуба са острва Св. Марко, вучући за собом купаче на скијама.

Пећина плава шпиља. — У мноштву мањих пећина које се рсвају од увале Добреч па до залива Траште, најљепша и најатрактивнија је Плава шпиља, којој су рибари много прије овог назива дали име „Бонборно кумпарс“ склањајући се у њу од јаких изненадних киша.

Пећина има два отвора, један већи на југоисточној страни висок до 4 метра, и други нижи на југозападној страни. Има скоро потпуно округлао облик, а таваница јој је у виду свода на којој се могу само назрети почетни облици пећинског накита. Од врха таванице до нивоа мора висина износи сса 8 метара, а од површине мора до каменитог дна пећине има 3 до 4 метра. Укупна површина на нивоу мора износи сса 100 м². Код љетњих сунчаних дана сунчеви зраци се одбијају од површине мора и рефлектују у њеној унутрашњости дајући јој неку чудну нијансу плаве боје, по чему је добила своје друго име. Веома је резонантна па се обичан разговор у њој појачано чује. Омиљено је излетниште Бокела и свих домаћих и страних туриста који дођу на Луштицу, у Херцег-Нови и на његову Ривијеру, а имају могућности да је посјете.

Острво Мамула је утврђени оток на самом улазу у Бокоторски залив, који је за вријеме фашистичке окупације од 1941 — 1944. године претворен у затвор и мучилиште родољуба. Данас је то оток напуштених тврђава на којем царују галебови и гмизавци. У сезони постаје излетниште за многобројне туристе, заправо Мамула је једна од излетничких станица на релацији Херцег-Нови — Росе — Мамула — Жањиц — Плава шпиља. Сматрам да је ово острво запостављено у данашњем туристичком тренутку херцеговске општине и да у перспективи може постати једна од највећих туристичких атракција читавог овог подручја, ако се његове тврђаве и казамати искористе на најбољи могући начин. У непосредној близини острва налазе се богата ловишта рибе, која се лови помоћу парангала и удичарењем.

2. Антропогени мотиви

Приморска насеља: Росе и Кртоли

На сјеверозападној обали Луштице, насупрот Херцег-Новом, налази се лука Росе, старо грчко насеље (Пунто Роза), гаје је био град који су у IX вијеку разорили Сарацени. Росе има добру луку, заштићену од вјетрова, па је у прошлости било главно склониште за једрењаке, а данас би могла одлично послужити за склониште јахти. Бродови који су улазили у Боку ту су морали издржати карантин, а једно вријеме је постојала и царина. Предање говори да су ту Которани преузели од Млечана мошти Св. Трипуна, заштитника Котора.

Росе има облик мале приморске варошице са кућама збијеним и поређаним испред пристаништа — риве. Има их двадесетак, већином двоспратница са карактеристичним „видионицама“ на предњем дијелу крова, као типичним знаком старе бокелске архитектуре. У Росама су смјештене све потребне трговине, затим пошта и телеграф и друге услуге за већи дио луштничких села.

Мјесто је опкољено бујном вегетацијом чемпреса, борова, маслина, храстова и макије. Сјеверно од луке налази се мала

пјешчана плажа опкољена хладом маслињака, Иако мало мјесто има своју туристичку агенцију која се зове „Росе-турист“, а главни јој је посао организовање излета својим великим моторним чамцима кроз читав Бококоторски залив и до атрактивних мјеста на свољњем дијелу дунтичког полуострва. Ово је мјесто створено за одмор оних људи који у љетњим спарним данима избјегавају гужву и траже психичко и физичко растерећење од напорног градског живота.

Кртоли се састоје од шест села, од којих је највеће Радованићи, поређани дуж пута који повезује двије обале полуострва на његовом најужем дијелу. Села су обрасла бујном вегетацијом, нарочито старим маслињацима. Идеална су за одмор и уживање, јер су шторма и тиха, па се ту сада рапидно изграђују нове куће, првенствено више и шкеналице. Недостатак им је што су без изворске и падавске воде, те користе искључиво кишницу, сакупљену преко кровова у бетонске цистерне, зване „бистјерне“.

Унутрашња насеља

Од приличног броја унутрашњих насеља која се налазе у средишњој удолини и на сјеверисточној падини полуострва за туризам су посебно значајни Клинци и Радованићи.

Клинци се налазе на надморској висини од 180 метара. Стоје на почетку поменуће удолине као село разбијеног типа састављено од два засеока. Клинци привлаче излетнике својом доминацијом над читавим подручјем одакле се пружа изванредан видик на панораму Радованића, увалу Жањица, острво Мамулу, улаз у Бококоторски залив, затим на Топљански залив, Херцег-Нови и његово залеђе. Одатле се јавља снажни контраст питомог медитеранског и грубог карстног пејзажа.

Радованићи су највеће село полуострва, налази се у тзв. Радованићкој удолини. Село је разбијеног типа, а куће су одвојене по племенима, тако да свако племе има свој скуп кућа. Налази се на надморској висини од 150 метара. Опкољено је маслињацима са сјевера и боровом шумом са источне стране. Видик му је отворен само у правцу запада према продору Оштро. Удаљено је од плаже Жањиц око пола сата хода, па је често посјећено од стране излетника који из Жањица долазе у село, те на тај начин рекреирају и одржавају кондицију. Поред пјешачке стазе од Радованића до Жањица води и маквамски пут који се у виду серпентина спушта до плаже. Мјесто је повезано три пута дневно аутобуском линијом до Тинга. Док су Клинци привлачни по изванредном видуку који се пружа из овог села, докле су Радованићи познати по честим излетима туриста из франца Жањица који поред кондиционог тренинга, уживају у питомици ове крајке увале засађене виновом лозом, смоквама и бадемима. Осим тога они остају задивљени гостопримством домицилног станов-

ништва који најчешће чашћавају излетнике ракијом „магињачом“ и сувим смоквама, тим вјековним послуживањем Луштицаца.

Споменици културе

Од археолошких налазишта из предиларског доба вриједно је помислити „... једну камену калунасту сјекиру пронађену на полуострву Луштици као спорадични налаз приликом копања једне јаме за креч“ 16/8, која се сада налази у херцеговачком Завичајном музеју.

Локалитети који су припадали илирском племену Ардијеји који су живјели на полуострву, сачувани су у виду гомила — могила (гробница) и градина (утврђења). На Луштици је откривено 37 гомила конструисаних од камена, које се налазе на узвишењима или на падинама брда. Ови споменици културе из доба Илира немају већи туристички значај, осим за пасионирате археологе, јер је зуб времена учинио своје, тј. већином су порушени или потпуно обрасли шкарком.

Од античких археолошких локалитета на Луштици су пронађена два. „На Росама је откривен читав комплекс зидина са апсидом, а у ували Жањиц зидине једне, по свој прилици ранохришћанске базилике. Овдје су вршена заштитна ископавања и откривена је крстионица чији су зидови очувани у висини једног метра и мозаички патос.“ 16/15.

У Кртолима је значајно налазиште из тог времена Гомилица са архитектуром из II и I вијека старе ере.

У средњем вијеку на полуострву су грађене многе цркве, веома богато украшене, од којих су до данашњих дана сачувале одређену вриједност:

— црква Св. Луке у Кртолима, подигнута на мјесту некадашњег бенедиктинског манастира, „у којој се чува фелон (одесла) Петра I Петровића — Његоша и обредна књига „Триод“, дар руске царице Јелисавете црногорском митрополиту Васнају, који ју је поклонио овој цркви“. 8/36.

— црква Свете Петке у селу Мркоњи (из 1600. године) и црква Св. Николе у Радованићима познате су по добро очуваним фрескама које је радио мајстор Рафаил из Рисна.

„Иако се Луштица састоји од мањих и теже приступачних насеља у њеним црквама се налазе и данас видни и драгоцени трагови културе. То су докази културних схватања родољуба — поморца, у тежњи да им родно мјесто не заостане иза осталих мјеста Боке.“ 17/111.

Од утврђења позната је грађевина Punta d'Arza. То је тврђава на улазу у Бокву, коју су Римљани изградиле да би контролисали улаз у Залив. У тој тврђави су нађени велики ћупови и гробнице из тог доба. Остала утврђења на Мамули, Обаснику и у

Кртолима су новијег поријекла, из доба аустроугарске доминације, па не представљају споменичке вриједности. Осим тога Обосник је још под војном контролом.

Сви наведени споменици културе имају одређени значај за развој туризма на Луштици, али су, по мом мишљењу, најинтересантније грађевине старе поморске куће, такођећи приватне музејске збирке. Вриједни и одвижни луштински поморци из доба једрењака пловили су свим морима свијета и доносили у свој крај разноврсне кућне и украсне предмете, те карактеристичне појединости из многих прекоморских земаља, тако да све то данас представља непроцењиву вриједност и предмет су интересовања многих туриста.

Посебни антропогени, амбијентални, туристички мотиви су поједина луштинска села, која донекад представљају мале етно-музеје. У изгледу и архитектури ових села ништа се није мијенјало од доба привредног просперитета овог полуострва у XVIII и XIX вијеку. Камене једносратне куће су са дебелим зидовима и крововима од пријеса на „ластавницу“ и са „видионицама“ или „белведерима“ (собом у поткровљу). У приземљу куће је „коноба“ (магацин) подијељен на два дијела. У једном дијелу је смјештен примитивни млин за маслице, који посједује свака кућа, а у другом дијелу су „шла“ (камешнице) за уље, бачве за вино, „мушијере“ за суво месо и друга оспрема. Овај дио магацина обавезно има огњиште. На спрату су собе и друге одаје у старом стилу, а до њих се долази степеништем са стране куће. Прозори су са обавезним кашима, а у приземљу још и са гвозденим решеткама. У дворишту је обавезно гумно и бистјерна, а одах до дворишта су стаје зиране у сувомеђи и често покривене каменим плочама. Села су збијеног типа са обавезном црквицом на некој узвиштини непосредно уз насеље. Сва су обрасла бујном вегетацијом, а најчешћа биљна култура је бадем који цвјета већ крајем јануара и дуг. Типичан представник ових села — малих етно-музеја је Забрђе на сјевероисточној падини полуострва. У Забрђу се налази и једна од најстаријих цркви на полуострву, карактеристична по свом дуплом звоничку какав се ријетко сусреће у овом крају.

МОГУЋИ ОБЛИЦИ ТУРИСТИЧКОГ АКТИВИРАЊА ПРИБАЛНОГ МОРА

Риболовни туризам — Из досадашњег излагања могло се уочити да је прибално море веома богато разноврсним и веома квалитетним рибљим врстама, затим шкољкама, каменицама, ракошима и коралима. То је изванредан предуслов за развој риболовног туризма свих врста. Сада је најпопуларнији начин ловљења рибе тзв. „подводни лов на дах“ или помоћу апарата са кисеоником са перајама на ногама и подводном пушком. Због своје

атрактивности и богатог улова (керње по 5 до 10 kg и друга риба) стиче све више присталица и поред опасности коју носи у себи. „Подводни риболов првенствено представља доживљај, осјећај радости да си некамо пренесеј, стварање илузије да си неко ново биће, неспутано, врло покретно, доступно чаробном подморском свијету у бескрајном шаренилу животиња и биљака“ 14/96.

Остали популарни начини ловања рибе су помоћу свијеће, парангала, мрежица, врша и удичарењем. Међутим, риболовни туризам још нема организован, већ стихијски карактер. Не постоји ефикасна контрола, а тиме ни придржавања прописа који ограничавају улов. Већина актера не плаћа таксе за рибарење, које су Законом обавезне, нити се придржава било каквих прописа. Овакво стање би могло да угрози ово риболовно подручје уколико не дође до хитне интервенције надлежних самоуправних органа. Организованим и планским развојем риболовног туризма, гдје би се строго водила контрола о спровођењу законских прописа, затим организовање службе сервиса, издавање чамаца и прибора, као и службе спасавања, те изградиле рибарске колибе, ово подручје би постало надалеко чувено и привукло би многе иностраце и домаће страствене спортске риболовце.

Спортови на води. — Спортови на води у рекреативне сврхе данас се врло мало користе у читавом Заливу. Овај вид туристичке развојне и рекреације је веома скуп, па га слабо акумулативна туристичка привреда избјегава. Али, у перспективи развоја спортова на води морају добити своје мјесто у укупној понуди. Што се тиче ових спортова у оквиру полуострва Луштице и карактера њеног приобалног мора, може се констатовати да се у унутрашњости Залива могу упражњавати: скијеринг, веслање, кајак, пливачење, роњење и једрење, а на отвореном мору пливачење, роњење и јахање на таласима, на плажама и у увалама. Сваки други спорт на води на обали према пучини је везан са великим опасностима.

За остварење ових предлога потребна су знатна средства, па ће сигурно проћи доста времена да се ово постигне и спортови на води постану саставни дио сезонског туризма.

Подводно-рекреативне спортске активности. — Овај вид рекреације посебно је интересантан за омладину, првенствено здраве и јаке младиће, добре пливаче са великим капацитетом плућа. Обзиром на велику заинтересованост за ову врсту рекреације потребно би било организовати специјалну школу за обучавање ронилаца, која би могла да се лоцира у Росами. За почетак би била потребна знатна материјална средства за опрему и друге неопходне реквизите, али би се касније од улога полазника уложено врло брзо повратило.

Јахтинг и марине. — Луштица има идеалне природне могућности за изградњу и опремање марина, без којих се не може замислити присуство јахтинг туризма. Лука Росе, затим увала

Кртола са малим заливима званим „ока“ могу да приме преко стотину јахти различитих величина. У Росама би требало изградити сервисну станицу и пумпу за гориво, а у Кртолима марине са свим обавезним реквизитима. Заливи „ока“ могли би да послуже за зимовнице јахтама, јер се преко читаве године налазе у подручју тишина.

Бока Которска је позната широм свијета као изванредна природна ријеткост, па су сигурно многи власници јахти заинтересовани да је посјете. Добра реклама у којој би се посебно нагласило богато риболовно подручје и друге атрактивности којима Залив располаже вјероватно би привукла бројне странце и домаће јахтинг туристе који би, откривањем природних њепота и уживањем у њима, дуже се задржавали и чешће долазили.

САДАШЊЕ СТАЊЕ ТУРИСТИЧКЕ ПОНУДЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ ДАЉЕГ РАЗВОЈА

Ниво традиције према туризму. — Иако су плаже на полуострву посјећиване од домаћих и страних туриста још између два свјетска рата, шак се не може говорити о некој туристичкој традицији. Плажу Пржно су прије II свјетског рата посјећивали „скаути“ из Чехословачке, Пољске и Мађарске користећи за смјештај своје шаторе. Примитивно су ђетовали на њој, без икакве организованости и најминималнијих услова. Туристичке понуде није било, све се одвијало стихијски.

Данашње стање је доста повољније, а потпуна туристичка афирмација тек предстоји. Више у складу са укупним туристичким кретањима у нашој земљи и у ширем региону Боке Которске, него заслугом Луштичана, дошло је до одређених позитивних кретања у правцу развоја туризма на овом полуострву. Туристичким откривањем плаже Жањиц и претварањем у омљено излетиште Херцеговљана и туриста који бораве у овом граду, те изградњом хотела на плажи Пржно, започиње прва — пионирска фаза у развоју туризма, која је још у току.

Обухватањем полуострва планом јужни Јадран понуђена су одређена рјешења у перспективном развоју до 1990. године. Лушница више неће бити препунтена сама себи као до сада, већ улази у заједнички програм развоја и изградње туристичких капацитета читавог Црногорског приморја. То ће бити од пресудног значаја за даљи развој туризма и представљаће прекретницу у живому и раду њеног становништва, који ће све више да се оријентише у правцу туристичке привреде.

Смјештајни капацитети. — Садашње стање смјештајних капацитета је више него симболично:

— 1 хотел Б категорије на плажи Пржно са 400 лежаја,

— 1 угоститељски објекат на плажи Жањиц са 4 собе и 8 лежаја,

- 60 лежаја у домаћој радности у селима Кртола и
- 20 лежаја у домаћој радности у Росама.

Укупни смјештајни капацитети износе 488 лежаја, од чега је 400 Б категорије, а 88 Ц категорије.

Посебан облик туристичког смјештаја налази се у мјесту Петровићи на сјевероисточној обали, гдје је израђено преко 30 приватних вила за становање, а скоро толико их је у изградњи. Њихови власници су људи из унутрашњости наше земље, који су се определили за овај простор захваљујући веома јефтним грађевинским дозволама и лакој добијању терена за градњу које даје Скупштина општине Тиват. Постоји веома наглашена тенденција за оваквом врстом смјештаја.

Према плану јужни Јадран на Луштини су предвиђени знатни смјештајни капацитети у великим урбаним зонама: Пржно, Добре Луке, Жањица и Радовића у Кртолима. Предвиђена дистрибуција туристичких лежаја у овим зонама према плану је следећа:

Мјесто	Лежаји		Приватне собе	Остало	Свега
	Б и Ц кат.	Кампинг			
Жањице и Добра Лука	700	300	—	1.500	2.500
Пржно	2.050	700	—	900	3.650
Радовићи	200	400	900	1.500	3.000
Укупно:	2.950	1.400	900	3.900	9.150

У Жањицу је предвиђено 48.500 м² простора за туристички смјештај, а у Пржном 67.600 м².

Из наведених података се види какав ће напредак донијети туризам овом полуострву, уколико се планови и остваре.

Урбанисти су још предвидјели и широке заштићене зоне око Жањица, Клинаца, Радованића и у ували Добра Лука, као и на неким другим мјестима. То су у исто вријеме и резервне зоне за даљу урбанизацију када за то дође вријеме даљом експанзијом туризма.

Туристичко-угоститељски објекти. — Садашње стање туристичко-угоститељских објеката не задовољава. То се нарочито осјећа у сезони на плажи Жањица, чији мали угоститељски објекат, власништво угоститељског предузећа „Бока“ из Херцег-Новог, не може ни приближно да задовољи потребе великог броја излетника. Једини репрезентативни туристичко-угоститељски објекат је хотел „Плавни хоризонти“ на плажи Пржно, чији су капацитети попуњени 100% од маја до октобра мјесеца. Налази се у идеалном амбијенту, над самом плажом, удаљен од насеља и сав у зеленилу. Део кредита за изградњу хотела дали су чехо-

словачки синдикати па се хотел сада користи искључиво као одмаралиште за њихове ралне људе.

По осталим мјестима доминирају приватне угоститељске радње, нарочито у Кртолима, са рибљим и другим домаћим специјалитетима. Неке од ових угоститељских радњи имају своју музику за разоноду у вечерњим часовима.

Планираним развојем туризма добиће се довољан број туристичко-угоститељских објеката који ће моћи у потпуности да подмире потребе туриста у шпичи сезоне.

Иифра-структура. — Највећи проблем полуострва је вода. Већ је наглашено да је Лупштица без извора и да становништво користи искључиво киншницу. Међутим, развоја туризма без водовода не може бити, па се то поставља као основни проблем и приоритетни задатак. Већ постоји мањи водовод од извора Топлиш у тиватском пољу (капацитет 20 л/сек.) из којег се снабдијевају водом хотел на плажи Пржно, дио насеља у Хртолима и дио Тивта. Овај водовод већ сада не може да задовољи потребе, па се рјешавање овог проблема види у изградњи регионалног водовода за читаво подручје Црногорског приморја, који би користио воду Скадарског језера.

Други, такође важан проблем је изградња мреже савремених асфалтних путева преко читавог полуострва, са спољашње и унутрашње стране, и са крацима који би се одвајали за раније описане увале. Без добрих асфалтних путева не може бити ни говора о савременом туризму, посебно што поморски приобални саобраћај није уопште развијен.

Све док ова два проблема не буду ријешена, тј. снабдијевање водом и мрежа путева, не може се предузимати даљња изградња туристичко-угоститељских објеката.

Перспективе развоја

Полуострво Лупштица је потенцијално подручје за развој туризма херцеговске и тиватске општине. Једна од осовина развоја, која је оријентисана према Херцег-Новом иде средиштем полуострва на релацији: Росс — Клиши — Радованићи — Добра Лука. Друга осовина развоја обухвата Кртоле и залив Траште, а оријентисана је према Тивту.

Просторну композицију полуострва карактерише:

- једна неизграђена обала (југозападна)
- квалитетне природне плаже
- специфичан и јединствен просторни модел — систем старих насеља са невеликом удаљеношћу од обале (800—150 м), које треба реактивирати
- богат фонд маслинака
- јако извијена мрежа локалног макаламских путева
- напуштени фортификацијски објекти.

Циљ је да се активирају стамбена насеља, заштити обала и омогући њено коришћење за читаво подручје, а туристима обезбиједи смјештај са различитим избором мјеста за дневне и ноћне активности.

На Луштици ће се развијати класични приморски туризам са нагласком на риболовном туризму. Од осталих врста туризма посебно се рачуна на излетнички, спорско-рекреативни и климатско-лијечилни. Предвиђа се развој туристичких објеката у склопу постојећих насеља, са мјестом Радовићи у Кртолима као секундарним центром подручја (примарни центри су Херцег-Нови и Тиват). Систем старих реактивираних насеља у Кртолима карактерисаће изразита туристичка активност са концентracијом комплементарних сервиса (спортони, забава, култура, трговина, шеталишта, излети) у Радовићима. У ували Кртоле предвиђена је изградња, посебно атрактивних, пловених туристичких насеља. „Пловени насеља представљају резервне могућности подручја. Састављена од пловених сегментних објеката, груписаних за матичне докове са основним инсталацијама, ова насеља су покретљива.“ 18/90.

Пржино, као крајњи пункт друге осовине развоја, на јужној обали мора, сачињаваће специфичне врсте туристичког становања, са системом сервиса, плажом, урбаним парком, рекреацијом и марином.

Овако предвиђена туристичка активност у пуној сезони, поред великог броја туриста мораће да рачуна на одређени број сезонских радника, па се зато мора предвидјети висока флексибилност коришћења стамбених капацитета.

Везе са залеђем. — Ради разноврсније и свобухватније туристичке понуде предвиђени су и допунски облици рекреације. Тако се посебан нагласак даје вези са планинским залеђем, гдје би се користили кратки боравци у оквиру летњих годишњих одмора на обали. Према анкети која је вођена на тему „Туризам у Црној Гори“ око 67% анкетираних туриста изјаснило се да је спремно прихватити овакву солуцију, тј. да користи комбиновани годишњи одмор море — планина. Ова веза је лако остварљива обзиром на близину великих планина као што су Орјен и Лошћен, затим мањих међу којима су Врмац, Субра и Обосник. До појединих пунктова на овим планинама изградиће се жичаре и добри асфалтни путеви, па ће и само путовање до планинских локалитета постати атрактивно због обиља панорамских — пејзажних утисака, који нарочито кулминирају са ловћенских серпентина и врха Радоштика изнад Херцег-Новог.

Остале комплементарне дјелатности. — Оријентисати се искључиво на туризам није препоручљиво због његовог сезонског карактера, велике варијабилности и хуљивости. Кратка сезона, могући неповољни временски услови, нестабилна свјетска полити-

чка ситуација, конкуренција других подручја, инфлација и друге непогодности, крију сталне потенцијалне опасности да туристичка „жетва“ не uspije, a то нарочито погађа подручја која се искључиво оријентису на туризам. Зато је перспективним планом развоја предвиђено, поред већ постојећих индустријских капацитета и њиховог проширења у тиватској и херцеговској општини, стварање заједничке индустријске зоне у тиватском пољу. Индустрија која ће се ту развијати неће бити у конфликту са туризмом, јер ће се избјежавати свака индустрија која може постати извор загађивања ваздуха, мора и овог подручја уопште.

Поред индустрије предвиђен је развој услужног и производног занатства, интензивирање пољопривредних површина кроз повртарске културе, нарочито у Кртолима, затим риболов и саобраћај са посебним акцентом на оживљавање обалног поморског саобраћаја. За туризам је од посебног значаја будући узгој дагли и каменица у приобалном мору у ували Кртола. Ови специјалитети посебно су тражени на туристичким трезама. Њихов економски узгој већ је започет у ували Кукуљина недалеко од Острва цвијећа, а ускоро ће се наставити у ували Кртола.

Но, море је било и остало основа цјелокупног економског развоја и водећи фактор живота у читавој Боки которској па и Луштици. Зато је његова заштита услов „*sine qua non*“ без кога се не може рачунати на даљи просперитет уопште, а посебно у туризму.

З а к љ у ч а к

Туристичке атрактивности природних и друштвених чинилаца полуострва Луштице, као и релативно добра и погодна саобраћајна повезаност, представљају солидну базу туристичке понуде, па самим тим и значајан чинилац перспективног развоја.

Разлог што се Луштица споро укључује у савремене туристичке токове, лежи у неразвијености туристичко-угоститељских и других рецептивних капацитета, без којих се не може развијати туризам.

На крају Луштица има потребне услове да постане туристички привлачна, а то јој омогућује већи uspijeh и веће користи од туристичке привреде. Да би се читав комплекс могућности о којима је било ријечи, економски валоризовао кроз туризам, неопходно је ријешити питање снабдијевања водом, изградње асфалтних путева, подизања угоститељско-туристичких објеката, оспособљавања потребног кадра и обезбјеђења потребних рекреационих садржаја. Једино на тај начин постојеће предиспозиције за развитак туризма на Луштици добиће и свој економско-финансијски еквивалент. Тада ће се моћи рачунати на домаће и стране туристе осредњих платежних могућности и управо ове категорије треба да буду клијентела за будућу оријентацију.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. Б. Ж. Милојевић: Бока Которска, Зборник радова, књ. XXVII, Географски институт, књ. V, Београд 1953.
2. Др Ж. Јовичић: Туристичка географија, Београд 1974.
3. М. Лазаревић: Климатске особине Херцег-Новог и његовог граничног подручја, Географски институт, књ. 18-та, Београд 1967.
4. Др Д. Дукић: Клима динарског приморја као фактор развоја туризма у Југославији, Туристичка валоризација природе Југославије, Географски завод ПМФ, Београд 1963.
5. Др Д. Дукић и Др Т. Ракичевић: Хидрографске особине приобалног мора Југославије (едисија као под бројем 4).
6. Др инж. Владимир Асестић: Неке геофизичке и биосколотске карактеристике Бококоторског залива, Бока 2, Зборник радова из науке, културе и умјетности, Херцег-Нови 1969.
7. Др Јован Стјепчевић: Макго-thollusca Бококоторског залива, Студија Марина 2 — Котор 1967.
8. Нико Луковић: Бока Которска, Народна књига, Београд 1951.
9. Др Миланко Тешић: Војно-географски положај Боке Которске као поморске базе, Годишњак Поморског музеја у Котору, књ. XXI, Котор 1973, стр. од 121. до 137.
10. Д. Поповић и А. Стерниша: Флора и вегетација херцеговачког подручја, Херцег-Нови 1971.
11. Золтан Маџар: Најстарија архитектура у Боки Которској, Бока 1, Зборник радова из науке, културе и умјетности, Херцег-Нови 1969.
12. Др Милан Радовић: Неке економске карактеристике и интерес иностранних туриста за Црногорско приморје, Институт за друштвено-економска истраживања, Титоград 1966.
13. Николић — Секулић — Петровић: Рекреативна и културна туристика, Туристичка штампа, Београд 1974.
14. Јосип Басноли: Спортски риболов на Јадрану, Знање, Загреб 1975.
15. Станишић и М. Бујосевић: Туристичка географија Југославије, Савремена администрација, Београд 1974.
16. Илија Пушић: Археолошки локалитети и стање археолошке науке у Боки Которској, Бока 1, Херцег-Нови 1969.
17. Група аутора: Дванаест вјскова Бокелске морнарице, Београд 1972.
18. Група аутора: Генерални урбанистички план Боке Которске.

R é s u m é

POSSIBILITÉS DE DÉVELOPPEMENT DU TOURISME SUR LA PRESQU'ILE DE LUŠTICA A BOKA KOTORSKA.

Gligo ODALOVIC

Les grandes surfaces vides et non peuplées sur les côtes de la presqu'île de Luštica peuvent être exploitées au développement du tourisme, c'est-à-dire pour la construction, sans entraves, de complexes touristiques modernes. Dans la lumière du facteur moderne de la proposition touristique et sur la base de la consommation touristique, Luštica offre des possibilités pour le développement de différentes formes de tourisme; balnéaire, sportif, récréatif, pour la pêche, les excursions, le yachting, comme aussi pour les cures climatiques.

Dans cet ouvrage sont compris les chapitres suivants:

— Situation de la presqu'île dans la région, suivant les communications, les agglomérations des villes et les motifs touristiques en-dehors de Luštica, comme aussi par rapport à la zone contradictoire. On a constaté l'exceptionnelle situation de Luštica.

— Conditions naturelles au développement du tourisme dans le cadre duquel sont compris les facteurs du climat, de l'hydrographie, de la morphologie et de la biogéographie. Les conditions naturelles de la presqu'île s'adaptent presque totalement aux agréments naturels et touristiques bien connus de l'Adriatique du Sud.

— Les motifs touristiques les plus attractifs- naturels, avec une attention particulière aux plages de Zanjic et de Pržno et aux oeuvres d'art qui comprennent certains lieux plus importants et les monuments de culture.

— Possibilités d'activité de la mer proche de la côte, accentuant la pêche et le tourisme sportif, récréatif (nautique).

— Etat actuel de la proposition touristique et les perspectives de développement où sont élaborées les capacités de logement, l'infrastructure et les travaux complémentaires. Les perspectives du développement sont établies sur le plan de l'Adriatique du Sud.

Pour pouvoir valoriser le complexe entier des propositions traitées économiquement pour le tourisme, il est indispensable de résoudre le problème de l'eau, de faire des routes asphaltées, d'édifier des constructions touristiques et hôtelières, de former des cadres nécessaires et d'assurer l'équipement complet et nécessaire pour les sports récréatifs.

Avec les avantages naturels et touristiques déjà existants de la presqu'île, c'est le seul moyen de lui faire gagner l'équivalence économique et financière.

Поглед из Радошница на улаз у Бору Которску. У предњем плану утврбење Арца и црква М. Госпа, затим острво Мамула и у позадини мачви Оштри ре. У позадини десно Виталниско буле

Један од минских залива званог „ока“ на сјевероисточној обали веома погодних за изградњу зимовника за јахте. Снимљено са брежуљка Св. Лука

Бокожоторски јавиц. У предњем плану полуострво Луштица.

Шкоки кланф испод којег се налази Плава шпана.

Црква Св. Госпође у селу Радовићу. У предњем плану асфалтни пут и река који да Тивта преко Кртола води до хотела „Планински центар“

Црква Св. Луке на брежуљку крај села Гошћу, позната по својим старцима. Са овог брежуљка пружа се изванредан поглед на Тиватски залив, Кртоле, Грбаљ, Залив Траште и планину Авђен

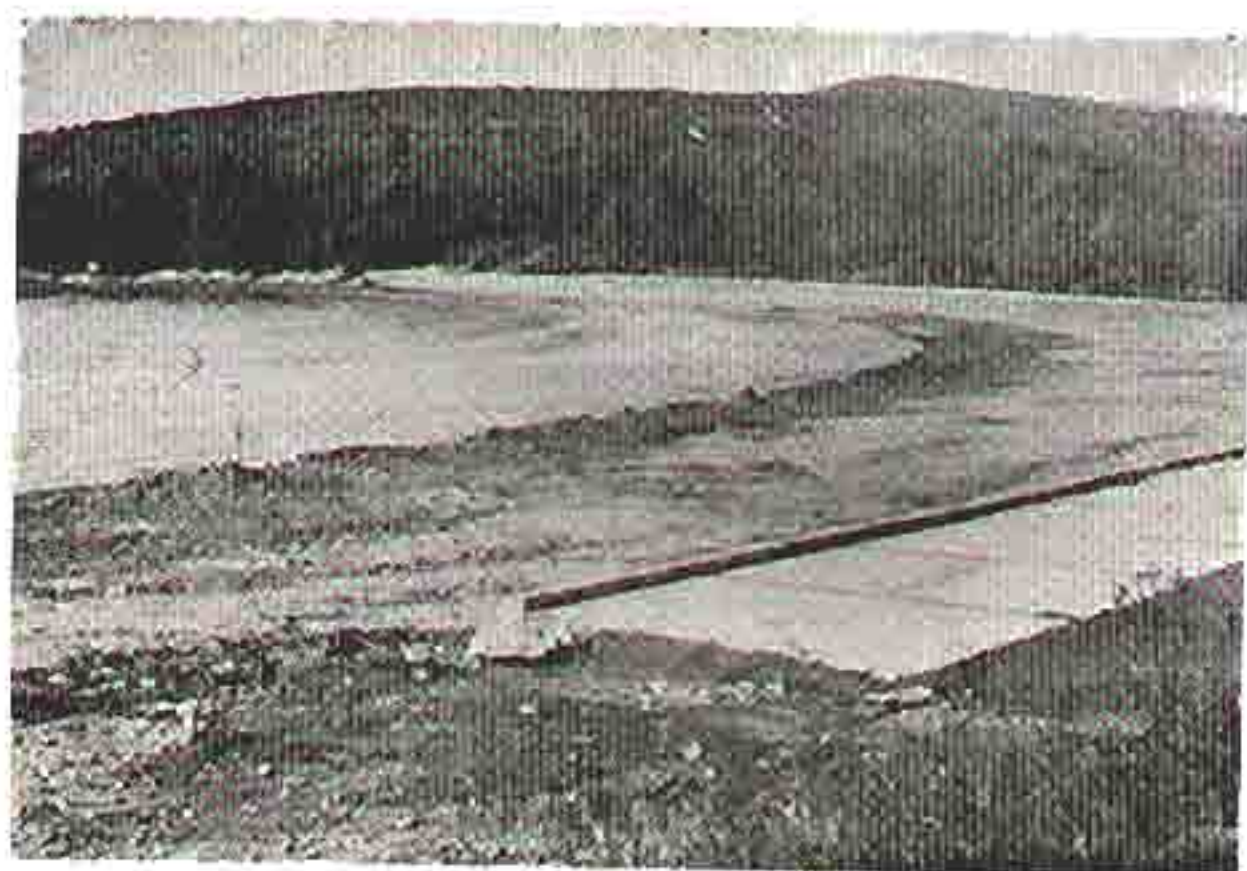
Плажа Жини на самом узком в Боровицкой долине
и острове, расположенном между островом и материком

Известные Жини

Део плаже Пржно са хотелом „Плави хоризонти“

Плажа Прсно — ентни пијесак „држина“

Rosce — jedno od najstarijih naselja u Boki Kotorskoj

PRILOG O MIGRACIONOM FAKTORU U ISTORIJI BOKE

Ograničavajući se na vrijeme mletačke i austrijske uprave u Boki Kotorskoj od nekoliko vijekova od interesa je utvrditi koliko je i u čemu naseljavanje ovog zaliva stanovništvom iz Hercegovine i Crne Gore uticalo na njenu istoriju. Ovdje se radi o migracijama krajem XVII i u prvim desetljećima XVIII vijeka, koje su sigurno snažno uticale na svu docniju istoriju Boke Kotorske. Kao što je geopolitički faktor igrao veliku ulogu u njenim burnim istorijskim tokovima, isto je tako tačno da je etnos-činilac u migracijama imao ogroman značaj.

Ovo naseljavanje Boke, tolerisano i pomagano od mletačke uprave i izvedeno u jednom vremenski kraćem razdoblju, temeljito će se odraziti na sve vidove života u Zalivu. Ono je, nanovo i ovog puta konačno spojilo Boku sa njenim prirodnim zaleđem, ishodištem — Crnom Gorom i Hercegovinom i to je ono što je najbitnije. Kao takvo, ono je istorijski kamen-medadž za ovaj kraj i ma koliko favorizovano od Venecije, na osnovu jedinstvenog i zajedničkog interesa borbe protiv Turaka, moralo se docnije pokazati bumerangom u odnosu na tuđinsku upravu Bokom. Pri ovom u prvom redu mislimo na stav i borbu Bokelja protiv odnarođivanja čemu na kraju krajeva teži svaka tuđinska uprava. Ova borba nije ovdje, doduše nikad ni poprimila neke teže i dramatične oblike baš između ostalog, zahvaljujući ovom migracionom činocu koji je bio usko povezan, proistekao i oslonjen na svoje etničke izvore — Crnu Goru i Hercegovinu.

Migracioni talasi upravljani prema Boki iz Hercegovine i Crne Gore imaju ogroman značaj za istoriju ovog kraja. Dovoljno je konstatovati da ove migracije konačno učvršćuju etničko jedinstvo Boke sa zaleđem.¹

Ova za Boku značajna migraciona kretanja stanovništva iz Hercegovine i Crne Gore u XVII i u XVIII vijeku utemeljiće jednu

¹ Istorija Crne Gore, knjiga treća, tom prvi, Titograd 1975. (Dr Gligor Stanojević: Crna Gora u XVII vijeku, str. 223.)

etničku osnovu koja će, pored niza drugih faktora, u prvom redu ekonomskih, imati veliki značaj i uticaj na niz pojava, počev od materijalne pa sve do duhovne sfere života u Boki Kotorskoj.

Novo doseljeničko stanovništvo služi Mlečanima u njihovim ratnim akcijama protiv Turaka u Hercegovini, a istovremeno kao brana, krajina, protiv turskih aspiracija na Boku.

«U svim mletačkim akcijama u Hercegovini hajduci su bili avangarda i posada na najisturenijim mjestima. Od pada Herceg-Novog (1687. godine — pr. V. R.) polako nestaje granica između hajduka i naroda. Cijelo stanovništvo Boke postaje hajdučka družina. Svi se doseljenici mogu smatrati hajducima, Bokelji su učestvovali u svim borbenim akcijama u Hercegovini i Crnoj Gori. Oni su najviše zaslužni za mletačke uspjehe u ovim oblastima. Otada se počelo formirati jedinstveno stanovništvo Boke, kasnije poznato pod imenom Bokelji.»¹

Doseljenici potiču iz krajeva gdje se teško živjelo, gdje se stalno strijepilo za goli opstanak, bdilo nad vjerom i imenom, stalno ugrožavani od Turaka, od Islama. Ovo novo stanovništvo u Boki odmah se laća oružja i pomaže Mlečanima da se Turci istjeraju iz Hercegovine. Sa ovim svijetom useljava se u Boku i jedan borbeni, junački mentalitet i odmah spaja sa ranijim i tadašnjim hajdučkim elementom i mentalitetom u Boki. Boka u to doba postaje dinamični i hrabri antiturski logor, baza odakle se polazi u boj protiv Turaka izvan Boke. Kažemo u ovom periodu, jer će kasniji život i ovdje donijeti promjene.

Morejski rat (1684 — 1699) duboko se odrazio na Boku, posebno na njeno stanovništvo. Venecija je konačno ovladala Bokom i dobila Ledenice. Nestalo je muslimanskog stanovništva iz Boke, a njega nadomješta novo, pravoslavno stanovništvo iz Hercegovine i Crne Gore. Broj doseljenika dva puta je veći od starosjedilaca. U Boku se unose i elementi bratstveničko-plemenskog društva, koji će u dodiru i spoju sa starosjedilačkim, starobokeljskim, formirati postepeno jedan bokeljski duhovno-moralni specifikum o čemu će kasnije biti govora.

«Novi podanici i doseljenici potpuno su prešli stari stanovništvo Boke. Sva dotadašnja naseljavanja Boke nijesu se osjetila u etničkoj strukturi stanovništva. Prije rata (morejskog — pr. V. R.) su u Boku pod mletačkom vlašću bila 6.123 stanovnika. Samo do 1692. broj podanika povećao se za 5.017 ljudi. Ako uzmemo u obzir da je tek poslije ove godine došlo do najveće seobe iz Hercegovine u Boku, onda je broj novih mletačkih podanika u zemlji poslije razgraničenja bio znatno veći od starosjedilaca... Kroz cio XVIII vijek jačaju bratstva u Boki, ali nikada neće prevazići taj organizacioni okvir u razvoju.»²

Kad se govori o ovim migracionim talasima treba istaći da je tek oslobođenjem Herceg-Novoga došlo do prave poplave iseljavanja življa iz Hercegovine u Boku. Glavni naseljenički krajevi u Boki za

¹ Isto, str. 217.

² Isto, str. 223.

ovo stanovništvo postaju okoline Herceg-Novoga i Risna. Tu krajem morejskog rata već živi oko 6.000 stanovnika, u ogromnoj većini doseljenika. Ali tek završetkom rata ova doseljavanja još se više pojačavaju, jer je to sada, u stvari, bjekstvo hercegovačkog življa iz turske Hercegovine u mletačku Boku. Iseljavaju se čitave porodice iz Trebinja, Popova, Zubaca i drugih krajeva Hercegovine. U ove bokeljske krajeve doseljavaju se i crnogorske porodice iz nikšićkog kraja, Banjana, Drobnjaka, Bjelopavlića i dr., ali nešto manje nego iz Hercegovine. Obratan je slučaj sa kotorskim krajem.

Sva ova migraciona kretanja izazivala su, prirodno, niz problema i teškoća za mletačku vlast. Dok se osvajala Hercegovina bilo je lakše. Tamo se dijelila turska zemlja hrišćanskom stanovništvu koje je tu trebalo da predstavlja živu branu prema Turcima. Međutim, kad se moralo povlačiti iz Hercegovine, za te doseljenike ta zemlja morala se naći u, inače, zemljom siromašnoj i stiješnjenijoj Boki. A doseljenici su u ogromnoj većini seljaci, koji od zemlje žive i kod kojih je stalno izražena glad za parčedom zemljišta, za obradu ili ispašu. Ove u Boki je malo i uz to je i neplodna i bez vode. Tu se još nalazio i onaj tanki sloj uglednih ličnosti — vladika, sveštenika, knezova i vojvoda — prema kojima je mletačka vlast posebno darežljiva i osjetljiva, jer je svjesna njihovog uticaja na seljačku masu. Oni redovno dobijaju po kvalitetu najbolje i po površini najviše zemlje, a uz to im se dijele titule i grbovi i druga znamenja. Pored ovog ni starosjedilačko bokeljsko stanovništvo nije smjelo biti zaboravljeno. Na kraju, sve to rezultira u većini malim, usitnjenim posjedima na kojima se nije moglo dobro živjeti i sa kojih su se morala tražiti druga, nova zanimanja. I u ovoj činjenici i stvarnosti toga doba treba tražiti uzroke i podsticaje daljem razvoju pomorstva i pomorske trgovine u Boki, kao i nekim privilegijama koje je tuđinska vlast davala Bokeljima.

»Za razliku od Dalmacije, Boka i Dubrovnik, oslonjeni na jaku pomorsku tradiciju i u 19. stoljeću bitan dio svoje egzistencije vezivati su za pomorstvo. Samo dok je iz krize koja je tu važnu privrednu granu zadesila, Dubrovnik izišao na nove puteve, Boka je propadala, ne stizaleći se u novoj situaciji.«

»Austrija je Bokeljima ostavila povlasticu da ne plaćaju porez i oslobodila ih vojne službe, iako je stanovništvo moglo slobodno da nosi oružje. Pored tradicije, to je bio izraz siromaštva bokeljskog primorca i gorštaka, koji se nije mogao duže odvajati od kuće, a da se to ne odrazi na ekonomsko stanje njegove obitelji, ali to je bila i posljedica određenog političkog stava Austrije. Austrija je u susjednoj pravoslavnoj Crnoj Gori, tradicionalnom eksponentu ruske politike, vidjela odlučnog takmaca svom prestižu u Boki, a bokeljsko-crnogorsko-ruska saradnja krajem 18. i početkom 19. stoljeća samo je više utvrđivala u tom uvjerenju.«⁴

⁴ Dr. Rade Petrović: Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću, Svjetlost, 1968, Sarajevo, str. 15.

U okvirima ovih migracija treba posebno istaći pitanje vjere. Ona je igrala izvanredno značajnu ulogu u ovom vremenu i pored ekonomskog faktora, vjera izvanredno snažno utiče na tok događaja i ponašanje stanovništva, kako u ovom vremenu migracija, tako i dugo docnije.

Stanovništvo koje migrira u Boku listom je pravoslavne vjeroispovijesti i to će se u kasnijoj bokeljskoj istoriji mnogostruko ispoljavati. Pošto je i ovdje docnije, u XIX vijeku, religija bila vododjelnica nacionalnog opredjeljivanja, njegov spoljni okvir, njegova kolijevka, to će se i potomci ovih migracionih porodica opredjeljivati kao dio srpske nacije. Takvi stavovi se ispoljavaju u doba narodnog preporoda u Dalmaciji, u drugoj polovini XIX vijeka naročito. Početkom XX vijeka veći dio bokeljskog već formiranog građanskog sloja sebe smatra Srbima i tako se deklariše u svojim javnim istupanjima u doba Austro-Ugarske Monarhije. Čak se ovdje i jedan manji dio katolika naziva Srbima i nastoji da se tako ponaša. Ovo građanstvo već tada ima i svoju legalnu organizaciju — Srpsku Narodnu organizaciju, kao i svoje glasilo — list »Boka«.³ Određene korijene svemu ovom treba tražiti i u ovim migracijama krajem XVII i u XVIII vijeku.

Još u toku ovih migracionih procesa pitanje pripadnosti ovoj ili onoj hrišćanskoj vjeroispovijesti, nadležnosti i duhovnom uticaju nad pastvom, predstavljalo je određeni problem za mletačku vlast. U suštini su u pitanju politički interesi ove ili one strane u sporu, ekonomski i drugi momenti, a sve se to kamuflira navodno čistim religijskim interesom.

³ U sindeliji koja je 1700. godine izdata vladici Danilu prilikom zavladičenja, od mletačkih naselja u Boki pominju se: Paštrovići, Luštica i Krtoli. Prema tome, crnogorski mitropoliti su imali crkvenu jurisdikciju nad jednim dijelom pravoslavnog življa u Boki Kotorskoj. Katolički misionari i prelati nastojali su da ograniče vjerska prava cetinjskih vladika u Boki. Kotorska dijeceza imala je veliki značaj za Rimsku kuriju kao predstraža katolicizma.

⁴ Krvni neprijatelj pravoslavlja, a posebno vladike Danila, bio je Vicentije Zmajević, prvo barski, a kasnije zadarski nadbiskup. Kada je pravoslavna vjeroispovijest u Boki stavljena van zakona, vjernici su 1709. pokušali u samom Kotoru da ubiju Zmajevića, smatrajući ga inspiratorom ove naredbe. Zmajević je radio svim silama da ukloni vladiku Danila i Crnogorce prevrće u katoličanstvo...⁴

I docnije će dolaziti do pogoršavanja odnosa između crnogorskih vladika i Mlečana oko pitanja jurisdikcije nad pravoslavnom crkvom i pravoslavnim življem u Boki. Tu je kamen smutnje i pokatoličavanje pravoslavnih u Boki. Neki su prevjerili, naročito

³ Vidi rad V. Radovića u časopisu »Boka«, br. 6—7, Herceg-Novi 1975: Riječi i djela (Boka na početku dvadesetog vijeka), str. 253.

⁴ Istorija Crne Gore, knjiga treća, tom prvi, Titograd 1975. (Dr. Gligor Stanojević: Crna Gora u XVIII vijeku, str. 274, 275.)

u kotorskom kraju, jer su tu i pritisak i propaganda za prelazak u katoličanstvo bili jači i stalniji, nego u hercegiovskom i risanskom kraju.

Kao što se iz rečenog vidi, nije bilo stalno nekog navodnog idiličnog mira između vjera u Boki, nego, naprotiv, u nekim momentima, vodila se oštra i tajna i javna borba za uticaj nad vjernicima. Istina, između crkvenih vrhova jedne i druge vjere, a daleko manje između samih vjernika, koji su u stvari, u ogromnoj većini, bili jedno, jednog istog etničkog porijekla i ekonomski upućeni jedni na druge.

*... Mlečani su bili krajoje neobazrivi prema vjerskim pravima četinjškog vladike nad jednim dijelom pravoslavnih u Boki. Vladiku Sava su nekoliko puta grubo udaljili iz Boke, što je on otpisao bez protesta. Kao mitropolit, Sava je bio trpeljiv prema katoličanstvu, pa je izražavao nadu u uniju — »da ćemo biti ujedno kako smo i bili«. Odlučno je ustajao protiv prevođenja pravoslavnih u katoličanstvo i propovijedao koegzistenciju dviju religija... Vladika Sava je imao izvjesne pretenzije na pravoslavno sveštenstvo u Boki koje nije bilo pod njegovom jurisdikcijom...»⁷

Snažan, ne samo vjerski, već naročito politički uticaj vrši Crna Gora preko svojih vladika na Boku Kotorsku, baš zahvaljujući činjenici što je onim pomenutim migracijama pravoslavno stanovništvo u Boki postalo većinsko. Uz to i jedan dio katoličkog stanovništva i prije ovih migracija i sada u Boki imao je isto etničko porijeklo kao i ovo novodošlo, porijeklom je iz crnogorskih krajeva, iz Katunske nahije i drugih oblasti, pa je cjelokupno stanovništvo Boke manje-više bilo jedinstveno u odnosu na tuđinsku, mlečačku vlast. Svi su bili etnički povezani sa svojim maticama — Crnom Gorom i Hercegovinom, dio su njih i njihove borbe za opstanak i slobodu. Kada se Crna Gora u svojoj spoljnoj politici počela orijentisati i oslanjati na pravoslavnu carsku Rusiju to se odrazilo duboko i na živalj Boke Kotorske. I u ovom je, neosporno, imao uticaja migracioni faktor.

«U Boki nije bilo nijedne pravoslavne crkve u kojoj se nije mogla naći neka utvara iz Rusije, niti starješina bez ruske medalje. Cio taj proces odigrao se neprimjetno, tako reći Mlečanima iz leđa. Duhovni vođa tog uspjeha pravoslavlja bio je crnogorski mitropolit Vasilije Petrović. Bez obzira na klasnu pripadnost, pravoslavni u Boki čvrsto se zbijaju u jednu cjelinu, svjesni svoje uloge, prava i opasnosti koje im prijete od neprijatelja pravoslavlja.»⁸

I u Boki vjeroispovijest i etnički činilac igraju znatnu, skoro presudnu ulogu na političko ponašanje njenog stanovništva. Dok ih prva vjerski razdvaja, dotle ih etničko zajedničko porijeklo čvrsto spaja, kako unutar Boke tako i prema vani, i uz neke zajedničke, ali bitne ekonomske interese i političke stavove prema tuđinskoj vlasti,

⁷ Isto, str. 310, 311.

⁸ Isto, str. 364.

čini ih primjerno vjerski tolerantnim međusobno. U tome je Boka bila i ostala pravi historijski primjer. Kao rijetko koji drugi kraj u našoj zemlji u prošlosti. To je uveliko zasluga običnog vjernika i Bokelja-pomorca koji je brzo stekao relativno visok civilizacijski i kulturni nivo i kome su vjerske razlike predstavljale nebitnu, daleko sekundarnu stvar.

*Vjerskoispovijesti, katolička i pravoslavna, postepeno, gotovo neprimjetno, postaju kolijevke nacionalne svijesti. Tako u Boki, kao i u ostalim zemljama gdje su živjeli izmješani katolici i pravoslavni, proces nacionalnog formiranja počinje sa vjerom, koja će sve do naših dana imati odlučujuću ulogu na nacionalno opredjeljenje. Svijest o zajedničkom porijeklu, interesima i borbi pravoslavnih i katolika u Boki protiv tuđinskog jarma doprinijela je vjerskoj trpeljivosti i uzajamnom poštovanju. Tako Boka nikada nije bila zemlja vjerskih sukoba i mržnji. Ta činjenica je bitno uticala da se premoste suprotnosti Boke Kotorske sa Crnom Gorom. Bokelji i Crnogorci su prvi u historiji naših naroda proklamovali ujedinjenje Boke i Crne Gore.*⁹

Ovdje se misli na kratkotrajno ujedinjenje Crne Gore i Boke Kotorske u doba vladike Petra I Petrovića, u vrijeme smjenjivanja francuske sa drugom austrijskom okupacijom Boke. Zaista, ovo je bio jedan indikativan i značajan čin u smislu prve najave ujedinjavanja naših tada rasparčanih jugoslovenskih zemalja i naroda, svjesni rani pokušaj, koji se takođe mora vezivati i objašnjavati migracionim faktorima. Nikakvi antagonizmi i raspre, koji su se, prirodno, tokom vremena javljali, uglavnom na imovinskoj, ekonomskoj osnovi, nijesu mogle u krajnjoj liniji razrušiti etničko jedinstvo između Bokelja i njihovog crnogorsko-hercegovačkog ishodišta i zaleđa. Nemoguće je bilo razbiti to jedinstvo. Istina, tu je bilo teškoća, jer je taj svijet živio dijelom u različitim ekonomskim i društvenim uslovima, a uticaj tuđinske vlasti sve je to još više potencirao, nastojeći da podrije i naruši jedinstvo Boke sa zaleđem, da zaoštri neke realne antagonizme između jednih i drugih.

U ekonomsko-društvenoj sferi javljale su se razlike između Boke i njenog zaleđa, iako su oni bili oduvijek privredno upućeni jedni na druge. Neke od ovih razlika su se pojačavale što se više u vremenu odmicalo od migracija krajem XVII vijeka. Tokom XVIII i XIX vijeka u Boki nastupa manje-više relativno mirnodopski period i ljudi se više okreću radnim djelatnostima, privredi, naročito trgovačkim djelatnostima, zanatima i drugom, što sve nije slučaj sa Crnom Gorom i Hercegovinom. Tu je takoreći borba neprestana. Ova činjenica je od nemalog značenja, posebno za privredni kontinuitet i dalji razvoj Boke Kotorske, kao i za neke elemente društvene nadgradnje i osobenosti koje će se formirati ovdje, na bokeljskom tlu.

*Društveno-ekonomski razvoj mletačkog dijela nekadašnjeg Zetskog primorja bitno se razlikovao od onog u Crnoj Gori... U dužim i sigurnijim mirnodopskim periodima stanovništvo je moglo više da se

⁹ Isto, str. 364, 365.

ustredredi na ekonomske probleme. Gradska i druga naselja pored mora nudila su mogućnosti za pomorstvo, trgovinu, ribolov i zanatstvo, kao i za kulturni razvoj, dok su viša naselja bila upućena na poljoprivredu. Sira ekonomska osnova imala je za posljedicu veće raslojavanje stanovništva i konstituisanje drugačijih ekonomskih i sociografskih struktura od onih u Crnoj Gori, izuzevši donekle Paštroviće, u kojima su se razvile izvjesne karakteristike plemenskog života. Osnovne kategorije stanovništva u gradovima činili su plemići i pučani, a na selu kmetovi, ali bilo je dosta i slobodnih seljaka. Glavni razlog takvom strukturiranju ležao je u komplementarnim robnovčanim odnosima gradskih centara i njima gravitirajućih seoskih područja u kojima se, i pored izvjesnog učešća kolektivno svojine, nijesu mogle obrazovati tipičnije plemenske organizacije. Takođe i na vojno-odbrambenom planu nedostajali su činovi koji su postojali u Crnoj Gori.*

*U dijelu primorja od ulaza u Bokokotorski zaliv do Bara srpski živalj pravoslavne vjere ostao je dominantan za čitavo vrijeme mletačke vlasti (stanovništvo katoličke vjeroispovijesti živjelo je u Boki gdje je činilo jednu četvrtinu stanovništva i u Spiču.**

Gore navedena sociografska struktura stanovništva kasnije će se izmijeniti, pa ćemo od doba ovih migracija, kroz XVIII i XIX vijek postepeno dobijati novu sociografsku sliku. U drugoj polovini XIX vijeka već imamo ojačalo građanstvo s jedne i masu seljaštva s druge strane. U građanstvo su ulazili slojevi pomoraca, činovništvo, sveštenstvo i neka druga zanimanja, pored trgovaca, sitnih i krupnijih. Ova klasa u nastajanju je neindustrijskog tipa i ovdje i u cijeloj tadašnjoj Dalmaciji, jer dalmatinski gradovi nijesu bili velika industrijska naselja, već mali, sitni administrativni centri u kojima ima dosta vojske (ovo je naročito karakteristično za Boku Kotorsku), a naseljeni su činovnicima, aktivnim i penzionisanim, sveštenicima, trgovcima, sitnim zanatlijama, pomorcima, ponekom propalom plemićkom porodicom, nadničarima, inteligencijom (advokati, bilježnici, profesori, liječnici i dr.). Po brojnosti seljaštvo je predominantno, a ogromna većina seljačkih porodica vuče svoje porijeklo iz migracija krajem XVII i prve polovine XVIII vijeka.

*Po konfesionalnoj pripadnosti u Dalmaciji (u Boka je dio Dalmacije — pr. V. R.) je 1870. godine bilo 82% katolika, 17% pravoslavnih i oko 1% ostalih. Za razumijevanje nacionalnog diferenciranja Srba i Hrvata, potrebno je naglasiti da pravoslavci u gradovima čine manjinit, premda negdje ekonomski jaku. Najviše ih ima u Zadru, Šibeniku, Dubrovniku i Kotoru, te manjim mjestima Boke (Herceg-Novi, Risan, Budva). U sedam obalnih političkih općina (Zadar, Šibenik, Dubrovnik, Herceg-Novi, Risan, Kotor, Budva) bilo je 1870. godine ukupno 60.665 stanovnika, a od toga katolika 45.429 (oko 75%), pravoslavaca 15.236 (oko 25%) i ostalih 73. Uzmemo li samo političke općine: Zadar, Šibenik i Dubrovnik, onda je od ukupno 44.643 stanovnika, katolika bilo 42.003 (oko 95%), pravoslavaca 2.567 (oko 5%) i ostalih 73 (ispod 1%). Ili, pak, obratno, u političkim općinama Herceg-Novi, Risan, Kotor, Budva, bila je ukupno 16.022 stanovnika, odnosa 12.596 pravoslavaca (78%) i 3.426 (22%) katolika.**

** Dr Đuro Vujović: Lovčenski NOP odred i njegovo područje u narodnooslobodilačkoj borbi 1941 — 1945, uvod, str. 18.

** Dr Rade Petrović: Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću, Svjetlost, 1968, Sarajevo, str. 19.

Kao što se iz gore navedenog vidi u Boki prevladava pravoslavno stanovništvo, dok je u većini drugih krajeva Dalmacije situacija obrnuta. Ovakvoj konfesionalnoj pripadnosti Bokelja i u drugoj polovini XIX vijeka treba, takođe, tražiti korijene u migracijama iz Crne Gore i Hercegovine. Konfesionalno i etničko jedinstvo Boke sa zaleđem, Hercegovinom i Crnom Gorom, nije bilo poremećeno dugotrajnom tuđinskom upravom Zalivom. Istina, radele su se nove sociografske strukture, nastajale su nove klasne podjele i interesi kod svih, na objema stranama, ali su etnički čini-lac, uska bratska i slovenska povezanost ovog življa, uz novu, nastajuću, južnoslovensku ideologiju, bili odlučujući u svim velikim i bitnim nacionalnim pitanjima, ne samo stanovništva Boke Kotorske, Crne Gore i Hercegovine, nego i svih drugih naših južnoslovenskih zemalja. U tome su se i mletačka i austrijska, odnosno austro-ugarska vlast pokazale nemoćne i pored duge, vjekovne uprave Bokom.

Migracioni faktor, takođe, ima svog velikog udjela u doba borbe za narodni preporod u Dalmaciji, u drugoj polovini XIX vijeka. Boka je dugo, sa svojim velikim predstavnikom Stefanom Mitrovim Ljubišom, igrala značajnu ulogu u borbi narodnjaka protiv autonomaša, protiv talijanaša, za održanje narodnog slovenskog bića, imena i jezika. Boka je bila stub narodnjaka, ovamo na jugu Dalmacije. Zahvaljujući baš migracionom faktoru Boku nikada nije opasno ugrozila autonomaško-talijanaška politika, kao što je to bio slučaj u ponekim drugim krajevima Dalmacije.

U srezu Kotor 1880. godine bilo je ukupno 33.757 stanovnika, a od toga 831 koji su se po jeziku opštenja smatrali Talijanima. Od ovog ukupnog broja u Herceg-Novom je živjelo 1.295 stanovnika — od toga 106 Talijana; u Kotoru 2.949 stanovnika — od toga 689 Talijana; u Muu 630 stanovnika — od toga 14 Talijana; u Prčanju 757 stanovnika — od toga 9 Talijana; u Škaljarima 536 stanovnika — od toga 2 Talijana; u Rismu 1.217 stanovnika — Talijana nema; u Budvi 914 stanovnika — od toga 2 Talijana i u Tivtu 698 stanovnika, a Talijana nema.¹⁷

Od posebnog je interesa utvrditi zbog čega je dolazilo do sukoba i antagonizama između Bokelja i Crnogoraca, u kom vremenu i u kakvim formama su se ispoljavale ove suprotnosti između Boke Kotorske i Crne Gore. Mi smo do sada na nekoliko mjesta podvukli da je migracioni faktor još više učvrstio etničko jedinstvo Bokelja i Crnogoraca, da je etničko ishodište bokeljskog življa u najvećem broju hercegovačko i crnogorsko, da je to jedan narod, iste vjere i jezika i istih narodnih tradicija — i to je bitno.

¹⁷ Dinko Foretić: O etničkom sastavu stanovništva Dalmacije u XIX st. s posebnim osvrtom na stanovništvo talijanske narodnosti, Zbornik »Dalmacija« 1870, Zadar 1972, str. 77.

Još od pojave hajduka u Boki javljaće se neki nesporazumi na relaciji narod — hajdučija. Hajduci su, neosporno, i u vrijeme kandijskog i u vrijeme morejskog rata odigrali značajnu ulogu, naročito u gerilskoj borbi protiv Turaka. Ali ova njihova borba vremenom poprima i jedno drugo obilježje. Ne napadaju se samo Turci, nego i hrišćansko stanovništvo. Naročito dubrovačka teritorija postaje poprište sukoba između hajduka i življa te teritorije. Oslobodilačka komponenta hajdučke borbe izvrgava se ponekad u pljačkanje i razbojništvo. Kad na ovu pojavu nadovežemo četovanje Crnogoraca upravljeno na mletačku i dubrovačku teritoriju, postaje jasnije zašto dolazi do nerazumijevanja, antagonizama i svada između ovog bokeljskog življa i aktera ovih poхода na njegovu imovinu. Recidivi ovih tada čestih nesporazuma i sukoba živjeće dugo u svijesti ljudi, prenosiće se sa generacije na generaciju, ali, ipak, neće bitnije poremetiti osnovni odnos, osnovni zajednički interes i onu toliko naglašenu etničku povezanost Bokelja i Crnogoraca.

Kako je ova pojava imala određenu težinu, dugo docnije, posebno u duhovnoj sferi i Bokelja i Crnogoraca, navešćemo jedno interesantno mišljenje poznatog historičara o ovom antagonizmu.

»Četovanje je bilo vrsta gerile na plemenskoj i bratstveničkoj bazi. Ono je imalo veliki značaj za razvoj Crne Gore i susjednih krajeva. Kroz četovanje se formirao hrabri i neustrašivi tip junaka (ovo isto važi i za hajduke u Boki — pr. V. R.) Pomiklo iz životne nužde, praćeno zvucima gusala, četovanje je postalo junački podvig.»

»Crnogorska četovanja nijesu pogađala samo muslimane. Na toj relaciji imala su karakter oslobodilačke borbe. Međutim, napadi na dubrovačku i mletačku teritoriju predstavljali su obično nasilje. Svojim četovanjem Crnogorci su narušavali i razbijali jedinstvo Boke sa zaledem, što je imalo teške posljedice za istorijski razvoj Crne Gore i Boke Kotorske. Bokelji, mletački podanici koji su nedavno došli iz Crne Gore i Hercegovine, vjerski i krvno potpuno vezani za svoju mačicu, bili su teško pogođeni crnogorskim četovanjem. Katunjani su ugrožavali živote i imovinu Bokelja, a to se nije praštalo. Pogođeni u svojim interesima, ljudi se okreću protiv Crnogoraca. Državne granice doprinijele su jačanju crnogorsko-bokeljskog sukoba. Ovaj proces, započeo početkom XVII vijeka, završio se vremenom šćepana Malog. Od Karlovačkog mira (1699. godine — pr. V. R.) pa kroz cio XVIII vijek jačaju suprotnosti između Crnogoraca i Bokelja. To je opšta pojava koja se zapaža između primorskih oblasti i njihovog zaleđa. Ipak, vjerska, krvna, privredna, i društvena povezanost Bokelja sa Crnom Gorom i Hercegovinom očuvala je od potpunog razaranja vjekovne niti Boke sa svojim zaledem. Od početka i u Dubrovniku i u Boki počinje se formirati mišljenje o Crnogorcima kao surovim pljačkašima, dok oni na njih gledaju kao na lacmanske kukavice.»¹¹

Recidivi gledanja, mišljenja i shvatanja ovakvog karaktera zadržali su se dugo u svijesti ljudi, čak sve do naših dana. Tek će revolucionarni radnički pokret i njegova marksističko-lenjinistička teorija, odnosno borba komunista između dva rata i posebno narodnooslobodilački rat i revolucija 1941 — 1945. godine, zajednička

¹¹ Istorija Crne Gore, knjiga treća, tom prvi, Titograd 1975. (Dr Gligor Stanojević: Crna Gora u XVIII vijeku, str. 236.)

borba Crnogoraca i Bokelja protiv okupatora i kontrarevolucije, izbrisati ovakva mišljenja jednih o drugima. Koliko se to duboko bilo zarilo u srž mišljenja pokazuje i činjenica da se i dan danas nađe na ponckog, bilo nesvjesnog, bilo zlonamjernog, koji misli u tim preživjelim i reakcionarnim kategorijama. To je sve sporedno, pojedinačno, netipično, smješteno u budžak istorije, ali govori koliko mogu biti žilavi ti ostaci u svijesti i koliko tradicija zna da pritiska svijesti živih iz generacije u generaciju. I kad nestanu materijalni korijeni, mišljenja i dalje žive, ma koliko bila nazadna i ružna.

Boka Kotorska je prostran i razgranat zaliv na jugoistočnom dijelu dinarskog primorja, sa izvanrednim geografsko-prirodnim položajem. Ovo će imati uticaja na istorijsku sudbinu bokokotorskog stanovništva, na život i zanimanja, na ekonomsku sferu na osnovama koje će se, uveliko i formirati mentalitet življa, amalgamiran sa elementima onog što je ovaj svijet donosio iz svojih matica, prigraničnih zemalja — Crne Gore i Hercegovine. U tom složenom i često kontroverznom sudaru, ali i spoju uticaja, starih i novih shvatanja, običaja, navika, tradicije, uz isplanirane težnje i želje tuđinske uprave, moraće se snalaziti ovaj došljak, migrant, prebjeg od omražene turske vlasti. Po prirodi vitalan i bistar, ovaj planinski seljački element vrlo brzo će se adaptirati na novu situaciju, novu sredinu i zanimanja. Isto onako kako su se, nešto ranije, brzo hajduci pokazali i kao neobično vješti pomorci, tako će i ovaj migracioni element iznenađujuće brzo prihvatiti more i pomorstvo kao izvor života i opstanka. Novi procvat pomorske bokeljske trgovine stvorice solidne uslove za veliki uspon materijalne kulture, a sa njom i duhovnih vrijednosti i to sve u jednom kontinuitetu, kao nastavak već dostignutog razvitka materijalne i duhovne kulture Boke Kotorske. Podvlačimo to, jer se ovaj migracioni faktor stvaralački uklopio, nadovezao na stečenu i zatečenu bokeljsku kulturu, razvijenu u prošlim vijekovima, na njen raniji privredni razvitak i na svu njenu već uobličenu civilizatorsku društvenu lizionomiju u onim dijelovima Boke Kotorske koji su bili mletački. Ova| novi svijet nije se pokazao kao rušilac zatečenog, nego, naprotiv, kao nastavljač i pregalac, koji je udahnuo novi svjež| elan i snagu daljem razvoju Boke.

Na bokeljskom tlu došljak je zatekao jednu specifičnu društveno-ekonomsku atmosferu, izgrađivanu dugo pod mletačkom vlašću u jednom dijelu Boke, doselio se u novu sredinu sa već izraženom civilizatorskom komponentom, susreo se sa morem prvi put, vjerovatno i ne sluteći koliko će mu ono ubuduće značiti. On je iz svojih etničkih matica donosio splet plemensko-bratstveničkih duhovnih i moralnih vrijednosti, koje će u susretu sa onim što je mletačka Boka imala, osobito sa onom civilizatorskom komponentom, rezultirati postepeno jednim specifičnim kulturno-duhovnim amalgamom, tako karakterističnim za Boku i Bokelja, za bokeljski mentalitet.

U mletačkoj Boki doseljenik je brzo prihvatao sve ono što mu nije moglo biti pruženo u starom kraju iz koga je dolazio; daleko bolje zagarantovanu i pravno regulisanu ličnu i imovinsku sigurnost i niz drugih sekundarnih prava. To je bilo novo, naročito za one koji su dolazili iz turske Hercegovine. On je, istina, ostajao i dalje siromašan seljak, ali je sada u poziciji da zajedno sa jednom hrišćanskom zemljom i pod njenim okriljem vojuje protiv onog ko mu ugrožava život, imovinu i vjeru. U prvo vrijeme on nije mogao, a ni htio odložiti oružje, od mletačke vlasti je i prihvaćen da bude neka vrsta krajišnika i kao takvom su mu i pružene povlastice. Ali će ova njegova ratnička uloga ubrzo ustupiti mjesto ulozi mirnog podanika u jednoj relativno mirnoj i sređenoj društvenoj, atmosferi, o kojoj nije u starom zavičaju mogao ni sanjati. Sa malog i posnog seoskog posjeda, koji je i u katastar zaveden, odlivao se jedan, iako mali, dio radne snage na more, na plovidbu, na zanate i druga priobalna zanimanja. Oružje je bilo zamijenjeno radom i on se brzo navikavao na tu promjenu, pretvarajući se u hrabrog i vrijednog pomorca, zidara, zanatliju, trgovca, ribara i zemljoradnika.

Ovaj proces kulturno-duhovne preobrazbe, iz koga je u vremenu proistekao jedan specifičan bokeljski mentalitet, taj stvaralački spoj starobokeljskog i migracionog faktora, čiju osnovu, sigurno, čini, najviše bokeljsko pomorstvo i otvorenost Zaliva, slobodno i široko strujanje i miješanje raznovrsnih kulturnih uticaja i ideja, stalni priliv ljudi raznih vjera, jezika, nacija i zanimanja, predstavlja jedno od složenih, neistraženih i teških pitanja iz bokeljske istorije.

Kao što je geopolitički faktor imao značajnu ulogu u istorijskim tokovima Boke Kotorske, isto je tako tačno da su ti tokovi produkovali i oblikovali i jedan zbir mentalnih elemenata kod bokeljskog stanovništva, kojih ono nije imalo u svojim maticama, odakle su se doseljavali. Ovaj duhovni specifikum stvaran je postepeno, kroz desetljeća i vijekove, u uslovima tuđinske uprave Bokokom. On je ovdje stican, prenošen i razvijan iz generacije u generaciju, u jednom drukčijem društvenom miljeu nego što je bio onaj iz koga su se ti ljudi i porodice doseljavali ovamo.

Kako se i pod kakvim i čijim uticajima rađao taj mentalni specifičnost, koliki je udio imao u opštoj, glavnoj i zajedničkoj bokeljskoj duhovnoj konstituciji, nerazdvojno povezanoj za svoje crnogorsko i hercegovačko ishodište, da li ga je tuđinska uprava, mletačka i austrijska, podsticala i usmjeravala svojim državnim ciljevima? Je li on bio i koliko svojstven svim slojevima bokeljskog življa, da li je to isključivo civilizacijsko-kulturni segment, pa odatle i pozitivan ili u njemu ima i negativnih svojstava — sve su to pitanja na koja nije lako odgovoriti.

O ovom duhovnom fenomenu vezanom i za migracioni faktor pisano je malo, često ovlašno, u sklopu drugih istorijskih tema i pitanja. Malo je toga i kod tri Vuka — Karadžića, Popovića i Vrčevića, jer se time nijesu direktno bavili.

Obično se ranije polazilo sa one zajedničke, realne i pragmatične osnove, od »narodnog slavenskog karaktera« i bokeljskog stanovništva, što je bilo razumljivo i prirodno u odnosu na neslovensku tuđinsku upravu. Taj etnički, slovenski karakter bio je stalno suprotstavljen mletačko-austrijskom uticaju i njegovom krajnjem cilju — odnarodivanju. Čak su u doba narodnog preporoda u Dalmaciji u XIX vijeku (a Boka je sastavni dio Dalmacije — pr. V. R.) i najistaknutiji autonomnaši priznavali slovenski karakter Dalmacije, u početku preporoda, da bi tek poslije 1866. godine počeli istupati kao talijanska narodna manjina. Doduše, njihovo »slovenstvo« bilo je korišćeno za jednu drugu svrhu, a najbolje je istaknuto u Bajamontijevoj krilatici: »Slavi domani, Croati mai.«¹⁴

Ovo često naglašavanje slovenskog karaktera bokeljskog stanovništva (to se insistiralo za svo stanovništvo Dalmacije, za njegovu ogromnu većinu) bilo je istorijski ispravno i politički opravdano, ali je u sebi sadražvalo i opasnost jednog nekritičkog tretmana ekonomsko-društvenih uslova u kojima je živio narod i u Boki Kotorskoj. Išlo se svjesno ka opštem nivelisanju ekonomskih i drugih interesa, koji, sigurno, nijesu bili identični kod svih slojeva stanovništva. Još su migracioni talasi krajem XVII vijeka donosili imovinske i druge razlike između glavarsko-crkvenog i siromašnog, brojno najvećeg, seljačkog sloja. Ovim zajedničkim »slavenskim karakterom« utirao se put neklasnom, apologetskom i romantičarskom tretiranju prošlosti stanovništva i u Boki, kao dijelu Dalmacije. Nastojalo se uljepšati postojeće ekonomske i klasne razlike među bokeljskim stanovništvom.

Ograničavajući se na uticaje mletačke uprave na doseljenike, i kasnije austrijske, bilo bi od značaja ispitati koliko i kako su oni djelovali na određene društvene slojeve, na kakav način, sa koliko uspjeha i uz kakve otpore su se reflektovali na bokeljski živalj, na domicil u cjelini, a kako na pojedine njegove socijalne grupe. Ne bi se moglo, mislimo, sve podvoditi pod jedan zajednički imenitelj — slovenski, i u ovoj našoj lokalnoj istoriji, u doba tuđinskih uprava, jer su u ekonomsko-društvenoj oblasti djelovali različiti interesi kod ovog ili onog društvenog sloja. Činjenica da su neki od njih u nekim etapama razvitka postajali zajednički (borba za upotrebu narodnog jezika, narodno školstvo, jugoslovenska ideja, lza koje je, ponekad, izvirivala i težnja za predominacijom vodeće klase neke nacije i dr.) ne može biti razlogom da se prećutkuju uvijek žive i zakonite klasne suprotnosti između, na primjer, siromašnog bokeljskog seljaštva i malobrojnog, ali narastu-

¹⁴ Benedikt Zelič Bučan: »Ekonomska osnova političkog programa Narodne stranke u Dalmaciji« — Zbornik »Dalmacija 1870«, Zadar 1972, str. 48. i 49.

jućeg građanstva, pretežno sitnotrgovačkog, koje se sve očitije konstituše u klasu u doba austro-ugarske uprave Bokom. Ili, po autoritetu vlasti i birokratizma, snažnog upravno-administrativnog aparata, po kome je Austrija na daleko bila čuvena. U Boki su se, još od doba Mletaka i ranije, povlačili i feudalni recidivi, kako u svijesti, tako i u praksi. Tu je još i crkva, katolička i pravoslavna i njeni krugovi, čije su veze i uticaji baš ovdje, u Boki, vrlo značajni. Svi ovi momenti imaju uticaja i na formiranje mentaliteta Bokelja, koji su od migracija naročito, u ogromnom svom broju samo dio stanovništva Crne Gore i Hercegovine.

I u Boki postoje različiti interesi pa je svako njihovo izjednačavanje nenaučno. Činjenica je, na primjer, da bokeljsko seljaštvo predstavlja pitanje za sebe, da je ono permanentno siromašno, da živi na najusitnjenijem i posnom, kamenitom posjedu, bezvodnom, da najviše od svih slojeva živi u duhu narodne tradicije i da je uticaj religijske svijesti na njega osjetan. Ali je ono i najrevolucionarniji sloj bokeljskog stanovništva (radničke klase ovdje nema u ovom dobu), najuže je vjerom, tradicijom i jezikom povezano sa svojim izvoristima, Crnom Gorom i Hercegovinom. Njegove bune i ustanci su to pokazali. I ovdje je značajan migracioni faktor. Oportunizam i kompromiserstvo njemu su bili najmanje svojstveni, dok su kod nekih drugih slojeva bili uhvatili korijen. Da bi se o ovom moglo argumentovanije pisati bila bi potrebna klasna analiza i naše bokeljske prošlosti, a nje do sada nema.

Da postoji zaista praznina u ovom, posredno svjedoči i ovaj navod:

«I pored nekoliko rasprava o ekonomskim prilikama Dalmacije za vrijeme preporoda i kroz cijelu drugu polovicu XIX stoljeća, ipak valja priznati da se još nije sistematski i detaljno izvršila analiza klasne komponente u preporodnom vremenu, iako je ona sadržana i u samom imenu narodna stranka. Nije ovdje na odmet spomenuti i ono što je još 1844, napisao Tommasco u svojim Iskricama: «Dva smo naroda u jednom puku, kapa i klobuk nijesu ista otadžbina...», dok je Lovro Monti nešto kasnije zapisao da su razlike između dvije socijalne klase stvorile dvije narodnosti».¹⁵

Kao što se vidi, Nikola Tomazeo, ta učena i kontroverzna ličnost, anticipirao je Lenjina, koji je znatno docnije pisao o nehomogenosti klasnog društva, o društvu u kome su u stvari dva društva, dva pogleda, dva mentaliteta, dvije istorije, dva klasna interesa — misleći na buržoaziju i radničku klasu, proletarijat.

Bez obzira na sve ove klasne odrednice, na ekonomsku determiniranost života bokeljskog stanovništva, ipak se u bokeljskom mentalitetu oblikovao jedan zajednički duhovno-civilizacijski segment svojstven manje-više svim socijalnim slojevima. Taj civilizacijsko-kulturni specifikum izrastao je, sigurno, na temeljima razvijene bokeljske pomorske trgovine u prvom redu. Zatim i vezano sa

¹⁵ Dinko Foretić: Uvod u Zbornik «Dalmacija 1870.», Zadar 1972, str. 7.

prvim, na otvorenosti Zaliva za sve evropske i svjetske uticaje, otvorenosti za ljude raznih vjera, nacija, zanimanja i jezika. Miješanje ideja, vjera, navika i ljudi stvaralo je posebnu atmosferu polibramlje, što je uz relativno visok civilizatorski nivo i prirodne ljepote, ovaj kraj činilo neobično privlačnim, atraktivnim.

Ovaj sticani i oblikovani mentalni specificitet nije poremetio duhovnu povezanost Bokelja sa Crnogorcima i Hercegovcima, već, naprotiv, oplemenio sva ona pozitivna mentalna svojstva koje je ovaj migrant-planinac donosio iz svojih etničkih izvorišta. Nije bitno ni tipično što je nešto negativnog otpadalo što je donijeto, a nešto negativnog primano u novom zavičaju. To je normalno, jer su to ipak bile dvije različite sredine, ali je ostalo sekundarno u odnosu na osnovnu mentalnu konstituciju bokeljskog življa, uvijek identičnu sa crnogorskom i hercegovačkom i u čijoj se osnovi nalazila narodna, slovenska, južnoslovenska i oslobodilačka komponenta.

Navešćemo jedno kraće, ali, smatramo i izvanredno vrijedno i sažeto podsjećanje na istorijsku materiju i hronologiju naroda koji su se smjenjivali u Zalivu, u spletu vijekova, jer nam ono potmaže u dočaravanju, makar i ovlašnom, burne istorije Boke Kotorske u toku koje se izgrađivala njena, kako materijalna, tako i duhovna kultura i mentalitet bokeljskog stanovništva.

»Istorijska panorama Boke je u brojnim slojevima, iako, naravno, nijesu svi podjednako snagom utkani u njenu fizičku i psihičku konstituciju...»

»Iliri su bili prva međuplemenska državna formacija, koja je od III do 168. godine p. n. e. ostavila po Boki dosta kulturnih tragova... Sa Ilirima na ovom terenu su bili pomiješani i Kelti, o čemu isto ima jezičkih tragova.»

»Rimljani vladaju Bokom od početka nove ere pa prvih pet vijekova, do propasti Zapadnog rimskog carstva 476. godine...»

»Vizantijska vladavina prisutna je, stvarno ili nominalno, od propasti Zapadnog rimskog carstva (476) pa do Nemanjića (1185), ali sa prekidima vladavine Vojislavljevića...»

»Duklja — Zeta sredinom XI v. uspijeva da se oslobodi vizantijske hegemonije i da se proširi nad Raškom i Bosnom... Tada je i Kotor u sastavu zetske kraljevine...»

»Raška se širi krajem XII v. i Nemanja poslije srpsko-mađarskih uspjeha protiv Vizantije prelazi vojskom i na teritoriju Zete...»

»Vladavina ugarsko-hrvatskog kralja Kotorom traje 13 godina (1371 — 1384)...»

»Bosanski period vladavine sjeveroistočnom obalom Boke (1377—1481) i Kotorom (1384—1390) od posebnog je značaja, jer je bosanski kralj Tvrtko udario temelje današnjem Herceg-Novom. To je najmlađi, odnosno najkasnije građeni srednjovjekovni grad na našoj obali...»

»Njemu od Tvrtka nije ostalo ni ime (Sv. Stefan), a taj novi grad dobio je kasnije svoj današnji naziv po hercegu Stefanu Kosačiću, koji je daleko kasnije (1450) ponovo energično pokušao da se probije sa trgovinom solju i sa manufakturnom radionicom tkanina, ali opet bez uspjeha. Tim prije što su se sve sigurnije približavali Turci koji će 1481—1482. zauzeti taj grad kao posljednju stopu Hercegovine...»

»Samostalnost Kotora otpočela je 1390. pa tokom tri decenije do početka mletačke vladavine 1420. godine...«

»Mletačka Republika je skoro četiri vijeka prisutna na obalama Zaliwa (1420—1797). To je dramatično doba brojnih ratova sa Turcima, od kojih su neki (kandijski) trajali četvrt vijeka. To je još period velikih karaklizama, čestih zemljotresa, kuge i gladi, ali istovremeno izvanredne vitalnosti našega naroda na obalama Zaliwa. To nije neka manje važna istorija tuđe vlasti i tuđih inicijativa, kako se to ponekad misli. Iako su uticaji neizbježni i jasni, to ipak ostaje istorija našega naroda, stvarana isključivo naporima i žrtvama domaćeg bokeljskog življa, koji je nosi i bitno izgrađuje. Važnije inicijative su u rukama domaćeg stanovništva i one, poslije ogromnih napora, donose bogate plodove na trgovačkom, kulturnom i umjetničkom planu. Našem čovjeku je u tim prilikama Venecija pružala, istina, samo pušku, sa željom da joj posluži u borbi protiv zajedničkog turskog neprijatelja. Ali on je, prihvatajući tu borbu, koja je bila i u njegovom rođenom interesu, pri tom razvio i jedro, da bi sa izvanrednim akumulacijama od pomorske trgovine postigao zavidan ekonomski i kulturni nivo. Ne mireći se, dakle, sa anonimnom sudbinom pasivnog vojnika-plaćenika, uz neku bijednu nagradu, bokeljski pomorac-trgovac se topio i probijao na opasnim tržištima, da bi sa vlastitim inicijativama gradio svoju sudbinu i svoj zavičaj, sa impozantnim baroknim licem, vladim i danas, skoro na svakom koraku u Zalivu. U ovom vremenu, a naročito u XVII i XVIII v. posebno treba podvući veliki zamah pomorske trgovine novih i mladih naselja Perasta, Dobrote, Prčanja, Stoliva, Tople i drugih. A uz to značajna je i neizbježna komponenta vremena bila i herojska anti-piratska epopeja borbe Bokelja protiv mediteranske piraterije Alžira, Tunisa i Maroka, kao i njihovih filijala — turskog Ulcinja i Herceg-Novog do 1687. Spomenimo i hajdučiju, jer su Perast i Stoliv bili značajni centri okupljanja hajduka, koje je Republika privlačila i pomagala. Te borbe na moru i kopnu sa stotinama znanih i nezvanih primjera ulaze bez sumnje u fond najčistijih oblika heroizma jugoslavenskih naroda.«

»Po padu Mletačke Republike 1797. Hoka opet prolazi nekoliko prelaznih faza i to: I austrijsku vladavinu (1797—1806), rusku (1806), francusku (1807—1813), da bi se — isto kratko — došlo do tzv. »privremene vladavine dviju ujedinjenih pokrajina Crne Gore i Boke Kotorske ili popularno »Centralne komisije«. Vladika Petar, na čelu tih vojno-političkih kretanja nazivao je arhaično »guberman bremeniti srudotočne komisijuni«. Iako je tada izabrana vlada podjednako broja Crnogoraca i Bokelja trajala svega 9 mjeseci, ona je od značaja, jer dolazi poslije zajedničke borbe Crnogoraca i Bokelja protiv francuskog generala Goljea (Gauthier) u opsadnom Kotoru i označava početak vezivanja i grupiranja vijekovima rasparčanih dijelova naše zemlje, što će na kraju dovesti do stvaranja Jugoslavije.«

»Zatim slijedi period II austrijske vladavine od preko jednog vijeka (1814—1918). Dok je za prve austrijske vladavine (1797—1806) još uvijek rasla pomorska trgovina i blagostanje, druga vladavina, poslije napoleonovskih ratova i engleske blokade, donijela je u cjelini tešku ekonomsku dekadenciju Boke...«

»Još podvučimo da se kroz sve istorijske mijene provlačila jedna konstantna nit borbenih tradicija naroda ovoga kraja. I to počevši od srednjovjekovnih krvavih grbaljskih otpora pritiscima kotorske vlastele, pa preko već spomenute anti-piratske i hajdučke epopeje, krvarenja u skoro svim ratovima do krivošijskih ustanaka 1859. i 1882, ustanka mornara 1918. i NOB-e i Narodne revolucije 1941—1945. koja je stvorila novu Jugoslaviju.«

»Na kraju bi se mogli upitati da li nalazimo nečeg karakterističnog i zajedničkog što zrači iz ovog milenijskog pregleda.«

»Koliko god je opasno praviti takva uopštavanja, rekli bismo da je Boka formirala naročiti smisao za asimilaciju, za kreativno preobražavanje različitih kulturnih slojeva na svojoj zemlji. Ona je svojim raznovrsnim istorijskim tokovima izgradila mentalitet otvaranja, širine i kretanja ususret. I tako razni kulturni slojevi mijesaju i rušeni, ono su mireni, čuvani i povezivani. Glavna karakteristika ovoga kraja je polihromija, uzbudljiva raznovrsnost. Ovdje je malo jednotemnog i jednosmjernog, jer su pomorci svoj pogled upravljali na široke horizonte i često putovali u tuđe zemlje, razbijajući tako svaku isključivost. U Boki istovremeno živi i evropski latinitet humanističke poezije i patetična, drevna narodna epika bugarštica, mediteranski orijentirani statuti starih gradova i seoske autonomije sa Dušanovim zakonom, Bokokotorska ikonografska škola istočne orijentacije i Tripo Kololija, jedan od najvećih slikara baroka zapadne slikarske inspiracije, tripjelji nad golom vatrom i stilski saloni.«

»U Boki su se u desetak crkava ranije, a još i danas u jednoj, sretali katolicizam i pravoslavlje u istim bogomoljama, za dva razna oltara, za liturgiju i misu. U Boki će se i pored tako česte i krvave raine stvarnosti tokom istorije sretati izvanredna i kvalitetna raznovrsnost kulturnih oblika života: u evropski organiziranom sanitetu, viteškim igrama, orguljama, raskošnim enterijerima, karnevalima, čipkarstvu, širokim pojavama mecenatstva i sl.«

»Ali da se ne bi posumnjalo da je ovakva brza istorijska sinteza samo slatkišasti napitak olužnog lokal-patriotizma i narcisoidnog istoricizma, odmah ćemo... podsjetiti i na neizbježno naličje stvari: nerijetke vučije međusobne borbe domaćih pomoraca među sobom zbog tržišta i robe, ili na svireposti zbog ponekih piratskih zalijetanja samih domaćih pomoraca i slično.«¹⁶

Dali smo duži izvod iz ovog interesantnog viđenja prošlosti Boke Kotorske i njene civilizacije i kulture, da bi se i na ovom fonu i pomoću njega dočarao onaj specifični bokeljski mentalitet, stican i oblikovan postepeno, u vijekovima, borbom, radom i pregalastvom, kako na kopnu, tako i na moru. Svakako da je u svemu ovom značajnu ulogu imao i migracioni faktor o kome pišemo i koji se kontinuirano i stvaralački uključio u ranije bokeljske istorijske tokove i dao im nove impulse, snagu, dinamiku i svježinu.

Još jedna interesantna pojava u istoriji Boke Kotorske povezana je, između ostalog, sa faktorom migracije. To je bio separatizam i velike razlike koje su se manifestovale na jednom relativno malom prostoru koga je zauzimao bokokotorski zaliv.

»Stalne migracije stanovništva, doseljavanja iz raznih krajeva naše zemlje, iz Crne Gore, Hercegovine, Dalmacije, Slovenije, kao i iz ostalih zemalja, iz Albanije, Italije, Austrije, Čehoslovačke, uslovile su velike razlike u nošnji, običajima i, naročito, u jeziku u Boki. Separatizam je pao u oči svakom ozbiljnom istraživaču bokeljskih krajeva i Vuk mu je posvetio poznate stranice u »Kovčeviću« koje se gotovo uvek nalaze na počasnom mestu u knjigama koje obrađuju etnologiju i jezik Boke Kotorske.«

»...Separatizam je kod pojedinih zajednica u Boki pothranjivan i hermetičkim zatvaranjem prema ostalim stanovnicima Boke, pa čak

¹⁶ Dr Miloš Milošević: Kratki osvrt na prošlost Boke Kotorske — pozdravna riječ na skupu jugoslovenskih folklorista u Igala, 1969. godine (neobjavljeno, tekst otkucan na pisanoj mašini).

iako su bili iste vere (Lušticani su se, npr., vekovima isključivo međusobno ženili), zatim postojanje raznih »komunitadi« sa svojim običajnim pravom (Komunitad Topaljska, Komunitad od Kastel Lastve, Komunitad Risanska itd.), koje su bile gotovo države u državi itd. Na jednom izloženom području kao što je bila Boka Kotorska pojedine zajednice morale su kompaktno da nastupaju da bi izbegle uništenje, te i tu mogu da se traže uzroci bokeljskog separatizma.¹⁷

Taj separatizam i municipalizam, bez obzira na sve objektivne okolnosti koje su ga pothranjivale, naročito u doba Mletačke Republike, odražavao se kao negativna odrednica kako u odnosu na krajeve izvan Boke, tako i unutar nje same. I baš će na tom planu austrijska uprava odigrati jednu progresivnu i modernu ulogu, razbijajući ovu izoliranost, kao ostatak preživjelog feudalnog porетка.

»Svaka od navedenih oblasti (Boka, Dubrovnik, Dalmacija) koje su ušle u novu kraljevinu Dalmaciju (1815. — pr. V. R.), živjele su stotinama godina odvojene i svojim posebnim životom, čineći zasebne cjeline (države), pa je to i stvorilo njihove posebne nacionalno-političke, socijalno-ekonomske i kulturno-istorijske fizionomije. Iako su imale dosta zajedničkih crta, osobito u načinu proizvodnje, njihovi međusobni odnosi pokazuju se u historijskoj retrospektivi kao obilje suprotnosti interesa, koji idu od običnih zadjevica do otvorenih sukoba. Razvijane i gajene u klimi svoje zasebne municipalne autonomije i državnosti, prekinute Napoleonomovim ratovima, one su ulazeći u veliku austrijsku državu donijele u miraz različito socijalno, političko i kulturno nasljeđe, koje nije bilo heznačajno za njihovo (Dubrovčani i Bokelji) pretapanje u Dalmatince, ili svih zajedno u Hrvate, odnosno Srbe. Možda se nigdje kod nas ne može adekvatnije aplicirati Marksova misao da »tradicija svih mrtvih generacija pritiskuje kao mora mozak živih«, kao u analizi osobnosti ovih triju sastavnih dijelova austrijske krunovine Dalmacije.»

»... Sve ove tri oblasti (»Dalmacija, Dubrovnik, Boka) ... sjedinjene su u jedinstvenu austrijsku — Kraljevinu Dalmaciju, koja je sve do propasti Austro-Ugarske Monarhije ostala sastavni dio tzv. »austrijskih zemalja« monarhije. Austrijska Dalmacija, »gdje se misli i govori talijanski, zapovijeda njemački, a sluša slavenski«, bila je najudaljenija i najzapuštenija pokrajina velikog carstva. Organizirajući svoju vlast po ugledu na ostale svoje pokrajine, Austrija je postepeno, uvođenjem jedinstvenog zakonodavstva i ostalim modernijim aktima, rušila dotadašnje feudalne privilegije pojedinih gradova i oblasti, pa se ona može gledati i kao rušitelj dalmatinskog municipalizma i dubrovačke državnosti, odnosno kao onaj objektivni faktor koji je pomagao pretapanje Bokelja, Dubrovčana, Dalmatinaca i ostalih »provincijalaca« u moderne građane...»¹⁸

Na kraju, može se sa sigurnošću utvrditi da je migracioni faktor bio prosto utkan u sve značajnije istorijske pojave u Boki Kotorskoj, da je na njih uveliko uticao i davao im svoj etnički pečat, pa je zato tuđinska uprava i poklanjala istom znatnu pažnju, naravno, uvijek nastojeći da ga iskoristi, u krajnjoj liniji, za svoje

¹⁷ Dr Srđan Musić: Romanizmi u severo-zapadnoj Boki Kotorskoj, Beograd 1972, Filološki fakultet, str. 22, 23, 24.

¹⁸ Dr Rade Petrović: Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću, Svjetlost, 1968, Sarajevo, str. 10, 11, 15, 16.

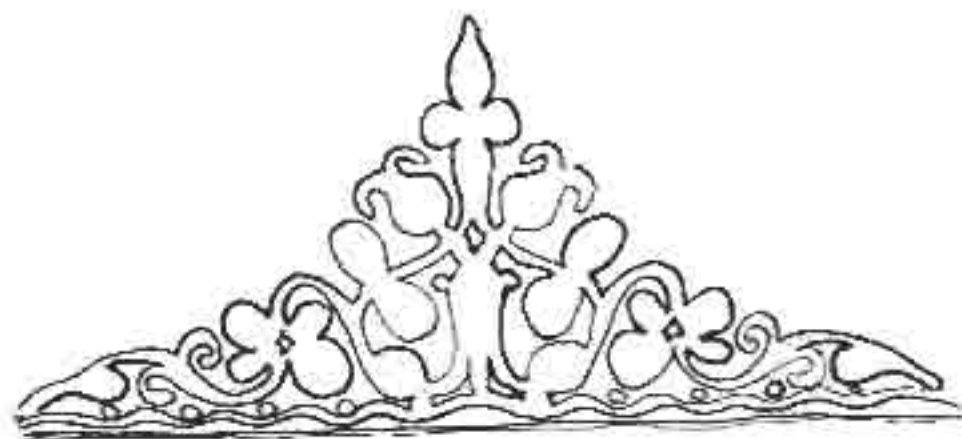
državne interese. Pisati o ulozi i značaju ovog činioca u opštoj istoriji Boke Kotorske vrlo je teško i složeno, ali je potrebno, jer on prožima niz značajnih događaja, koji su se odigrali na ovom tlu. U vezi sa ovim nameće se čitav niz pitanja koja izazivaju istoričara da o njima piše. I ovaj kratki rad o ovom složenom migracionom faktoru i njegovom značaju u istoriji Boke Kotorske treba primiti samo kao pokušaj, kao elemenat razmišljanja, kao podstrek na dalju raspravu o njemu. Kao otvaranje diskusije i o drugim pitanjima lokalne, bokeljske istorije, kao što je, na primjer, pitanje same sadržine pojma bokeljstva i bokeljskog imena i njihovog ljubomornog čuvanja i isticanja u stilu onog poznatog odgovora Hrvatsko-slavonskom saboru u Zagrebu, 1848. godine:

»Najprva i najsvetija naša dužnost je javiti pred svijetom da mi Dalmatinci nismo, no Bokezi.«

Sjetimo se ovom prilikom oštrog istupa narodnjaka Antuna Konstantina Matasa protiv autonomasa Bajamontija koji je preporučivao da Dalmatinci ne budu »ni Talijani ni Slavjani već Dalmatinci«:

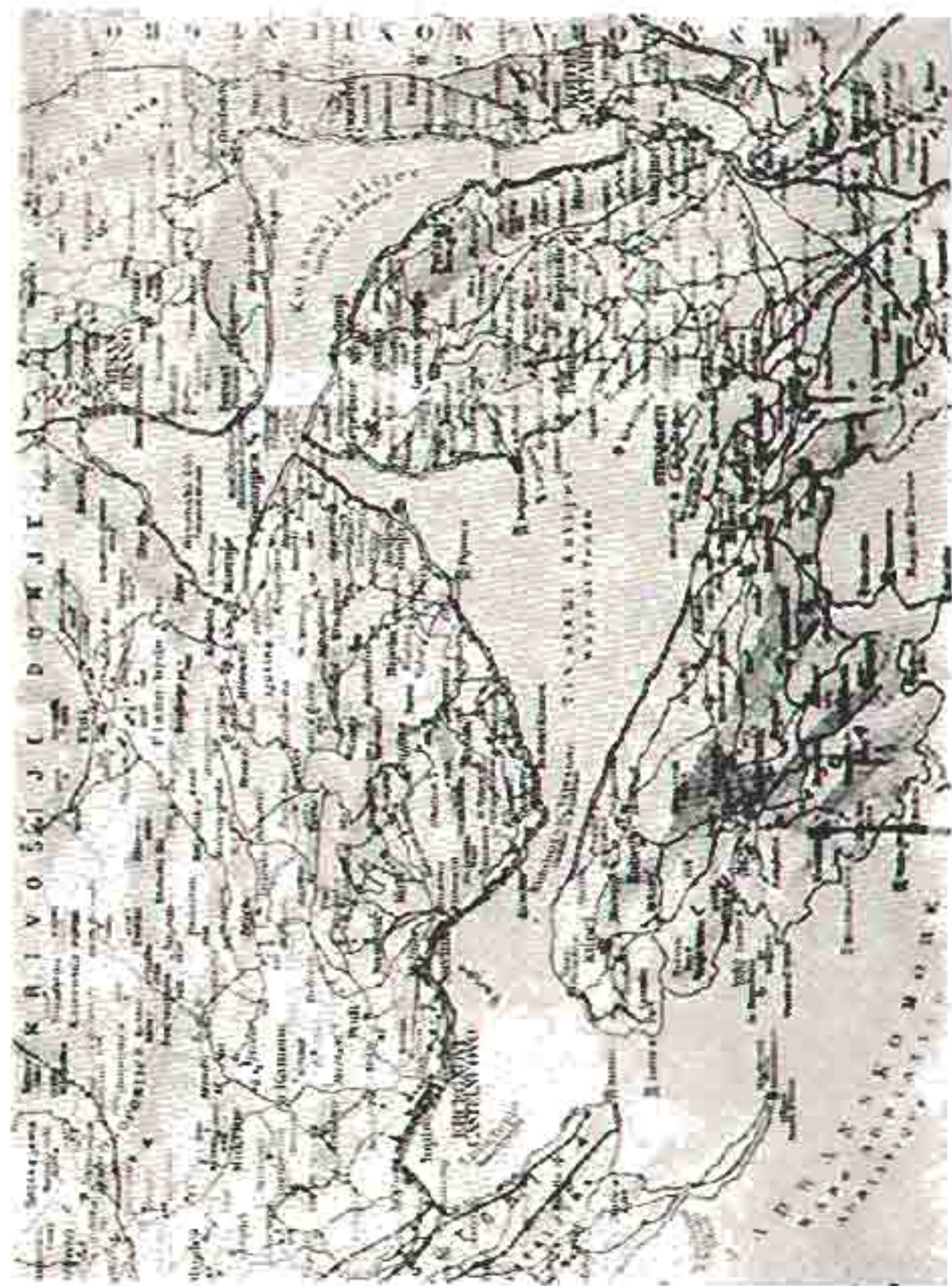
»da će se Dalmatinci uvijek zvati Dalmatincima, makar bili u kojoj državi, dok u Dalmaciji žive, ali tih Dalmatinaca kao naroda nema, već samo u glavama vas dalmatinskih... koji pod tim geografskim imenom vašu... zaklanjate...¹⁹

Naveli smo ovu paralelu, iako ona nema suštinske veze sa gornjim bokeljskim odgovorom Saboru, ali ima formalne, u smislu stalnog insistiranja na regionalnom, geografskom imenu — Bokelji ili Bokezi. U vezi sa ovim, naročito bi trebalo objasniti one navedene razlike i separatizam, rascjepkanost i »komunitadi«, te »države u državi« u istoriji Boke Kotorske, municipalizam i ulogu austrijske, odnosno austro-ugarske uprave, u stvari progresivnu, na njihovom razbijanju. I još mnoga pitanja iz naše lokalne istorije koja su posredno ili neposredno povezana sa migracionim faktorom.

¹⁹ Iosip Beroš: Preludij u Dalmaciji 1860 — 61. sjedinjenju s Hrvatskom i Slavonijom — za sjedinjenje i protiv njega, Zbornik »Dalmacija 1870.« — Zadar 1972, str. 111.

Boka Kotorska

R é s u m é

DETAILS AU SUJET DU FACTEUR DE LA MIGRATION DANS L'HISTOIRE DE BOKA

Velimir RADOVIĆ

Dans l'ouvrage on discute de l'importance de la migration de la Hercegovine et du Monténégro à Boka, à la fin du XVIIème siècle et au XVIIIème siècle. On présente l'influence du facteur technique pour ces mouvements migrateurs sur un plan encore plus proche de Boka Kotorska avec son arrière-pays et les sources techniques du Monténégro et de la Hercegovine. Dans l'ouvrage est amplement traitée la question de la religion des nouveaux immigrants à Boka et ce qu'elle représentait dans la vie de Boka vénitienne, d'un côté, et les rapports avec le Monténégro et ses évêques, de l'autre côté. Ensuite, des rapports des nouveaux immigrants par rapport à la réalité économique et sociale trouvée à Boka sous Venise et son insertion rapide dans les courants économiques et sociaux surtout de la marine marchande très développée à Boka et sur les bases desquelles a crû une, relativement, grande culture matérielle et spirituelle à Boka Kotorska. Dans l'ouvrage sont aussi brièvement sonnés et expliqués quelques antagonismes qui se présentaient sur la relation Monténégro et Boka à l'époque de la République Vénitienne et de l'Autriche. Une partie de l'ouvrage est consacrée à la construction et à la formation d'une mentalité spécifique de Boka qui est encore reliée au développement orageux de la marine de Boka et du Golfe ouvert aux hommes de différentes nations, religions, idées et coutumes. La tolérance bien connue entre les religions est aussi bien soulignée ainsi que les exemples antérieurs de conflits sur ce plan entre les évêques monténégrins et les dignitaires catholiques au sujet des ouïalles, des biens et des églises - car un convertissait les orthodoxes au catholicisme etc. Dans l'ouvrage surtout est remarqué le manque d'une analyse des classes des habitants de Boka, l'analyse de sa position économique et sociale à l'époque de Venise et de l'Autriche qui a permis continuer l'interprétation romantique, apologétique et «slavijansku» (serbo-slovène) du passé local de Boka, en particulier. A la fin, il faut surtout remarquer le séparatisme, le fractionnement de Boka aux «komunitades» et les grandes différences, sur un aussi petit espace, et le partage en municipalités, comme récidives des rapports féodaux du temps de Venise et encore avant, ainsi que le rôle progressif de l'Autriche pour leur destruction et leur liquidation et l'introduction d'un cours de développement moderne à Boka.

РИБАРСКА ЛЕКСИКА У ЈЕЗИКУ ВУКА ПОПОВИЋА

Изворни текстови за упознавање бокељског рисанског говора јесу, поред других, и писма Вука Поповића упућивана Вуку Караџићу. Ова преписка два Вука, Поповића и Караџића, има 138 писама. Поповић је упутио Вуку 130 писама, Вук њему свакако више од 8, колико је данас сачуваних. Сва ова преписка објављена је у редакцији Љубомира Стојановића, у књизи *Вукова преписка, књига VII*.¹ Писма су написана у времену од 1834. до 1864. г. У Предговору *Которских писама*² Голуб Добрашиновић каже за Вука Поповића: „Изузетно даровит приповедач, из краја која је језичким богатством задивно и таквог зналаца као што је Вук. Он је, још пре свога прослављенога земљака Стефана Митрова Љубише, открио то у својим писмима. Читалац, уистину, не зна чему пре да се диви, богатству лексике или изражајности и мелодиозности његове реченице.“³

У овоме раду биће показане одређене лексичке особености и семантичке вриједности рисанског говора Вука Поповића. Ријечи које смо одабрали означавају појмове из рибарства и ограничене су на називе риба и рибарске производе. Ова лексика садржи и називе који показују оруђа и послове прераде рибе. Њен значај је за историјску и савремену лексикологију. Поједини називи риба, рибарских производа, оруђа, послова и мјера, које налазимо у рисанском говору, карактеристични су и за друге сусједне приморке говоре. Циљ нам је да покажемо језичке вриједности одабраних лексема из рибарства у рисанском говору Вука Поповића према одредницама Вуковог *Српског рјечника* и према другим испитиваним говорима Боке. Језичке вриједности ових лексема нарочито су уочљиве у конструкцијама синтаксиског нивоа. И сам Поповић је објашњавао, у писмима Вуку, ријечи из ове и других семантичких група, нпр. „Она (скаква) је по кроју

¹ Стој. *Преп.* VII, 1 — 445.

² Добраш, *Котор. писма*, 9 — 222.

³ Добраш, и. дј. Предговор, 14.

и величини као дунавски шаран од три литре ... иде из мора у Бојану, и ту се котн, плоди, хвата. И кад је сила водсча прежене дође у Боку ... зову је Муљани ђабра."⁴

Становништво сјеверозападног дијела Босне, у који се укључује и Рисан, претежно је херцеговачког поријекла и оно говори источнохерцеговачким новоштокавским дијалектом (и)јекавског типа.⁵ Источни дио Босне замишљеном границом између Рисна и Пераста, према новијим истраживањима између Рисна и Ораховца,⁶ дуж приморја све до Бојане представља ареал зетског говора, такође штокавско(и)јекавског, али различитог од херцеговачког.⁷

I

Синтагматски слојеви и реченичке структуре у које улазе лексеме ове семантичке групе дају нам тачну представу о њиховој језичкој вриједности. У реченичким и синтагматским структурама које наводимо налазе се: именице, придјиви, глаголи у атрибутој и адвербијалној функцији.

Конструкције синтаксимског нивоа

Бутарга

1. 6 бокана бутарге (251).⁸
2. Из које се вади бутарга (283).
3. Ову бутаргу чине највише у Скадру (283).
4. Пошто је (бутаргу) изваде из рибе (283).
5. Држе је (бутаргу) у со (283).
6. Метну је (бутаргу) на месо (283).
7. Па се (бутарга) суши на диму (283).
8. Двије литре и по бутарге (277).
9. Наћи ћете на дну мало бутарге (297).
10. Није биле у Котору ни за лијека ... и бутарге (362).
11. Три литре бутарге из Скадра (379).
12. Што сам с бутаргом шта шиљао (423).
13. Бутарге фришке, круше и масне (441).
14. (Бутарга) је сипна и мршава (441).
15. Измијешао је скадарску (бутаргу) и с Корчуле далматинску (441).
16. (Бутарга) је слаба (441).

⁴ Стој. н. дј., 283.

⁵ Наквић, *Босна*, 522—524.
Ивић, *Српски народ*, 64.

⁶ Пешкић, *Стар. говори*, 9.

⁷ Упор. термин зетски говори у Дијалектолошкој карти српскохрватског подручја, Ивић *Српски народ*, — стр. 57.

⁸ Број у заградама означава страницу Стој. Преп. VII.

Груј

17. *Груј са Виса* (217).
18. *Груј из саламуре* (217).

Јегуља

19. *Јегуља скадарска* (251).
20. *Јегуља слана (h 2)* (275).

Паловнић

21. *Паловнићи испечени* (440).

Пастрва

22. *А не вибају се још пастрве* (203).
23. *Вибаше се на пазару бскоја пастрва* (259).
24. *А пастрве не доносе још Црногорци на пазар* (277).
25. *Ова риба (пастрва) увире у она ока* (277).
26. *У која (ока) дове је (пастрву) са јаким мрежама* (277).
27. *А има је (пастрве) веле по средини дубоке воде изобила* (277).

Пастрма

28. *Брзо ће почети Црногорци доносити још пастрма* (251).
29. *И док ми запане једна добра и претила (пастрма)* (251).
30. *Рече ми за једну суву пастрму да ће вам је послати* (425).

Риба

Уз одреднице: пастрва, скаква, грута.

31. *Слаб је лов од рибе и горје и доље* (359).
32. *Је зготовила рибу на бродет* (440).

Скаква/скакавица

33. *Риба из које се вади бутарга зове се скаква или скакавица* (283).
34. *И она (скаква) је по кроју и величини као дунавски шаран од три лигре* (283).
35. *Она (скаква) иде из мора у Бојану* (283).
36. *И ту се (скаква) коти, плоди, хвата* (283).
37. *И кад је прежене (скакву) сила водена дође у Боку* (283).
38. *Матица јој (скакви) је дакле у Бојани* (283).
39. *Најбоља је ова риба (скаква) слана и (скаква) сирова за јести уз божићни пост* (283).
40. *Послаћу вам неколико главах (скакве)* (283).

Скоранаца

41. *Почели су доносити мало и скоранаца сувих* (203).
42. *У оној кутији скоранаца метнуо сам . . .* (251).
43. *А пет скоранаца сувих (h 2) у једној кутији као лани* (275).

Трута

44. Ово вам само пишем поради ове црногорске *труте* (226).
45. И по паролову послао сам вам једну лобру *труту* (230).
46. И за *труту* — 5 к(арантана).⁹
47. Надам се да вам је приспјела она *трута* (231).
48. *Трута* је лакле пропала (242).
49. Из Тријеста ми пишу да се била усмењела (*трута*) (242).
50. Да барем рекоше да се (*трута*) узвранкотала (242).
51. Али да се усмрњела сува и урењена риба (*трута*) (242).
52. Бе вам не послах једну *труту* (283).
53. Ударила несрећа у њих (*труте*) (283).
54. Због великијех вода што их (*труте*) не могу ловити у дубоко (283).
55. Шаљем вам једну *труту* женску (289).
56. (*Трута*) од тежине 10 фуната (289).
57. (*Трута*) добро урењена (289).
58. Ни *труту* нијелу добити (359).

Ћабра

59. Скаква иде из мора у Бојану . . . и кад је прежене сила водена дође у Бок у зову је Муљани *Ћабра* (283).

Угор

60. Још ми не добоше из Скадра три *угра* (јегуље) (202).
61. *Угар* ја не знам која је то риба, да ли је то јегуља? (210).
62. По ријечи *угор* у вашем рјечнику и купио сам оне јегуље (217).
63. Али код нас *угор* не значи јегуљу него рибу груј (217).

Укљева

64. Нема ни добријех сувијех *укљева* ни *трута* (379).
65. А домало кад почну добре *укљеве*, *труте* и *бугарга* (271).

II

У говорним линсарним низовима лексемске комбинације дају нове значењске вриједности. Именички облик одређице *око*¹⁰ везује се својим семантичким пољем¹¹ у процесу комуникације за појам воде. Облици *крој*, *величина*, односе се на појмове

⁹ Каранџин м. (у прим), *vide* крајнара. Вук *Српски рјечник*. 274.

¹⁰ Упор. Вук *Српски рјечник*. 406.

¹¹ Морфосемантичко поље представља „комплекс односа форми и значења, формиран у оквиру једног скупа ријечи“. *Pierre Guiraud, La Sémantique, PUF, Paris, 1964, 89*. Тај однос је социолошки условљен, он указује на одређену друштвену стварност и политичко-економске и техничке карактеристике.

из животињског свијета, облик глава односи се на појам мјере и количине. Детерминанте придејевске функције: *скадарска* (бу-тарга), *далматинска* (бутарга), *фришка*, *крупна*, *масна*, *ситна*, *мршава*, *слаба* (бутарга), *вишки* (груј), *скадарска*, *слана* (је-гуља), *слана*, *сирова* (скаква), *водена* (сила), *велике* (воде), *суве* (скоранце), *јаке* (мреже), *црногорска*, *добра*, *усмрћела*, *узаринки-тала*, *женска*, *добро уређена* (трута), *сува*, *добро уређена* (риба), (лов) *од рибе*, *добра*, *сува* (укљева), као и предикатска прилошка конструкција (пастрве) има . . . *изобила*¹² показују нове међусобне односе језичких знакова, са новим значењским вриједностима. Идиоматика језичког израза уочава се и код глагола: *бутарга се (из)вади*, *чиши*, *држи (у со)*, *метне* (на љесе), *суши* (на диму). *Паловнић се (из)тече*, (риба) *се зголови*, *ушире* (у ока), *лове је* (са јаким мрежама), (скаква) *се коти*, *плоди*, *хвата*, (сила водена) *прежене* (скакву), *удари несрећа* (у рибу и труте), скаква *ице* (из мора у Бојану). Оруђа за рал: *дим*, *љесе*, *мреже*, *со* и трговачке мјере: *двје литре и по* (бутарге), *три литре* (бутарге), (трута) *од тежине 10 фуната* показују нову репартицију значења ових семантема.

Лексика и семантичка вриједност ријечи мијењају се уперело са новим сазнањима о свијету и зависе и од чинилаца који не спадају само у домен лингвистике. Ти чиниоци су и историјска прошлост, социјалнополитичке и етнолошкогеографске карактеристике једног краја. Показани контекст на шивоу језичке анализе открива социолингвистичку обојеност овог бокељског говора, односно рисанске (и)јскавинтине Вука Поповића. Морфолошка образовања лексема домаћег поријекла показаних одредница упућују на њихов постанак само у народним говорима. Осим лексема: *бродет*, *бутарга*, *ћабра*, *узаранкотати се*, *фунат* све остале, и оне несловенског поријекла, су забиљежене у Вуковом *Српском рјечнику*. Појмовне ријечи: *величина*, *глава*, *дим*, *крој*, *љеса*, затим наведене детерминанте показаних придејевских структура, и радње: *зготовити*, *котити се*, *плодити се*, *прежати*, *уширати*, немају исти обим значењске вриједности у говору Вука Поповића и у Вуковом *Српском рјечнику*. У говору Вука Поповића њихово је значење шире етногеографски материјализовано. Вук биљежи у *Српском рјечнику* варијанту *пастрва/пастрма*,¹³ али нема варијанту *скакавица/скаква*. У *Српском рјечнику* је забиљежена само лексема скакавица. „З. у блату скадарскоме некака риба из које се вади авгутар.“¹⁴ Одредница *трута* у *Српском рјечнику* има слиједеће значење: „У Боши младица риба какове се шпр. хватају у Језеру скадарскоме *vide* младица З).“¹⁵ Код одреднице *младица* стоји под З. „некака риба *scomber l, cf, врнут, славатица?*“¹⁶ Назив

¹² Упор. Вук *Српски рјечник*, 237.

¹³ Упор. Вук *Српски рјечник*, 506.

¹⁴ Упор. Вук, н. дј., 706.

¹⁵ Упор. Вук, п. дј., 777.

¹⁶ Упор. Вук, п. дј., 375.

чењу ужегао, покварен за месо, али не у том значењу и за рибу, унесена је у Мусић *Роман*.²⁷ Семантемски еквивалент у рисанском говору је *усмрћео*.²⁸

3. Лексема *фунат* забиљежена је само у Рисну. Позната је савременом српскохрватском језику.²⁹

III

Језичке приједности дијалекатске лексике Вука Поповића показане су у семантичкој групи која представља појмове из рибарства. Специфичност рибарске лексике у говору Вука Поповића је у томе што су називи за врсте риба претежно несловенског поријекла. Домаћа имена појединих врста показују варијантне морфолошке облике. Облик *скаква* није забиљежен у Вуковом *Српском рјечнику*. Надази се у РСКЈ.³⁰ Особине врста риба, рибарске радње и нека оруђа у рибарству исказани су архаичним, домаћим језичким знаком. То потврђује идиоматика народног говора. Она се види у дијалекатски успостављеним низовима лексема, синтагматским одредбама и синтаксичким структурама.

Ова семантичка група показује архаичну домаћу цивилизацију, малог процента укрштања са медитеранском.

Лексеме несловенског поријекла јављају се у морфолошким варијантама и акценатском алтернирању бокелских говора.

²⁷ Мусић, II, 216.

²⁸ Стој. Преп. VII, 242.

²⁹ РСКЈ, књ. VI, 698.

³⁰ РСКЈ, књ. V, 794.

ПОПИС СКРАБЕНИЦА

- Брајк. *Пераст* Томо Брајковић, *Перашки дијалекат* — Програм Ц. К. Државне велике гимназије у Котору за школску годину 1892—1893, Загреб, 1893, стр. 3—21.
- Вук Српски рјечник *Српски рјечник. Истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима. Скупио га и на свијет издао Вук Стеф. Караџић.* — У Београду, 1898. (Треће државно издање), стр. XXVII+880.
- Деан. *Лингв. атлас* Др Мирко Деановић, *Лингвистички атлас Медитерана. Анкета у Боки Которској.* — „Рад“ (Југословенска академија знаности и умјетности), Загреб, 1962. бр. 327, стр. 5—38.
- Добраш. *Котор. писма* Голуб Добрашћиновић, *Вук Поповић, Которска писма.* — (Нолит), Београд, 1964, стр. 9—222+12 фотографија.
- Ивић *Српски народ* Др Павле Ивић, *Српски народ и његов језик.* — (Српска књижевна задруга), коло 64 књ. 429, Београд, 1971, стр. 327+3 карте.
- Мусић *Роман* Србан Мусић, *Романизми у северо-западној Боки Которској.* — (Филолошки факултет), Београд, 1972, стр. 7—274+1.
- Накић, *Бока* Сава Накићеновић, *Бока.* — Српски етнографски зборник (Српска краљевска академија), Београд, 1913, књ. XX, стр. 185—625.
- Пешкиан *Стар. говори* Митар Б. Пешкиан, *Староцрногорски средњокатунски и љешански говори.* — Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1965, књ. XV, стр. 1—294+4+1 карта.
- РСКЈ *Речник српскохрватскога књижевнога језика.* — Нови Сад — Загреб (Матица српска — Матица хрватска), 1967, књ. I, стр. 866 књ. II, стр. 862; 1969; књ. III, стр. 910; 1971. (Матица српска), књ. IV, стр. 1106; 1973, књ. V, стр. 1038; 1976, књ. VI, стр. 1040.
- Стој. *Преп.* VII Љубомир Стојановић, *Вукова преписка, књига VII.* — Београд, 1913, стр. XVIII+445.
- Томан. *Речи стр. пор.* Др Васо Томановић, *Речи страниг порекла у говорима Боке Которске.* — „Споменик“ (Српска академија наука и уметности), Београд, 1956, књ. CV, стр. 179—226.

R é s u m é

LE LEXIQUE DES PÊCHEURS DANS LE LANGAGE DE VUK POPOVIĆ

Mr Jelisaveta SUBOTIĆ

Les lettres du catéchiste de Kotor, d'origine de Risan, Vuk Popović (1806—1876) écrites au cours d'une trentaine d'années de correspondance avec Vuk Karadžić, sont des textes originaux pour les recherches du langage propre aux habitants de Risan, à Boka Kotorska. De la formation du langage de ces lettres est exclu le groupe sémantique qui signifiait des notions employées pour la pêche. Le lexique spécifique des pêcheurs, dans le langage de Vuk Popović, se trouve dans la manière de se servir de toutes les espèces de poissons, noms qui ne sont pas d'origine slovène. Les noms du pays pour chaque espèce de poissons démontrent la morphologie de différentes formes. Quelques-uns ne sont pas notés dans le *Dictionnaire Serbe* de Vuk.

Les particularités des espèces de poissons, des actions des pêcheurs et de quelques instruments de pêche sont exprimées d'une façon archaïque avec un trait distinctif du langage propre au lieu. Ceci confirme l'idiome du langage du pays. On reconnaît cet idiome du langage local dans les séries des lexèmes, des déterminations syntagmatiques et des structures syntactiques.

Ce groupe sémantique démontre l'archaïsme de la civilisation du lieu et le peu de rapports avec la civilisation méditerranéenne.

Les lexèmes d'origine non slovène se trouvent surtout dans les variabilités morphologiques et les accentuations alternatives du langage de Boka.

LEKSEME IZ POMORSTVA PAŠTROVIČA U JEZIKU STEFANA MITROVA LJUBIŠE

Leksika iz *Pričanja i Pripovijesti* Stefana Mitrova Ljubiše je utemeljena u književnu normu srpskohrvatskog jezika. Mada od višestrukog interesa za lingvističku nauku, leksikografski nije stručno obrađena. Kao ogranak zetskog dijalekta pruža dosta podataka za istorijsko-jezička proučavanja.

O biografiji i književnom djelu Stefana Mitrova Ljubiše postoji brojna bibliografija,¹ o jezičkim osobinama pisane rječi Stefana Mitrova Ljubiše samo nekoliko stručnih filoloških priloga.² Ova naš rad obuhvata nekoliko leksičko-semantemskih struktura iz oblasti pomorske geografije, plovidbe i brodarstva. Iz ovih oblasti smo odabrali lekseme koje su nepoznate u proučavanim susjednim govorima Boke Kotorske, u Perastu i Mulu, koji pripadaju istom dijalekatskom tipu, zetskim govorima. Pomorsko-ribarski nazivi govora stanovnika Mula uneseni su u *Lingvistički atlas I, Anкета u Boki Kotorskoj*,³ na osnovu klasifikacije Mirka Deanovića. Lekseme iz pomorstva Paštroviča nijesu posebno sakupljane. Samo pojedine, zabilježene su u radovima Petra Skoka⁴ uz određena istraživanja.

Za ovaj rad koristili smo samo *Pričanja Vuka Dojčevića*, knj. I, (PVD I) i *Pričanja Vuka Dojčevića*, knj. II (PVD II). Smatramo da leksiku paštrovskih primoraca treba jezički vrednovati i stručno obraditi. Odabrane leksemске strukture predstavljamo na sintaksičkom nivou i upoređujemo ih i sa značenjima registrovanim u rječnicima koje navodimo. To su: *Srpski rječnik* (SR) Vuka Stefanovića Karadžića, *Rječnik Hrvatskoga ili srpskoga jezika* Jugoslavenske

¹ Radoslav Rotković, *Dopune bibliografske građe o Stefanu Mitrovu Ljubiši*. — «Stvaranje», Titograd, 1974, XXXIX/12, 1624—1628.

² Ističemo, dr Aleksandar Mladenović, *Beleške o jeziku i problemima njegovog izučavanja u «Pričanjima Vuka Dojčevića» S. M. Ljubiše*. — Zbornik za filologiju i lingvistiku, Novi Sad, 1974, XVII/2, str. 1—28.

³ «Rad» Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1962, 327, str. 5—39.

⁴ Dr Petar Skok, *Naša pomorska i ribarska terminologija na Jadranu*. — Split, 1933.

akademije znanosti i umjetnosti (RJA), *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika* Srpske akademije nauka i umjetnosti (RKNJ), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* Petra Skoka (ERHSJ). Analizirane lekseme tražili smo i u nazivima iz *Pomorske enciklopedije* (PE) i u zbirci riječi romanskog porijekla iz Boke Kotorske Srđana Musića.

B o d, im. m. r. »ostrvo«.

»Petnaest godina boravismo na Malti... ter mi omrzne ta viteški bod i pcdem na Vis... (PVD, I, 17).

Ostrvo u moru, sinonim za Malta. Potvrdu sa ovim primjerom donosi RJA, sa objašnjenjem: »Vidi *b a d* pod 2. *scopulus*. U jednoga pisca našega vremena koji će sam biti tako promijenio *b a d* misleći da tako treba da bi imao otkle izvesti po svojoj misli ime boduo.« (RJA, I—4, 468). U procesu leksikalizacije *bod* je mogao nastati od osnove *hos-ti*, kao i *bad* od iterativnog (*na*)*bada-ti*. Obje varijante vode porijeklo od istoga korijena *hod-* samo što je u leksemi *bad* oblik dobijen prevojem vokala.⁵ *Bod* je, dakle, sinonimska varijanta ostrva, asocira na gole i oštre morske stijene, reske poput sječiva, o koje su se jedrenjaci slamali. Drvene olupine nasanjene na morskom kamenjaru asocirale su na razne nabodene predmete, na nabode. Leksema je samo pojmovno proširenje od osnove *bod-* i na pomorstvo. Od ove osnove *hod-* izvedena je i riječ *bođalj*⁶ očuvana samo u Paštrovićima. Znači tanki čavao za bodenje volova na jednoj strani duge motke, kojom se volovi tjeraju pri oranju. Uz ova objašnjenja podsjetimo se da je Ljubiša izričito naglašavao da govori jezikom junaka svojih priča: »A ja ću samo gotovo da skupljam ono što je narod srpski već izmislio.« (Moto, PVD, I) — i da je isticao da u svome vijeku nije »iznitio ni jedne jedincate riječi« (PVD, I, 4), da bismo odbacili tumačenje RJA da je *bod* Ljubišin neologizam.

J e d a r a c, im. m. r.

»... da mu je brod uzak, uzetijeh bokova, pljosne krme, jedarac kao donji mlin.« (PVD, I, 32.) »Imam brod da ga jedaraca takva nije što Grk zapovijeda.« (PVD, II, 86.)

Jedarac je u ovom kontekstu upotrebljen u sintaksičkom značenju brzinskog kretanja jedrenjaka, odnosno kretanja broda »vjetrom usred krme« (PVD, I, 10; PVD, II, 81). Značenje riječi jedarac ovdje upućuje na odnos vjetar — jedrenjak. Jedrenjaka kao objekta koji se kreće silom vjetra. Naziv vjetra morao je završavati sufiksom *-ac*, koji je dominantan u srpskohrvatskim nazivima vjetrova.⁷ Kretanje jedrenjaka pogonskom snagom vjetra poistovjetilo je pojmove

⁵ Uporedi *badaljka*, »viljuške«. Đ. Daničića, *Rječnik iz književnih starina srpskih*, — Beograd, 1863, I, 22.

⁶ Jovan Vukmanović, *Paštrovići*. — Cetinje, 1960, str. 154.

⁷ Dr Velimir Mihailović, *Srpskohrvatski nazivi vetrova*. — Prilozi proučavanju jezika, Novi Sad, 1966, knj. 2, 102, 119.

brzina plovidbe — jedrenjak. Pri tome je sufiks *-ac* razvio funkciju nomen agentisa, ovdje upotrebljen antropomorfno kao kod primjera jednosložnih glagolskih osnova (kosac, lovac, pisac).

Kotolač, im. m. r. upotrebljava se samo u padežnoj konstrukciji. «Jedrimo po sinjemu moru; tišina je i nebo bez oblaka, pak se momci okupili u kotolač i u besposlici vode svakojake razgovore.» (PVD, II, 129.)

Značenje riječi osnovano je na nivou metaforičke slike: mornari se okupljaju u parove kao jarebice, odnosno kokoši što «ćukaju». Metafora je uslovljena vizuelnim i slušnim asocijacijama. Izgleda odjeće mornara i glasovima. U Paštrovićima jarebice «čobani pod koševu hvataju». Na galijama i jedrenjacima mletačke mornarice nosila se odjeća modre i crvene boje sa metalnim kopčama i ukrasima, pa su i boje odjeće, uz žagor i način okupljanja u parove kao jarebice — kokoši stvorile nov pojam za život na brodu. Jezička materija potvrđuje ovaj naš zaključak. Leksemski formanti pokazuju da je kotolač hibrid. Od osnove onomatopejske imenice *cotorno* < *co(c)turnih* «bijela jarebica, prepelica» i opšteslovenskog sufiksa *-ac* za tvorbu nomina agentis, ovdje muškog roda, jer se odnose na mornare etimološki je nastala leksema *kotolač*, po izvršenoj disimilaciji sonanata *r > l*. Nazivi za prepelicu i jarebicu «kotorina», «kotorna» poznati su na Krku i u slovenačkom jeziku. (ERHSJ, II, 171.) *Kotolač* je, po našem mišljenju, po parovima podijeljen razgovor.

Krpatak, im. m. r. «olupina jedrenjaka».

«Kad more pade, a tišina nastade, primorci pokupe krpatke od srušene brodice.» (PVD, II, 13.)

Izvedenica je semantička varijanta pojma lijes-splav, ovdje motivisana osobinom predmeta. Znači olupinu jedrenjaka, komad od drvenog plovnog objekta koji ostaje na vodi. Morfološki lik lekseme potvrđuje RJA (22, 627), i to samo primjerima iz Ljubišnog djela. Osnova ove lekseme služi za građenje pridjeva koji mogu imati pored osnovnog i metaforičko značenje. (ERHSJ, II, 210.)

Lijes, im. m. r. «splav».

Ljubiša upotrebljava ovu leksemu za različite pojmove: naziv drvene ralice u jarmu («Nađe težaka s lijesom... pa ga spregne s plavonjom u jaram», PVD, II, 60); «Drvlje lijesa ili kutnjega pokrijeva», PVD, II, 61, nap.).

«Polože ga na lijes, koji je pod ono breme plovio kao pluto» (PVD, II, 15); lijes «smuc, postelja drvena, *zattara*. (PVD, II, 15, nap.) Leksema je upotrebljena i u značenju plovidbenog sredstva, splava, i to samo kod Ljubiše. U RJA je zabilježena u metonimičkom

* Jovan Vukmanović, nav. djelo, 177.

† Upor. i u drugom značenju u Paštrovićima: «Po predanju žena je ovdje odvajkada nosila kosu na potiljku, u kotolač.» J. Vukmanović, nav. djelo, 225.

značenju lađe samo kod Vetranica (RJA, 24, 80). Toponim Lesina < Liesena zapisan u XI vijeku izveden od pridjeva na -an: lijesan, koji se danas ne upotrebljava, znači lesno, odnosno lijesno ostrvo »šumovit otok« (ERHSJ, II, 298). Riječ je praslovenska (лѣсъ). Toponimi izvedeni od ove osnove zapisani su u hrisivuljama srpskih vladara.¹⁰ Od osnove лѣсъ potiče više pojmova za predmete učinjene od drveta. Da je *lijes* sinonim splava, plovidbenog sredstva, potvrđuje i sam Ljubiša italijanskim nazivom *zattara*, odomaćenim u govorima Boke.¹¹ Manji splavovi na Drini i Savi, rijekama gdje je splavarjenje razvijeno, nazivaju se *krpe*. (PE, II, 512; PE, IV, 136, 256). U značenju plovidbenog sredstva, splava, leksema *lijes* nije zabilježena ni u jednom rječniku. U ovom značenju ona je donesena iz pradomovine, i jedino u Paštrovićima očuvana kao ime plovidbenog sredstva na vodi. Na ovaj zaključak, pored navedenog, upućuje nas i mišljenje dr Petra Skoka da se »na Jadran došlo sa nekom terminologijom za brodarstvo... Nju je potisnula dugotrajna mletačka vladavina — naši ljudi na mletačkim galijama navikavali su se na italijansko-mletačke službene nazive.«¹² Ali, Paštrovići su sačuvali ovaj praslovenski arhaizam.

Peroprovez, im. m. r.

Upotrebljava se samo u predložskoj konstrukciji.

»Obratimo brod k istoku i vjetrom u krmu dođemo pod Budvu gdje se usidrimo na peroprovez.« (PVD, II, 82.)

Riječ je upotrebljena u značenju sintaksičke konstrukcije vezivanja na sidro, uzetom od konoplje. Provez koji se ovdje odnosi na užariju asociira prema izgledu na dugačka pera rastinja ili na takva pera kod ptica, koja se klata, njišu, drmusaju. Peroprovez je spoj užeta i sidra jedrenjaka, pri čemu se uže klata i drmusa poput pera na koja liče uvrnuti prepleti same užarije. Pero je od luka, zelja, smokve u govorima zetskim i istočnohercegovačkim. U Paštrovićima se leksema upotrebljava još i u značenju dijela u konstrukciji mučnog mlina.¹³

Brodarski termin *peroprovez* italijaniziran je danas u Boki nazivom *cima* i denominalom *cimati*. Leksema *cima* u značenju konopa za vezivanje plovidbenih sredstava potvrđena je u leksikografiji. (ERHSJ, I, 265; RSZB, 242, PD, 17.) Ovu leksemu zabilježio je i Vuk, a potvrđena je u RJA. Postavlja se pitanje: da li je Ljubiša posrblijavao italijanizme ili su pojedine lekseme, nezahvaćene tuđinštinom *peroprovez* i *lijes*, živjele samo u jeziku Paštrovića? Za lekse-

¹⁰ Đ. Daničić, nav. djelo, II, 30—31.

¹¹ Dr Stfan Musić, *Romanizmi u severo-zapadnoj Boki Kotarskoj*, — Beograd 1972. (Filološki fakultet), 241.

¹² Dr Petar Skok, *Od koga naučiše jadranski Jugoslaveni pomorstvo i ribarstvo?* — *Jadranska straža*, Split, 1933, sv. 5, 157.

¹³ Jovan Vukmanović, nav. djelo, 161.

mu peroprovez odgovor ćemo potražiti i u vanlingvističkim elementima. Mislimo da je peroprovez uže izrađeno od konoplje, upotrebljavano na jedrenjacima kod pristajanja na sidro, — a italijanizacijama uže metalne izrade koje se upotrebljava kod pristajanja brodova na mašinski pogon.

Cima je mogla zamijeniti raniji naziv *peroprovez*; i prema svojoj namjeni i prema svome izgledu. *Cima* je uže uvrnutih metalnih niti prema uvrnutim, ali rastresitijim, nitima užeta od konoplje. Dakle, peroprovez nije posrbljeni italijanizam Stefana Mitrova Ljubiša već je samo njegov zapis arhaične zavičajne lekseme.

Postupati, gl. svrš. v.

«Da brode postupamo» (PVD, I, 14); «Da ga (brod) pokrpin i postupam.» (PVD, I, 28.)

RJA potvrđuje denominal *postupati* (RJA, 47, 54) jednim od ovih primjera. Korijensku leksemu *stupa* objašnjava u značenju krpice kojom se u Crnoj Gori utvrđuje naboj na pušci, i to prefiksacijom *za-*: «zastupati pušku, tj. sabiti sakiju» (RJA, 70, 812.) Mišljenja smo da pomorski termin *postupati* znači izvršiti opravku propusnih mjesta ili šupljina na koritnoj konstrukciji jedrenjaka, utiskanjem i sabijanjem stupe. Prefiks *po-* je nosilac distributivne vrijednosti. Ovdje pokazuje da se jedan po jedan smotuljak kudjelje utiskuje u rupe i pukotine oštećene drvene konstrukcije jedrenjaka. Korjenska leksema proširila je osnovno značenje. Posebno leksičko značenje imaju i riječi: *vrlijka*, *žioka*, *ljemez*, *pauznica*, *rozgva* (PVD, I, 27, nap.) kao dijelovi drvene konstrukcije jedrenjaka, terminološki nepoznate brodograđevnoj tehnici. Za njih Ljubiša kaže: «Po Dalmaciji i Istriji ova se drvlja zovu italijanskijem riječima: *kolumba*, *madijer*, *korba*.» Dakle i lekseme *vrlijka*, *žioka*, *ljemez*, *pauznica*, *rozgva* su takođe slovenski arhaizmi, u pomorskoj terminologiji brodarstva sačuvani samo u Paštrovićima.¹¹

Četvorak, očuvano samo u predloškim konstrukcijama.

«Razvismo išno jedra: česa? — pođe u rutine i resmuljine, káda bješe od paučine, a ne od platna u četvorak tkana.» (PVD, II, 83.) RJA potvrđuje leksemu i uz njenu potvrdu navodi jedan drugi primjer iz *Pripovijesti*: «Vežu mu ruke užetom u četvorak opletenijem.» (RJA, 5, 15.) Naš primjer upućuje na tkačku radinost. Četvorak-jedro pokazuje da ono čini preplet tkačkih niti u četiri žice, četvorostruko, kao četvorak-uže. Riječ je motivisana prema osobini: četvorni, -rnô. Determinativna riječ četvorocjepan potvrđena je u Vukovom *Srpskom rječniku* i odnosi se na vrpcu ili peškir «u četiri nita tkan.» (*Srpski rječnik*, 851 — 852.) Četvorak-jedro je još jedan primjer

¹¹ O značenju ovih leksema, Jelisaveta Subotić, *Leksičko-semantičke vrijednosti nekih riječi Stefana Mitrova Ljubiša*, — «Boka», Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti (SIZ kulture i nauke Herceg-Noví), Herceg-Noví, 1976, knj. 8, str. 177 — 182.

proširenog osrovnog značenja korijenske riječi. U brođarskoj terminologiji, kao oruđe za plovidbu, leksema je sačuvana samo u Paštrovićima.

Statističko-poredbeni podaci prema navedenim rječnicima

	VSR	RJA	RSKNJ	ERHSJ	PD
Bod	—	+	+	—	—
Jedarac	—	+	+	—	—
Kotolač	—	—	—	—	—
Krpatak	—	+	—	+	—
Lijes	+	+	—	+	—
Peroprovéz	—	—	—	—	—
Postupati	—	+	—	—	—
Četvorak	—	—	—	+	—

Vukov *Srpski rječnik* potvrđuje samo jednu od osam analiziranih leksema, odrednicu *lijes*, ali bez semantemske vrijednosti pomorskog termina. RJA leksikografski potvrđuje pet od osam analiziranih riječi. Nijesu potvrđene lekseme: *kotolač*, *peroprovéz*, *četvorak*. RSKNJ u korpusu do slova J- ne označava semantemsku vrijednost pomorskog naziva *bod*, a kod lekseme *jedarac* potvrđuje njeno pomorsko-terminološko značenje. ERHSJ leksikografski potvrđuje samo tri lekseme: *krpatak*, *lijes*, *četvorak*. I u ovom rječniku bez semantemske vrijednosti pomorskog naziva. *Pomorska enciklopedija* ne potvrđuje ni jednu od analiziranih leksema. U govoru stanovnika Ferasta i Mula, navedeni nazivi su iakođe nepoznati.

Zaključak

Navedeni nazivi iz pomorske geografije, plovidbe i brodarstva Paštrovića su se sačuvali samo u jeziku Stefana Mitrova Ljubiše. Leksičke strukture, sa izuzecima onih romanskog porijekla, su slovenski jezički arhaizmi. Leksemna konstrukcija *na peroprovéz* pokazuje da Ljubiša nije posrbljavao romanizme čisteći jezik od tuđinštine već je samo zapisivao riječi koje je čuo u govoru naroda. Paštrovićima je apelativna ratarsko-stočarska leksika (*bosti*, *vezati*, *krpa*, *lijes*, *pero*, *tkati*) poslužila kao osnova za iznalaženje naziva i za pojmove iz pomorstva.

Lekseme iz pomorstva Paštrovića pokazuju da se paštrovski tip zetskog govora izdvaja od ostalih govora štokavskog dijalekta.

POPIS UPOTREBLJENIH SKRACENICA

- VSR Vuk Stefanović Karadžić, *Srpski rječnik istumačen njemačkim i latinskijem riječima*. — (Irečo državno izdanje), u Biogradu, 1898, str. XXXVI+880.
- ERHSJ Dr Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. — XXXVIII+788 (I); 700 (II); 691 (III); 834 (IV); Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1971—1974.
- PVD, I S. M. Ljubiša, *Pričanja Vuka Dojčevića*. — Knj. I (Srpska književna zadruga, 67), Beograd, 1902, str. V+160.
- PVD, II S. M. Ljubiša, *Pričanja Vuka Dojčevića*. — Knj. II (Srpska književna zadruga, 81), Beograd, 1903, str. XXXIV+137.
- PD Tomo Brajković, *Peraški dijalekat*. — Program C. K. Državne gimnazije u Kotoru 1892—1893, Zagreb, 1893, str. 3—21.
- PE *Pomorska enciklopedija*. — Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1954—1964, knj. 1—8.
- RZSB Dr Srđan Musić, *Romunizmi u severo-zapadnoj Boki Kotorskoj*, — (Filozofski fakultet), Beograd, 1972, str. 268.
- RJA *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Izdaje na svijet Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti*. Zagreb, 1880—1882, 1.
- RSKNJ *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*. — Institut za srpskohrvatski jezik, Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd, 1959, 1.

Résumé

LEXÈMES DE LA MARINE DE PAŠTROVIĆI DANS LE LANGAGE DE STEFAN MITROV LJUBIŠA

Mr Jelisaveta SUBOTIC

Dans le récit de Vuko Dojčević (tomes I et II), Stefan Mitrov Ljubiša se servait de l'encyclopédie des habitants de la côte de Paštrović. La structure des lexèmes de certains mots concernant la marine, comme *bad*, *jedarac*, en *kotolaš*, *krpatak*, *lijes*, sur *peroprovez*, *postupati* (pour les bateaux), en *devorak*, sont des termes archaïques pour des notions et des opérations déterminées, appliqués à la marine, à la navigation et aux bateaux. Ces lexèmes ne sont pas connus dans les études des langages des régions voisines de Boka Kotorska, à Pérast et à Mulo. Les lexèmes, d'origine slovène, sont des appellations se rapportant à l'agriculture et à l'élevage des bestiaux. Ils ont servi aux habitants de Paštrović comme base pour la formation des noms et des notions au sujet de la marine.

ЛУКО ЗОРЕ КАО ДИРЕКТОР КОТОРСКЕ ГИМНАЗИЈЕ

Луко Зоре је познати просвјетни и културни радник.¹ У току свог шездесетогодишњег живота (1846 — 1906), после завршених славистичких студија у Бечу, служио је као професор и директор гимназија, био васпитач на црногорском двору, бавио се науком и књижевношћу и постао члан Српске и Југословенске академије наука. Школске 1872/3. Зоре је постављен за привременог директора которске гимназије, која је те године претворена од ниже, четвороразредне, у вишу, осморазредну. На ту дужност дошао је по вољи и одлуком власти „као искусан педагог и способан човјек, који је имао да организује прерастање школе из ниже у вишу“. Прије тога као професор Зоре је служио у задарској и дубровачкој гимназији. Године 1869, пошто је бечка влада дозволила гимназијама у Дубровнику, Котору и Шибенику наставу на српскохрватском језику, он је, на тражење Далматинског намјесништва, био приказан са Матом Ивчевићем, Николом Вујановићем, Натком Нодилом и Николом Роглићем² као способан професор који своје предмете може да предаје на том језику.³ Стога је убрзо затим, по потреби службе, и био премјештен из Задра у Дубровник.

За вријеме службовања у дубровачкој гимназији, поред рада у школи, Зоре се, како сам износи у својим аутобиографским биљешкама,⁴ знатно бавио и науком и књижевношћу. Састављао

¹ Опширније о Зори, о његовом животу и раду, види чланак Луко Зоре од С. Вукмановића, *Годишњак цетињске гимназије*, 1971, бр. 3.

² Хисторијски архив Дубровника, *Мемоари Петра Чинглије*; Иво Перић, *Дубровачка гимназија*, 1969, стр. 22.

³ На многе апеле которске и дубровачке општине, као и депутације и под притиском иступа Стефана Митрова Љубише као посланика у Царевинском вијећу, бечки политички кругови су најзад попустили и дозволили наставу на српскохрватском језику (др Сл. Мијушковић, *Захтев которске општине из 1862. за отварање гимназије*, *Ист. записи*, 1957, бр. 1—2 и *Борба за српски језик у Котору за вријеме аустријске владавине*, *Ист. записи*, 1965, бр. II; Иво Перић, *навед. дјело*, стр. 22.

⁴ Из књижевне заоставштине Лука Зоре која се чува код његове кћерке, Данице Илић, Дубровник, II, бр. 12.

је граматiku и синтаксу нашега језика за гимназију, проучавао старе дубровачке писце у вези са италијанским и пјесао пригодне пјесме и епиграме. Своје радове објавио је по листевима и часописима са потписом и безимено, а неке му је штампала и Југословенска академија наука у Загребу. Додаском у Котор јануара 1872. године и претримање управе Гимназије уз коју је „спојена била и Наутичка школа по старом устроју и старом методом“, „доремећено“ је све дотадашње Луково „занимање“. Највише је преуређивао Гимназију и припремао све што је потребно било за V и наредне разреде, чије је отварање ишло поступно, сваке нове године. За наутику, каже, да се мало заузимао, јер јој „није био вјешт“. У то доба она се „у основи и косила“ са класичном гимназијом, док је раније „заједница са њом као реалном некако била и природна“. У то доба, послје управитеља Јосипа Перичића, за вријеме Вишка Белчића, Наутика је пала „из вјештих у невјеште руке“. Зоре је, ипак, покушао да је стручно уздигне и створи ред у њој, али без много успјеха.⁵

Наутика је још за неколико година остала непромијењена, све док није извршено њено преустројство и постала аутономна установа. О гимназији, међутим, Зоре се бавио, како сам каже, „дану и ноћу“. Уређивао је збирке, кабинете и библиотеке, организовао бачки хор и оркестар и извршио „прениаку“ наставничког кадра. У стицању материјалних средстава, поред редовне владине помоћи, коју је школа уживала, у истом циљу обраћао се и појединим имућним Бокелцима у мјесту и у иностранству који су га знатно помагали. Како је у гимназији било вриједних ученика, али врло сиромашних, који нијесу могли да наставе школовање, Зоре је са својим „учитељским збором“ у њихову корист приређивао забаве и скупљао добровољне прилоге од грађана. На таквој једној забави, коју су ученици одржали с пјевањем приказивањем комада и са игранком пало је око хиљаду и по фиорина. Од овога новца школске 1875/6. године основана је *Бококогорска наклада (фонд) за помагање сиромашних и недарених ученика*, која је убрзо бројила неколико хиљада фиорина.

Поред материјалног Зоре је „хтио још једно питање да размисли“, које је за њега, како наводи, „било најтеже“. То је било питање како да се назове „наставни језик у школи који је био наш“. „По својим осјећањима и по природности мјеста и околине Зоре га је назвао српским и тако је био назначен и у распореду. Он је поштовао стварно стање и пошто је неоспорна истина да је Бока Которска српска, кажипут му је био тај да је которска гимназија основана за Бокеле.“⁶ Још ако се има у виду да завод

⁵ Наставници су се опирали и тешко су се придржавали школске дисциплине. Једном када је Зоре као директор обилазио њихова предавања „на своје велико чудо“ нашао је наставника Белчића „у копцули завраћених рукава и с чибуком у руци пред ученицима“. — Протип Зоре Белчић је „мудрије и тврдије по листовима и оптуживао га вишој просвјетној власти“.

⁶ Луко Зоре, наведена заоставштина.

може да служи и за Црногорце, онда је „тим више требало да се назив српски придјене народном језику“. Али овај „праща“ није угодио, те се језик дошнје назвао српскохрватским, а у вријеме „када се распламсала племенска ватра између Срба и Хрвата „шчаурио се у хрватски“.⁷

Широко образоваи и националан, Зоре се уздизао и изнад свих вјерских предрасуда и размирица. Као управитељ школе настојао је да се „међу ученицима не увријежи племенска борба“. Његова је брига била „да слога и љубав завлада у учитељском збору, што је и постигао и чувао као светињу.“ С таквим настојањем и радом школа је напредовала и стицала све већи углед. Године 1874, када ју је посјетио главни просвјетни инспектор из Задра, изрекао је о њој „велику похвалу“, што је било врло значајно за њен даљи рад. Са успјехом школе врло је задовољан био и аустријски цар Фрањо Јосип, који је маја мјесеца 1875. године, за вријеме своје посјете Боки, „прегледао сваки њен разред и ученици били испитани“. Том приликом он се интересовало да ли међу ученицима има и Црногораца и када му је директор одговорно да их је врло мали број, изразио је своје жаљење (*Schaden*).

Школску 1875/6. Зоре је отпочео са новим радним планом. Те године отворен је и VIII разред, „први испит зрелости у Котору“, и тражило се много више рада. Зоре је предавао латински језик, справљао градиво и програме и обављао друге директорске дужности. Његова активност била је утолико већа, што „учитељски збор већином није био дорастао свом звању“. Ипак рад у школи је текао нормално и интензивно. Њега су само мутили спољни догађаји који су се збивали у Херцеговини и на граници црногорској.

Херцеговачки устанак који се убрзо разбуктао у општу буну против турског насиља имао је одјека и на приморско становништво. „Сва јужна Далмација, каже Зоре, постала је збјег сиротиње раје која се на Приморју скупљаше од ратног ужаса, пошто јој Турци паљашу постојбину. Цијели се свијет одазва с приходима, што одбори лијељашу јадној дјечи, женама и старцима“.⁸ На Приморје доносаху и рањенике за лијечење и његу. У Котор се искрцавало велико оружје, које је долазило из Русије и осталог „свијета сиротињи раји и црногорским борцима“. Политичке власти на све ово гледале су као „кроз прсте, јер се знало да се раја бори за себе, за своје ослобођење. Они догађаји и појаве узнемиривали су и потресали духове. Ратна 1876. ушљела је још већу трзавицу и грозницу у народ. Свак се без разлике на вјеру „занио био за свој народ и гутао је све вијести са ратишта“. „Та напетост и духовна узрујаност као епидемија је била захватила и гимназију,

⁷ Исто.

⁸ Луко Зоре, навед. рукопис.

учитељски збор и ученике" у Котору. Нешто доцније ученици су са наставницима учествовали и у општој протестној демонстрацији и узбуни коју је которско грађанство било припремило против маџарских посланика, за које се погрешно било чуло да се преко Боке враћају бродом из Цариграда, гаје су били одијели почасну сабљу турском паши за његову побједу над Србима на Бујису. Огорчени због овога демонстранти су били изашли на которску обалу, наоружани потајно и видели штаповима.

У свим приликама Зоре је био ревносни и будни старатељ и чувар своје установе. Он се стално „плашио“ да нешто не поремети њен „поредак и напредак“ споља или изнутра. С таквим „напором и ватегом“ успио је те је „испит зрелости овјенчао с добрим успјехом његов рад“. Од „десетак кандидата готово су сви били проглашени зрелим, а тројица с одличним".⁹ У ово вријеме испит зрелости био је врло тежак. Полагао се скоро из свих седамнаест предмета који су се преко године изучавали. Писмени задаци радили су се из шест предмета, пет језика, српскохрватски, латински, грчки, њемачки и италијански, и из математике.

Прва матура за Боку је представљала велики догађај. То је „управо било сјајно“, каже Зоре. „Сва се Бока обрадовала и узиграла. Весело и радости није било граница.“ За Зору је то било посебно радозање и признање. У томе он је видио плод свог труда и испуњење своје просвјетно-националне мисије. Школске 1876/77. он је извео још један број матураната који су као и ранији „свршили са врло добрим успјехом“. Послије тога напустио је Котор и вратио се на ранију своју дужност за професора дубровачке гимназије.

Као директор которске гимназије, у времену од јануара 1872. до 3. септембра 1877. године, поред унутрашњег школског рада, Зоре је „био заокупиљен и вањским приликама које су му, како каже, „кочиле тачкове на коцима“. Године 1873, одлуком аустријске владе, он је већ именован за члана одбора који је учествовао у припреми изложбе у Бечу, за коју су биле изложене и неке бокејске „особине".¹⁰ Као просвјетно-културни радник Зоре је био врло цијењен и уважаван у Котору. Он је узимао и широко учешће у свим друштвеним и јавним манифестацијама. Нарочито је радио на измирењу и сласи вјерске и племенске годвојености. Године 1875, за вријеме љетњег одмора, Зоре пише за *Рад* Југословенске академије знаности и умјетности у Загребу и одговара Армину Павићу на „нека ње-

⁹ Према наводима В. Бољешћа — Вулековића шк. 1873/76. у VIII разр. которске гимназије било је 11 ученика, а испит зрелости су полагали 8, од којих двојица са одличним („Гимназија Ст. М. Лубише“ у Котору, *Зборник*, 1973).

¹⁰ Од предмета из Боке за изложбу су биле однесене неке рударске ископине и неке скамените цабене воћке, које поред свог тражења шкала пише нијесу враћене.

гова несмотрена" објашњења о композицији и теоријском тумачењу Гундулићева „Османца“. Доцније, у Дубровнику, он ће развити свој пуни научни рад и добити за то висока признања. У Котору он то није могао да постигне. Поред школског рада који је тражио велико заузимање и контролу, обзиром још на недовољну педогошку и стручну спремност наставничког особља, Зоре је био оптерећен и домаћим бригама и недаћама. Усамљен живот, смрт у породици од које је већином био одвојен и често лични побољевање ускраћивали су његову радну активност и чинили га нервозним и нерасположеним. Још су га уз то узнемиривале племенске размирице и супротности које су одједном у Боки настале између православних и католика. У својим аутобиографским записима Зоре са болом истиче неслогу и раздор који је избио у једном братском народу, који је вјера подвојила и чију свађу непријатељ искоришћава у своје политичке и поробљивачке сврхе. Жали се на которског бискупа Бура Маркића који је био вјерски заслијепљен и искључив у својим понтификалним дужностима и који му је често приговарао и оптуживао га као носилац школске просвјете. Зоре је одбијао сваки страни утицај, вјерски и политички, који је царушивао народну слогу и јединство. Године 1876, приликом избора заступника бокелских општина за Сабор, он није гласао ни за Стефана Митрова Љубишу, који је „дошао био у Боку и склопио савез српско-аутономашки против избора Борћа Војновића“. Стога га је доцније у Сабору Љубиша и „оптужио јавном мњењу што се он као дошљак и странац мијеша у бокелске послове“.¹¹

Политичка и вјерска нетрпељивост и трвења, преоптерећеност радом у школи, удаљеност од породице, коју је често посјећивао и неугодност у свакодневном приватном животу досадили су били Зори и заморили га. Стога је према расписаном конкурсу затражио своје раније мјесто у дубровачкој гимназији. Бокелци, када су за ово сазнали, покушали су да одврате Зору и да му осујете премјештај. То исто је желио и гувернер Далмације, барон Родић, када је с прољећа обишао гимназију. Али сва њихова настојања била су узалудна. Истина, Зоре признаје „да би по свој прилици и остао у Боки... да су га старјешине потврдиле на управитељство гимназије“.¹² Али он је знао да оне то неће учинити, јер је био сијестан, и доцније се увјерио, да су га увијек слали онамо „гдје је било теже и то свагда привремено“. Он је био и „описан као непоуздано чељаде за аустријску велику политику и као пријатељ пригорски“. Стога „задарско школско вијеће, иако је тада већином било у власти напредњака, није могло да се отресе од полицијске натрухе која не даваше да се отвори патјечај за управитеља све док је Луко био у Боки“.¹³

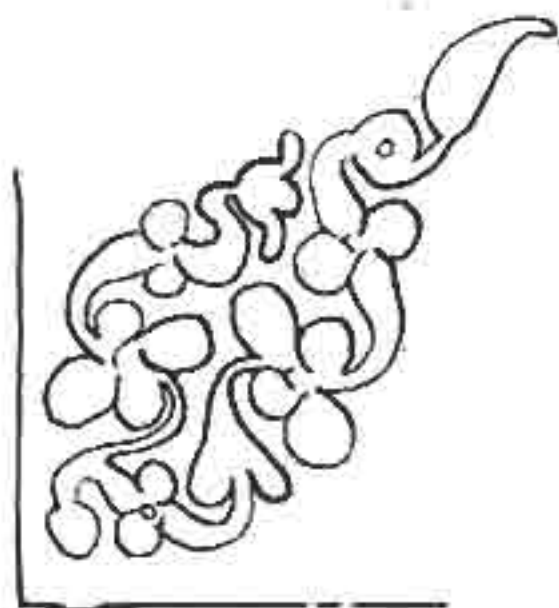
¹¹ Луко Зоре, навед. рукопис.

¹² Исто.

¹³ Исто.

Становници Бокс Зору су испратили срдечно и са великом љубављу. „Ошштине которска, добротска и прчањска, које су још највише дјелиле славу у Гимназију и Наутику, нахитале су му похвалне декрете“. После Зоре за директора которске гимназије и са њом „дружене Поморске школе“ дошао је Августин Добриловић, професор, родом са Раба, и на том положају остао до 1907. године. Он је прво био постављен привремено, а убрзо затим конкурсом као прави управитељ. Добриловић се није одликовао ни стручном ни педагошком спремом и „слабо је цијенио наставни језик“. Критиковао је Зору и његову „латинску граматiku за мале разреде, коју су били препоручили филозофи Перичић, Рибали и Будманн, а Беч увео у приморске гимназије, и истиснуо је“ као уобичајено из употребе у својој школи.

Резюме

ЛУКО ЗОРЕ

Саво ВУКМАНОВИЋ

Луко Зоре била је очень активниј и выдајућиња културно-просвети-
тељниј рабачи. Он рођен в Цавтате. Филозофски факултет он
законча в Вепе. Как способниј учитељ и знаној родног языка он постав-
лен школног 1872/73 года временно директором гимназии в Которе. На
этой обязанности остался он пять лет, до сентября 1887. года, когда вернулся
снова в гимназию в Дубровнике работать учителем, где и раньше работал.

Во время его службы в Которе, Зоре до тех пор низшую четвертую
классную реальную гимназию воздиг на высшую восьмилетнюю и во мно-
гом её подвинул вперёд. Он реформировал учебны открыв кабинеты и библио-
теки, основал певачкий хор и фонд для бедных учеников. Кроме того, что
Зоре вел заботы о школе, он очень занимался литературным и научным де-
лом. Он составил учебник, и как учёный и поэт сотрудничал во многих жур-
налах. Широко образованный и национален, Зоре воздвиг себе выше всех
верских и политических размовки и раздвоений. Он был искренний и
преданный патриот, который боролся за согласие и единство своего народа.

BIBLIOGRAFIJA MARKA CARA

HRONOLOGIJA:

30. VII 1859. rođen u Herceg-Novom.
1879. dolazi u Zadar.
1885. pokreće časopis »Vuk«.
1919. prelazi u Beograd.
1923. izabran je za dopisnog člana SAN.
1933. izabran za počasnog člana Matice srpske u Novom Sadu.
1937. izabran za predsjednika Srpske književne zadruge.
1. XI 1953. umro u Beogradu.

a) Djela

1883.

- Za kišljive dnevni — Književni pokušaji. U Dubrovniku. Naklada knjižare Dragutina Pretnera 1883. — Narodna biblioteka. Knjiga XIV.

1884.

- Đozue Carducci talijanski pjesnik — Dubrovnik 1884. Nakladom knjižare Pretnera.

1888.

- Venecija, Uspomene s puta u Italiji. — napisao Marko Car. U Zadru, pečatnjom I. Vodicke 1888; — Venecija — Uspomene s puta. Drugo popunjeno izdanje. Izdanje Srpske knjižare i štamparije Braće M. Popovića u Novom Sadu 1891. g.

1890.

- Studi slavi di letteratura e d'arte. Marco Zar, Zara tipografija di G. Woditzka 1890.

1894.

- U Latinima, utisci s puta u Rim. — Zadar, izdanje knjižare S. Artale 1894.

1895.

- Moje simpatije — Književne slike i studije. — Kolo I. Izdanje Knjižare S. Artale 1895. Zadar.

1896.

- S mora i primorja. Sa ilustracijama Josipa Berse. — U Zadru, izdanje štamparije S. Artale 1896.

1897.

- Moje simpatije. — Kolo II. U Mostaru, Izdanje knjižare Pahera i Kisića 1897.

1898.

- Od Jadrana do Balkana. Utisci s Vukove slave. — Zadar 1898. Štamparija S. Artale.

1899.

- Niz rodno Primorje. Slike i utisci sa Jadrana. — Izdanje knjižare Paher i Kisić — Mostar 1899.

1902.

- Jovan Sundečić, srpski pjesnik — Novi Sad 1902.

1904.

- Moje simpatije. — Kolo III Dubrovnik. Izdanje Srpske štamparije A. Pasarića 1904.
- S bojnog i ljubavnog polja. — Izdanje Knjižare Paher i Kisić 1904. Mostar.

1910.

- Naše Primorje, slike i utisci s Jadrana. — U Dubrovniku izdanje Matice srpske.

1911.

- Primorke — Nove pripovijesti. Izdanje Knjižarnice S. Artale, Zadar 1911.
- Sava Bjelanović. — Izdanje Matice srpske Dubrovnik 1911.

1913.

- Moje simpatije. — Zadar 1913, izdanje Knjižare S. Artale.

1914.

- Nacionalni duh u literaturi i umjetnosti. — Rijeka 1914.

1918.

- Iz ratnih zapisa (1914 — 1918) I dio — Besmrtna Francuska, Zadar 1918.

1920.

- Estetična pisma, — Beograd. Knjižara Geca Kona 1920.

1923.

- Naše Primorje, Srpska književna zadruga — Kolo XXIV, sv. 173. Beograd 1923.

1928.

- Dubrovnik i okolica, — Izdanje Oblasnog odbora Jadranske straže, Beograd 1928.

1931.

- Ogledj i predavanja, — Beograd 1931. Izdanje knjižare Geca Kona.

1932.

- Moje simpatije. — (Serija prva) Beograd 1932.

1934.

- Moje simpatije — (Serija druga) Beograd 1934.

1936.

- Eseji — Srpska književna zadruga. Kolo XXXIX, knjiga 266, Beograd 1936.

1937.

- Jedan zaboravljeni pjesnik mora — (Josip Bersa) Beograd 1937.

1939.

- Besmrtna Francuska — II — Novi Sad 1939. g.

1940.

- Istine i poluistine — Beograd, izdanje knjižare Geca Kona 1940.

P R E V O D I:

S francuskog: A. Dima, sin: »Gospođa sa kamelijama«, Dubrovnik 1883. g.

Gi De Mopasan: Na vodi, Beograd 1921.

S talijanskog: Savremene italijanske pripovetke Beograd 1929.

b) Članci, eseji, pripovijetke i rasprave:

1877.

- M. J. C. (Marko Čar) Dopisi, Zastava — Novi Sad 20. V 1877.
- Pakosna i djetinjasta koprcanja novosadskog lista, Zastava — Novi Sad, 20. IX 1877.
- Mladi Srbin (Marko Čar) Dr Kosto Vojinović prema srpstvu, Zastava, Novi Sad 26. septembar 1877.

1878.

- Proljetna ruža — Slovinac — Dubrovnik 1878. I, br. 10, str. 95;
- Zavičaj — Novi Sad 1878. I, br. 26, str. 407 (Pesma) (U zavičaju objavljeno pod naslovom: Proletnja ruža — (s talijanskog).
- Zašto se ljudi ljube? (Po Stobitzeru o poljupcu) — Slovinac, Dubrovnik 1878. I, broj 12, str. 184—185.
- Iz Dalmacije — Zastava, Novi Sad 9. IV 1878. E.

1879.

- Sjećaj me se... Slovinac, Dubrovnik 1879, II, broj 4, str. 53 (Pjesma).
- Vlaho Bukovac (Biografične crte) — Slovinac, Dubrovnik 1879, II, br. 19, str. 26.
- Blizanci. (Pripovijetka gospođice F. Bramer-a, prevco M. J. Čar) — Slovinac, Dubrovnik 1879, II, br. 20, str. 312—315; br. 21, str. 328—331.

1880.

- Edmondo de Amicis; Različiti spisi (prevod Novi Sad 1880. Tiskara I. Pajević, Novi Sad).
- Citanje rječnika napisao: Edmondo de Amicis — Slovinac — Dubrovnik 1880, III (16. mart, str. 106—107).
- Mladenost (L'adolescenzia) — Slovinac — Dubrovnik 1880, III, (16. maja, str. 195).
- Kokotinje bitke u Španjolskoj. Talijanski napisao Edmondo de Amicis — Slovinac, Dubrovnik 1880, III (1. oktobra br. 19, str. 369—371).
- Ljubav za knjige. Napisao talijanski Edmondo de Amicis, Slovinac, Dubrovnik 1880, III, str. 106—107.

1881.

- Vlaho Bukovac — Biografične crte — Slovinac, Dubrovnik 1881, IV, br. 6, str. 104—106.
- Franjo Krežma (nekrolog) — Slovinac, Dubrovnik 1881, IV, br. 13, str. 255—256.

- Gospođici (po Alfredu de Musset-u) pjesma, Slovinac, Dubrovnik 1881, IV, br. 8, str. 136.
- Prvi prosjaci (Prijetelju Simu Matavulju) — Slovinac, Dubrovnik 1881, IV, br. 24, str. 509—510 (potpisao sa pseudonimom Saphir).

1882.

- Đuro Jakšić (pjesnik i književnik — Slovinac, Dubrovnik 1882, V, br. 20, str. 306—311 (rad je potpisan sa M. J. C.), Marko Jovov Car.
- Oda Kraljici talijanskoj. (Josue Carduci) prevod M. J. Car — Slovinac, Dubrovnik 1882, V, br. 19, str. 229.
- Gospođa s kamelijama — Aleksandar Đima, sin — preveo M. J. Car — Slovinac, Dubrovnik 1882, V, br. 8, str. 122—127; br. 9, str. 140—142 ... str. 450.

1883.

- Listići iz književnosti — od prof. Svet Nikolajevića. Biograd 1883. — Slovinac, Dubrovnik 1883, VI, br. 34, str. 530—532.
- Anđelija Kosorića. (Pjesnička priča J. Sundečića) — potpisato sa pseudonimom Maksim Balšić — Srpski list, Zadar 1883, IV, br. 49, str. 1—3; — isto, Zastava, Novi Sad 1883, XVIII, br. 191—192.
- Mileva (roman u minijaturi) — Slovinac, Dubrovnik 1883, VI, br. 6, 7, 9 i 10 (Roman izlazio u nastavcima od 21. januara do 31. marta 1883. god.).
- Iz štampe izašla knjiga M. Cara »Za kišljive dane«, Naklada D. Pretnera — Slovinac, Dubrovnik 1883, br. 28, str. 439.

1884.

- Jedna »Mlada sila« — Slovinac, Dubrovnik 1884, VII, br. 5, str. 74—77. (Osvrt na članak: M. Sabić, Za kišljive dane. Književni pokušaji Marka Cara, Narodni list, Zadar 1883, XXIII, br. 96—100).
- Pornografija — Slovinac, Dubrovnik 1884, VII, br. 14, str. 218—220. (Odgovor na kritike piščeve pjesme: Čežnja, koja je objavljena u Slovincu 1884, br. 7.)
- M. C. (Marko Car) Gospođa Sabina (Roman J. Sisolskog) Iskra, Novi Sad 1884, I, br. 14, str. 35.
- Nova sistema književne kritike — Iskra, Novi Sad 1884, I, br. 13, str. 49—50.
- Giosue Carducci. Talijanski pjesnik. Biografično-kritična crtica — Slovinac, Dubrovnik 1884, VII, br. 26, str. 401—411.
- Čežnja. Slovinac, Dubrovnik 1884, VII, br. 7, str. 110 (Pjesma).
- Među Puciću. — Slovinac, Dubrovnik 1884, VII, br. 7, str. 110 (pjesma).

- La grande Isa (slika V. Bukovca) — Slovinac, Dubrovnik 1884, VII, br. 8, str. 123 (pjesma).
- Mignon — Slovinac — Dubrovnik 1884, VII, br. 8, str. 123 (pjesma).
- Euphorinovoj sestri. (gospođici...) — Slovinac, Dubrovnik 1884, VII, br. 13, str. 201 (iz knjige »Suze i osmjesi« (pjesme).
- Kroza sau i javu — Slovinac, Dubrovnik 1884, VII, br. 13, str. 201. (Iz knjige »Suze i osmjesi«) — pjesme).
- Spomen — Slovinac, Dubrovnik 1884, VII, br. 13, str. 201. (Iz knjige pjesama »Suze i osmjesi«).
- Iz posmrćadi jednog prozaičnog pjesnika (posvećeno prijatelju Josipu Bersi) — Slovinac, Dubrovnik 1884, VII, br. 23, str. 357—358.
- Biagio Bukovac, Pittore dalmato. — Annuario dalmatico, Zadar 1884, I, str. 69—78.
- Iz Hajneova »Lirišes Intermeco« — Slovinac, Dubrovnik 1884, br. 13, str. 201.

1885.

- Proti smokovu listu (pobratimu Josipu Bersi) Vuk, Zadar 1885, I, br. 2, str. 1—14 (odbrana naturalizma u književnosti).
- Polemika — Vuk, Zadar 1885, I, br. 10, str. 78—80 (upućeno Pavu Relji Ohmučeviću, piscu dvaju podlistaka u Narodnom listu u vezi sa Carevim člankom, Protiv smokovu listu, Vuk, 1885, br. 2).
- Slike iz novije talijanske književnosti — Stražilovo, Novi Sad 1885, I, br. 29, str. 911—916, br. 31, str. 975—980; br. 36, str. 1137—1144; br. 39, str. 1227—1232; br. 42, str. 1329—1334.
- O kritici — Vuk, Zadar 1885, I, br. 3, str. 17—18.
- Iz Geteove mladosti — Vuk, Zadar 1885, I, br. 5, str. 33—35 (potpisano pseudonimom Maksim Balšić).
- Victor Hugo Vuk, — Zadar 1885, I, br. 10, str. 75—76 (nekrolog — potpis Maksim Balšić).
- Odi profanum vulgus... (oproštajna) — Vuk, Zadar 1885, I, br. 10, str. 74—75 (uredništvo Vuka, povodom obustave izlaska časopisa).
- U majčinom krilu, Vuk, Zadar 1885, I, br. 1, str. 7, »Pjesma«.
- Lirični trenutak, Proljeće — Vuk, Zadar 1885, I, br. 7, str. 52—53 (potpis Maksim Balšić (pjesma).
- Mi pjevamo gluhijema — Vuk, Zadar 1885, I, br. 2, str. 10.

1886.

- Originalnost pozorišnih djela i »Provodadžije« Milana Savića — Stražilovo, Novi Sad 1886, II, br. 31, str. 1035—1038.
- Slike iz novije talijanske književnosti — Srpski list, Zadar 1886, VII, br. 6, str. 1—2; br. 8, str. 1—2; br. 9, str. 1—2; br. 10, str. 1—2; br. 11, str. 1—2; br. 13, str. 1—2; br. 18, str. 1—2; br. 30, str. 1—2.

- Tolstoj i psihološki roman u Rusiji, Srpski list, Zadar 1886, VII, br. 35, str. 1—2; br. 36, str. 1—2; br. 37, str. 1—2. (Prevod) Leone Tolstoj e il romanzo psicologico in Russia — Scintille 1886, I, VII, br. 7, str. 1; br. 8, str. 1—2. (U listu Scintille donešen i skraćen članak s posebnim uvodom.)
- Na grobu Meda Pucića (pjesma), Stražilovo, Novi Sad 1886, II, br. 13, strana 413—414.

1888.

- Potonji Abenseraž, po Šatobrijanu, spjevao knjaz Nikola, Glas Crnogorca, Cetinje 1888, XVII, br. 27, str. 3—4.
- Knjaz pjesnik — Nemanja, Beč 1888, II, br. 1, str. 7—12. (O raspravi o Petru Petroviću Njegošu, štampano na talijanskom jeziku u listu Fanfulla della Domenica, Roma.)
- O Bajronovoj stogodišnjici, Stražilovo, Novi Sad 1888, IV, br. 7, str. 106—107.
- Crte iz dubrovačke književnosti. I — Kratak pregled dubrovačke književnosti. — Stražilovo, Novi Sad 1888, IV, str. 12.
- Crte iz dubrovačke književnosti. II — I, F. Gundulić, Stražilovo, Novi Sad, 1888, IV, str. 92.
- Marco Zar. Vuk Stefanovich Karadzich e la poesia popolare serba. Estratto della «Rivista contemporanea» — Firenze 1888, Tip. Edit. L. Niccolai — Il Dalmato, Zara 1888, XXIII, br. 17, str. 1.

1889.

- Otvoreno pismo korektoru «Javora» — Javor, Novi Sad 1889, XVI, br. 46, str. 735—736. — (Pisac se žali zbog krupnih štamparskih grešaka koje su nastale krivnjom korektora Javora, u njegovu prikazu Nikolajevičevih Listića.)
- Pesme Vojislava J. Ilića — Beograd, u štampariji Kraljevine Srbije 1889. — Kolo, Beograd 1889, I, br. 24, str. 386—389.
- Niccolò I. del Montenegro e la Carina da Balcani — Il Diritto Croato 1889. — 90. II, br. 41, 43 i 44.
- Domenico Ciampoli, italijanski kritičar i novelist, Javor, Novi Sad 1889, XVI, br. 6, str. 90—93; br. 7, str. 103—105.
- «Listići iz književnosti» od prof. Svet. Nikolajevića. Knjiga II. Beograd, Kr. srpska drž. štamparija 1888, «Javor», Novi Sad, 1889, XVI, br. 44, str. 700—703. (Prikazan: George Gordon Byron i Charles Montesquieu.)
- Bajron u Italiji. — Letopis Matice srpske, Novi Sad 1889, CLX, br. 4, str. 92—101.
- Na muci se poznaju junaci (šaljiva igra) — Kolo, Beograd 1889, br. 27, str. 393—444.
- Dordano Bruno — Javor, Novi Sad 1889, g., str. 378—379.
- Narodna poezija i poezija umjetna, Nova Zeta, Cetinje 1889, br. 1, 2, 3.

- Pod Visom. Srbobran, Narodni srpski kalendar, Zagreb 1889, str. 63—68.
- Vraćajmo se starijema, Nova Zeta, Cetinje 1889, I, br. 4, str. 141—145.
- Još o »Matici Dalmatinskoj« — Srpski glas, Zadar 1889, X, br. 18, str. 2 i 3.

1890.

- Narodna poezija i poezija umjetna, Nova Zeta, Cetinje 1890, II, br. 2, str. 115—118.
- Književna kritika u Francuskoj (C. A. Saint-Beuve — H. Taine) — Javor, Novi Sad 1890, XVII, br. 7, str. 109—110; br. 8, str. 125—126; br. 9, str. 141—143.
- Il libro dell' amore, poesie italiane raccolte e straniere, raccolte e tradotte da Marco Antonio Canini. Venezia, Tipografi dell' Ancona 1889, 1890, vol. IV e V — Nova Zeta, Cetinje 1890, II, br. 2, str. 53—65.
- Iz viteškog doba, Nova Zeta, Cetinje 1890, II, br. 8, str. 276—284.
- Treba li nam književnost patriotična, Letopis Matice srpske — Novi Sad 1890, knj. 162, sv. II, str. 58—68.
- Le prince Nicolas de Monténégro poète — La nouvelle Revue, mart 1890, str. 30—40.

1892.

- Majske noći. Pjesme Andre Gavrilovića, Beograd, štamparija Svetozara Nikolića 1891. god. — Bosanska vila, Sarajevo 1892, VII, br. 4, str. 58—59.
- Sa Jadrana, Priče Sima Matavulja. Izdanje knjižare Lj. Joksimovića u Beogradu 1891. — Bosanska vila, Sarajevo 1892, VII, br. 17, str. 265—267.
- Slavni ljudi u istoriji i biografiji (Povodom Milutinovićeve stogodišnjice), Stražilovo, Novi Sad 1892, V, br. 23, str. 361—363; br. 24, str. 376—378; br. 25, str. 394—396; br. 26, str. 410—412.
- Smije li biti tendencije u lirici? — Pismo uredniku »Stražilova« — Stražilovo, Novi Sad 1892, VIII, br. 2, str. 26—28.

1893.

- Književnost kao glavni i sporedni posao. — Javor, Novi Sad 1893, XXII, br. 1, str. 23—25.
- Radovan Košutić: »Kritika i književnost« — Studija, Beograd, Državna štamparija Kraljevine Srbije 1893. — Javor, Novi Sad 1893, XXII, br. 8, str. 254—256.
- Hipolit Tex i moderna kritika u Francuskoj, Stražilovo, Novi Sad 1893, IX, br. 16, str. 248—254.
- Alfred de Musc (Alfred de Musset) — Stražilovo, Novi Sad 1893, IX, br. 26, str. 410—412; br. 28, str. 443—447.

- Moje simpatije, Stražilovo, Novi Sad 1893, IX, br. 35, str. 552—554; br. 36, str. 572—576; br. 44, str. 702; br. 45, str. 712—715; br. 46, str. 729—731; br. 47, str. 746—748 (prikazani: Hajne i T. Gotie).

1894.

- Književno-umjetničkoj zajednici prilikom proslave 50-togodišnjice »Đačkog rastanka« — Brankovo veče, 1894, str. 30. (Pedeset godišnjica postanka pjesme Branka Radičevića).

1895.

- O poeziji Vojislavljevoj. Kritičke bilješke — Brankovo kolo, Sremski Karlovci 1895, I, br. 10, str. 305—309; br. 11, str. 337—341; br. 12, str. 372—378.
- O poeziji Zmajevoj. Kritičke primjedbe, Brankovo Kolo, Sremski Karlovci 1895, I, br. 21, str. 655—660; br. 22, str. 690—694. (O Jovanu Jovanoviću Zmaju.)
- Zašto je Vojislav bio slabo popularan? — Vojislavljeva spomenica, Beograd 1895, str. 210—212. (O Vojislavu Iliću.)
- Emilio Kastelar — Brankovo Kolo, Sremski Karlovci 1895, I, br. 1, str. 15—15; br. 2, str. 47—52.
- Melhior de Vogije (Melchior De Vogüé) Srpskoj omladini prikazuje — Letopis Matice srpske, Novi Sad 1895, CLXXXIV, br. 4, str. 37—53; — Dubrovnik, Dubrovnik 1896, V, br. 4, 5, 7, 9.
- Torkvato Taso. Prilikom njegove trístogodišnjice (1595—1895. — Srpski pregled, Beograd 1895, I, br. 8, str. 246—249 (prikazan Torquato Tasso).
- Protiv parlamentarizma — Srpski pregled, Beograd 1895, I, br. 7, str. 24.

1896.

- L. K. Lazarević — Brankovo Kolo, Sremski Karlovci 1896, II, br. 30, str. 949—954; br. 31, str. 974—978.
- Marija s Lopuda, 1896. Dubrovačka pripovijest, saopćio Lujo V. Adamović. Preštampano iz Bratstva, knj. VII, Beograd. Štampano u Drž. štamp. Kraljevine Srbije 1896. — Brankovo Kolo, Sr. Karlovci 1896, II, br. 43, str. 1371.
- Uzdisaji. Pjesme Novice J. Nikolića — Cetinje u Knj. Crnogor. državnoj štampariji 1896. — Brankovo Kolo, Sremski Karlovci 1896, II, br. 43, str. 1372.
- Zavet. Komedija u četiri čina od S. Matavulja, Brankovo kolo, Sremski Karlovci 1896, II, br. 44, str. 1408.
- Iz Mostara, od Sv. Corovića. Izdanje knjižare D. Đorića u Beogradu — Brankovo kolo, Sremski Karlovci 1896, II, br. 50, str. 1598—1599.

- Iz Hercegovine — Pripovijetke Sv. Čorovića. U Beogradu, štampano u Kraljevsko-srpskoj državnoj štampariji 1896. — Dubrovnik — Dubrovnik 1896, V, br. 51—52, str. 6.
- Simo Matavulj — Zora, Mostar 1896, I, br. 3, str. 114—121, br. 4—5, str. 160—164.
- Aleksandar Dima — mladi (Uspomene i bilješke) Brankovo kolo, Sremski Karlovci 1896, II, br. 1, str. 23—27; br. 2, str. 52—58.
- Bijesni Orlando, viteški ep u 46 pjevanja. Spjevao Lodovico Ariosto, prepjevao srpski Dragiša Stanojević. Izd. Srpska književna zaduga Beograd, — Delo, Beograd 1896, III, br. 10, str. 320—326.
- Don Quycote. — Prevod Đorđa Popovića. Ilustracije Tona Johannota — Nada, Sarajevo 1896, II, br. 1, str. 3—4+6—7. (Prikaz djela Miguel de Servantes, Velumni plemić Don Kihote od Manče.)
- Stare misli o ukusu — Zora, Mostar 1896, br. 2, str. 64—66.
- O srpskim narodnim pjesmama. Prevod s talijanskog — Srpski glas, Zadar 1896, XVII, br. 20, str. 1—2; br. 21, str. 1; br. 22, str. 1—2; br. 23, str. 1; br. 24, str. 1 i 2. — Misao, Beograd 1924, VI, knj. XV, br. 109—110, str. 854—866. (Studija: Dei Canti del popolo Serbo e Dalmata — Nicola Tomazeo).

1897.

- Na otoku Lokrumu (Niz rodno primorje), Kalendar »Dubrovnik« — Dubrovnik 1897, I, str. 86—87.
- Josip Bersa — S mora i primorja — Letopis Matice srpske, Novi Sad, knj. 190, sv. II, 1897, str. 165—166.

1898.

- Zanatska posla. Književna kozerija — Zora, Mostar 1898, III, br. 4, str. 131—134; br. 5, str. 170—174; br. 6, str. 202—206. (O Ljubomiru Nediću, Kamenku Subotiću i Bogdanu Popoviću, o Književnim listovima, kritici i kritičarima.)
- Hajne u srpskom prevodu — Brankovo kolo, Sremski Karlovci 1898, IV, br. 2, str. 60—63. (Prikaz djela: Heinrich Heine, lirski intermecc Prevco Aleksa Santić. Izdala knjižarnica Paher i Kicić, Mostar 1897.)
- Veliki varvarin (Teodor Mihajlović Dostojevski) — Letopis Matice srpske, Novi Sad 1898, knj. CXCIII, br. 1, str. 87—102.
- »Au Monténégro«. Srpski glas, Zadar 1898, XIX, br. 44, str. 1—2. (Prikaz putopisa: Juliette Adam, au Monténégro, objavljenog u časopisu Nouvelle revue 15. VII 1898.)
- Leopardi povodom stogodišnjice — Zora, Mostar 1898, III, br. 9, str. 290—293 (Giacomo Leopardi).

1899.

- Zmajevi ideali. Brankovo kolo, Sremski Karlovci 1899, V, br. 23—24, str. 731—733.
- O njegovanju narodne književnosti, Kalendar »Dubrovnik« — Dubrovnik 1899, str. 109—117.

1900.

- Pjesme Milete Jakšića — Zora, Mostar 1900, V, br. 1, str. 35—37.
- Novi zvuci. Brankovo kolo, Sremski Karlovci 1900, VI, br. 2, str. 57—61.
- Quo Vadis? — Srpski glas, Zadar 1900, XXIX, br. 18, str. 1—3. (Prikaz romana Henrik Sjenkijević, Quo Vadis? Prevod: Avgust Harambašić.)
- Iz arhiva nesuđenog »Književnika«. (Jedan neštampani prilog M. Đ. Miličevića.) — Srpski glas, Zadar 1900, XXIX, br. 36, str. 1. (O pripremanju revije u Zadru koja nije izašla. U drugom djelu objavljen članak M. Đ. Miličević: »Književniče«, snago naša, dobro nam došao.)

1901.

- Kritika i šikanerija — Brankovo kolo, Sremski Karlovci 1901, VII, br. 47, str. 1503—1506; br. 48, str. 1537—1540; br. 49, str. 1561—1565; br. 50, str. 1598—1604.
- Noviji srpski pisci. Kritičke studije dr Ljubomira Nedića. I kolo, Beograd, štampano u štampariji Kraljevine Srbije 1901. — Letopis Matice srpske — Novi Sad 1901, br. 207, str. 92—102.
- Aleksa Santić: Pjesme, U Mostaru 1901, Izdavačka štamparija Pahera i Kisića, Letopis Matice srpske, Novi Sad 1901, br. 209, str. 89—94.
- U pjesnikov vijenac. — O 50-toj obljetnici Njegoševe smrti — Zora, Mostar 1901, VI, br. 10, str. 341—343.
- Iz novije književnosti — Glasnik Matice dalmatinske, Zadar 1901—1902, I, br. 2, str. 193—200. (Obrađuju se pisci: Aleksa Santić, Mileta Jakšić, Milorad J. Mitrović, Stevan Sremac, Branislav Nušić, Borislav Stanković i dr.)
- Noviji pjesnici. — Glasnik Matice dalmatinske, Zadar 1901—02, I, br. 4, str. 422—426.
- Don Ramon de Kampoamor. Književni profil. — Letopis Matice srpske, Novi Sad 1901. Knj. 210, br. 6, str. 54—70. — Bosanska vila, Sarajevo 1911, XXVI, br. 19, str. 299—300; br. 20, str. 317—318; br. 23, str. 353—356; br. 24, str. 366 i 368. (Prikazan: Ramon de Campoamor y Campoasorio. — U Bosanskoj vili naslov: »Don Ramon od Kampoamora Pjesnik španjolski«.)
- Kapetan Latoner — Srbobran, Veliki narodni kalendar — Zagreb 1901, str. 163—173.

- Iz novije srpske lirike. Milorad Mitrović, Brankovo kolo, Sremski Karlovci 1902, VIII, br. 1, str. 16—22. (Prikaz djela: Knjiga o ljubavi.)
- Vladika Rač i Srbi katolici. O Božiću 1901, Brankovo kolo — Sremski Karlovci, 1902, VIII, br. 4—5, str. 131—136.
- Omladina i njena književnost, Brankovo kolo, Sremski Karlovci 1902, VIII, br. 14, str. 417—421.
- Plemenski dah i književnost, Brankovo kolo, Sremski Karlovci 1902, VIII, br. 31—33, str. 961—967.
- Žena u književnom životu — Brankovo kolo, Sremski Karlovci 1902, VIII, br. 34—36, str. 1057—61.
- Književnici i politika, Brankovo kolo, Sremski Karlovci 1902, VIII, br. 39, str. 1217—1223.
- Kritika i kritičari, Brankovo kolo, Sremski Karlovci 1902, VIII, br. 42—43, str. 1313—1316.
- Antologija srpske kritike, Brankovo kolo, Sremski Karlovci, VIII, br. 46 str. 1441—1444.
- Za emancipaciju književnika, Brankovo kolo, Sremski Karlovci 1902, VIII, br. 50, str. 1563—1574.
- Rimski nevjesti (Francesca da Rimini), Kolo, Beograd 1902, III, br. 4, str. 225—230. (Prikaz tragedije: Gabrijele d'Annuncio, Francesca da Rimini.)
- Petronius integer (Jedan latinski rukopis iz Dalmacije), Kolo, Beograd 1902, III, br. 7, str. 405—411; br. 8, str. 478—483. (O Petroniju arbitru, i o pronalasku rukopisa Codex Tragurien-sis u kojem je najpotpunije sačuvano njegovo djelo Satyrican.)
- Pogled na današnju francusku književnost, od Dr Jovana Skerlića, U Novom Sadu, štamparija srp. knjižare braće M. Popovića 1901. god. Kolo, Beograd 1902, III, br. 8, str. 523—556.
- L' Opinion publique en France d'après la poésie politique et sociale de 1830. à 1848. Dissertation de doctorat présentée à la Faculté des Lettres de l' Université de Lausanne par Jean Sclerlitch, licencié es lettres. Lausanne, imprimerie Constant Pache — Varidel 1901. — Srđ, Dubrovnik 1902, I, br. 1, str. 29—32.
- Victor Hugo — Srpski glas, Zadar 1902, 23, br. 8, str. 1—2.
- Emil Zola, Srpski glas, Zadar 1902, XXIII, br. 39, str. 1—2.
- Jovan Sundečić, Kritičko biografska studija. Letopis Matice srpske Novi Sad 1902, knj. 215, str. 1—32.
- «Zora» — Pregled, Mostar 1902, I, br. 5—6, str. 84—88. (O časopisu Zora.)
- Pro domo — Novi književni listovi — Proslava 50-te godišnjice P. Petrovića Njegoša, — «S mora i s planine» od Sime Matavulja — Glasnik Matice dalmatinske, Zadar 1902—03, II, br. 1, str. 68—72. (O časopisima: Pokret, Srpska domaja, Srđ itd.)

- Izjava Marka Cara — Narodnost, Pančevo 1902, VI, br. 70, str. 3. (Povodom članka u Brankovom Kolu o razvoju epskih pjesama kod Srba i Hrvata.)

1903.

- Jedan srpski epos. Glas Crnogorca, Cetinje 1903, XXXII, br. 3, str. 2. (Prikaz knjige: Nikola Đorić, Kosovo.)
- Ljubomir P. Nenadović, Književni csej — Letopis Matice srpske, Novi Sad 1903, br. 219, str. 1—29.
- Ljubomir Nedić — Letopis Matice srpske, Novi Sad 1903, br. 222, str. 1—15.
- Kosovo — Epopeja o boju na Kosovu — Trgovinski glasnik, Beograd 1903, XIII, br. 5, str. 3. — Isto: Sloboda, Zagreb 1903, II, br. 8, str. 3.
- Laza Kostić: O Jovanu Jovanoviću Zmaju — Glasnik Matice dalmatinske, Zadar 1903—04, III, br. 2, str. 211—214.

1904.

- Život — Bosanska vila, Sarajevo 1904, XIX, br. 12, str. 235. (Prikaz knjige: Simo Matavulj, Život, Beograd 1904.)
- Sa ostrva — Pripovijetke Iva Čipika, Bosanska vila, Sarajevo 1904, XIX, br. 15—16, str. 207—209.
- Za kritiku i za istinu — Brankovo Kolo, Sremski Karlovci 1904, X, br. 36, str. 1143—1147.
- Nikola Tomazeo prema srpsivu — Letopis Matice srpske, Novi Sad 1904, knj. 25, br. 3, str. 1—24.

1905.

- Svetle slike — (Osvrt na knjigu: Dragutin Ilić, Svetle slike SKZ Beograd 1903) — Bosanska vila, Sarajevo 1905, XX, br. 6, str. 92—93.
- Stjepan Mitrov Ljubiša — Letopis Matice srpske, Novi Sad 1905, br. 232, str. 67—97.
- Iz srpske književnosti — (Simo Matavulj, Ivo Čipiko, Petar Kočić, Pozdrav »Lovoru«) — Lovor, Zadar 1905, I, br. 1, str. 27—29.
- Iz srpske književnosti — Lovor, Zadar 1905, I, br. 4, str. 123—125.
- Dialektomanija — Brankovo Kolo, Sremski Karlovci 1905, XI, br. 3, str. 65—70.
- Zmaj Jova — Srpska Zora, Kalendar »Dubrovnik«, Dubrovnik 1905, str. 30—35.

1906.

- O pjesmama Svetislava Stefanovića, Letopis Matice srpske, Novi Sad 1906, br. 235, str. 93—103; br. 263, str. 80—92.

- Pripovijetke Svetozara Ćorovića — Letopis Matice srpske 1906, br. 237, str. 100—107.
- Milan Budisavljević: Tmurni dnevni. Pripovijesti. U Mostaru 1906. Štamparsko umjetnički zavod Pahera i Kisića, Sveska 116—118, Male biblioteke — Letopis Matice srpske, Novi Sad 1906, br. 238, str. 89—95.
- O književnoj kritici. Teorijsko-praktična razmatranja. Letopis Matice srpske, Novi Sad 1906, br. 240, str. 1—2.
- »Opšte tajne i jednake« — Brankovo Kolo, Sremski Karlovci 1906, VII, br. 22, str. 29—30.
- Prognani kraljevi. Slike iz života. Letopis Matice srpske, Novi Sad 1906, knj. 237, sveska br. 2, str. 69—79.

1907.

- »Eolova lira« u srpskoj poeziji i u srpskoj kritici — Srpski književni glasnik, Beograd 1907. Knj. XVIII, br. 8, str. 606—609.
- Vojna i mir u braku. Letopis Matice srpske, Novi Sad 1907, knj. 245, sveska 5, str. 85—99.

1908.

- Vojislav Ilić u izdanju SKZ — Bosanska vila, Sarajevo 1908, XXIII, br. 26, str. 413—415.
- Pošljednje viđenje — Narod, Mostar 1908, II, br. 87. (Opis posljednjeg viđenja sa Simom Matavuljem.)
- Dalmatia — for ever! — Savremenik, Zagreb 1908, III, br. 2, str. 94—96. (Prikaz djela: Mande M. Holbach, Dalmatia the Land where East Meets West, London 1908.)
- »Enejsida«, U srpskom prevogu G. N. Vulića — Srpski književni glasnik, Beograd 1908, XX, br. 1, str. 50—53; br. 2, str. 140—142. (Public Virgije Maron, O Delu.)
- Edmondo Deamichis (1846—1908), Srpski književni glasnik 1908, XX, br. 7, str. 502—505.
- Glumci u Kaštelribniku. Pripovijetka s Primorja. Letopis Matice srpske, Novi Sad 1908, knjiga 251, sv. 5, str. 28—47.

1909.

- Aleksa Santić. Pjesme u Mostaru 1908. Izdanje pišćevo — Bosanska vila, Sarajevo 1909, XXIV, br. 2, str. 28—29.
- Jovan Dučić, Bosanska vila, Sarajevo 1909, XXIV, br. 5, str. 65—67.
- Jovan Skerlić: Knjige i pisci III — Beograd 1908. — Bosanska vila, Sarajevo 1909, XXIV, br. 6, str. 92—95.
- Svetozar Ćorović — Bosanska vila, Sarajevo 1909, XXIV, br. 13—14, str. 193—194.

- Njegoš u Čika Ljubinim pismima, Bosanska vila, Sarajevo 1909, XXIV, br. 19—20, str. 305—306.
- Simo Matavulj — U Hercegovom. Uspomene i bilješke — Letopis Matice srpske, Novi Sad 1909, knj. 85, br. 235, str. 1—27.
- Božidar Petranović, Povodom stogodišnjice njegova rođenja, Letopis Matice srpske 1909, LXXXV, br. 255, str. 82—83.
- Sa Jadrana. Pjesme. Rikarda Katalinića Jeretova (1902—1908) — Letopis Matice srpske 1909, LXXXV, br. 255, str. 66—67.
- Vojislav J. Ilić — mlađi, Pesme. Čačak. Stamparija Stevana Matića 1909. — Letopis Matice srpske, Novi Sad 1909, LXXXV, br. 256, str. 71—72.
- Gorski vijenac vladike crnogorskog Petra Petrovića Njegoša. Peto izdanje s komentarom Milana Rešetara. U Beogradu, izdanje knjižare S. B. Cvijanovića 1909. — Letopis Matice srpske, Novi Sad 1909, LXXXV, 256, str. 80—82.
- Po Ravnim Kotarima i kršnoj Bukovici — napisao Ivan Andrović. Drugo popunjeno izdanje, Zadar, Brzotiskara Hrvatske katoličke tiskarne 1909. — Letopis Matice srpske, Novi Sad 1909, LXXXV, br. 260, str. 72—73.
- Dalmatien das Land Wo Ost und West sich begegnen Von Mande M. Halbach. Deutsch von Marie Seifert. Wien, A. Hartleben's Verlag, 1909 — Letopis Matice srpske, Novi Sad 1909, LXXXV, br. 260, br. 8, str. 70—72.
- Dalmatinsko putovanje Hermana Bahra. — Novi list, Rijeka 1909, XLVIII, br. 89, str. 2. (Prikaz knjige: Dalmatinische Reise. Berlin 1909.)
- Dalmatinsko putovanje Hermana Bara, Srpski književni glasnik — 1909, XXIII, br. 8, str. 589—592. (Isto kao naprijed.)
- Umjetnička Dalmacija u Spljetu — Letopis Matice srpske, Novi Sad 1909, LXXXV, 261, sv. I, str. 89—95.
- Nikola Radojčić, »Gorski vijenac«, izdanje M. Rešetara — Letopis Matice srpske, Novi Sad 1909, LXXXV, knj. 261, sv. 4, str. 80—82.
- O jeziku i za jezik — Bosanska vila, Sarajevo 1909, br. 10, str. 146—147.
- Gdje kosovci sude — Letopis Matice srpske, Novi Sad 1909, LXXXV, knj. 258, str. 46—59.
- Aleksa Šantić — Pjesme, Letopis Matice srpske, Novi Sad 1909, LXXXV, knj. 255, sv. 3, str. 66—67.

1910.

- Todor Vilovski, Moje uspomene (1867—1881). Preštampano iz Brankova Kola, Sremski Karlovci 1907. — Brankovo Kolo, Sremski Karlovci 1910, XVI, br. 8, str. 125—126.
- Srpska književna zadruga. Knj. 121 — Pauci od Iva Čipika 1909. — Letopis Matice srpske, Novi Sad 1910, LXXXVI, br. 261, str. 83—84.

- Jadi Grga Tanfare. Primorska priča, Letopis Matice srpske, Novi Sad 1910, LXXXVI, knj. 265, sv. 5, str. 14—30.
- Ivo Ćipiko: Pauci — Letopis Matice srpske, Novi Sad 1910, LXXXVI, knj. 261, sv. 1, str. 83—84.

1911.

- Mala biblioteka »Matice srpske u Dubrovniku«, Knjiga I, Dositelj Obradović, Spomenica o posmrtnoj mu stogodišnjici 1811—1911. Napisao Danilo Petranović, Letopis Matice srpske, Novi Sad 1911, LXXXVI, br. 277, str. 71.
- Dositelj i Tomazco, Letopis Matice srpske 1911, LXXXVII, br. 278, str. 62—67.
- A. G. Matoš: Naši ljudi i krajevi (portreti i pejzaži). U Zagrebu 1910. Vlasnik i nakladnik J. Sokol. Letopis Matice srpske, Novi Sad 1911, LXXXVII, br. 278, str. 63—68.
- Šantićeva »Hasanaginica« (utisci jednog čitaoca) — Srpski književni glasnik, Beograd 1911, XXVII, br. 5, str. 388—394.
- Umjetnost u literaturi. Dan, Cetinje 1911, I, br. 1—2, str. 8—13.
- Literatura i narodnost. Letopis Matice srpske, Novi Sad 1911, LXXXVII, br. 282, str. 1—11.
- Reskin i Tolstoj, Letopis Matice srpske, Novi Sad 1911, LXXXVII, knj. 276, sv. IV, str. 61—65.
- Pia desideria — Srpski književni glasnik, Beograd 1911, knj. 26, br. 10, str. 760—764. (O potrebi književnog časopisa koji bi njegovao književno jedinstvo Srba i Hrvata.)
- Sava Bjelanović, kao putopisac — Boka, Veliki ilustrovani kalendar, Kotor 1911, str. 4—5.
- Don Ramon od Campoamora (u nastavcima) — Bosanska vila, Sarajevo 1911, br. 30, str. 317—318; br. 35, str. 353—356.
- Dubrovačka jesen, Letopis Matice srpske, Novi Sad 1911, LXXXVII, 278, sv. XI i XII, str. 1—9.
- Mala psihologija ukusa. Srpskoj omladini prikazao Marko Car. Letopis Matice srpske 1911, LXXXVII, knj. 280, sv. 3, str. 1—12.
- Naše primorje. Prikaz prof. Parente. — Brankovo Kolo, Sremski Karlovci 1911, br. 1, str. 12—13.
- Primorke. Književne beleške — Brankovo Kolo, Sremski Karlovci 1911, br. 32, str. 509—510.

1912.

- Nova žetva — Narod, Mostar 1912, III, br. 178, str. 1. (Prikaz zbirke pjesama: Rikard Nikolić: Kroz svjetlost i sjenu.)
- Mala biblioteka Matice srpske u Dubrovniku, knj. 3. Dr Frano Kulišić: O Medu Puciću. U spomen 30-te obljetnice smrti (1882—1912). Štampa Srpske štamparije u Dubrovniku. — Narod, Mostar 1912, III, br. 213, str. 1—2.

- Za srpsku knjigu i za istinu. — Narod, Mostar 1912, III, br. 237, str. 1—2; br. 238, str. 1. (Polemika s Franom Kulišićem, oko Kulišićeva rada o Među Puciću.)
- »Književni časovi« od Luja Vojnovića — Pregled, Sarajevo 1912, III, br. 3, str. 146—149. (Prikaz knjige Vojnovićeve.)
- Monsieur Denisant — Narod, Mostar 1912, III, br. 196, str. 1. (Roman: Georges Lecomte, Les Valents. Paris 1898.)
- Narodna književnost i »Nacionalizam« — Letopis Matice srpske, Novi Sad 1912, LXXXVIII, knj. 281, sv. 2, str. 1—8.
- Politika i književnost, Narod, Mostar 1912, br. 179.
- Pro nascituro — »Dubrovnik«, Dubrovnik, 23 VI 1912.

1913.

- O pojmu »klasično«, Bosanska vila, Sarajevo 1913, XXVIII, br. 11—12, str. 161—163; Večernje novosti, Beograd 1913, XXI, br. 188, str. 1—3.
- Literarna umjetnost, Letopis Matice srpske, Novi Sad 1913, LXXXVIII, br. 295, str. 1—12.
- Pietro Kasandrić: Canti popolari serbi e croati, tradotti et annotati da Venezia, istituto veneto di arti grafiche, 1913. Letopis Matice srpske, Novi Sad 1913, LXXXVIII, knj. 294, br. 4, str. 90—95.
- Predgovor na Gorski vijenac Petra II Petrovića Njegoša. Izdanje knjižare Jova Sekulovića Herceg-Novi 1913.
- Estetička pisma iz Rima — Srpski književni glasnik, Beograd 1913 — 1. jul, str. 43—52; 16. jul, str. 134—141; 16. oktobar, str. 514—517; 1. i 16. decembra, str. 113—119.
- Natko Nodilo — Srpski književni glasnik, Beograd 1913, 16. februara.

1914.

- Vojislav J. Ilić — mladi: »Krvavi cvetovi« Beograd, Štamparija »Štampe« 1914. — Bosanska vila 1914, XXIX, br. 1—6, str. 82.
- Preteče nacionalnog jedinstva. Fra Andrija Kačić, Narodni list, Rijeka 1914, LIII, br. 34.
- Jovan Skerlić, Narodni list, Rijeka 1914, LIII, br. 39 (nekrolog).

1917.

- Sitne pare pjesnikova blaga. (Pismo uredniku »Savremenika«.) — Savremenik, Zagreb 1917, br. 130—132. (O Jovanu Jovanoviću Zmaju) u prilogu su članka dva Zmajeva pisma iz 1902. godine).

1918.

- Oko »Bakonje fra Brne« — Savremenik, Zagreb 1918, br. 26, 28, 30—32. (Prikaz Matavuljeva djela.)

- Prežvakani simbolizam — Hrvatska njiva, Zagreb 1918, LXXXVIII, br. 36, str. 623—624.
- Predgovor Matavuljevom romanu — Bakonja fra Brne, Zadar 1918.

1919.

- Predratna produkcija i naša književna obnova — Politika, Beograd 1919, br. 4213, str. 1—2.
- U znaku lepote — Politika, Beograd 1919, br. 4274, str. 1—2. (O lepoti u književnosti.)

1920.

- Podgrijani simbolizam, Srpski književni glasnik, N. S. 1920, g., knj. I, br. 2, str. 120—121. (O simbolizmu jugoslovenskih pesnika.)
- Istiniti Puškin — Novi život, Beograd 1920—21, I, knj. 3, br. 7, str. 214—221. (O realizmu u djelima A. S. Puškina.)
- Ivan Turgenev: Hamlet i Don Kihot, Preveo s ruskog — Nova Evropa, Zagreb 1920, knj. I, br. 6.

1921.

- Potonji kritičari Stjepana M. Ljubiše — Misao, Beograd 1921, III, br. 6, str. 401—411. (Povodom novog izdanja III. knj. Skerlićevih eseja: Pisci i knjige.)
- Avangardna poezija i avangardna kritika. Misao, Beograd 1921, III, knj. 7, str. 367—375.
- Pjesma Mirka Korolije — Srpski književni glasnik, N. S. 1921, knj. III, br. 3, str. 201—209.
- Anatole France dans les memoires d'un chanteur Serb — Jugoslave, Ljubljana 1921, I, br. 4, str. 7—9. (U djelu: Simo Matavulj, Bilješke jednog pisca.)
- Slike iz pomorskog života — od Jurija Carića. Srpski književni glasnik, Beograd 1921, XVIII, br. 4, str. 126—127.
- Dalmacija u Napoleonovoj epopeji — Bratstvo, Beograd 1921, XV, knj. 23, str. 121—133.
- Za naše primorje — Bratstvo, Beograd 1921, XV, knj. 25, str. 85—95.

1922.

- Jedna književna prinova. Tri pripovijetke Veljka Petrovića, Politika, Beograd 1922, br. 5083, str. 3.
- Petar Hektorović (1572—1922), Politika, Beograd 1922, br. 5144, str. 1—4.
- Pomerene savesti i deset pripovedaka Veljka Petrovića, Politika, Beograd 1922, br. 5193, str. 3—4.

- Za slobodu kritike i lojalnosti polemike — Politika, Beograd 1922, br. 5042, str. 5—6. (Odgovor na članak Svetislava Stefanovića, Književna pozadina protiv književne avangarde — Misao, Beograd 1922, IV knj. 8, br. 2, str. 228—232.)
- Teofil Gotje (Jedan značajan jubilej), Politika, Beograd 1922, br. 5207, str. 3—4. (Theophile Gautier. Povodom proslave pedesetogodišnjice smrti.)
- Besmrtna preljubnica. Analiza jedne epizode iz Danteovog Pakla. Srpski književni glasnik, N. S. 1922, knj. V, br. 6, str. 448—453. (Franceska da Rimini.)
- Bukovčevi memoari — Politika, Beograd 1922, od 22. 10, str. 7.
- Vlaho Bukovac, akademski slikar — Ilustrovani list, Beograd 1922, III, br. 20, str. 8.
- Vlaho Bukovac — Srpski književni glasnik, N. S. 1922, knj. VI, br. 1, str. 78—80.

1923.

- Ivo Ćipiko (1869—1923), Politika, Beograd 1923, br. 5542, str. 3—4.
- Dinko Simunovic: Porodica Vičić. Beograd, Knjižara Gece Kona 1923.
- Srpski književni glasnik, N. S. 1923, knj. 9, br. 2, str. 156—157.
- Jedna dobra knjiga za decu, Srpski književni glasnik, N. S. 1923, knj. X, br. 8, str. 630—631.
- Proslava Petra Hektorovića (1572—1922), Kalendar Vardar, Skoplje 1923, XII, str. 66—67. (Povodom 350-te godišnjice smrti.)
- Književna ekspresija i njeni najnoviji tumači — Politika, Beograd 1923, br. 5366, str. 2—3.
- Beleške o kritici — Srpski književni glasnik, N. S. Beograd 1923, knjiga 8, br. 2, str. 126—132.
- Jubilej jedne kraljice — Karmen Silva. — Vreme, Beograd 1923, III, br. 3782, str. 2.
- Andrija Kačić — Miošić (jedan prethodnik narodnog ujedinjenja) — Bratstvo, Beograd 1923, XVII, str. 166—170.
- Predgovor knjizi — Bilješke jednog pisca — od Sime Matavulja — Beograd, Stamparija «Vreme» 1923.
- Vojnovićeva «Istorija Dalmacije» — Dubrovnik, revija za književnost, nauku i društvena pitanja — Dubrovnik 1923, br. 1—2, str. 88—93.
- Predgovor knjizi pripovijedaka — Iz raznih krajeva — Od Sime Matavulja, SKZ, 1923, Beograd.

1924.

- Nikola Tomazeo, Povodom pedesetogodišnjice smrti, Pokret, Beograd 1924, I, br. 2, str. 19—22.
- Tomazeo i Dositej — Pokret, Beograd 1924, I, br. 14, str. 222—223.

- Božidar Petranović (1874—1924) — Politika, Beograd 1924, br. 5896, str. 6.
- Nikola Tomazac. O pedesetogodišnjici njegove smrti — Srpski književni glasnik N. S. 1924, knj. XII, br. 1, str. 24—29.
- O Jovanu Skerliću — Srpski književni glasnik N. S., Beograd 1924, knj. XII, br. 2, str. 124—125. (Povodom 10 godina smrti.)
- Književno prvenče Petra Kočića, Vardar, kalendar, Skoplje 1924, XIII, str. 92—98.
- Aleksa Šantić — Venac, Beograd 1924—25, X, br. 4—5, str. 330—335.
- O umetničkoj kritici i širenju umetnosti, Srpski književni glasnik N. S., Beograd 1924, knj. XI, br. 8, str. 595—604.
- Nove knjige SK zadruga — Misao, Beograd 1924, VI, knj. XVI, br. 118, str. 1574—1579. (Prikaz knjiga: Vilijam Šekspir, Hamlet — Prevod Sima Pandurovića; Pesma o kralju Nalu — preveo sa Sanskrita Tomo Maletić; Stare srpske biografije, Red. Milivoje Bašić; Stjepan Mitrov Ljubiša, Pripovijesti crnogorske i primorske.)
- Predgovor knjizi — Pripovijesti crnogorske i primorske, Stjepan Mitrov Ljubiša, SK zadruga, Beograd 1924.
- Povodom jednog prevoda (utisci jednog čitaoca — Kalendar Prosveta, Sarajevo 1924, str. 183—190.
- Kriza ideala — Misao, Beograd 1924, Sveska 113, str. 1109—1111.
- Novine i novinari — Pokret, Beograd 1924, br. 23—24, str. 392—393.

1925.

- Stjepan Mitrov Ljubiša (1824—1924) — Bratstvo, Beograd 1925, XIX, str. 321—325.
- Govor G. Marka Cara održan u Sali Doma Slobode prilikom davanja »Gorskog vijenca« — Crna Gora — Cetinje 1925, VI, br. 41, str. 3. (Povodom prenosa Njegoševih kostiju na Lovćen, 21. IX 1925.)
- Dubrovačke elegije — Misao, Beograd 1925, VII, knj. XVIII, br. 129, str. 679—681. (Luj Vojnović, Dubrovačke elegije. Izd. Knjižare J. Tošović, Dubrovnik 1925.)
- Klasici literarne umjetnosti — Misao, Beograd 1925, VII, knj. 19, br. 137, str. 1143—1147.
- U slavu Njegoševu — Misao, Beograd 1925, VII, knj. XIX, br. 139—140, str. 1063—1066.
- »Bakonja fra Brne«, književna studija, Srpski književni glasnik N. S., Beograd 1925, knj. XIV, br. VI, str. 417—425.
- Predgovor knjizi — Moj život — od Vlaha Bukovca, SK zadruga, Beograd 1925.

1926.

- S Matavuljem u Sibeniku — Novo doba, Split 1926, IX, br. 296, str. 30—31.
- Juraj Carić: »Slike iz pomorskog života«, knj. I: Preko Sredozemnog mora; knjiga II: Preko Crnoga mora i Atlantika. Sarajevo 1926. — Srpski književni glasnik N. S., 1926, knj. XVIII, br. 4, str. 311—312.
- Literatura i kritika. Šta bi trebalo da radi naša kritika — Reč i slika, Beograd 1926. Sveska VI, str. 154—157.
- Karlajlov dilem — Južnjak, Cetinje 1926, str. 124—125. (O pjesničkoj ličnosti Vilijama Šekspira i Petra Petrovića Njegoša.)

1927.

- Sava Bjelanović — O tridesetoj godišnjici njegove smrti (1897—1927), Politika, Beograd, br. 6782, str. 5.

1928.

- Posljednja ljubav Hajneriha Hajnea — Misao, Beograd 1928, X, knj. XXVI, br. 195—196, str. 211—218. (Prema knjizi: Camille Selden, Les Derniers jours de Henri Heine — Paris 1884.)
- Romanizovane biografije »Život Geteov« od Žana — Marie Karea — Misao, Beograd 1928, X, knj. XXVIII, br. 215—216, str. 492—495.
- Stendal. Poklonik energije i magistar ljubavi — Volja, Beograd 1928, III, br. 1—4, str. 257—266.
- Sava Bjelanović — Bratstvo, Beograd 1928, XII, str. 157—165.
- Kosta Petrović: Francuski državnici, sa predgovorom Paul-a Penleve-a — Misao, Beograd 1928, sv. 193—194, str. 95—98.
- Stjepan Mitrov Ljubiša — Politika 25. XI 1928, Beograd.
- Psihologija jedne krize, Volja, Beograd 1928, br. 2, str. 111—115.

1929.

- Milan Kašanin: Zaljubljenici, Pripovijetke, Beograd, Narodna misao, Beograd 1928, Misao, Beograd 1929, XI, knjiga XXIX, br. 1 i 2, str. 120—121.
- Slavujem uzlet (O 25-toj godišnjici Zmajevе smrti), Misao — Beograd 1929, XI, knj. XXXI, br. 1—4, str. 108—111.
- Zrnca neobjavljenog Zmaja — Misao, Beograd 1929, XI, knj. XXXI, br. 5—8, str. 367—371. (4 pisma Zmaja J. Jovanovića s komentarom Marka Cara i Pjesma: Nevaljalac, Pecan i Ševe.)
- Odgovor Marka Cara — M. Crnjanskom — Vreme 1929, IX, br. 2562, str. 4. (Polemika povodom odbijanja Srpske književne zadruge da štampa putopise M. Crnjanskog.)
- Zbog čega Marko Car smatra da »Putopise« Crnjanskog ne treba primiti za izdanje Srpske književne zadruge — Vreme 1929, IX, br. 2567, str. 6.
- Za slobodu kritike i za istinu, Vreme 1929, IX, br. 2579, str. 4. (Povodom polemike Car — Crnjanski.)

- Da utvrdimo tačku — Vreme 1929, IX, br. 2609, str. 4 (polemika kao gore).
- Mladi Geto — Misao, Beograd 1929, XI knjiga 29, br. 219—220, str. 178—184.
- Rimski nevjesta. (Francesca da Rimini) Misao, Beograd 1929, knj. 29, br. 223—224, str. 476—490. (Prikaz djela: Vinko Vitezica, Frančeška da Rimini u italijanskoj književnosti, Beograd 1929.)
- Jedan savremeni roman i njegov predgovor, Misao 1929, XI, knj. 30, br. 227—232, str. 425—427. (Prikaz knjige Lucio D. Ambra: I due modi d'aver vent anni. Rid 1929.)
- Jedna važna književna prinova — Politika 1929, XXV, br. 7541, str. 10. (Prikaz djela: Dante Alighieri, Božanstvena komedija, prevod Drag. Stojanović, izd. Savremena biblioteka, Beograd 1929.)
- Toma B. Mekolej: Zbornik u čast Bogdana Popovića, Beograd 1929, str. 216—220. (Thomas Babington Macaulay. Prikaz književnog rada.)
- Zar još jednom? ... Pa neka bude — Vreme 1929, IX, br. 2609, str. 4. (Polemika Car — Crnjanski.)
- Vida (pripovijetka) — Misao, Beograd 1929, sveska 222—223, str. 199—201.

1930.

- K. N. Milutinović (Povodom »Pregorelih gorčina«) — Kritika, Beograd 1930, I, br. 2, str. 1—2.
- Sto godina književne kritike u Francuskoj (1830—1930) — Kritika, Beograd 1930, I, sv. 1, br. 3, str. 2—3; sv. 2, br. 2—5, str. 33—35.
- Likovi strane književnosti — K. N. Milutinovića — Kritika, Beograd 1930, I, sv. 2, br. 2, str. 50—52.
- Vergilije (O 2000 godišnjici njegovog rođenja). Letopis Matice srpske, Novi Sad 1930, CIV, knj. CCCXXVI, br. 3, str. 203—210.

1931.

- Jovan Dučić — Književna krajina, Banja Luka 1931, I, br. 6, str. 221—223.
- Petar Kočić — Književna krajina, Banja Luka 1931, II, br. 8, str. 313 do 315.
- Pisma iz Pariza — Momčila Miloševića — Kritika, Beograd 1931, II, knj. III, br. 5—6, str. 206—207.
- Sima Pandurović: Bogdan Popović — Izdavačka knjižara Braće Kavaja — Nikšić 1931. — Kritika, Beograd 1931, II, knj. 4, br. 4, str. 143—148.
- Petar Kočić. Povodom 15 godišnjice pjesnikove smrti — Novosti, Zagreb 1931, 25, br. 250, str. 8.

- Apologija romana — Književna krajina, Banja Luka 1931, I, br. 9, str. 363—364. (Uz delo: Francois Mauriac, Le roman, Paris 1931.)
- Dve vrste kritike — Kritika, Beograd 1931, II, knj. 3, br. 2, str. 41—45.
- Književnost i kritika, Beograd 1931, II, knj. 5, br. 1, str. 1—12.
- Trka za novostima — Kritika, Beograd 1931, II, knj. IV, br. 3, str. 89—94.
- Književna sinteza — Kritika, Beograd 1931, II, knj. IV, br. 4, str. 129—131.
- Lesing — Kritika, Beograd 1931, II, knj. III, br. 4, str. 121—127; br. 5—6, str. 161—170. (Prikazan Gotthold Ephraim Lessing.)
- Anatole France dans le mémoires d'un chanteur yougoslave (prevod) — La Yougoslavie 1931, br. 26, str. 2.
- »Naša narodna poezija« Milana M. Miloševića. Kritika, Beograd 1931, XIV, br. 26, str. 1—3.
- Modernost i moda — Kritika, Beograd 1931, god. II, knj. 3, sv. 3, str. 84—86.
- Za hegemoniju razuma — Kritika, Beograd 1931, god. II, knj. 3, str. 49—53.

1932.

- Dr Đoka Vidaković (Jedan svedok čika Ljubina smiraja i njegove smrti). Književna krajina, Banja Luka 1932, III, knj. 3, br. 3, str. 192—196.
- Desa Dugalić: — Zabeleške s puta kroz Palestinu, Siriju i Egipat — Štamparija »Privreda« 1931. — Kritika, Beograd 1932, III, knj. V, br. 1—2, str. 48—50.
- Dragiša Vasić: Pad sa građevine, Pripovijetke, Beograd 1932. (Savremenik, SKZ, kolo II, knj. VI — Letopis Matice srpske, Novi Sad 106, knj. 333, br. 1—2, str. 148—149.)
- Bogdan Popović u Srpskoj književnoj zadruzi — Letopis Matice srpske, Novi Sad 1932, CVI, knj. 334, br. 3, str. 255—258. (Prikaz knjige: Bogdan Popović, Članci i predavanja o književnosti, umjetnosti, jeziku i moralu. Izd.: SKZ 1932.)
- Opsežna studija jednog Italijana o L. K. Lazareviću — Politika 1932, br. 8622, str. 8. (Povodom knjige Artura Cronie.)
- »Esprit« i »humor« (iz aforističkih eseja) — Kritika, Beograd 1932, III, knj. 5, br. 1—2, str. 4—7.
- Dr Milivoje M. Milenković: More i naši pesnici: Izdanje oblasnog odbora Jadranske straže u Valjevu, Beograd 1932. Letopis Matice srpske, Novi Sad 1932, CL, knj. 332, br. 1—2, str. 234—235.
- Uspomene Renanove — Letopis Matice srpske, Novi Sad 1932, CVI, knj. 331, br. 1—3, str. 137, do 143. (Prikaz knjige: Uspomene iz djetinjstva i mladosti. Preveo Radoje L. Knežević. Izd. SKZ Beograd 1930.)

- *Oko Getea* — *Letopis Matice srpske*, Novi Sad 1932, CVI, knj. 332, br. 1—3, str. 29—37.
- Emilio Kastelar (O pedesetoj godišnjici njegove smrti), *Politika* 1932, XIX, br. 8765, str. 1—2.
- Najnoviji Napoleonovi biografii — *Letopis Matice srpske*, Novi Sad 1932, CVI, knj. 334, sv. 3, str. 245—254.

1933.

- Jovan Jovanović Zmaj o stogodišnjici njegova rođenja — *Bratstvo*, Beograd 1933, XXVII, str. 88—91.
- Jovan Radulović. *Sumrak na Neretvi*. Izdanje knjižarice »Skerlić«, Beograd 1933. *Letopis Matice srpske*, Novi Sad 1933, CVII, CCCXXXVI, br. 3, str. 246—247.
- Dječja literatura i Ćika Jovan Zmaj — *Letopis Matice srpske*, Novi Sad 1933, CVI, CCCXXXVI, br. 3, str. 193—199.
- Zmajevi ideali — *Letopis Matice srpske*, Novi Sad 1933, CVII, knj. CCCXXXVII, br. 1—3, strana 31—34.
- Simo Matavulj 1908—1933 — *Politika* 1933, br. 9124, str. 14. (Povodom 25 godišnjice smrti.)
- Jezik i književna proza — *Letopis Matice srpske*, Novi Sad 1933, CVII, knj. 335, br. 1, str. 1—5.
- Malo reprize ili proza koja ima da dođe — *Letopis Matice srpske*, Novi Sad 1933, CVII, CCCXXXVI, br. 1, str. 36—40.
- Puškin (kaĉo nam ga prikazuje D. S. Mereškovski) — *Pravda*, Beograd 1933, XXIX, br. 10204—10217, str. 8; br. 10222, str. 7.
- Ćetrdesetogodišnjica Srpske književne zadruge — *Letopis Matice srpske*, Novi Sad 1933, CVII, knj. CCCXXXV, br. 1, str. 89—91.

1934.

- Misli i refleksije, Bogdana Popovića, Sabrao Ljubomir Petrović, Beograd 1933. *Letopis Matice srpske*, Novi Sad 1934, CVIII, CCCXXXIX, br. 1, str. 122—124.
- Mara Đorđević — *Malagurska: Vita Đanina i druge pripovijetke iz bunjevačkog života* — Beograd 1933. *Letopis Matice srpske*, Novi Sad 1934, CVIII, CCCXXXIX, br. 2, strana 252—253.
- Jovan Skerlić (O dvadesetoj godišnjici njegove smrti), *Letopis Matice srpske* 1934, CVIII, CCCXL, br. 2, str. 129—132.
- Dramska priča Nikole Trajkovića, *Letopis Matice srpske*, Novi Sad 1934, CVIII, CXL, br. 2, str. 220—222.
- Njegošev spomenik u Beogradu (Divna zamisao, ali kakva?) — *Narodna odbrana*, Beograd 1934, IX, br. 26, str. 406—407.
- Bogdan Popović — *Pravda*, Beograd 1934, XXX, br. 10480—10483.
- O rđavom izdanju jedne dobre knjige — *Pravda*, Beograd 1934, XXX, str. 10567—10570. (Bakonja fra Brne u izdanju Luće.)

- Da pređemo na dokumentaciju. (Pismo uredniku »Pravde«.) — Pravda, Beograd 1934, XXX, br. 10581, str. 9. (Odgovor na članak g. M. Savkovića g. Caru.)
- Književnost i omladina — Narodna odbrana 1934, br. 31, str. 489—490.
- Na Akropoli — Letopis Matice srpske, Novi Sad 1934, CVIII, knj. 341, str. 230—235.

1935.

- Aforistički ogledi književno iverje — (iz odseka »Literatura«), Letopis Matice srpske, Novi Sad 1935, CIX, CCCXLIV, br. 2, str. 129—137.
- Horacijeva 2000 godišnjica rođenja — Letopis Matice srpske, Novi Sad 1935, CIX, knj. 342, br. 2, str. 162—167. (Prikazan Kvint Horacije Flah.)
- Vlaho Bukovac, Povodom 80 godišnjice njegova rođenja, Letopis Matice srpske, Novi Sad 1935, CIX, knj. 348, sv. II, str. 29—34.

1936.

- Dum Ivan Stojanović (Dubrovački Sokrat) — Godišnjak Matice srpske, Novi Sad 1936, str. 67—73.
- Drugarska sjećanja na Simu Matavulja, Narodna odbrana, Beograd 1936, II, br. 46, str. 830—832.
- Zastoj i tapkanje na mestu — Letopis Matice srpske, Novi Sad 1936, CX, knj. CCCXLVI, br. 3, str. 229—232.

1937.

- Jedan prethodnik narodnog ujedinjenja. Andrija Kačić-Miošić, Godišnjak Matice srpske, Novi Sad 1937, str. 52—60.
- Puškinov »Bronzani konjanik« — Letopis Matice srpske, Novi Sad 1937, CXI, knj. 348, br. 1, str. 1—4.
- Đakomo Leopardi (1837—1937), Vreme, Beograd 1937, XVII, br. 5532, str. 4.
- Jedan međunarodni časopis u Beogradu — Letopis Matice srpske N. S., Novi Sad 1937, CXI, knj. CCCXLVIII, sv. I, str. 62—65.

1938.

- Ivan Gundulić, o tristopedesetoj godišnjici njegova rođenja. — Letopis Matice srpske, Novi Sad 1938, CXII, knj. 350, br. 1, str. 45—49.
- Matija Ban. O 35-togodišnjici njegove smrti — Narodna odbrana, Beograd 1938, XIII, br. 38, str. 595—597.
- Sima Matavulj (1908—1938), jedna značajna tridesetogodišnjica, Narodna odbrana, Beograd 1938, XIII, br. 39, str. 611—612.

- O tristogodišnjici smrti Ivana Gundulića (1638—1938), Narodna odbrana, Beograd 1938, XIII, br. 40, str. 628—629.
- Pismo uredniku — Narodna odbrana, Beograd 1938, XIII, br. 44, str. 691—692. (O književnom radu Josipa Berse.)
- Milan Rakić, Jedan prilog mladenačkim »Simpatijama» — Srpski književni glasnik N. S., Beograd 1938, knj. 54, br. 6—7, str. 401—406.
- Mladi Matavulj, Drugarska sjećanja — Vardar, kalendar, Skoplje 1938, XXVII, str. 101—107.
- Za rehabilitaciju kritike. Nemamo kritike? Opšti poklik. — Letopis Matice srpske, Novi Sad 1938, CXII, knj. CCCXLIX, br. 2, str. 73—76.
- Kriza inventivnog stvaralaštva (Aktuelna razmišljanja), Letopis Matice srpske, Novi Sad 1938, CXII, XXXLIX, br. 6, str. 415—420.
- Italijanska renesansa i naše Primorje, Nova smena, Beograd 1938, I, br. 3, str. 130—132.
- Aforizmi i zabeleške (Iz odeljka »Jezik i stil») — Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, Beograd 1938, XVIII, br. 1—2, str. 330—333.
- Sumrak starih ideologija i rađanje novih — Letopis Matice srpske, Novi Sad 1938, CXII, knj. 350, sv. 5—6, str. 426—431.

1939.

- Sime Matavulja »Bilješke jednoga pisca» (O tridesetoj godišnjici njegove smrti), Godišnjak Matice srpske, Novi Sad 1939, str. 65—71.
- Milutin Garašanin: Dokolice. Knj. 291, SKZ Beograd 1939. — Letopis Matice srpske, Novi Sad 1939, CXIII, knj. 352, br. 6, str. 491—492.
- Don Kihot, Prevod Đorđa Popovića (Daničara); Ilustracije Tonia Žoana — Letopis Matice srpske 1939, CXIII, knj. 352, br. 5 i 6, str. 361—373.
- Kriza i uslovi za obnovu demokratije — Letopis Matice srpske, Novi Sad 1939, CXIII, knj. CCCLI, sv. I, str. 16—20.
- Italijanske i jugoslovenske kulturne veze — Srpski književni glasnik, NS, 1939, knj. LVIII, br. 8, str. 488—490.
- Svjetli dani francuskog naroda, Letopis Matice srpske, Novi Sad 1939, CXIII, knj. CCCLI, sv. II.

1940.

- Povodom objavljivanja rasprave o »Besmrtnoj Francuskoj», Izjava g. Marka Cara, Glas Matice srpske 1940, VII, br. 109, str. 59—60; Pravda 1940, XXVI, br. 12734 (Odgovor na članak: Jovan Kršić Povodom jedne knjižice Marka Cara), Pregled, Sarajevo 1940, knjiga XVI, sv. 195, str. 194—196).

- Italija i Francuska — Letopis Matice srpske, Novi Sad 1940, CXIV, knj. CCCLIII, str. 242—248.
- Aforizmi i zabeleške — Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, Beograd 1940, sv. I—II, str. 331—333.

1941.

- Za legitimnost polemike — Letopis Matice srpske, CXL, knj. 355, str. 20—22.
- Moj crveni prsnik — Srpski književni glasnik 1941, 16, I, sveska 62, str. 152—156.

1946.

- Ka istinskom demokratstvu — Republika, Beograd — 23. IV 1946.
- Osvrti — Republika, Beograd 21. V 1946.
- Sloboda, Republika, Beograd 27. VIII 1946.
- Načelo narodnosti i nacionalni frontovi — Republika, Beograd 15. X 1946. godine.

1949.

- Emilijo Kastelar, španski političar, revolucionar i književnik — Republika, Beograd 19. 04. 1949.

1952.

- Problem oblika u književnosti i u životu — Glasnik SAN — Beograd 1952, knjiga IV, sveska 2, str. 340.
- Vojinovićeve »Istorija Dalmacije«, Letopis Matice srpske, Novi Sad 1952, sveska 2, strana 147.

1960

- Evropo pazi što radiš — Zadarska revija, Zadar 1960, br. 6, str. 419—425.

1963.

- Vojinovićeve »Istorija Dalmacije«, Dubrovnik, Revija za književnost i društvena pitanja, Dubrovnik 1963, br. 1. i 2, str. 88—93.

ДОПУНЕ МИЉАНИЋЕВОЈ БИБЛИОГРАФИЈИ РАДОВА ДР Л. А. ТОМАНОВИЋА

Проучавајући деловање Л. А. Томановића, особито његов рад у вези с италијанском културом и књижевношћу, служили смо се, а била нам је од велике користи, *Библиографија радова др Лазара Томановића*, коју је припремио Новак Р. Миљанић („Борба“, 1973, бр. 5, стр. 123—140). У току нашег рада наишли смо на неколико библиографских података који у овој библиографији нису забележени, па бисмо их овде, као допуну, хронолошки навели.

1. *О заједници србској*, „Магазин“, XXVIII, 1869, стр. 87—98.
2. *Позив на предплату прве свеске Обсаде Фиоренције. Политичког романа од Ф. Д. Гвериџија*, „Застава“, 1870, бр. 6, стр. 4. (Подужи чланак о значају романа.)
3. Кратки написи у венецијанском дневнику „Il Tempo“, у рубрици *Nostre Corrispondenze* (Томановић се јавља као дописник из Далмације):
  - а) „Il Tempo“, 1877, № 116, р. 1—2.
  - б) Исто, 1877, № 162, р. 1—2.
  - в) Исто, 1877, № 196, р. 1—2.
  - г) Исто, 1877, № 245, р. 1.
4. *Le idee di annessione*, „Il Tempo“, 1877, № 186, р. 1.
5. *Ancora sui Croati*, „Il Tempo“, 1877, № 222, р. 1—2.
6. *Ancora sui Croati*, „Il Tempo“, 1877, № 224, р. 1—2. (Прилози под 4—6 односе се на Томановићеву полемику с К. Војновићем.)
7. *Из тужњијех сонета (Франческа Петрарке)*, „Јавор“, 1881, бр. 15, стр. 455—458.
8. *По повратку с Бранкове свечаности*, „Црногорка“, 1884, бр. 14, стр. 114—116; бр. 18, стр. 148—150; бр. 21, стр. 177—179; бр. 22, стр. 188—189; бр. 23, стр. 195—197; бр. 28, стр. 137—138.

бр. 29, стр. 146 — 147; бр. 30, стр. 155; бр. 31, стр. 161 — 162. (У библиографији Н. Р. Миљанића путопис је забележен само из „Црногорке“ бр. 14, и то као стр. 31.)

9. *Тешина по олуји*, „Црногорка“, 1884, бр. 29, стр. 146 (превод Леопардијеве песме).

10. *Из Гетраркинијех сонета*, „Стражилово“, 1885, бр. 22, стр. 679 — 682.

11. *У болијести*, „Стражилово“, 1885, бр. 39, стр. 1217 — 1220 (шест песама А. Томановића).

12. *Јован Стерија Поповић као лирски пјесник*, „Вук“, 1885, бр. 1, стр. 2 — 4; бр. 2, стр. 10 — 11; бр. 3, стр. 18 — 20.

13. *Дум Антон Казали*, „Стражилово“, 1887, бр. 13, стр. 197 — 201; бр. 14, стр. 216 — 217; бр. 15, стр. 230 — 232. (У библиографији Н. Р. Миљанића наведен је податак истог наслова, из „Гласа Црногорца“, 1894, бр. 4, стр. 3. Међутим, ради се само о једном делу из овог чланка, штампаном у виду искролога.)

14. Из самог почетка „Нар. Листа“, Јубиларни број „Народни лист“ (Il Nazionale) (1862 — 1912)“, Задар 1812, стр. 49.

15. *Стогодишњица Милетићева*, „Црна Гора“, 1926, бр. 8, стр. 1.

16. *Стогодишњица Сарајлијина*, „Црна Гора“, 1926, бр. 12, стр. 2.

17. *Пријатељство Италије*, „Црна Гора“, 1926, бр. 23, стр. 1.

18. *Руски конгрес у Паризу*, „Црна Гора“, 1926, бр. 25, стр. 1 — 2.

19. *За Црну Гору и Херцеговину*, „Црна Гора“, 1926, бр. 23, стр. 2.

20. *Студентски Дом*, „Црна Гора“, 1926, бр. 31, стр. 1.

21. *Шта тражимо?* „Црна Гора“, 1926, бр. 35, стр. 1.

22. *Још одговорност европског рата*, „Црна Гора“, 1926, бр. 36, стр. 1.

23. *Аутобиографија*, „Застава“, 1927, бр. 296, стр. 3; бр. 297, стр. 3; 1928, бр. 1, стр. 3; бр. 2, стр. 3.

24. *Улога Гарибалдића у Херцеговачком устанку*, „Слободна мисао“, 1931, бр. 13, стр. 1.

POPIS KAPETANA, SUDA I KANCELIJERA TOPALJSKE OPŠTINE ZA PERIOD 1719 — 1759. GODINA

U borbama za oslobođenje Herceg-Novoga od Turaka (1686. g.) mletačkoj vojsci znatnu pomoć pružili su stanovnici okolnih krajeva — Crnogorci i Hercegovci. Po zauzeću Herceg-Novoga i odlasku turskih porodica iz ovoga kraja, ovdje se naseljavaju stanovnici iz onih krajeva koji su i učestvovali u borbi za oslobođenje. Smatra se da je preko 300 porodica iz Hercegovine i Crne Gore naselilo tada hercegnovsku opštinu.

Doseljenici 19. VII 1701. uputiše molbu u Mletke, tražeći da im se dodijeli zemlja, jer je ekonomsko stanje bilo veoma teško. Njihovoj molbi odmah se izašlo u susret, jer kao što se zna oni su bili čuvari mletačkih granica prema Turskoj teritoriji. Već 3. VIII 1701. g. dužd Alvizo Močenigo II izdaje Dukal kojim se svakoj porodici dodjeljuje 4 »campi« ili dan oranja zemlje, a glavarima 20 »campi« zemlje i 4 dukata mjesečno. Ovim se ekonomsko stanje nešto poboljšalo.

Narod, a i vlast, osjećali su potrebu da se za ovaj kraj uspostavi neki stalni pravni poredak koji bi regulisao život doseljenika zajedno sa zatečenim starosjediocima. U Memorandumu koji je 1718. godine, po izabranim predstavnicima, narod ovoga kraja uputio u Veneciju, iznijevši zasluge koje je učinio Mletačkoj Republici, izrazio svoje potrebe zbog teškog ekonomskog stanja. Iste godine dužd izdaje Dukal¹ kojim su svi zahtjevi prihvaćeni i odobreni, sem da mogu birati episkopa i graditi nove crkve.

Tačkom 4 ovoga Dukala dozvoljeno je na Toploj, predgrađu Herceg-Novoga, osnovati opštinu (comunita) kojom će upravljati kapetan, četiri sudje i kancelijer koje će narod birati između sebe, a mijenjaće ih svake godine. Oni su sudili u svim građanskim sporovima, a nezadovoljne stranke imale su pravo apelacije kod mletačkih vlasti.

¹ Arhiv Herceg-Novoga — Topaljska opština

Topaljsku opštinu činila je »Krajina novska« ili kako se u dokumentima naziva »Država novska« kojoj su pripadala slijedeća naselja: Topla (sa današnjim Igalom), Mojdež, Mokrine, Ratiševina, Trebesin, Sušćepan, Podi, Kameno, Kumbor, Denovići, Baošići, Bijela, Kruševice, Jošice, Zlijebi i Sasovići.

Sam Herceg-Noví bio je izuzet iz Topaljske komunitadi, jer su u njemu stanovali činovnici i mletačka vojska.

Sjedište opštine bilo je u crkvi sv. Spasa na Toploj. Tu su se održavale opštinske sjednice i narodni zborovi. Opština je uređovala na srpskom jeziku, a upotrebljavala je pečat na kojemu je bio slijedeći natpis: »Sij pečat s(a)borne crkve ot Novoga Hristova V(o)znesenija«.

Upravu su sačinjavali kapetan i 4 sudje. Kapetan koji je stajao na čelu komunitadi, za razliku od pomorskih kapetana nazivao se »kapetan od bakete« (capitano di bacchetta), jer je kao spoljašnji znak vlasti nosio štap (baketu). Braćom su se obično nazivali svi domaćini, koji su pripadali jednoj knežini, a svi poslovi koji su se odnosili na pojedine knežine (sela) raspravljali su se na zborovima koji su nazivani »bracka«.²

Pored sačuvane dokumentacije iz rada ove komunitadi za period njenog djelovanja 1718—1797. godine, koja se nalazi u Arhivu Herceg-Novog, dvanaest knjiga se nalazi u Arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu.³

Za četvrtu knjigu (po redosljedu V. Mošina) imamo slijedeće podatke:

»1719 — 1784 (olovkom). Početka komunitadi, kapitan Simo Milutinović i suće. Kopia knjiga moće otpisue i piše. Libro prvo, Papir 20 x 29, — 36 listova.

Od f. 30 prema kraju, rupa, zbog toga što je papir istrulio.

Prepis od 68 akata, od kojih jedan na italijanskom jeziku, dok su ostali cirilski.

f.1. Hristifor Lombardić priloži.

Stražnje korice: Naće ga u tuće ruke Ijovann Cvictović 1804. g.⁴

Ova knjiga nas posebno interesuje zbog popisa kapetana, sudja i karcelijera topaljske opštine za godine: 1719, 1720, 1723, 1725, 1726, 1727, 1731, 1732, 1735, 1737, 1738, 1740, 1745, 1751, 1752, 1753, 1755, 1756, 1757. i 1759. godinu.

² Petar Serović, »Stara topaljska opština u Boki Kotorskoj 1718—1797«, Istorijski zapisi, Titograd 1956, sv. 1—2; Tomo Popović, Herceg-Noví, knj. 1, Dubrovnik 1924, g.; Sava Nakićenović, »Općina topaljska«, Kalendar »Boka« za 1912. Kotor 1911, g.; Vladimir Čorović, »Topaljska opština kod Herceg-Novoga u prvoj polovini XVIII vijeka«, Glasnik geografskog društva XV, Beograd 1929 g.

³ Vladimir Mošin, »Ciriliski rukopisi Jugoslavenske akademije«, I dio, Opis rukopisa, Zagreb 1955 g.

⁴ Kao 3

Popis u transkripciji glasi.

»Nota od kapetana i sudja i kancelara od komunitadi od Tople
deržave Novske koisu bili i kade koj postavlat, redom kako niže

No 1.

4 febrara 1719 po grčaski³

Simo Tomašević Kap.

Vuko Čelalića sudja

Tripko Đuričić sudja umro astavio po sili

Savo Kuičić sudja

Pero Lučić sudja

Jovo Žarković Kanzalier

No 2.

26 maća po grčaski — 1720

Đuro Ugurlić Kap

Ivan Palikuća sudja

Tomo Balić sudja

Jovan Dragović sudja

Draško Sabličić sudja

Jovo Žarković vici Kan. od fedi

No 3.

30 decembra po grčaski 1723

Nikola Kecović Kap.

Draško Bananin sudja

Tomo Markov sudja

Lazo Kočetanović sudja

Savica Radmilović sudja

Jovo Žarković vici kan od fedi

No 4.

11 gjenara po grčanski 1725

Tomo Markov Crnogorčević Kap.

Vuko Bjelopavlović sudja

Ivan Ožegović sudja

Rade Kvekić sudja

Petko Goiković sudja

Jovo Žarković vici Kan od fedi

No 5

31 djenara po grčaski 1726

Sava Šarabaća Kap

Petar Stanišin sudja

Ivan Marić sudja

Simo Govčević sudja

Jovo Kecović sudja

Jovo Žarković vici Kan. od fedi

³ Računanje vremena po starom kalendaru.

No 6

1 (aprila?) 1727 po grčaski

Jovan Petkov Mandić Kap.
Milutin Brkanović sudja
Sekuo(?) Durasović sudja
Gavrilo Čupković sudja
Stiepan Abramović sudja
Jovo Žarković vici Kan. od Fedi
No 7,

3 oktobra po grčaski 1728

Niko Markov Zlokov Kap.
Jovo Lupešković sudja
Ivan Ožegović sudja
Gavrilo Kvekić sudja
Vukovoi Knežev Vukov sudja
Jovo Žarković vici Kan. od fedi
No 8.

1. setebra po grčaski 1731

Ivan Ožegović Kap.
Ignatije Vučatov sudja
Nikola (Lpavić?) Medović sudja
Jovan Braiović sudja
Jovo Žarković vici Kan. od fedi
No 9

28 agusta po grčaski 1732

Vukovoj Knežev Kap.
Jovo Vučinov sudja
Stiepo Zlokov sudja
Petko Bokanović sudja
Simo Govčević sudja
Jovo Žarković vici Kan od fedi
No 10

24 febrara po grčaski 1735

Gavrilo Kvekić Kap.
Đono Đcnović sudja
Đuro Balić sudja
Jovan Save Mirović sudja
Nikola Đurđević sudja
Jovo Žarković vici Kan. od fedi
Na drugoj strani spisak se nastavlja: «nasličuga postavljuo
Kap. sucja i kanzalira

No 11

28 marta po grčaski 1737

Jovo Lupešković Kap.
Petar Stanišin sudja
Mitar Ugurlić sudja

Jovo Obradović sudja
Marko Draško(v)ić Pariez sudja
Jovo Žarković Kan. od Komunitadi

No 12.

13 decembra po grčaski 1738
Đuro Ugurlić Kap. — drugi put 2
Dragutin Magazinović sudja
Vuko Čelalića sudja
Jovo Delin sudja
Jovo Braiović sudja
Jovo Žarković Kan. od komunit.

No 13

28 aprila 1740
Niko Zlokov Kap. drugi put = 2
Vule Batlaić sudja... nečitljivo
Abram Aćimović sudja
Jovo Laketić sudja
Periša Kosić sudja
Jovo Žarković Kanzalier od Ko.

No 14.

14 Djuna po grčaski 1743
Dragutin Magazinović Kap. —
Jovo Vuka Zubca sudja
Mitar Ugurlić
Mio Ambrozović sudja
Filip Keceović sudja
... nečitljivo Kap. od Komdi.

No 15.

14 otobra po grčaski 1745
Vukovoi Knežev Kap. — drugi put 2
Marko Mirković sudja
Ignatie Vukatov (Vučatov) sudja
Marko Ožegović sudja
Jovo Laketić sudja, umrio 15 marca 1751 po... nečitko
Mato Bogića Jovovića Kap. od Kodi

No 16

18 madja po grčaski 1751
promieniše kao gornjega i staviše drugoga... nečitljivo
Gavrilo Ive(n)ić Kap. drugi put promieni Kap. Vukovoga
Jovo Žarković sudja
Jovo Nika Zlokova sudja
Božo Ožegović sudja
Tomo Popović sudja
Mato Bogić Jovovića Kan. Od Komdi.

No 17

na 29 avgusta po grčaski 1752

Marko Ožegović Kap promiene Kap... nečitljivo

Mato Bogičev Jovović sudja

Dmitar Tomov Crnogorčević sudja

Staniša Voinov Škerelet

Nikola Jovo Kosić

Tripo Ilin Matišorović Kanzalier

No 18

na 25 otopra po grčaski 1753

Petar Stanišin Kap promieni Kap Marka

Gavrilo Bielić sudja

Simo Sušić sudja

Gavrilo Mandić sudja

Đuro Braiović sudja

Niko Radulović Kanzalier

No 19

na 17 madja po grčaski 1755

Jovo Žarković Kap promieni Kap Petra

Marko Perov Čicović sudja

Cietko Ožrinić sudja

Đikan Pavković sudja

Niko Mato Goiković sudja

Niko Miatov Komlenović Kanzalier

No 20

na 6 Djuna po grčaski 1756

Vukovi Knežev Kap prvi put promieni Zarkovića

Lesandro Živković sudja

Filip Čelalića sudja

Simo Kočetanović sudja

Gavrilo Mandić sudja

Petar Petrović Đurasović Kanzalier

No 21

na 17 novembra po grčaski 1757

Gligor Puškanić (?) Kap, promieni Kap Vukovoia

Mato Mirković sudja

Ivan Mandić sudja

Stiepan Čupković sudja

Stiepan ? sudja

Simo Vukadinov kanzalier od komunitadi

No 22

na 26 marca po grčaski 1759

Marko Ožegović Kap promieni kap, Puš... (nečitljivo)

Andrija Jovović sudja

Sava Vuiović sudja

Gavrilo Mandić sudja
Mitar Četković sudja
Marko Stratinović Kanza

Sa 1759. godinom popis završava, iako je poznato da je topaljska opština kao takva djelovala do propasti Mletačke Republike. Koje je godine ovaj spisak nastao teško je utvrditi, ali sigurno je jedno, da je pisan u dva navrata i od strane dva lica, što se da zaključiti i po različitom rukopisu. Također je teško zaključiti zašto i za naredne godine nema podataka, a naročito do 1784. g. jer na koricama knjige u kojoj se nalazi ovaj popis, ova godina je upisana kao posljednja godina u kojoj su akta ubilježavana.

Iz prednjeg smo vidjeli da je Dukalom, kojim se dozvoljava osnivanje topaljske opštine, kapetana, sudje i kancelijera se moralo birati svake godine, što izgleda nije redovno sprovedeno, bar kako je suditi po napred navedenom popisu. Mora se, istina, uzeti u obzir da je popis rađen, ili bar njegov veći dio, po sjećanju, te su pojedine godine preskočene ili je popis rađen na osnovu zapisa sa zborova kada su ovi predstavnici od strane naroda birani. Može se pretpostaviti da ni zapisnici nijesu stigli do sastavljača popisa. Ipak je najvjerojatnija pretpostavka da se nije striktno primjenjivala odredba Dukala, pa se nije svake godine birala nova uprava ove opštine. S obzirom na veoma oskudno sačuvanu arhivsku građu iz rada ove opštine — najznačajnije institucije XVIII vijeka u hercegnovskom kraju, to je ovaj popis veoma vrijedan i potrebno bi bilo posvetiti mu posebnu pažnju. Treba naglasiti da se ovaj popis prvi put objavljuje, i ne samo ovaj popis kao takav, već uopšte ovako kompletan popis članova uprave topaljske komunitadi i to za ovako dug vremenski period.

Na prethodnim stranicama upoznali smo se sa predstavnicima hercegnovskog kraja, koje je narod birao u periodu 1719 — 1759. godine, koji su vršili upravnu i sudsku vlast, i koji su bili ne samo predstavnici naroda u odnosu prema mletačkim vlastima već njegovi zagovarači i uporni borci za narodna prava i za njegove bolje uslove života.

Résumé

LISTES DE CAPITAINES, DES JUDES ET DES «KANCELIJERES» (CHANCELIERES) DE LA MAIRIE DE TOPLA POUR LA PÉRIODE DE 1719 À 1759.

Marija CRNIC-PEJOVIC

A la pétition du peuple de cette région, les autorités vénitiennes ont donné la permission, en 1718, de fonder la mairie avec le siège à Topla. Le corps administratif était composé du capitaine, de quatre juges et du «chancelier» qui tous étaient amovibles, chaque année.

Cette mairie faisait la «Krajina novska» (la Région de Novi) ou comme on la désignait dans les documents «Država Novska» (L'État de Novi / Herceg-Noví) et qui était formée des agglomérations suivantes: Topla (avec Igalo d'aujourd'hui), Mojdoč, Mokrine, Ratiševina, Trebesin, Sušćepan, Podi, Kameno, Sasovići Kumbor, Đenovići, Bašiči, Bijela, Kruševica, Jošice et Ziljebi.

En-dehors de la documentation gardée du travail de cette mairie, de 1718 à 1797, qui se trouve aux archives de Herceg-Noví, douze volumes sont conservés aux archives de l'Académie du savoir et des arts à Zagreb.

Dans un de ces livres se trouve aussi la liste des capitaines, des juges et des chanceliers de la mairie de Topla pour la période de 1719 à 1759.

Malgré l'amovibilité des dirigeants de la mairie, il paraît qu'on s'en abstenait ou bien que celui qui écrivait la liste n'avait pas tous les détails nécessaires et exacts, toutefois, d'après l'écriture, on peut supposer que la liste a été faite à deux reprises ou bien par deux personnes.

Cette liste donne des détails des membres dirigeants pour les années 1719, 1720, 1723, 1725, 1726, 1727, 1731, 1732, 1735, 1737, 1738, 1740, 1745, 1751, 1752, 1753, 1755, 1756, 1757 et 1759.

Non seulement qu'on publie cette liste pour la première fois, mais aussi c'est la première fois qu'on publie les détails des dirigeants de la mairie de Topla et encore pour une si longue période de temps. Le corps dirigeant de la mairie était formé des représentants du peuple de cette région que le peuple même choisissait. Ils exerçaient leurs fonctions et étaient non seulement les représentants du peuple, mais ils étaient aussi leur défenseur et les combattants tenaces pour les droits du peuple et leurs meilleures conditions de vie.

11. *Handwritten text in a cursive script, likely a list of names or titles.*

12. *Handwritten text in a cursive script, likely a list of names or titles.*

13. *Handwritten text in a cursive script, likely a list of names or titles.*

14. *Handwritten text in a cursive script, likely a list of names or titles.*

15. *Handwritten text in a cursive script, likely a list of names or titles.*

16. *Handwritten text in a cursive script, likely a list of names or titles.*

17. *Handwritten text in a cursive script, likely a list of names or titles.*

18. *Handwritten text in a cursive script, likely a list of names or titles.*

19. *Handwritten text in a cursive script, likely a list of names or titles.*

20. *Handwritten text in a cursive script, likely a list of names or titles.*

21. *Handwritten text in a cursive script, likely a list of names or titles.*

22. *Handwritten text in a cursive script, likely a list of names or titles.*

P R I K A Z I

Dr Miroslav LUKETIĆ

CASNO — CRNOGORSKA ANTIFAŠISTIČKA SKUPŠTINA NARODNOG OSLOBOĐENJA 1944 — 1945.

ZBIRKA DOKUMENATA. ODABRAO I PRIPREMIO DR ZORAN
LAKIĆ, — TITOGRAĐ, ISTORIJSKI INSTITUT SR CRNE GORE,
1975, STR. 624.

U izdanju Istorijskog instituta SR Crne Gore nedavno je izašla iz štampe druga knjiga dokumenata o radu najviših predstavničkih tijela naše Republike, koja su se stvarala i formirala u toku narodnooslobodilačke borbe i revolucije. Kao što je poznato Institut je još 1963. godine izdao zbirku dokumenata pod nazivom ZAVNO CRNE GORE I BOKE, a građu je odabrao i uredio Zoran Lakić. Ova druga knjiga, koju je takođe uredio i pripremio dr Zoran Lakić, sadrži dokumenta o radu Crnogorske antifašističke skupštine narodnog oslobođenja u periodu 1944 — 1945. godina. U širem predgovoru priređivač se osvrnuo na pitanja organizacije narodne vlasti, ukazujući na složenost prilika i uslova u kojima su djelovala naša predstavnička tijela i dajući komentar odluka i drugih dokumenata nastalih u tom periodu. U drugom dijelu predgovora autor daje pregled sačuvane dokumentacije o radu CASNO-a, navodi podatke gdje se ona danas čuva i ukazuje na niz problema vezanih za pripremu knjige za štampu. Autor navodi mišljenje da je CASNO za period svog desetomjesečnog rada u periodu između Trećeg i Četvrtog zasjedanja izdao oko 4 000 raznih dokumenata, što je dovoljno svjedočanstvo o njegovoj velikoj aktivnosti na rješavanju životnih problema zemlje, a u svojstvu najvišeg organa vlasti. Međutim, u zbirci su data svega 264 dokumenta, koja se odnose na rad Predsjedništva CASNO i njegovih odjeljenja i drugih tijela. Zastupljena su najvažnija dokumenta koja pružaju sliku sadržaja rada ovog tijela. To su, uglavnom, uredbе, uputstva, odluke, izvještaji, proglašeni, direktive, zapisnici sa sjednica i dr. U zbirci nijesu navedeni dokumenti u formi raznih priznanica, reversa, potvrda, a nije mali broj ni onih dokumenata koji su od velikog značaja, ali su izgubljeni. Tako, na primjer, nije sačuvan referat sa Trećeg zasjedanja CASNO, koji je podnio

drug Veljko Zeković, kao i zapisnik sa Četvrtog zasjedanja CASNO, diskusija i pozdravni govori delegata i gostiju i drugo. Da bi se upotpunila slika o radu CASNO, naročito za ona zasjedanja i odluke koje nijesu sačuvane, priređivač je prenio u knjigu više članaka iz partizanske štampe »Glasa Slobode« i »Pobjede«. Prilikom sređivanja dokumenata korišćen je u većini slučajeva hronološki princip, zapisnici su dati posebno. Kao posebni prilozi na kraju knjige dati su: spisak svih objavljenih dokumenata, registar ličnih imena i registar geografskih i administrativnih pojmova.

Zbirka dokumenata o CASNO ima izvanredan značaj za proučavanje naše najnovije istorije. Značaki prikupljena, odabrana i pripremljena za štampu predstavlja nezamjenjiv izvor za svakog istraživača, a interesantna je i za široki krug čitalaca, jer predstavlja autentično svjedočanstvo o slavnom periodu narodnooslobodilačke borbe, kada se u praksi počelo sa ostvarivanjem ideje o federativnom uređenju naše zemlje i konstituisanju i radu najviših organa vlasti u Crnoj Gori. Svakako, treba očekivati nastavak objavljivanja građe koja bi obuhvatila period od Četvrtog zasjedanja Crnogorske narodne skupštine aprila 1945. do konstituisanja Ustavotvorne skupštine Crne Gore i donošenja Ustava Crne Gore januara 1947. godine. Ostaje još obaveza da se prikupi i objavi građa o narodnooslobodilačkim odborima iz perioda 1941—1942. godine i time bi naša najnovija historiografija dobila potpunu dokumentaciju iz nastanka i razvoja organa vlasti u našoj Republici.

Izlaskom ove najnovije knjige dokumenata još jednom se potencira značaj izdavanja građe za objektivno proučavanje i vrednovanje naše istorijske prošlosti, a kritička misao, bazirana na marksističkom metodu biće u stanju da se suprotstavlja raznim nacionalističkim pokušajima bilo sa koje strane dolazili. Istorijska nauka mora počivati i temeljiti se na činjenicama, koje se sagledavaju i ocjenjuju objektivno i služe kao osnova za pisanje istorije. Nije mali broj djela koja nijesu preživjela sud vremena, a biće ih i još, baš zato što su pisana bez dovoljno poznavanja izvora, ili su isti korišćeni nekritički, tendenciozno i površno, često samo u onom obimu koji je autoru služio da bi argumentovao svoju »tezu«. Crnogorska historiografija je relativno mlada, ali je postigla zapažene rezultate koji su publikovani u mnogim izdanjima Istorijskog instituta i drugih ustanova. To su rezultati pojedinih historičara koji su godinama radili po arhivima u zemlji i inostranstvu, strpljivo i temeljno sakupljajući podatke za svoje teme. Nije bilo vremena, a ni sredstava, da se pristupi jednom sveobuhvatnom planskom izdavanju izvora za istoriju Crne Gore. Osnivanjem Crnogorske akademije nauka i umjetnosti stvaraju se povoljni uslovi za realizaciju ove zamisli i zato treba očekivati mnogo više angažovanja naučnika na pripremanju i publikovanju izvora. Treba preovladati uvjerenje da je izdavanje i pripremanje građe drugorazredni zadatak za našu istoriju, a bavljenje tim poslom da ne spada u domen naučnog rada. Takva i slična mišljenja, koja su bila prisutna u

ocjeni i ove najnovije knjige dr Zorana Lakica, dok se ona još nije ni pojavila ne mogu se prihvatiti. Sadržaj knjige, poznavanje i korišćenje kritičkog metoda odabiranja dokumenata, napor koji je uloženi na prikupljanju i obradi dokumentacije, njena sistematizacija i korišćenje naučne aparature, sve to zajedno govori o izvanrednom uspjehu ove knjige i njenoj trajnoj vrijednosti.

Analiza arhivske građe koja je vezana za rad CASNO koju je dr Zoran Lakić dao u predgovoru knjige govori o jednoj tragičnoj činjenici. Odnosi se ona na čuvanje i zaštitu arhivske građe uopšte. Za posmatrača sa strane mora, u najmanju ruku, izgledati čudno da se originalna dokumenta o stvaranju i radu najvažnijih predstavničkih tijela Crne Gore nalaze razbacana po raznim arhivima i privatnim zbirkama i da ih je autor u procesu rada sakupljao i spašavao od propadanja. Znamo da u toku rata nije bilo lako štiti i sačuvati dokumenta, ali isto tako znamo da je u drugim sredinama dokumentacija iz narodnooslobodilačke borbe daleko bolje sačuvana, drugačiji je bio odnos prema njoj. Na žalost, ovo stanje sa čuvanjem i zaštitom arhivske građe proteže se kod nas i do današnjeg dana i zato i imamo situaciju da nam najznačajnija građa nije još sređena, nije koncentrisana na jednom mjestu, nije zaštićena (da ne govorimo da bi sva važnija dokumenta morala biti mikrofilmovana i fotokopirana). Cini nam se da podaci koji su navedeni u knjizi zvone na uzbunu i da Državni arhiv na Cetinju, kao matična ustanova, uz pomoć ostalih arhiva i drugih odgovornih subjekata mora hitno preduzeti mjere da se sakupi i zaštiti sva dokumentacija nastala u periodu NOB-e u Crnoj Gori.

ГОДИШЊАК ПОМОРСКОГ МУЗЕЈА У КОТОРУ (ПОВОДОМ 25-ГОДИШЊИЦЕ ИЗЛАЖЕЊА 1952 — 1977)

Годишњак Поморског музеја у Котору, уз прославу овог-дишњег Дана морнарице, издаје свој 25-ти јубиларни број.

Ова едиција редовно излази већ пуних 25 година, тј. од отварања Поморског музеја у Котору, у рестаурираној и алаштираној згради — палата Гргурина — 10. септембра 1952. године. Као што је познато ово је била година значајног поморског слава социјалистичке Југославије, када су се запртале прве бразде њепе поморске обнове и почели правити далекосежни поморско-привредни пројекти — до данас највећим дијелом и остварени — који су је сврстали у ред поморских држава Европе.

Поводом 10-годишњице оснивања првог одреда ратне морнарице НОВ у Псагори, код Макарске (10. септембар 1942), и развијања заставе социјалистичке Југославије на њеним првим бродовима, свечано је у нашој земљи прослављен Дан морнарице и поморства. Ово славање била је спонтана — давно жељена и радосно дочекана — поморска манифестација читаве наше земље, нарочито нашег Приморја. Црногорско приморје у овоме није изостало. Народ овог краја, поучен вјековним искуством, знао је да му без поморске привреде нема правог привредног живота. У овом славау, које је тада оцијењено да је — послије Сланта — било најуспјелије на Приморју, у разним видовима су манифестоване жеље за обновом наше трговачке морнарице, којој је рат докрајчио и оно мало бродова, тешко стечених у раздобљу између два рата.

Поморство Црне Горе — у овом времену — поред лучких капетанија, представљале су двије магичне установе: Средња поморска школа и Поморски музеј у Котору. Школа је од 1945. до 1952. године дала седам послјератних генерација свршених ученика, који су чекали укрцање. Поморски музеј је, од наслијеђене скромне збирке Бокељске морнарице, прерастао у музејску установу првог реда, а његово отварање (10. септембар 1952) и појава његовог првог ГОДИШЊАКА били су поморска тековина југословенског значаја.

Са „Годишњаком“ I почело је културно-просвјетно и научно дјеловање ове установе. Редовно излажење „Годишњака“ омогућило је да Музеј постане центар из којег су потекле и развиле се многе општекорисне иницијативе, па и оне које су радиле на поморској обнови Бокс Которске и осталих дијелова Црногорског приморја. До сада је више пута поменуто, да су први обрађени предлози о децентрализацији југословенске трговачке морнарице и оснивању властитих бродарских предузећа дошли од радника Поморског музеја и Средње поморске школе у Котору. Они су на овом великом послу сарађивали све док није био успјешно завршен 1956. године. Њиховом иницијативом и сарадњом отворена је и Виша поморска школа у Котору (1959).

Од 1959. на наовамо основани су и радили у Поморском музеју: Секција Друштва историчара Црне Горе (основана 1948), Радна група за Поморску енциклопедију Југославије, Одбор за реорганизацију и активирање друштва „Бокелска морнарица“, Подручно тајништво Друштва за проучавање и унапређење поморства Југославије, Секција Југословенског удружења за поморско право, Радна група за археолошка истраживања приобалног појаса, Истурени сараднички пункт Републичког завода за заштиту споменика културе, Сарадничко-издавачка група за двије репрезентативне едиције: КОТОР и 12 ВИЈЕКОВА БОКЕЛСКЕ МОРНАРИЦЕ.

Природно, да је активност музејског колектива оваквим радом бивала све успјешнија и плоднија, о чему су најбољи свједоци музејски „Годишњаци“. Број њихових сарадника био је све већи, а домен њихових научно-истраживачких, и издавачких захвата све шире. Међу првим њиховим сарадницима били су, данас покојни: Антон Милошевић, др Антон Ст. Дабиновић, др Илија Сидик, Петар Шеровић, дон Нико Луковић, Мирослав Монтани и др Нико С. Мартиновић. Његово излажење поздравили су и помагали својом сарадњом научници са овог терена, а који раде ван њега: др Владо Брајковић, др Иван Божић, др Ернест Стинанић, др Борђе Миловић, др Андрија Лаиновић, кап. Антон Ботрић. Треба истаћи и честе сараднике са стране — позната имена: др Цвито Фисковић, др Ралојина Барбалић, др Миленко Тешћ, др Стијепо Обад, др Оливер Фио, др Јово Луетић и Винко Иванчевић.

Морамо истаћи рад и настојања уредништва „Годишњака“ и његових сарадника са ужег подручја, међу којима треба поменути: Игњатија и Максима Злоковића, Риста Ковијанића, др Славака Мијушковића, Милвоја Милошевића, Милоша Липовца, др Милоша Милошевића и др. Њихов број се проређује, јер се све више ангажују као сарадници других повремених и сталних едиција. Не смијемо пустити из вида и едиције које упоредо са „Годишњаком“ ишћу на овом терену: „Бока“ — Херцег-Нови, „Зборник которске секције Друштва историчара Црне Горе“ — Котор, „Зборник Више поморске школе“ — Котор, те посебно

и ванредna издања. монографија КОТОР и 12 ВИЛЕКОВА БОКЕЉСКЕ МОТНАРИЦЕ. Све ово треба поздравити као мјерило културно-научног раста овог краја. Међутим, млади кадрови споро пристижу, а поготово нема оних који треба да се посвете научно-истраживачком раду. Истина, овај рад је тежак и одговоран, а код нас — може се рећи — и нестимулисан. Цијела хартије и штампана сваке године осјетно поскупљују, а ауторски хонорари већ деценијама остају исти. Према томе, горе поменуто едницијс тешко би угледале свјетло дана, када би њихови сарадници били награђивани према раду.

Можда смо се сувише задржали на овим општим питањима, али сматрамо да је било крајње вријеме да се и о овоме нешто каже. Оно титл прије ако се води рачуна и о Поморском институту, који треба да се оснује уз Вишу поморску школу у Котору, као анекс Друштва за науку и културу СР Црне Горе.

Допринос до сада изашлих Годишњака Поморског музеја у Котору највећи је у томе што њихови садржаји представљају пречишћену грађу за писање сериозне и научно постављене поморске историје Црне Горе. Они су и до сада у том смислу много послужили и нашим и страним историчарима. Данас врше размјену са 120 наших и иностраних сродних установа.

Радови „Годишњака“ су обрађивали нашу поморску прошлост у свим видовима: навигацију, бродоградњу, поморску трговину и лучки промет, гусарење и ратовање, зарадство, право, школство, књижевност и умјетност, поморску белетристику, као и поморски гасној појединих бокељских насеља. Уз ово пратили су и савремена збивања и развој наше поморске привреде. Међутим, не може се рећи да су све ове теме исцрпљене. Још су неиспитане гомиле архивске грађе код нас и у иностранству. Што се све може користити из руских архива наводи мр Јован Мартиновић у свом раду *Списи војно-походне канцеларије вицеадмирала Матије Змајевића у Централном државном архиву ратне морнарице СССР у Ленинграду* (ГПМ XXIII/1975). Мартиновић је 1974. године провео мјесец дана на научно-истраживачком раду у Ленинграду и Москви, гдје му је било стављено на располагање „39 свезака докумената разне величине и обима, од 6 до 1.374 листа, односно, са преко 12.500 листова сачуване документације“.

Први издаци издавања „Годишњака“ били су скромни, али је убрзо почео расти интерес за њега, и број његових сарадника се све више проширивао. До сада је у њему сарађивало 80 сарадника — 9 уредника и 5 преводилаца — који су написали 395 радова, 57 приказа и 75 саопштења, са укупно 6.000 страна.

Поред тога што је Годишњак Поморског музеја у Котору дао велики број студија, које приказују поморско-привредни лик Боке Которске као цјелине, као и Бара и Улциња, желимо, у овој прилици, истакнути његове радове који говоре о Херцег-Новом, као значајном приморском центру, и о поморским насељима њего-

ве ближе и даље околине. Првих је 23, а других 20. Што их више гледамо и користимо, то долазимо све више до сазнања о драгоцјеној вредности радова Петра Шеровића *О поморству херцеговске општине XVIII и XIX вијека* (ГПМ II и III/1953. и 1954). Ово стоји што у овим радовима видимо раст и привредно осамостаљење херцеговског краја, а то је био и први већи ударац млетачкој доминацији у Боки. Свјетла тековина овог раздобља била је Топалска општина, једна од првих народних општина на Јадрану.

У радовима који говоре о насељима херцеговске општине морамо истакнути оне који говоре о поморству пјединих насеља. Ови радови би могли послужити као темељ већим студијама и основа за даља истраживања. То су: *Поморство Бијеле* (ГПМ IV/1955), *Баошића* (VII/1958), *Луштице* (XI/1963), *Пода* (XII/1964), *Кумбори* (XVII/1969) од Максима Злоковића; *Поморство Крушевце, Лошице и Бурића* (VI/1957) од Петра Шеровића; *Поморство Мориња, Костањце, Аноца и Стрна* (XIX/1960) од Шпира Миљковића; *Поморство и трговина Рисна* (XIV/1966) од Игњатија Злоковића.

У јубиларном броју („Годишњак“ XXV) поред уводних радова Јована Мартиновића и Игњатија Злоковића, који говоре о развоју Музеја, и његовог гласила „Годишњака“ слиједи још два њихова рада: *Припреме и ток гангутске битке* — по оригиналним рукописима Петра Великог — (Мартиновић) и *Бокељски поморци у бродарству Црне Горе (1878 — 1918)* као прилог прослави 100-годишњице Црногорског приморја (Злоковић). Даље слиједи главни радови: Милоша Милошевића — *Млетачки извори о похари Петраста 1624. године и организација сјеверноафричке пиратерије*; Казимира Прибиловића — *Морнаричка станица Бока*; Радолјине Барбалића — *Обитељ Флорио из Прчања у бродарству Боке*; Антуна Томпића — *Поморство Прчања на портретима бродова, и Топоними Доброге*; Максима Злоковића — *Море и приморје у дјелима Марка Цара*; Миленка Пасиновића — *Везе бродарства и туризма на Црногорском приморју*. Потпуније податке о овој едицији није могуће дати јер се налази у штампи.

Уредници овог издања: Игњатије Злоковић, Јован Мартиновић, Томо Радуловић и Антон Томпић улажу доста труда да овај јубиларни број достојно репрезентује ову ухолану и на далеко познату едицију.

Резиме

ГОДИШЊАК ПОМОРСКОГ МУЗЕЈА У КОТОРУ (Поводом 25-годишњице издажења 1952 — 1977)

В. БОЉЕВИЋ-ВУЛЕКОВИЋ

Поменути едниција је, у редовном издажењу од 25 година (1952 — 1977), доживјела 25-ту књигу. Први број изашао је на Дан морнарице и поморства, 10. септембра 1952. године.

До сада изашли „Годишњаци“ штампали су богату грађу поморске историје: Боке Которске, Улциња и Бара, а уједно су били и вјесници поморске обнове на Црногорском приморју. Њихови садржеји кориштени су од великог броја историчара, наших и страних.

Главни радови третирали су: навигацију, поморско школство, бродоградњу, оценографију, поморску белетристику, културно наслеђе, а ил актуелног развоја поморства: радове о привредно-саобраћајном значају Црногорског приморја у јадранским и медитеранским оквирима.

„Годишњак“ је у своја 43 студозна рада нарочиту важњу указао Херцег-Новом и насељима херцеговске општине и њиховој борби за привредно осамостаљење у поморству.

У својих 15 година издажења штампано је 395 радова, 57 приказа и 75 саопштења. Исте су написали 80 сарадника, уз помоћ 9 уредника и 5 преводаца. 25 књига садржи 6.000 страница.

Годишњак Поморског музеја у Котору је прва послератна поморска едниција на нашем Приморју, која је стекла запажену репутацију у земљи и иностранству. Врши научне размјене са 200 сродних едниција наших и страних.

**ETEROVIĆ, ADAM: JUGOSLAVENI U NEVADI
1859 — 1900.**

HRVATI, DALMATINCI, CRNOGORCI I HERCEGOVCI. — SAN
FRANCISKO, ISTRAŽIVAČKO DRUŠTVO, 1973, STR. 263.
(Na engleskom)

Mada je ova knjiga objavljena u Americi već prije skoro četiri godine, imali smo priliku da je dobijemo nedavno, te je to i razlog za zakašnjenje u njenom prikazivanju. Knjiga je po mnogo čemu interesantna za nas i bez sumnje pobuđuje pažnju, kao vrijedan i rijedak prilog proučavanju života naših iseljenika u zapadnom dijelu Sjedinjenih Američkih Država. Njen autor, Adam Eterović, je osvjedočeni prijatelj i rodoljub Jugoslavije, porijeklom sa Braća, koji se kao naučni radnik već više od dvadeset godina bavi intenzivnim istraživanjima o našim iseljenicima u Americi. Iako je rođen u San Francisku, patrijarhalno vaspitanje njegovog oca uticalo je da je sačuvao sve osobine pravog Dalmatinca-Bračanina. Tu se i rodila ljubav za istoriju i nakon završetka studija počinje istraživati, i u nedostatku arhivskih podataka baviti se neposrednim prikupljanjem, statističkih, etnografskih i drugih podataka o našim iseljenicima, o njihovom životu, radu, povezanosti sa zavičajem i drugo. O tim svojim dugogodišnjim istraživanjima kaže: «Godinama sam kampirao po Arizoni, Nevadi, Alabami, po krajevima gdje je vladala »zlatna groznica«, tragajući po grobljima, starim novinama, državnim knjigama rođenih, vjenčanih, umrlih — tražeći prezimena naših doseljenika ... Danas imam dokumentaciju s više od 100.000 prezimena naših ljudi s djecom i članovima obitelji koji su do 1910. nastanili zapadni dio SAD. Uz ta prezimena zapisao sam i njihove životne puteve, priče.» (Portret of Adam, Matica, 2/1977, Mirjana Greblo.) Samo jedan dio te obimne građe koja se odnosi na državu Nevadu sistematizovan je i prikazan u dvadesetak poglavlja knjige koja je ilustrovana brojnim dokumentima i fotografijama. Posebni prilozi su bibliografija i registar imena. Autor je nastojao da pruži što više podataka o pojedincima koji su bili pioniri osvajanja Nevade, koji su uspjeli da se obogate i postanu

uticajni ljudi u političkom životu ovoga kraja. Mnoštvo podataka biografskog karaktera dato je u više registara i popisa koji čine veći dio ove knjige. Bez pretenzija da da sociološku studiju o našim iseljenicima, on je statističke podatke dopunjavao tekstom koji je prikazivao pojedince, najčešće samo kroz poslovni uspjeh, ilustrujući to i fotografijama i fotokopijama pojedinih dokumenata. Čitajući knjigu nailazimo na veliki broj naših zemljaka, pretežno iz Paštrovića i drugih krajeva Crne Gore. U knjizi im je Eterović posvetio veliku pažnju jer su mnogi od njih među prvima došli u Nevadu i na veliko razvijali razne privredne djelatnosti. Među njima se ističe Marko Medin iz Budve, braća Perazići iz Petrovca, Zenovići, Gregovići, Balići, Vukovići iz Paštrovića, Flamenci iz Crmnice i mnogi drugi. Svi ovi podaci su za nas dosta nepoznati, izgubili su se u sjećanjima naših iseljenika, a mlađe generacije o tome malo znaju. Zato ova knjiga u neku ruku je i spomenik onima koji su gonjeni teškim ekonomskim stanjem napuštali zavičaj i odlazili u daleku Ameriku i tamo pod izuzetno složenim uslovima pokazivali svoju sposobnost, okretnost i poslovnost u radu i tako uspijevali da steknu veliki imetak. Svakako, više je onih koji su radili u teškim životnim uslovima rudnika i gradilišta, i nijesu uspjeli mnogo da zarade i sačuvaju život.

Knjiga «Jugosloveni u Nevadi» nije naučna studija monografskog karaktera, ali bez obzira na to ona predstavlja veliki prilog proučavanja života naših iseljenika i mi je toplo preporučamo.

Душан Костић:

ИМПРЕСИЈЕ ВИБЕЊА ХЕРЦЕГ-НОВОГ

Удружење умјетника Херцег-Нови, као прву књигу своје издавачке дјелатности, издало је запажену серију путописа херцеговског краја, из пера нашег познатог пјесника Душана Костића.

Овај надахнуто лирски циклус путописа о Твртковом граду спада у најљепше и најинтересантније ствари написане о Херцег-Новом и његовој околини. Костић је имао слуха да чује оне нијеме тишине поподневних љетњих жета или урнебесну ломљаву помахниталих зимских валова о хридине. Он је осјетио сву љепоту и преливе разнобојних бохора миомирисног цвијећа на сунцу. У његовим ушима већ годинама одзвања ехо наше приморске пјесме, што се љети разлијеже обалама. Он је са наснонираном љубављу сликара упио сву игру одсјаја са пучине и љепоту гроздасто расцвјеталих мимоза.

Годинама овај наш пјесник носи у себи оно чудно ткиво саткано од љепоте пејзажа, хармоније и милозвучности приче и пјесме овога нашега жила, складности архитектуре капетанских палата, стародревних цркава, нијемог одзива историје, што мјестимично еруптивно искаче из заборава, складности и штомости нашега рибара и сељака. Затим неколико топлих, присних и људских стихова, слика и сјећања на Бета Бенковића, правника и сликара, борца и револуционара, симпатичног пријатеља из бачких дана. Све је то нашло мјеста и одзива у души пјесниковој. Зато он каже: „... лутам, не стајем под густим сјенкама дрвећа, кроз љубичаст пожар глицинија, одлазим у траве, у вртове, пијан помало од свега. Плајене ме звоници, тмурни, витки изнад чувених и смиренних затона, изнад зеленила и кровова.“ Мноштво дивних упоребења, описа који понекад прелазе у хиперболу, свједочанство су пјесниковог саживљавања са овим крајем и његовим људима. Херцеговски крај је у њему пробудио радозналост истраживача љепоте, мириса, хармоније и боја. „Прими ме шума храстова, маслинова, ловорова. Поздравише ме копча кипариса и

борови. Убох у дубоки мир, издвојен од свега околo, крочих празним двориштем манастирским. Савина. Манастир Савина . . .

Пролазећи херцеговском ривијером, поред „мера, које се као ријека увукло“ до под саме зелене брегове и брежуљке, који се као валови застављају један на други, одвајајући се од Радостака, Бјелотине и Орјена. Костић је те преливе зеленила, шарених боја и хармоније осјетио, доживио и вјерно нам саопштио. Он, раздраган са пјесничким одушевљењем каиче: „пред нама је сребрнаста пјена многобројних маслина; чигави вртови на-раши, бадеми разбехарени љубичасто; жути гроздсви мимоза; палме, чемпрест и смокве; борови и еукалиптуси, биберово дрво, магнолије, датуне, и какво све не екзотично биље, које у већини само ту код нас успијева и само ту избори живот у сукобу са нашом климом.“

Сијасет малих броднаца направљених руком „Старог капетана“ са тачношћу и солидном минуциозношћу која замишљаје као и шкриња пуна удушена љубавних писама одушевља је пјесника. Он је у Баошићу видно проживљену једну младост, остављену по морима и океанима. Закупиљен мислима о старом капетану и његовом дјелу стигао је на Каменаре. „Ово малено насље опомене на драгуљ, као што је и Љубишћу ошоменило; и оно има душу као и сва бокељска мјеста на дохвату плаве немирне воље: сањари о далеким морима и другује у ћутању са свијетом док гледа у главној обнажени брда.“

Оваје, у галерији академског сликара Мата Бурановића, видно је мноштво слика, скица, графика и осталих умјетничких предмета. То су дјела Мата Бурановића и његовог оца Шпира, обојица сликари из Каменара, те остали украсни предмети које су стари капетани из Бурановића куће доносили из свијета. Над умјетничким платнима Боке, оваје у „Галерији на Веригама“, пјесник је осјетио још једном оне титраје љепоте које носи у својој души.

Књига путописа или „Импресије“ је једна незамислива лектира за све оне који хоће да пјеснички доживе Херцег-Нови и његову околину. Овај граф пвијећа и сунца, пјесме и снова у којему живе и стварају многи наши умјетници и књижевници не може се друкчије ни доживјети.

Костићева Вићења Херцег-Новог обогатила су нашу приморску белетристику још једном значајном збирком путописа, а литературу о Твртковом граду још једном значајном књигом. Књига Импресије добила је Октобарску награду града Херцег-Новога.

Наш реномирани сликар, карикатурист и путописац, Зуко Цумхур, зналачки је и са много инвентивности илустровао ову књигу.

Удружење умјетника Херцег-Новог издавањем Костићеве књиге путописа, покренуло је и обновило издавачку дјелатност у овом граду, коју је још 1913. год. започела тада реномирана књи-жара Јова Скуловића и постепено одржавана до почетка 1941. године. Жеља нам је да овај њихов подухват уроди плодом, па да Херцег-Нови и на овом пољу заоре осјетну и плодносноу бразду.

Dr Miroslav LUKETIĆ

E. P. NAUMOV: VLADAJUĆA KLASA I DRŽAVNA VLAST U SRBIJI XIII — XV VIJEKA

DINAMIKA SOCIJALNOG I POLITIČKOG SISTEMA SRPSKOG
FEUDALIZMA — AKADEMIJA NAUKA SSSR, INSTITUT SLAVJA-
NOVEDENIJA I BALKANISTIKE, Moskva 1975, str. 336 (na ruskom).

Nova knjiga poznatog sovjetskog historičara Jevgenija Pavloviča Naumova predstavlja, u neku ruku, sintezu njegovih brojnih radova posvećenih izučavanju srednjeg vijeka jugoslovenskih naroda, posebno Srbije, Crne Gore i Makedonije. Ona dokazuje nesmanjeno interesovanje sovjetskih historičara za proučavanje prošlosti naših naroda i svjedoči o temeljnom i zavidnom nivou dostignutih naučnih istraživanja.

Za nas je knjiga posebno interesantna, jer se u njoj tretiraju feudalni odnosi i u Crnoj Gori, vrši se konfrontacija mišljenja i polemise se sa određenim stavovima autora najnovije »Istorije Crne Gore« (Knjiga 2, tom 1 i tom 2), kao i sa drugim našim i ruskim historičarima, koji, po Naumovu, zastupaju gledišta građanske historiografije.

Naumov se bavi istraživanjem sistema feudalizma, koji obuhvata period od oslobođenja od vlasti Vizantije pa do turskog osvajanja naših zemalja. U knjizi je prikazano ekonomsko, socijalno i političko uređenje srednjovjekovne srpske države, sa posebnim naglaskom, na do sada nedovoljno proučavana pitanja strukture vladajuće klase feudalne Srbije, odnosi centralne vlasti sa raznim društvenim slojevima i grupama feudalaca i odraz tih momenata u feudalnoj ideologiji. Sva ova problematika je izložena u tri dijela. U prvom dijelu koji nosi naslov »Srpsko društvo u epohi razvijenog feudalizma« razmatraju se problemi feudalne privrede i razvitak proizvodnih snaga u Srbiji i u Zeti, kao i društveni razvitak i staleški sistem u XII — XV vijeku. U drugom dijelu »Struktura feudalnog vlasništva zemlje i feudalne klase u Srbiji XIII—XV vijeka« govori se o dinamici staleške i socijalne strukture, o posjedima i vladajućoj klasi u srpskoj državi, o njenoj strukturi i razvitku staleške terminologije. Raspravlja se o feudalnom vlasništvu

zemlje i njegovim osnovnim vrstama u XIII vijeku, o izmjenama u sistemu feudalnog vlasništva na zemlju i staleškoj terminologiji u XIV vijeku i o izmjenama u feudalnoj klasi i posjedu koje su uslijedile uoči turskog osvajanja (prva polovina XV vijeka). »Razvitak srpske feudalne državnosti« (XIII — XV v.) obuhvaćen je trećim dijelom knjige. U okviru ove glave raspravlja se o političkoj strukturi i feudalnoj ideologiji krajem XII i početkom XIII vijeka, o razvitku političkog sistema u Nemanjićevoj državi početkom XIII vijeka i o likvidaciji Dukljanskog kraljevstva, daje se analiza centralne vlasti i vlastele 20 — 70-tih godina XIII vijeka i izmjene u političkoj teoriji dinastije Nemanjića. U završnom dijelu ovog poglavlja, autor piše o političkom sistemu krajem XIII i sredinom XIV vijeka, o jačanju feudalnog separatizma i pokušajima ka centralizaciji. Prikazom društvenog uređenja u drugoj polovini XIV i u prvoj polovini XV vijeka i feudalnoj decentralizaciji poslije raspada države Nemanjića, kao i pokušajima da se ovaj proces zaustavi, završava se ovo poglavlje.

U dosta opširnom uvodu Naumov je pokušao da da detaljan komentar i kritičku ocjenu dosadašnjih naučnih proučavanja naših i sovjetskih historičara. Pozivajući se na marksističku ocjenu svih osnovnih pojava koje karakterišu feudalno društvo, on u svjetlu toga razmatra i kritikuje radove predratne građanske historiografije. Osvrćući se na savremene naučne priloge o ovoj epohi, pored ostalih uzima primjer i »Istorije Crne Gore«. Naumov zastupa mišljenje da su autori ovog djela, prenebregli činjenicu da se radi o feudalnoj državi sa svim klasnim obilježjima. To ilustruje primjerom da se termin feudalizam u knjizi, uglavnom, primjenjuje kao pojam feudalne rasparganosti države na više krupnih oblasti. Tako knjiga druga, tom drugi nosi naziv »Crna Gora u doba oblasnih gospodara«. Po njegovom mišljenju, ovi i drugi primjeri dovode do oživljavanja već ranije postojećih koncepcija o »patrimonijalnom«, »seljačkom«, »zadružnom« karakteru srpske srednjovjekovne države, a ne klasnom, feudalnom.

Na kraju knjige posebno su dati: Izvori, Literatura i kratak Imenski registar (korisno ga je bilo proširiti sa predmetnim). Uvid u korišćene izvore i literaturu pokazuje da je autor ove knjige maltene, koristio sve do danas dostupne izvore i objavljene radove iz ove problematike. Baš zato ovi podaci imaju značaj za naučnu informaciju jer se mogu smatrati kao bibliografski prilog na ovu temu. Tako spisak izvora i literature obuhvata oko 400 jedinica. Koliko je Naumovu, kao naučniku bliska ova tema i koliko je mjerodavan, najbolje svjedoči podatak da je sam napisao i objavio 34 rada iz istorije srednjeg vijeka naše zemlje.

Knjiga obiluje podacima o Crnoj Gori, posebno o gradovima na Crnogorskom primorju i, svakako, predstavlja interes ne samo za historičare, nego i šire. Takva joj je i namjena. Anotirajući je javnosti mi smo ukazali samo na neke njene karakteristike. Ona zaslužuje detaljnu analizu i ocjenu crnogorskih medievista.

Новак МИЉАНИЋ	
<i>Књижевник Нико Вучетић</i> — — — — — — — — — —	253
<i>L'écrivain Niko Vučetić</i> — — — — — — — — — —	260
Др Јован БОЈОВИЋ	
<i>Титови сусрети са црногорским комунистима и његов први долазак у Црну Гору</i> — — — — — — — — — —	7
<i>Les rencontres de Tito avec les communistes du Monté- négro et son arrivée au Monténégro</i> — — — — — — — — — —	17
Марија ЦРНИЋ-ПЕЈОВИЋ	
<i>Прилози борби за националну слободу крајем XIX вијека у херцеговској општини</i> — — — — — — — — — —	19
<i>Détails au sujet de la lutte pour la liberté nationale à la fin du XIXème siècle dans la commune de Herceg-Novi</i>	39
Др Богумил НРАВАК	
<i>Herceg-Novi kao turska pomorska baza i gusarsko gnezdo</i>	41
<i>Herceg-Novi comme base navale Turque et nid de pirates</i>	83
Томо GRGUREVIĆ	
<i>Voka aprila 1941.</i> — — — — — — — — — —	85
<i>Voka sa avril 1941.</i> — — — — — — — — — —	125
Васо Ј. ИВОШЕВИЋ	
<i>Прилози за монографију о Вуку Поповићу-Ришњанцу</i>	127
<i>Les suppléments à la monographie de Vuk Popović- -Rišnjanin</i> — — — — — — — — — —	145
Др Мiroslav LUKETIĆ	
<i>Концепт писма бокелјских главара хрватско-славонском сабору 1848. године</i> — — — — — — — — — —	147
<i>Чернодик писма бокелјских главарей хорватско-сла- вонском сабору 1848. года</i> — — — — — — — — — —	155
Др Коста МИЛУТИНОВИЋ	
<i>Књижевни лик Марка Цара</i> — — — — — — — — — —	157
<i>Das literarische portrait Marko Car's</i> — — — — — — — — — —	217
Novak MILJANIĆ	
<i>Porijeklo i život Lazara Tomanovića</i> — — — — — — — — — —	219
<i>L'origine et la vie de Lazar Tomanović</i> — — — — — — — — — —	234
Др Борбе МИЛОВИЋ	
<i>Становништво Мојдежа у другој половини XVIII вијека</i> —	235
<i>Les habitants de Mojdež dans seconde moitié du XVIII ème siècle</i> —	244
Др Slavko MIJUŠKOVIC	
<i>Hercegnovljanin Aleksandar Mitrović — branilac optu- ženih iz ustanka mornara u Boki februara 1918.</i> — — — — — — — — — —	249
<i>Aleksandar Mitrović habitant de Herceg-Novi — défen- seur des accusés de l'insurrection des marins à Boka en février 1918.</i> —	252

	Strana
Марко НИКОЛИЋ	
<i>Манастир Савина</i> — — — — — — — — — —	261
<i>Monastère Savina</i> — — — — — — — — — —	267
Глиго ОДАЛОВИЋ	
<i>Могућности за развој туризма на полуострву Луштици у Боки Которској</i> — — — — — — — — — —	269
<i>Possibilités de développement du tourisme sur la presqu'île de Luštica à Boka Kotorška</i> — — — — — — — — — —	304
Velimir RADOVIĆ	
<i>Prilog o migracionom faktoru u istoriji Boke</i> — — — — — — — — — —	305
<i>Détails au sujet du facteur de la migration dans l'histoire de Boka</i> — — — — — — — — — —	323
Мр Јелисавета СУБОТИЋ	
<i>Рибарска лексика у језику Вука Поповића</i> — — — — — — — — — —	325
<i>Le lexique des pêcheurs dans le langage de Vuk Popović</i> — — — — — — — — — —	333
Мр Јелисавета SUBOTIĆ	
<i>Lekseme iz pomorstva Paštrovića u jeziku Stefana Mitrova Ljubiše</i> — — — — — — — — — —	335
<i>Lexèmes de la marine de Paštrovići dans le langage de Stefan Mitrov Ljubiša</i> — — — — — — — — — —	342
Др Саво ВУКМАНОВИЋ	
<i>Луко Зоре као директор которске имназије</i> — — — — — — — — — —	343
<i>Luko Zore</i> — — — — — — — — — —	349
Maksim ZLOKOVIĆ	
<i>Bibliografija Marka Cara</i> — — — — — — — — — —	351
Мирка ЗОГОВИЋ	
<i>Допуне Миљанићевеј библиографији радова др Л. А. Томановића</i> — — — — — — — — — —	379
Marija CRNIĆ-PEJOVIĆ	
<i>Popis kapetana, sudja i kancelijera topaljske opštine za period 1719—1759. godina</i> — — — — — — — — — —	381
<i>Listes de capitaines, des juges et des «kancelijeres» (Chanceliers) de la mairie de Topla pour la période de 1719 à 1759</i> — — — — — — — — — —	388
PRIKAZI	
Dr Miroslav LUKETIĆ	
<i>CASNO — Crnogorska antifašistička skupština narodnog oslobođenja 1944—1945.</i> — — — — — — — — — —	391
Војислав БОЉЕВИЋ-ВУЛЕКОВИЋ	
<i>Годишњак Поморског музеја у Котору (поводом 25-годишњице излажења 1952—1977)</i> — — — — — — — — — —	394
Dr Miroslav LUKETIĆ	
<i>Adam Eterović: Jugoslaveni u Nevadi 1859—1900.</i> — — — — — — — — — —	399
Максим ЗЛОКОВИЋ	
<i>Душан Костић: Импресије виђења Херцег-Новаг</i> — — — — — — — — — —	401
Dr Miroslav LUKETIĆ	
<i>Е. Р. Наумов: Владajuća klasa i državna vlast u Srbiji XIII—XV vijeka</i> — — — — — — — — — —	404
	407

Tehnički urednik, korektor:
Salet Danović

Lektor:
Radmila Benderac

Izvođe prevođa na francuski jezik:
Meri Popović

Vinjete:
Milan Sijerković

Tiraz: 1000 primjeraka